

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Barbara Pusch

Tomas Wilkoszewski

TÜRKİYE'YE ULUSLARARASI GÖÇ

Taşınmacı insanlar – Bilişsel süreçler

KITAPYAYINLARI

KİTAP YAYINEVİ – 216
İNSAN VE TOPLUM DİZİSİ – 48

TÜRKİYE'YE ULUSLARARASI GÖÇ: TOPLUMSAL KOŞULLAR-BİREYSEL YAŞAMLAR / BARBARA PUSCH, TOMAS WILKOSZEWSKI (ED.)

ÖZGÜN ADI
FACETTEN INTERNATIONALER MIGRATION IN DIE TÜRKEI: GESELLSCHAFTLICHE RAHMENBEDINGUNGEN
UND PERSÖNLICHE LEBENSWELTEN

© 2010, KİTAP YAYINEVİ LTD.
ORIENT-İNSTITUT İSTANBUL'A TEŞEKKÜR EDERİZ

TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ

ALMANCA MAKALELERİ ÇEVİREN
MUTLU ÇOMAK-ÖZBATIR

YAYINA HAZIRLAYAN
İNCİLAY YILMAZYURT

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR

KAPAK
UMUT SÜDÜK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KÂÇITHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂÇITHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 12055
T: (0212) 294 10 10 F: (0212) 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
OCAK 2010, İSTANBUL
ISBN 978-605-105-041-6

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂÇITHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KÂÇITHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 12348
T: (0212) 294 65 55 F: (0212) 294 65 56
E: KİTAP@KITAPYAYINEVI.COM
W: WWW.KITAPYAYINEVI.COM

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Türkiye'ye Uluslararası Göç

Toplumsal Koşullar, Bireysel Yaşamlar

BARBARA PUSCH, TOMAS WILKOSZEWSKI (ED.)

ÇEVİRİ
MUTLU ÇOMAK-ÖZBATIR

Kitapyayinevi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR / BARBARA PUSCH VE TOMAS WILKOSZEWSKI 7

ÖNSÖZ / BARBARA PUSCH VE TOMAS WILKOSZEWSKI 8

I. TÜRKİYE'YE GELEN ULUSLARARASI GÖÇÜN TOPLUMSAL VE SİYASİ KOŞULLARI 15

TÜRKİYE'DE ULUSLARARASI GÖÇÜN SİYASAL ARKAPLANI: KÜRESELLEŞEN DÜNYADA

“ULUS-DEVLETİ İNŞA ETMEK VE KORUMAK / AHMET İÇDUYGU 17

“DÜZENSİZ” GÖÇ, GÖÇMEN KORKUSU VE ÇELİŞEN TEPKİLER / SEMA ERDER 41

AVRUPA BİRLİĞİ UYUM SÜRECİNDE TÜRKİYE'NİN YABANCI MEVZUATI VE
AB VATANDAŞI GÖÇMENLERİN YAŞAMLARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ / BIANCA KAISER 57

2. TÜRKİYE'YE EMEK GÖÇÜ 73

İSTENEN VE İSTENMEYEN KONUKLAR:

TÜRKİYE'DEKİ YABANCILARIN İŞ KARŞISINDAKİ DURUM / BARBARA PUSCH 75

TÜRKİYE'DEKİ ÇALIŞMA HAYATININ BİR PARÇASI OLARAK

YABANCI ÇALIŞANLAR / KUVVET LORDOĞLU 89

“YUKARDAKİLER-AŞAĞIDAKİLER”: İSTANBUL'DAKİ GÜVENLİKLİ SİTELERDE

GÖÇMEN EV HİZMETLİSİ İSTİHDAMI / AYŞE AKALIN III

3. TÜRKİYE'DEKİ YABANCI TOPLULUKLAR 135

“ANAVATAN NE İSE BİZ DE KÜÇÜK ÖLÇEKTE OYUZ”

1850 -2007 ARASINDA İSTANBUL'DAKİ ALMAN ANAOKULU / MARCEL GESER 137

ALMANYA'DAN TÜRKİYE'YE ULUSAŞIRI GÖÇ / YASEMİN ÖZBEK 159

ÖNYARGILARI YIKMAK VE ORTAK NEFRETİ YUMUŞATMAK:

İSTANBUL'DAKİ ERMENİSTANLI KADIN GÖÇMEN İŞÇİLER / HANNA RUTISHAUSER 171

İSTANBUL'DAKİ İRAKLI GÖÇMENLERİN PARÇALI EKLEMLENME SÜRECİNDE

TOPLUMSAL AĞLAR / A. DİDEM DANIŞ 191

ANADOLU'DA ÇERKES DİASPORASI: ETNOKÜLTÜREL VE SİYASAL YAPI / AYHAN KAYA 225

DÖNÜŞMEKTE OLAN SİYASİ KİMLİKLER:

TÜRKİYE'DEKİ DOĞU TÜRKİSTAN-UYGUR DİASPORASI / TOMAS WILKOSZEWSKI 251

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

TÜRK, TÜRKİSTAN VE ÖZBEK KİMLİKLERİ ARASINDA: İSTANBUL'DAKİ ÖZBEK GÖÇMENLER / ANKE BENTZIN	281
İSTANBUL'DAKİ AFRİKALI GÖÇMEN VE SİĞİNMACILARIN YAŞAM KOŞULLARI / DENİZ YÜKSEKER VE KELLY T. BREWER	297
İSTANBUL'DAKİ KUZAY AFRIKA "TOPLULUĞU": PROFİLLER, İÇ AYRIMLAŞMALAR VE STRATEJİLER / JEAN-JEAN-FRANÇOIS PÉROUSE	321

TEŞEKKÜR

Hayatlarında en az bir kez kitap yazmış ya da yayına hazırlamış herkes, yazarların ve editörlerin çok sayıda insan tarafından son derece farklı şekillerde desteklendiğini bilirler. Biz bir taraftan birlikte çok uyumlu çalıştığımızdan dolayı mutluyuz; öbür taraftan bizi destekleyen birçok kişiye teşekkür etmek istiyoruz.

Öncelikle, *“Türkiye’ye Gelen Uluslararası Göçün Farklı Yönleri: Toplumsal Koşullar ve Bireysel Yaşamlar”* adlı sempozyumu düzenlememizde bize sağladıkları cömert destek için Orient-Institut Istanbul, Goethe Institut Istanbul ve Fritz-Thyssen Vakfı’na teşekkür etmek istiyoruz. Bu kitabın birçok masrafı üstlenen Orient-Institut Istanbul ve Goethe Institut Istanbul’a bir kez daha teşekkür ediyoruz.

Makaleleriyle kitabın oluşmasına en temel katkıyı yapmış olan tüm yazarlara da teşekkürlerimizi sunuyoruz. Kendilerine teşekkürlerimiz yalnızca ortaya koydukları titiz çalışmaları için değil, aynı zamanda iyi bir işbirliği sundukları içindir.

Bu kitapta yer alan makalelerin yarısı çeviridir. Bu bağlamda kitabın Türkçe versiyonu için çevirmenimiz Mutlu Çomak-Özbatur’a teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Son olarak, elbette ki en yakınlarımıza, bizlere gösterdikleri anlayış için teşekkür etmek istiyoruz. Çalışmamız için bize zaman tanıdılar ve son dönemde onlar yanımızdayken, sık sık çalışma masası ve bilgisayarı tercih etmiş olmamıza anlayış gösterdiler. Tomas Wilkoszewski, Hatice Bilgili’ye, Barbara Pusch ise, henüz bir çocuk olmasına karşın, meşgul annesine da-ima anlayış gösteren oğlu Yunus Viktor Pusch’a içten teşekkür eder.

BARBARA PUSCH

TOMAS WILKOSZEWSKI

İSTANBUL, MART 2008

Türkiye yalnızca göç veren bir ülke değil, aynı zamanda yıllarca farklı göç akımlarının hedefi olmuş bir ülkedir. Ancak, bu göç gerçekliği bugüne dek ne kamusal tartışmalara, ne de uluslararası bilimsel söyleme dahil olabilmıştır. Goethe-Institut ve Orient-Institut İstanbul bu eksiklikten yola çıkarak, Fritz Thyssen Vakfı'nın da mali desteğiyle 07-12 Mart 2007 tarihlerinde, 1847 yılında İstanbul'da kurulmuş Alman derneği Teutonia'nın tarihi binasında "Türkiye'ye Gelen Uluslararası Göçün Farklı Yönleri: Toplumsal Koşullar ve Bireysel Yaşamlar" başlıklı uluslararası bir sempozyum düzenlemişlerdir. Bu kitap, (büyük oranda) söz konusu sempozyum çerçevesinde sunulan bildirilerin derlenmesinden oluşmuştur. Tıpkı sempozyumda olduğu gibi, bu kitapta da amaç, Türkiye'nin hem transit bir ülke ve hem de göç alan bir ülke olarak değişik yönlerini ortaya koymaktır. Çalışmanın ağırlık noktası tarihsel, kronolojik gelişmeler değil, güncel toplumsal koşullar ve ilgili kişilerin bireysel yaşamları olacaktır.

Siyasal gelişmeler nedeniyle, Türkiye'nin uluslararası göç akımları açısından önemi sürekli artmaktadır. Sovyetler Birliği'nin yıkılışı, Orta Doğu'daki siyasi huzursuzluklar, ülkenin coğrafi konumu ve Avrupa ile karşılaştırıldığında görece liberal giriş mevzuatı Türkiye'yi birçok grup için çekici bir transit ve göç alan ülke konumuna getirmektedir. Bu durum, yalnızca Türkiye'yi değil, aynı zamanda Avrupa'yı da birçok yeni meydan okuyuş ile karşı karşıya bırakmaktadır. (Transit) göç konusu Türkiye'de, Avrupa Birliği'ne üyelik çabaları çerçevesinde gündeme gelmektedir, zira Türkiye bu alanda da yasal mevzuatını AB standartlarıyla uyumlaştırmak zorundadır. Bu kitapta, Türkiye'ye gelen uluslararası göçün toplumsal ve siyasi anlamda geniş kapsamı üç uzman tarafından, üç farklı ağırlık noktalarından incelenecektir.

İlk olarak, "Türkiye'de Uluslararası Göçün Siyasal Arka Planı: Küreselleşen Dünyada "Ulus-Devleti İnşa Etmek ve Korumak"" başlıklı makalesinde Ahmet İçduygu, Türkiye'ye gelen göçün önemli bir arka plan özelliğine dikkat çekmekte. Küreselleşme, modernite, ulus-devlet ve uluslararası göç kavramları arasındaki karmaşık ilişkileri detaylı şekilde açıkladıktan sonra İçduygu, Os-

manlı İmparatorluğu'nun sonundan günümüze dek modern Türkiye'nin göç tarihini anlatmakta; Türkiye'ye doğru gelen göçün gerek tarihsel-kronolojik, gerekse günümüze dair çerçeve koşullarını ortaya koymakta ve makalesini Türk göç politikasındaki son dönem gelişmelerle tamamlamaktadır.

Sema Erder ise “‘Düzensiz’ Göç, Göçmen Korkusu ve Çelişen, Tepkiler” başlıklı makalesinde, Türkiye'ye gelen göçün son derece özel, ama bir o kadar da önemli bir yönü, yani Türkiye'ye yönelen uluslararası göçün düzensiz niteliği üzerinde durmaktadır. Erder böylece, yalnızca Türkiye'nin ve eski Doğu Bloğunun coğrafi olarak yakın ülkelerinin toplumsal ve siyasi değişimlerine dikkat çekmekle kalmamakta, ayrıca bavul ticareti örneğinden yola çıkarak bir yandan Türkiye'ye gelen göç gerçekliğinde yaşanan ilginç cinsiyet farklarını; diğer yandan ise, devlet kontrolü ile liberal ekonomi ve döviz gelirleri arasındaki karmaşık paradoksu dile getirmektedir.

“Avrupa Birliği Uyum Sürecinde Türkiye'nin Yabancılar Mevzuatı ve AB Vatandaşı Göçmenlerin Yaşamları Üzerindeki Etkileri” başlıklı makalesi ile Bianca Kaiser, konunun bir başka noktasına değiniyor. Günümüz Türkiye'sinde yaşayan AB göçmenlerinin kısaca gruplandırılmasının ve Avrupa Birliği'nden Türkiye'ye doğru gelen göçün itici (*push*) ve çekici (*pull*) etkenlerinin sıralanmasının ardından Kaiser, Avrupa'daki hukuksal durum arka planında, Türkiye'de yaşayan yabancıların genel yasal konumları ve AB uyum süreci çerçevesinde gerçekleştirilen çeşitli yasal reform ve düzenlemelere işaret etmektedir. İkamet ve çalışma izni, siyasi ve toplumsal katılım olanakları ve vatandaşlık konusu Kaiser'in makalesinin ağırlık noktalarını oluşturmaktadır.

Birçok ülkede olduğu gibi, Türkiye'de de göç konusu, iş piyasasını şekillendiren politikadaki gelişmeler bağlamında tartışılmakta ve eleştirilmektedir. Yabancılar arasında oldukça yaygın olan yasadışı işler, konunun temel tartışma noktasını oluşturmaktadır. Türkiye'de yabancılar için yeni bir çalışma politikasının gelişmekte olduğu gözlenmektedir. Kitaba katkıda bulunan yazarlardan üçü, Türkiye'ye gelen emek göçünün değişik yönlerini ayrıntılı şekilde incelemişlerdir.

Bu konudaki ilk makale, Türkiye'de yaşayan yabancıların iş hukukuna dair gelişmeleri Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze dek ortaya ko-

yan Barbara Pusch'a aittir. Söz konusu mevzuatın kronolojik bir özetinin yanı sıra, Pusch, Türkiye'deki yabancıların çalışma alanları hakkındaki tartışmadaki güncel eğilimleri de ortaya sermektedir. "İstenen ve İstenmeyen Konuklar: Türkiye'deki Yabancıların İş Hukuku Karşısındaki Durumu" adlı başlıktan da anlaşılabilceği gibi, farklı yabancı gruplar, farklı düzeyde toplumsal kabul görmektedir.

"Türkiye'deki Çalışma Hayatının Bir Parçası Olarak Yabancı Çalışanlar" başlıklı makalesinde Kuvvet Lordoğlu da oldukça benzer bir konuya değinmektedir. Ancak Barbara Pusch'un çalışmasından farklı olarak, Lordoğlu'nun makalesi yasal değişimleri değil, sayısal gelişmeleri ön plana çıkarmaktadır. Normalde erişimi güç olan resmi verilerden yola çıkan Lordoğlu, Türk bürokrasisiyle yakın ilişkileri sayesinde, Türkiye'ye gelen emek göçü hakkında ampirik delillerle desteklenmiş detaylı bir çalışma ortaya koyabilmiştir.

Ayşe Akalın ise "Yukarıdakiler-Aşağıdakiler: İstanbul'daki Güvenlikli Sitelerde Göçmen Ev Hizmetlisi İstihdamı" adlı makalesinde Türkiye'ye gelen emek göçünün önemi gitgide artan bir boyutuna dikkat çekmektedir. Akalın, bu bağlamda yalnızca Türkiye'deki bu kayıt dışı emek sektörüne uzun süredir egemen olan yabancı hizmetçilerin yaşamlarını dile getirmekle kalmamış, Türkiye'deki orta-üst sınıfın yaşadığı değişimlere de değinmiştir. Yazarın, küreselleşen bir dünyadaki aktörler olarak, hali vakti yerinde Türklerle yabancı göçmenlerin kesişme noktaları hakkındaki çözümlemesi de son derece ilginç.

Kitabın üçüncü bölümü, Türkiye'deki farklı göç gerçekliklerini ortaya koyma hedefini taşıyor. Göç, özellikle de transit göç konusunun Türkiye'de son derece güncel olmakla birlikte, çok az çalışılmış bir araştırma alanı olması nedeniyle, sosyal bilimsel göç araştırmalarında henüz birçok eksikler bulunmaktadır. Bu kitabın amacı, farklı etnik ve ulusal göç gruplarını betimleyerek, söz konusu eksikleri tamamlama yolunda bir katkı yapmaktır. Özellikle, ampirik çalışmalarında farklı göçmen grupları hakkında ve sıklıkla ilk kez çözümlemeler yapan genç bilim insanlarını dahil ederek, Türkiye'deki göç gerçekliklerinin derlenmesine katkıda bulunmayı umuyoruz. Bu bağlamda özellikle arzumuz, Yakın Doğu, Afrika, Asya ya da eski

SSCB gibi dünyanın farklı bölgelerinden gelen farklı grupları yansıtan çok yönlü bir resim sunabilmektir. Kitaptaki makalelerde, göçün nedenlerinin (emek göçü, siyasi sığınma vb.) yanı sıra, göçmenlerin yaşamları ve kimlikleri de irdelenmektedir. İş piyasasına katılım, şekli ya da şekle bağlı olmayan örgütlenme çeşitleri, sosyal ağlar ve günlük yaşam vb. konular da ilginin merkezindedir. Elbette hazırladığımız bu derleme göç grupları ve yaşamları hakkında eksiksiz bir resim çizmekten uzaktır, ancak geniş kapsamlı bir çalışma yönünde atılmış ilk sistematik adım olma özelliğini taşımaktadır. Makalelerde betimlenen gruplar, son derece farklı bölgelerden gelmektedir ve göç öykülerinde tıpkı hedefleri gibi, tarihsel-siyasi koşulları da farklılık göstermektedir. Kimileri için Türkiye, yaşamlarının sonbaharını geçirmek istedikleri ülke iken; diğerleri için koşullar gereği, yolculukları devam edinceye dek geçici olarak barındıkları bir transit mekândır. Bölümdeki ilk iki makalede Almanya'dan Türkiye'ye doğru yaşanan göçün, bugüne dek ihmal edilmiş iki yönü irdelenmiştir.

“Anavatan Ne İse, Biz de Küçük Ölçekte Oyuz:’ 1850-2007 Yılları Arasında İstanbul’daki Alman Anaokulu” başlıklı makalesinde Marcel Geser, İstanbul’da yaşayan Alman topluluğunun bir yönünü mikro düzeyde incelemektedir. Geser, Almanca konuşan kitlenin Türkiye’ye göçüne dair kısa bir tarihçenin ardından, İstanbul’daki Alman anaokulunun geçmişini detaylı şekilde aktarmakta; anaokulunun hedef ve görevlerini, tarihsel bağlam çerçevesinde ve Protestan misyonerlik çabaları, Alman kültür emperyalizmi ve savaş sonrası tarihsel süreci göz önünde tutarak incelemektedir.

Yasemin Özbek ise tersine, Türkiye’deki Alman topluluğunun bugünü ile ilgilenmektedir. “Almanya’dan Türkiye’ye Ulusaşırı Göç” başlıklı makalesinde Özbek, yabancı şirketlerin geçici görev ile gönderdiği temsilciler, emekliler, uzun dönemli turistler ve kültür pesimistleri gibi farklı grupların kişisel göç nedenlerinin yanı sıra, yaşantılarını da betimlemektedir. Yazar, nitel bir saha araştırması temelinde, göçmenlerin ülkelerinden ayrılma gerekçeleri ile entegre olma çabaları arasında bir bağlantı kurmakta ve böylece heterojen yapılı Alman topluluğunun farklı bir resmini ortaya koymaktadır.

“Önyargıları Yıkma ve Ortak Nefreti Yumuşatma: İstanbul’daki Ermeni Kadın Göçmen İşçiler” başlıklı makalesinde Hanna Rutishauser, si-

yasi anlamda son derece hassas bir konuyu, Türkiye'ye göç eden Ermeni kadınlar ve bu kişilerin siyasete araç edilmelerini konu etmektedir. Siyasi çerçevenin ötesine bakan Rutishauser, bizlere Türkiye'deki Ermeni yaşamlarının bilinmeyen yönlerini anlatmakta. Özellikle, yerleşik Türkiye Ermenileri ile göç ederek gelenler arasındaki ilişkiler hakkındaki gözlemleri çok ilginç.

Didem Danış, "İstanbul'daki Iraklı Göçmenlerin Parçalı Eklemlenme Sürecinde Toplumsal Ağlar" başlıklı makalesinde Irak'tan Türkiye'ye gelen göçü inceliyor. Yazarın dikkatini yoğunlaştırdığı asıl nokta, devlet desteği eksikliği nedeniyle, toplumsal ağlar yoluyla sağlanan entegrasyon konusu. Danış, Iraklıların göç tarihini kısaca özetlemesinin yanı sıra, Iraklı Hristiyanlar, Iraklı Kürtler ve Türkmenlerin yaşantıları ve toplumsal bağlantılarını da örnek olarak açıklıyor. Türkiye'nin Irak politikası bağlamında, Türkmen toplumuna yaklaşımları hakkındaki detaylı açıklamalar özellikle kayda değer.

"Anadolu'da Çerkez Diasporası: Etnokültürel ve Siyasi Yapı" başlıklı makalesinde Ayhan Kaya, Çerkez göçünün tarihçesinin yanı sıra, bu toplumun kimlik oluşum modelini de betimlemektedir. Kaya, geniş kapsamlı saha araştırmalarının bulgularına dayanarak, Türkiye'deki sosyo-politik çevrelerde Çerkezlerin geliştirdiği siyasi katılım stratejilerini betimliyor ve bu katılımı ulusaşırı bir bağlamda değerlendiriyor.

Siyasi kimlik hakkındaki sorular, Tomas Wilkoszewski'nin "Dönüşmekte Olan Siyasi Kimlikler: Türkiye'deki Doğu Türkistan-Uygur Diasporası" başlıklı makalesinin merkezini oluşturuyor. Yazar, Doğu Türkistan-Uygur diasporası bünyesinde kimliklerin çok katmanlılığı ve parçalanmışlığını anlatıyor ve söz konusu kitlenin Türkiye'deki değişen siyasi koşullar bağlamında kendini nasıl yeniden konumlandığını gösteriyor. Wilkoszewski ayrıca, bu grubun siyasi kimliğindeki değişimi ve bunun söylemlerde nasıl şekillendiğini betimliyor.

Anke Bentzin, "Türk, Türkistan ve Özbek Kimlikleri Arasında: İstanbul'daki Özbek Göçmenler" başlıklı makalesinde Türkiye'de yaşayan Özbek vatandaşlarının özdeşleme modellerini çözümlüyor. Bentzin, İstanbul'daki Özbek topluluğunun kapsamlı bir portresini çiziyor ve tarihsel-siyasi koşullar çerçevesini de göz önünde tutarak, çoklu kimliklerin oluşumu-

nu betimliyor. Yazar, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında yaşanan değişim ve kırılmaların etkilerini de makalesine yansıtıyor.

Kitabın son iki makalesi ise, çok farklı bir etnik topluluğa (*community*) ayrılmıştır: İstanbul'un Kumkapı ve Tarlabası semtlerinde gittikçe toplumun gözle görünür bir parçası haline gelen Afrikalı mülteciler, Deniz Yüksek ve Kelly T. Brewer tarafından kaleme alınmış "İstanbul'daki Afrika'lı Göçmen ve Sığınmacıların Yaşam Koşulları" başlıklı makalenin konusunu oluşturuyor. Yazarlar Afrikalı göçmenlerin yaşantılarını açıklamanın yanı sıra, yaptıkları ampirik araştırmaya dayanarak Türkiye'ye göçün nedenleri açısından değerli veriler ortaya koyuyor. Bunun yanında, Afrika'dan Türkiye'ye doğru gelen göç hareketleri ile Avrupa Birliği'nin yeni göç ve mülteci mevzuatı arasında bir bağlantı kurarak, Türkiye devletinin yüzleşmek durumunda olduğu, yasadışı göçten doğan meydan okumaları betimliyorlar.

Jean-François Pérouse, "İstanbul'daki Kuzey Afrika 'Topluluğu:' Profiller, İç Farklılaşmalar ve Stratejiler" başlıklı makalesinde oldukça benzer bir konuyu işliyor: İstanbul'da kayıt dışı olarak yaşayan Kuzey Afrikalılar. Yazar, Kuzey Afrikalı topluluğun ortaya çıkış şekillerini, profillerini ve gelişimlerini betimliyor. Ayrıca, söz konusu grubun heterojen yapısını ve göç ettikleri dönemi, göçün kapsamını ve geldikleri ülkeler açısından gösterdikleri farklılıkları ortaya koyuyor. Pérouse, değişik eylem stratejileri ve hedefleri olan farklı toplulukların (*community*) varlığını vurguluyor.

BARBARA PUSCH

TOMAS WILKOSZEWSKI

İstanbul, Mart 2008

**TÜRKİYE'YE GELEN ULUSLARARASI GÖÇÜN
TOPLUMSAL VE SİYASİ KOŞULLARI**

TÜRKİYE'DE ULUSLARARASI GÖÇÜN SİYASAL ARKAPLANI: KÜRESELLEŞEN DÜNYADA “ULUS-DEVLETİ İNŞA ETMEK VE KORUMAK”

Modern Türkiye tarihinde, ulus-devlet yaratma çabası ile yirminci yüzyıl başında ortaya çıkan modernite projesi iç içe geçen süreçlerdir (Keyman ve İçduygu 2005). Bu zaman diliminde ortaya çıkan, Türkiye-merkezli uluslararası göç hareketleri ise hem modernite projesi hem de ulus-devlet yaratılması çabalarıyla derin bağlantılı temel ve içsel bir olgudur (Tekeli 1998; Kirişçi 2000; İçduygu 2004). Bu içsellik, yurtdışından Türkiye'ye yönelen göç hareketlerinde olduğu kadar, Türkiye'den yurtdışına giden göç hareketlerinde de geçerlidir. Aslında, ülke içi göç hareketleri de bu bağlamda değerlendirilebilir. Şüphesiz modernite, ulus-devlet ve göç konularının bağlantısını görmek konusunda Türkiye benzersiz bir örnek değildir; yirminci yüzyıl dünyanın her yanında ulus-devleti merkeze alan sayısız modernite projesi ve bu projeler kapsamında gelişen, tartışma konusu olan göç hareketleri örnekleriyle doludur. Bu gerçeklikten yola çıkarak, ilgili uluslararası bilimsel yazın, yalnızca modernite ve ulus-devlet ilişkisine değinmekle kalmamış, paralelinde uluslararası göçün bu çerçevedeki rolünü de inceleme konusu yapmış, tartışmıştır (Castles 1998; Hammar 1990; Faist 2003). Son yıllarda, özellikle erken Cumhuriyet dönemine yoğunlaşan çalışmalar, Türkiye'de de modernite ve ulus-devlet ilişkisini farklı yönleriyle tartışmış olsa da, uluslararası göçün ulus-devletle ilişkisini ve konumunu irdeleyen çalışmalar oldukça kısıtlı kalmıştır. Bu çerçevede yapılan çalışmalar, daha çok erken Cumhuriyet dönemi ve Cumhuriyet döneminin belirli yıllarıyla sınırlıdır (Kirişçi 2000; Çağaptay 2002).

Bu makalenin amacı, Türkiye’de Cumhuriyet’in kuruluşundan bu yana öne çıkan modernite projesi içinde ulus-devletin inşası ve korunması süreçlerinin uluslararası göç hareketleriyle nasıl bir etkileşimde olduğunu göstermeye çalışmaktır. Bu etkileşimin farklı dönemleri içermesinden hareketle, söz konusu çalışma yirminci yüzyıldan yirmi birinci yüzyıla uzanan yüzyıllık bir zaman diliminde ortaya çıkan değişimleri ve dönüşümleri de sistematik bir çizgide değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Tarihsel olarak değerlendirildiğinde, bu değişim ve dönüşümlerin bir ucunda imparatorluk sisteminin çöküşü sonrasında ulus-devletin doğuşu yer alırken, diğer ucunda ulus-devletin küreselleşme ile bağlı sıkılaştıran ve ulus-üstü bir oluşum olan Avrupa Birliği’ne (AB) üyelik sürecinde farklılaşan konumu yer almaktadır. Türkiye çevresinde gelişen çeşitli uluslararası göç hareketleri ise farklı açılardan önemlerini koruyarak, sözü edilen dönüşüm sürecinde sıklıkla gündemde olan ekonomik, toplumsal ve siyasal bir dizi olgunun yansımaları içermektedir.

Bu çerçevede bakıldığında, bu çalışma Türkiye’deki modernite/ulus-devlet ve uluslararası göç ilişkisini üç farklı tarihsel dönemde değerlendirecektir: 1923-1950, 1950-1980 ve 1980’den bugüne uzanan süreç.² Erken Cumhuriyet dönemini içeren ilk zaman dilimi ulus-devletin temelini atıldığı yıllardır. İkinci dönem ulus-devletin ve modernitenin yerel olarak derinleştiği yıllardır. 1990’larla birlikte gelen son dönem ise küreselleşmenin yoğunluğunu hissettirdiği, Türkiye’deki ulus-devletin de dünya ile eklemlenmesinin hızlandığı bir zaman dilimidir. Hiç şüphe yok ki bu üç tarihsel süreç içinde, modernite/ulus-devlet ve uluslararası göç ilişkisi bağlamında gelişen kırılmaların ortaya çıkardığı farklı dönemlerin yanı sıra, yine bu bağlamda Cumhuriyet’in ilk yıllarından bu yana sürekliliğini koruyan kurumsallaşmış bir sürecin olduğu da açıkça görülmektedir. Söz konusu çalışma, ulus-devlet kavramının bu sürekliliğe içsel görünen en önemli unsurlar arasında uluslararası göç politikaları ve uygulamaları olduğunu göstermeye çalışmaktadır.

MODERNİTE, ULUS-DEVLET VE ULUSLARARASI GÖÇ

Genel bir değerlendirmeye modernitenin ekonomik anlamda tarımdan sanayiye, toplumsal anlamda kırsal cemaatlerden kentsel topluma-

ra, siyasal anlamda da imparatorluk ve tebaa ilişkisinden ulus-devlet ve yurttaşlığa önemli dönüşümlere yol açtığını söylemek mümkündür.³ Böyle bakıldığında, modernite-öncesi dönemde nüfus hareketliliğinin, diğer bir söyleyişle göçün, sınırlı düzeylerde kaldığından, bugün göç diye tanımladığımız olgunun da daha çok modern toplumun bir olgusu olduğundan söz etmek yanlış olmayacaktır. Bu durum, bugün ulusal sınırlar içindeki iç göç olgusu için de geçerlidir, ancak bu olgudan daha çok uluslararası göç için söz konusudur. Hiç şüphesiz, uluslararası göç kavramının bugün kullandığımız anlamının ancak yirminci yüzyılın başından itibaren yaygınlaştığını görüyoruz. Bu gelişme, dünya sisteminin ulus-devletler sistemi olarak kurulmasıyla paralel gelişen bir yaygınlaşma olmuştur (Hollifield 1998; Hollifield ve Brettell 2000).

Yirminci yüzyıl, dünya genelinde modernitenin, diğer bir söyleyişle Avrupa kökenli ekonomik, toplumsal ve siyasal dönüşümün yaygınlaştığı bir yüzyıldır. Bu yüzyılda ulus-devletler dünya sisteminde egemen ve meşru oluşumlar olarak pekişmiş, ulusal ekonomiler ise dünya ekonomisinin işlevsel parçaları olarak gelişmiştir. Bu gelişmelerle birlikte, gerek ülkelerin kendi sınırları içinde, gerekse ülkelerin sınırları arasındaki göç hareketleri de artmıştır. Bu göç hareketlerinin yoğunluğunun temelinde kapitalist ekonomilerin ve sanayi toplumlarının işgücüne olan taleplerinin “yerel işgücü” tarafından karşılanamaması gerçeği vardır. Özellikle Marxist siyasal ekonomi okulu çerçevesinde bakıldığında, “çifte işgücü pazarı” ya da “yedek işgücü ordusu” gibi kuramsal değerlendirmeler içinde, göçmen işgücü, işgücü pazarında ücretlerin belirli bir düzeyde tutulabilmesi için gerekli görülen ekonomik girdilerin temelinde yer almaktadır (Marx 1954; Piore 1980; Lever-Tracy ve Quinlan 1988). Kırsal kapalı ekonomilerin çözülmesi ve sanayiye dayalı ekonomilerin gelişmeye başlaması, diğer bir söyleyişle işçileşme süreci, bu “çifte işgücü pazarı” ya da “yedek işgücü ordusu” oluşumları ile paralel gelişmeler olarak algılanabilir. Bu bağlamda, bir işgücü sağlama mekanizması olarak göç hem ulusal düzeyde, hem de uluslararası ölçekte temel bir ekonomik işlevsellik kazanmıştır.

Göçün bu içsel (ulusal) ve dışsal (uluslararası) işlevselliği dışında siyasal anlamda da başka bir işlevselliğinin olduğu da açıktır. Hem iç göç,

hem dışgöç, ama daha çok dışgöç, ulus-devletin inşasında ve korunmasında önemli bir siyasal araç olarak modernite sürecine katkıda bulunmuştur; çoğu zaman bu katkı kendiliğindenlikten çok, bu konuda siyaset üretenlerin ve uygulayanların elinde yapılanan bir araç olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda göçün en önemli işlevi, ulus-devletin nüfusunun göreceli olarak bir ulusal saflaştırma anlayışıyla en homojen yapıya dönüşmesini sağlamaya çalışmak olmuştur. Öte yandan göçün tersine olan etkisi (başka etnik ya da ulusal kökenleri olan kişilerin içeri göçü ile ortaya çıkan durum) ya başka göç hareketleri ile dengelenmeye çalışılmış, ya da farklı politika girişimleri ile göçün heterojenliği artırıcı olası etkileri azaltılmak istenmiştir. Örneğin asimilasyon, entegrasyon ve çokkültürlülük gibi göçmenlere yönelik politikalar, bu ulusal sistemin korunması ve yönetilmesi alanında ortaya çıkmış ve uygulanmıştır (Collins 1988; Harles 1997).

Ulus-devlet inşası ve uluslararası göç hareketleri arasındaki ilişki, ilgili bilimsel yazın içinde belirli bir yaygınlıkta tartışılmıştır.⁴ Bu tartışmaların ana konusu, özellikle uluslararası göçün ideal ulus-devlet oluşumu vurgusundaki homojen bir ulus oluşturma istencine karşı, göçün bu homojenliği olumlu ya da olumsuz etkileme gücü olmuştur. Ancak ulus-devlet ve uluslararası göç arasındaki ilişkiyi yalnızca göçün ulusun yapısını değiştirici etkisi ile sınırlayarak düşünmenin de indirgemeci bir yaklaşım olacağını söylemek gerekir. Böyle bir bakış açısından bu tür indirgemeci yaklaşımlara “yöntemsel milliyetçilik” (*methodological nationalism*) kavramı ile eleştirel bir yaklaşım getiren Wimmer ve Schiller’e (2002) göre, son yüzyıllık dönemde, özellikle “Batı ve Kuzey Dünyası”nda ulus-devlet ve değişen uluslararası göç ilişkisini dört dönem içinde değerlendirmek mümkündür. 1870-1918 dönemi: Bu yıllarda, ulus-devlet inşası anlayışının yükseldiğine, ciddi küreselleşme eğilimlerinin belirginleşmesine, ilk işgücü göçlerine, başlangıçta sınırları aşan göçler üzerinde çok seyrek kısıtlamaların uygulanmasına, ancak daha sonraları yabancıların ve göçmenlerin ulusal egemenliğe tehdit olarak algılanmaya başlanmasına tanık olunmuştur. 1919-1945 dönemi: Bu dönemi belirleyen özellikler, öncelikle göçmenlerin sınırları aşan serbest dolaşım hakkının kısıtlanması, “etnik kıyım” hareketlerinin artması, yeni uluslaşan devletlerin ortaya çıkması, sınır kontrolleri ve göçmenlerin asimile edilmesi

konularının daha belirginleşmesi, göçün ve göçmenlerin ulus-devlet inşasına tehdit unsuru olarak görülmeye başlanması olmuştur. 1946-1989 dönemi: Soğuk Savaş yılları olarak beliren bu dönem içinde “ulus-devlet,” “devlet sınırları” ve “milliyet” temel kavramlar haline gelmiş, gelişmiş Batı ve Kuzey ülkelerinin işgücü ihtiyacının dünyanın diğer bölgelerinden gelen göçmen işçilerle karşılanması olgusu belirginleşmiş, kalıcı ve geçici işgücü göçü daha kontrollü ve planlı olmaya başlamıştır; asimilasyon politikaları ise entegrasyon hatta çokkültürlülük politikaları ile değiştirilmiş ve göç edenlerin geçici yerleşimleri kalıcı yerleşmelere dönüşmüş, göç alan ülkelerde etnik çeşitlilik ve çokkültürlü toplumsal yapılar gelişmiştir. 1989 sonrası dönem: Soğuk savaş sonrası yıllar içinde yoğun “küreselleşme,” “ulus-sonrası” ya da “ulusaşın” bir dönemin başlamasıyla birlikte, çokkültürlü toplumsal yapılar artmış, göç ve sığınma hareketlerinin yoğunluğu belirginleşmiş, “sınırları aşan insan, fikir ve sermaye akışı,” “göç karşıtlığı” ya da “göçe ihtiyaç” ve “kısıtlayıcı uygulamalar” gibi yeni eğilim ve hareketler konuşulur olmuştur.

Wimmer ve Schiller (2002, 2003), ulus-devlet inşası ve uluslararası göç ilişkisini irdelerken iki temel konuyu tartışmıştır: bunlardan ilki, “ulus-devlet inşası uluslararası göç anlayışını şekillendirmiştir” savı, diğeri ise “bu savın içerdiği algının sosyal bilimlerin teorilerini ve yöntemlerini, özellikle de göç ve göçmenlerin konumu üzerine olan bilimsel söylemleri etkilemiştir” iddiasıdır. Elbette, özellikle sözü edilen bu ikinci konu çerçevesinde, indirgemeci bir yaklaşımla ulus-devletlerin adeta tek tür bir uluslararası göç anlayışına sahip olmaları gerektiği şeklinde bir anlayışın küreselleşme döneminde kendini ciddi bir eleştiriden kurtarması zordur. Bu eleştirinin yoğunlaştığı nokta, öncelikle göçün bir sonucu olarak ortaya çıkabilecek çokkültürlülüğün dolaysız olarak ulus-devlet oluşumlarını olumsuz etkilediği görüşüdür. Bu, bizi günümüz toplumlarında özellikle göçle oluşan etnik, ulusal ve kültürel çeşitliliğin nasıl düzenleneceği, bu konuda “yönetişimin nasıl sağlanacağı” sorusu ile karşı karşıya bırakmaktadır.

KÜRESELLEŞME, ULUS-DEVLET VE ULUSLARARASI GÖÇ

Küreselleşme ile ilgili tartışmalarda uluslararası göç olgusu en fazla öne çıkan konulardan biridir. Yirminci yüzyılda ulus-devletlere bölünmüş

bir uluslararası sistem çerçevesinde bir ülke vatandaşının diğer bir ülkeye geçişi “pasaport kullanımı” ya da “vize uygulaması” gibi kurumsallaşmış sistemlerle kontrol altına alınmıştır. Bir anlamda ulus-devletleri tanımlayan onların sınırlarıdır; yabancıların sınır geçişlerini ve ülkede kalış koşullarını belirleyen meşru egemenlik, bir başka söyleyişle kontrol gücüdür. Uluslararası göç hareketleri yirminci yüzyıl boyunca artan küresel bütünleşmenin etkisiyle bütün dünyada yoğunlaşırken, bu süreçte her ülke kendi ekonomik, toplumsal ve siyasal yapılanması ve geleneği içinde, uluslararası göç olgusu ile farklı düzeylerde karşılaşmış ve göçlere karşı farklı tepkiler geliştirmiştir. Hiç şüphesiz, özellikle gelişmiş Kuzey ve Batı dünyasında, modernitenin ve ulus-devletlerin genel konumlarına paralel bir uluslararası göç rejimi oluşmasından söz etmek mümkündür (Koser 2007). Ancak yirminci yüzyılın sonu ve yirmi birinci yüzyılın başında küreselleşmenin aldığı yeni konum, bütün dünyada yaşanan uluslararası göç hareketlerinin de yeniden yoğun tartışılmasına neden olmuştur.

Küreselleşme ve uluslararası göç ilişkisinin yeni konumunun irdelenmesi birkaç nokta üzerinden olmaktadır (Koser 2007: 28). Bunlardan ilki, küreselleşme sürecinin insanların göç etme olanaklarını, dolayısıyla olasılığını yoğunlaştırmasıdır. Mutlak rakamlara bakıldığında, tarihin önceki dönemlerinde görülen göç hareketlerinden çok daha fazla bir coğrafi hareketliliğin görüldüğünü söylemek pek doğru değildir. Ancak, farklı göç türlerinin ortaya çıkması ve coğrafi hareketliliğin daha büyük bir yoğunlukta yaşanması, örneğin yabancıların sınır geçişlerinin iki yönlü olarak büyük bir hızla artması gibi gelişmelerle, ulus-devletlerin sınırların kontrol edilmesinde ve sınırlar içindeki yabancıların kalış koşullarının izlenmesinde zorlanmaya başladıkları bir gerçektir. Bu, bir anlamda ulus-devletlerin uluslararası göçü istedikleri gibi kontrol altında tutmalarını sağlayan koşullarının da büyük ölçüde değiştiğini göstermektedir. Bu çerçevede, küreselleşme ve uluslararası göç ilişkisini irdelerken ortaya çıkan en önemli ikinci varsayım ulus-devletin bu ilişkiye yönelik konumunun değiştiğidir. Hemen her ülkenin bir yandan göç alan, bir yandan da göç veren ülke konumuna geldiği, artık “göç alan” ya da “göç veren” gibi terimlerin yetersiz kaldığı ve “ulusaşırı alanlar” gibi yeni terimlerin ortaya çıktığı, ciddi boyutlarda “öğ-

renci göçü” ve “emekli göçü” gibi göç türlerinin belirttiği, “geçici veya kalıcı göç” ya da “yasal veya yasadışı göç” gibi ayrımların çoğu kez zorlaştığı bir dönemde, göçün yalnızca ulus-devletlerin temel aktör olduğu bir dünyanın olgusu olduğunu düşünmek güçleşmiştir. Küreselleşme ve uluslararası göç ilişkisinin yeni ortamında, üçüncü olarak, uluslararası göçün küresel bir yönetişim konusu olarak, dolayısıyla ulus-devletlerin temel aktör konumuyla sınırlanmayarak ele alınması noktasıdır. Diğer bir söyleyişle, ortaya çıkışı ve sonuçları itibarıyla, uluslararası göç küreselleşme çağında, göçmenlerin kendilerini, göç alan, göç veren, hatta göçe geçiş sağlayan ülkeleri içine alan, uluslararası örgütleri de kapsayan birçok aktörün yer aldığı karmaşık bir olguyu yansıtmaktadır (İçduygu ve Keyman 2000: 383).

Daha önce değinildiği gibi, uluslararası göçün günümüz ulus-devletleri için yarattığı önemli yansımalarından biri, göçün ulusal nüfus yapılarının görece homojenliğini değiştirici etkisidir. Küreselleşmenin aldığı yeni konum bağlamında bir yandan ulus-devletlerdeki “yerleşik” etnik ve ulusal çeşitlenmeler daha da belirginlik kazanmaya başlarken, diğer yandan, farklı etnik ve ulusal kökenlerden gelen göçmenlerin kendi kültürel özelliklerini yaşatmaları çok daha kolay bir ortama kavuşmaktadır. Artık ulus-devletlerin farklı etnik, ulusal ya da kültürel değerlerle gelen göçmenlere karşı temel yaklaşımlarından biri olan asimilasyon politikaları yerini entegrasyon ve çokkültürlülük yaklaşımlarının tartışıldığı bir döneme bırakmıştır. Ancak son on yıl içinde, devlet-göçmen ilişkisinde, özellikle uluslararası göçün güvenlik sorunsalı olarak da algılanması ile göç alan gelişmiş ülkelerde yeniden asimilasyon politikalarına dönüş eğilimleri olduğunu gözlemek ilginçtir. Yirminci yüzyılın son çeyreğinden başlayarak, homojenliğe dayanan tekil bir ulus-devlet yapısının gerçekleşebilir bir modernite projesi olmadığı yaygın bir şekilde tartışılır olmuştur. Özet olarak, başka ülkelerden gelen göçmenlerin ulus-devlet içindeki konumlarına bakış açısının yirminci yüzyıldan yirmi birinci yüzyıla uzanan zaman diliminde köklü olarak değiştiği bir gerçektir.

Küreselleşme ve uluslararası göç ilişkisini analitik anlamda irdelemek için, küreselleşmenin hem ekonomi-politik anlamda, hem de teknolojik anlamda uluslararası göç süreçlerini nasıl etkilediğine bakmak gerekir.

Öte yandan, özellikle kimlik politikaları üzerine küreselleşmenin etkisine bakmak da, uluslararası göç rejimlerini anlamamızda faydalı olacaktır. Bu bağlamda, örneğin şu başlıkların ortaya çıktığı görülmektedir: ekonomik eşitsizliklerin küresel ölçekte büyümesi, iş bulmak ve işsizlik konularında krizler yaşanması, işgücü pazarının küresel ölçekte parçalanması, gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerde nitelikli ve niteliksiz işgücünün parçalanması, ulaşım ve iletişim teknolojilerinin hızla gelişmesi, insanlar arasında küresel ölçekte haberleşmenin artışı, devlet ilişkilerinde yeni insan hakları kavramlarının ortaya çıkışı, göç endüstrisinin (yasal ve yasadışı olarak) karmaşık bir hale gelmesi. Bütün bu başlıkların ortaya koyduğu gibi, uluslararası göçün küreselleşme ile birlikte yalnızca ulus-devletler çerçevesinde anlaşılamayacağı ve düzenlenemeyeceği söylenebilir.

BİR ULUS-DEVLET VE BİRÇOK GÖÇ: MODERN TÜRKİYE TARİHİ

Türkiye'nin modernite projesini ulus-devlet oluşturma çabası ile ortaya koyuşu, bir yandan Osmanlı geçmişinden bir kopuş olarak görülse de, diğer yandan bu geçmişin bir tür sürekliliği olarak da ele alınabilir (Ahmad 1993; Zürcher 1997). Osmanlı İmparatorluğunun çöküşü öncelikle imparatorluk içinde farklı dil, din, etnik ya da ulusal cemaatlerin uluslaşma süreçlerini canlandırmış, ancak imparatorluğun merkezinde onun yönetimini elinde tutan Türk ve Müslümanlar, imparatorluğu ayakta tutma pahasına kendi uluslaşmalarını en son geliştiren cemaat olmuştur (Braude ve Lewis 1982; Ortaylı 1983; Keyder 1997). Bu dönemde, özellikle imparatorluğun merkezi ile derinden içselleşmiş Ermeni ve Yunan cemaatlerinin görece erken başlayan uluslaşma süreçleri, sonradan merkezdeki Türk ve Müslümanların da benzer bir uluslaşma sürecine girmesinin ivmesini yükselten başlıca neden olmuştur (Aktar 2001; Arı 1995; Karpas 1985).

Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana genel olarak modernite/ulus-devlet ve uluslararası göç ilişkisini üç farklı dönemde değerlendirmek olasıdır. Bunlardan ilki, 1923-1950 arası ulus-devlet inşasının erken dönemidir. İkinci dönem ise, 1950-1980 arası ulus-devlet inşasının (ve korunmasının) “yerel” ve “ulusal” olarak yerleşikleşmesi sürecidir. Son dönem ise, 1980’den bu yana, ulus-devlet inşasının (ve korunmasının) “küresel” olarak belirgin-

leştigi aşamadır. Daha önce değinildiği gibi, aslında göçle ilgili bu üçlü dönemeleştirme genelde, Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik, toplumsal ve siyasal tarihi üzerinde yapılan alışılmış dönemleştirmelerle paralelliktedir.

Modern Türkiye'nin kuruluşundan önce, Birinci Dünya Savaşı öncesinde, sonrasında ve savaş yıllarında bugünün Türkiye coğrafyasını oluşturan topraklardaki nüfusun oluşan göç dalgaları ile hızla Türkleştiği ve Müslümanlaştığına tanık olunmuştur (İçduygu ve Sirkeci 1999: 249). Sözüünü ettiğimiz coğrafyadaki Müslüman olmayan nüfusun, özellikle Ermenilerin ve Rumların Anadolu'dan dışarı göçünü ve Balkanlar'daki Türklerin de bu coğrafyaya göçünü içeren bu gelişme Cumhuriyet'in erken döneminde de sürmüştür.⁵ Birinci Dünya Savaşı başladığında bugünkü Türkiye topraklarında yaklaşık 16 milyon kişinin yaşadığı, bunların yaklaşık 13 milyonunun Müslümanlar, geri kalan 3 milyonun ise Müslüman olmayanlar olduğu kestirimi yapılmaktadır (Courbage ve Fargues 1998: 128). Müslüman ve Türk olmayan 3 milyondan yaklaşık 1,5 milyonu Rumlar, 1,2 milyonu Ermenilerdi. Aynı yıllarda Yahudilerin nüfusu 128 bin, Rumlar ve Ermeniler dışındaki diğer Hristiyanların nüfusu ise 176 bin civarındadır (İçduygu ve diğerleri 2007). Bu rakamların yansıttığı şudur: 1914 yılında bugünkü Türkiye'nin nüfusunun yüzde 19'u, diğer bir söyleyişle, her beş kişiden biri Türk ve Müslüman olmayan Osmanlı tebaasıdır. Cumhuriyetin kuruluşundan dört yıl sonra (1927'de), Türkiye nüfusu 13 milyonun biraz üzerindedir ve bu Müslüman olmayan nüfusun oranı yüzde 3'ün altındadır. Birinci Dünya Savaşı boyunca ve onu izleyen, Türkiye'yi bir ulus-devlet olarak ortaya çıkaran Bağımsızlık Savaşı sonrasında Türkiye, hızla Türkleşmiş ve Müslümanlaşmıştı (Tekeli 1990; Çağaptay 2000). Aslında, ulus-devlet oluşumu sürecinde en belirleyici unsurlardan biri olarak algılanan nüfusun homojenleşmesi olgusunu ortaya çıkaran iki temel gelişme, 1915 yılında "Ermenilerin tehciri" ve 1923 Lozan Antlaşması kapsamında Yunanistan ile Türkiye arasında yapılan "nüfus mübadelesi"dir.

Ulus-devlet inşası sürecinin temel atma evresi olarak adlandırılabilir bir dönem olarak 1923-1950 yılları Türkiye'de nüfus hareketleri anlamında iki temel olguyu içerir: birinci olarak, Müslüman olmayan nüfusun yurtdışına göçü, ve ikinci olarak, özellikle modern Türkiye sınırları dışında

kalmış ve önceden Osmanlı toprakları olan ülkelerdeki Türk ve Müslüman nüfusun Türkiye'ye göçünün sağlanması. Bu dönemde Müslüman olmayan nüfusun toplam nüfustaki oranı yüzde 3'ten yüzde 1'lere düşmüştür: bu değişimin mutlak rakamlar olarak yansması 350 binlerden 225 binlere olan bir düşüştür. Öte yandan, özellikle Osmanlı'nın son döneminde Balkan Savaşı ile Balkanlar'dan Türk ve Müslüman nüfusun Türkiye'ye kaçış göçüyle başlayan süreç, Cumhuriyet döneminde bu kez siyasi iradenin planlaması ile yine özellikle Balkanlardaki Türk ve Müslüman nüfusun Türkiye'ye göç hareketleri ile süregelmiştir. 1923-1950 döneminde yaklaşık 850 bin kişinin başta Bulgaristan, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya olmak üzere Balkan ülkelerinden Türkiye'ye göçüne tanık olunmuştur (Kirişçi 2000: 8).

Sözünü ettiğimiz bu göç hareketleri, Türkiye'de kurulan ulus-devletin nüfus yapısının alabildiğince homojenleşmesine neden olmuştur. Öte yandan, Türkiye'deki siyasi karar alıcıların bu homojenleşmeyi ülke içinde egemen kılmak, ayrıca Türk ve Müslüman olmayan farklı etnik ya da dinsel kökenlerden gelen Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının Türk ve Müslüman kimliğine asimile olabilmelerinin toplum mühendisliğini gerçekleştirmek için, bazı yasal düzenlemeler yaptıkları bilinmektedir (Geray 1970; Çağaptay 2000; Yeğen 2004). Genelde Türkleştirme politikaları olarak bilinen 1930'ların bu toplum mühendisliği girişimlerinde bir dizi farklı idari ve yasal düzenlemeler yapılmıştır (Aktar 2000; Yıldız 2007). Bunlardan en temel olanı 1934 İskan Kanunu'dur (Kirişçi 2003; Çağaptay 2002; Yıldız 2007). Bu yasal düzenleme bir yandan "Türk soyundan olan ve Türk kültürüne bağlı olanların" Türkiye'ye göçmen ya da mülteci olarak gelmelerinin önünü açıp kolaylaştırmayı amaçlarken, diğer yandan bu tanıma uymayanların göçmen ya da mülteci olarak Türkiye'ye gelişlerini önlemeyi hedeflemiştir. Benzer bir anlayışla aynı yasa, Türkiye'de bulunan ancak "Türk soyundan olmayan ya da Türk kültürüne bağlı yaşamayan" (örneğin, anadili Türkçe olmayan) vatandaşların Türkiye'de belirli bölgelere yerleştirilerek asimile edilmelerinin düzenlemelerinin nasıl yapılacağını ortaya koymuştur. Bütün uygulamalarıyla 2006 yılına kadar etkin olan bu yasanın Türkiye'de ulus-devlet inşasındaki önemli rolü açıktır. Daha sonra değinileceği

gibi, belirli bir çerçevede AB uyum sürecinde 2006'da yenilenen bu yasal düzenlemede de "Türk soyundan olan ve Türk kültürüne bağlı olanların" Türkiye'ye göçünü ve yerleştirilmesini kolay kılan anlayışın değişmediği görülmüştür. Bu bize, Türkiye'de ulus-devlet inşasının ve onun korunmasının belirli bir etnik kimlik temelli anlayışla gerçekleştirilmeye çalışılmasının 2000'li yılların başında da geçerli olduğunun bir örneğini vermektedir.

Cumhuriyetin erken dönemini izleyen 1950-1980 arası yıllar, Türkiye'de ulus-devlet inşasının "yerel" olarak yerleşik bir boyut kazanması aşamasını kapsamıştır. Bu dönemde yoğun bir kır-kent göçüyle hızla kentleşen ülkede, nüfusun türdeşliği bir yandan özellikle Müslüman olmayan nüfusun dışarıya göçü, diğer yandan ise Türk ve Müslüman olanların da içeri göçüyle hızla artmıştır. Öte yandan bu dönemde, modern Türkiye tarihinde ilk kez Türk ve Müslüman nüfusun ülke dışına göçü, işgücü göçü şeklinde ortaya çıkmış, binlerce Türk vatandaşı özellikle Avrupa ülkeleri olmak üzere, göçmen işçiler olarak başka ülkelere gitmeye başlamıştır (Abadan-Unat 2002; İçduygu 2004b: 88).

1920'lerin başında Türkiye'de başlayan modernite projesinin toplumbilimsel anlamda ve yerel düzeylerde yerleşik bir hal almaya başlamasının en belirgin göstergesi, 1950'li yıllarla başlayarak, kentsel alanlarda yaşayan nüfus oranının önemli bir düzeyde artışı olmuştur. Bu artışın önemli bir kısmı, iç göçle kırsal alanlardan kentlere göçün yoğunlaşması ile gerçekleşmiştir. 1927'de her yüz kişiden ancak 16'sının kentlerde yaşadığı Türkiye'de, 1950'lere gelindiğinde her yüz kişiden ancak 19'u kentlerde yaşıyordu. Kısacası, 1950'li yıllara gelinceye kadar Türkiye, vatandaşlarının büyük kısmı kırsal alanlarda yaşayan ve bu vatandaşların yaşadıkları yerleri değiştirmeleri anlamında coğrafi hareketliliklerinin çok düşük olduğu bir ülkedir. Bu toplumsal özelliğin 1950 sonrası hızla değiştiği açıktır: 1960'a gelindiğinde Türkiye'de yaşayan her dört kişiden biri kentlerde yaşıyordu, bu oran 1970'te her üç kişiden birine yükselmişti, 1980'de ise neredeyse her iki kişiden biri kentlerde yaşar olmuştur (İçduygu ve Sirkeci 1999: 251).

1950-1980 arası Müslüman olmayan nüfusun Türkiye'den göçünün hızlandığı açıktır. Bu dönemin başında yaklaşık 225 bin olan Müslüman olmayan nüfus, dönemin sonunda 150 binin altına inmişti. Bunun

oransal yansıması ise toplam nüfusta yüzde birlik bir düzeyden binde ikile-re düşen bir değişimdir. Müslüman olmayan nüfusun hızla azalmasına ne-den olan temel göç hareketleri ve bu göç hareketlerine neden olanlar şun-lardı: Kıbrıs sorunu arkasına sığınarak önce 6-7 Eylül 1955'te Rumlar başta olmak üzere bütün Müslüman olmayan nüfusa yönelen şiddet olayları so-nucu ortaya çıkan göç hareketleri, daha sonra 1964'te yine Kıbrıs sorunu nedeniyle İstanbul'dan Rumların zorunlu göçü, 1974'te Türkiye'nin Kuzey Kıbrıs'ı işgali sürecinde Rum ve "azınlık" düşmanlığının artışı sonucu or-taya çıkan göç, ayrıca özellikle İsrail'in kuruluşu sonrası Türkiye'deki Yahu-dilerin hızla İsrail'e göç etmeleri. Genel olarak bu dönemde Müslüman ol-mayan nüfusun Türkiye'den göçü, bu nüfusun Türkiye'nin uluslararası ilişkilerinde çıkan bazı sorunlarda bir günah keçisi olarak kullanılmasının görüntüsünü vermektedir (İçduygu ve diğerleri 2007).

Bu dönemde, özellikle Bulgaristan ve Yugoslavya'dan olmak üzere, Balkanlar'dan Türk ve Müslüman nüfusun Türkiye'ye göçünün sürmesi, bir önceki dönemde olduğu gibi, yaklaşık 800 binin üzerindeki kişinin 1950 ve 1980 yılları arasında Türkiye'ye gelişini sağlamıştır (Kirişçi 2000: 8). Bu dönemin, bir yandan Türkiye'deki Müslüman olmayan nüfusun yurt-dışına göçü, diğer yandan Türk ve Müslüman göçmenlerin Balkanlar'dan Türkiye'ye gelişinin yoğunluğu nedeniyle, Türkiye'de nüfusun Türkleşme ve Müslümanlaşma anlamında ciddi bir homojenleşme sürecine girdiği dö-nem olduğu söylenebilir.

Diğer önemli bir gelişme, 1960'ların başında Türkiye'nin uluslararası göç pazarında yeni bir konum edinmeye başlamasıdır. İkinci Dünya Sava-şı sonrası Batı ülkeleri ekonomik yapılarını yeniden düzenleme sürecinde başka ülkelere işgücüne gereksinim duyduklarında, Türkiye de başta Al-manya olmak üzere birçok Avrupa ülkesine işgücü ihracına başlamıştı. Bu, modern Türkiye tarihinde ilk kez Türk ve Müslüman nüfusun yoğun bir göç hareketi içinde ülke dışına çıkışı demekti (Abadan-Unat 2002; Gitmez 1983). Önceleri kısa süreli, geçici işçi göçü olarak başlayan bu göç hareketi daha sonra, aile birleşimi göçü ile birçok Avrupa ülkesinde yerleşmeye daya-lı bir göç haline geldi. 1960'larda Türkiye'den yoğun bir işgücü göçünün başlaması özellikle Beş Yıllık Kalkınma Planlarına yansıdığı şekliyle şunları

amaçlamıştır: a) işsizlikle artan ekonomik baskıların azalması, (b) yurtdışından dönen işçilerin kazandıkları becerilerin Türkiye'deki çalışma hayatına getirilmesi, (c) döviz geliri artışı ile ödemeler dengesinin sağlanması.

Avrupa'ya göçü izleyen 1970'li yıllarda, önce Avustralya gibi uzak coğrafyalara, sonra Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerine geçici işçi göçünün başladığına tanık olunmuştur. Avustralya örneği, daha çok yerleşmeye dayalı bir göç olgusunu yansıtırken, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerine olan göç, Türk şirketlerinin bu ülkelerde aldıkları müteahhitlik işlerine geçici işçi götürme şeklinde gelişmiştir. 1980'li yıllara girildiğinde artık Türkiye'nin bilinen göç veren ülke kimliğinin belirginleşmesi değil, aynı zamanda göçün bir sonucu olarak farklı ülkelerde yaşayan Türkiye kökenli göçmen topluluklarının ortaya çıktığı görülmüştür (Erder 2006; Kaya 2005).

1980'lerle birlikte Türkiye'nin küresel göç rejimleri içindeki konumu değişmiştir. 1960 sonrasında bu göç rejimlerine daha çok kitlesel işçi göçü ile katılan ve göç veren ülke kimliği pekişen Türkiye, yakın tarihinde ilk kez yabancıların göçü ile karşılaşan ve göç alan ülke kimliği de edinmeye başlayan bir coğrafya olmaya başlamıştır (Kirişçi 2003; İçduygu 2004b). Bu değişiklik, hiç şüphesiz bir yandan son yirmi ya da otuz yıldır küreselleşmenin getirdiği yeni koşullarla ilgilidir, diğer yandan da Türkiye'nin yakın coğrafyasındaki ekonomik ve siyasal dönüşümlerle ilintilidir.

Yukarıda değindiğimiz gibi, kitle iletişim ve ulaşım ortamındaki gelişmeler, genelde dünyanın her yanında bireyleri bir ülkeden başka bir ülkeye gitme konusunda daha olanaklı kılmıştır, bu da yine dünyada yaygın görüldüğü şekliyle birçok ülkeyi göç alan ülke haline getirmiştir. Türkiye'yi etkileyen göç hareketlerinin arkasındaki nedenlerin bir kısmı bu genel küreselleşme eğilimleri ile ilgilidir. Diğer yandan Türkiye'ye yakın bölgelerde, son otuz yıldır görülen siyasal kargaşalar ve ekonomik dönüşümlerin Türkiye'ye yönelen göçte farklı sonuçları olmuştur. Bunlardan ilki, özellikle Afganistan, İran ve Irak'ın siyasal değişimlerinin ortaya çıkardığı sığınma hareketleri ve düzensiz geçiş göçü ile yüz binlerce kişinin Türkiye'ye giriş yapmasıdır. Diğer ise, Sovyetler Birliği'nde ve Doğu Avrupa'da sosyalist sistemlerin çöküşü sonrasında bu ülke vatandaşlarının geçici iş bulup çalışmak amacıyla Türkiye'ye gelmesidir.

1980'li yıllarla başlayan dönem içinde Türkiye'nin göç alan ülke olma kimliğindeki değişme şu anlamda çok önemlidir: modern Türkiye 1920'lerin başında kuruluşundan bu yana her zaman farklı göç almış olsa da, daha önce değindiğimiz gibi, bu göçler "Türk soyundan olan ve Türk kültürüne bağlı olan göçmenlerin" gelişiyile sınırlıydı; 1980'ler de ise modern Türkiye tarihinde ilk kez kökenleri itibariyle Türk ve Müslüman olmayanların da Türkiye'ye göçüne tanık olunmuştur. Kısacası, ilk kez "yabancıların" Türkiye'ye göçünden söz edilebilecek bir döneme girilmiştir.

Türkiye'ye son otuz yıla yakın zaman diliminde yönelen yabancılardan göçüyle ilgili şu noktaları vurgulamak modernite, küreselleşme, ulus-devlet ve uluslararası göç ilişkilerinin günümüzdeki konumunu incelemek açısından önemlidir. İlk olarak, Türkiye'ye yönelen "Türk ve Müslüman olmayanların göçü"nü önemli bir kısmı düzensiz ("yasadışı") göç konumundadır. Bu büyük ölçüde, ekonomik rasyonalite içinde Türkiye ekonomisinin başka ülkelerden gelen göçmenleri özümseme kapasitesi olduğunu göstermektedir; siyasal olarak ise yabacı göçünün de olabilirliğinin henüz hukuki anlamda tanımlanmadığını göstermektedir. İkinci olarak, ulus-devlet merkezli göç politikalarının ve uygulamalarının dönüşümlere karşı direnç gösterme eğilimlerinin hâlâ yoğunluk taşımasıdır. Bunun en önemli göstergesi, bir sonraki bölümde tartışılacağı gibi, örnek olarak 2006 yılında yenilenen İskân Kanunu'nun içerdikleri ve Türkiye'nin sığınma ve mülteci hareketleri karşısındaki konumunu belirleyen 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne koyduğu coğrafi sınırlama kaydının korunmasıdır.

Türkiye bir yandan dünyanın başka köşelerine göç etmek isteyen göçmenlere geçiş ülkesi, diğer yandan göç alan bir ülke olurken, 1960'larda başladığı çerçevede göç veren bir ülke olma konumunu da 1980'li yıllardan bu yana korumuştur. Aile birleşimi, evlilik göçü, sığınma ve mülteci hareketleri içinde binlerce Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı Avrupa ülkelerine gitmeyi sürdürmüşlerdir (Abadan-Unat 2002). Bu arada, Avustralya dışında Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada gibi daha çok yerleşmeye dayalı göçmen alan ülkelere olan göç hareketlerinde de bu dönemde gözle görünür bir gelişme olmuştur. Öte yandan, Ortadoğu'daki Arap ülkelerine işçi şirketlerince taşınan geçici göçmen işçilerle birlikte, benzer bir göç hareke-

tinin sosyalist rejimlerin çöküşü sonrası eski Sovyet sistemi içindeki/içinden doğan yeni ülkelere de başladığına tanık olunmuştur.

1980'li yıllardan bu yana, Türkiye'de nüfusun kır-kent yüzdelerindeki değişim, ülkede modernleşme sürecinde uluslaşma anlamında gelişen yeni aşamanın önemli bir göstergesidir. Artık Türkiye'de yaklaşık her üç kişiden ikisi kentlerde yaşamaktadır (İçduygu ve Sirkeci 1999: 251). Bu, modernleşme çerçevesinde toplumsal anlamda yeni bir homojenleşme katmanının oluşması şeklinde yorumlanabilir. Diğer yandan, bu dönüşümün ana nedeninin iç göç olduğu düşünüldüğünde, aynı zamanda bu dönüşümün bu homojenleşmeye karşı paradoksal da görünse, Türkiye'deki ulus-devlet oluşumuna rahatsızlık verecek bir heterojenleşme eğilimini de başlattığı görülmüştür. Özellikle toplumbilimsel bağlamda, merkez-çevre ilişkileri temelinde, Türkiye'de kimlik politikalarında Kürt etnik milliyetçiliğinin (ona tepki olarak da Türk milliyetçiliğinin) ve İslami siyasal hareketlerin yükselmesi ile ülkedeki iç göç yoğunluğu arasındaki bağ belirgindir. Hiç şüphesiz, bu bağın ekonomik, toplumsal ve siyasal anlamını çözmek için küreselleşmenin genel dinamiklerini göz önüne alıp, bu baği küreselleşme sürecinde irdelemek gereklidir.

TÜRKİYE'DE ULUS-DEVLET, ULUSLARARASI GÖÇ POLİTİKALARI VE UYGULAMALARI: SON YILLARDAKİ DEĞİŞME VE DİRENME EĞİLİMLERİ

Daha önce değinildiği gibi, diğer birçok ülkeye benzer şekilde Türkiye'de de ulus-devlet anlayışı ile uluslararası göç konusuna politik yaklaşımlar ilişkisini görmek zor değildir. Son yüzyılda bu yaklaşımlardaki değişimleri görmek mümkünse de, yirminci yüzyılın başından bu yana egemen olan ideal bir ulus-devlet kavramını merkeze alan göç politikalarının ve uygulamalarının bugün de oldukça yaygın olduğuna tanık olunmaktadır (İçduygu 2006). Bu yaygınlığın küreselleşme koşullarında çoğu kez şaşırtıcı bir görüntü verdiği açıktır. Bugün, uluslararası göç hareketleri açısından bakıldığında, ülkeler uluslararası göç hareketlerine göç alan ülke konumlarından baktıkça, göç hareketlerine genelde, daha etkin ve kısıtlayıcı tutumlar alma yolunu seçmektedirler. Bu etkinlik ve kısıtlayıcılık, göç veren ülke konumundan yaklaştıklarında görece daha az bir düzeyde kalmaktadır. El-

bette içeri ve dışarı yönelen göçe farklı bakmak ulus-devlet kurgulaması içinde anlaşılır bir farklılıktır. Böyle bir bakış açısından, son yıllardaki dönüşümler incelendiğinde, Türkiye'nin göç veren bir ülke olması konumuyla ulus-devlet konumunu birleştiren çizgide iki farklı alandan söz edilebilir.

Bunlardan ilki, bugün göçle olan ilişkisi açıkça görülmesi de, AB uyum sürecinde Türkiye'deki Müslüman olmayan azınlık nüfusla ilgili duyarlılıkların artması, dolayısıyla onların ülke dışına göçlerinin görece azalması, hatta sınırlı da olsa geri dönüş göçünün bile görülmesi belirtileriyle ilgilidir. İkinci olarak ise, 1980'li yılların başından bu yana, Türkiye açısından yurtdışına, özellikle Avrupa ülkelerine göç eden işçilerin, önceleri geçici göç olarak görülse de, artık kalıcı bir yerleşmeye dönen bir sürece girdiklerinin kabul edilmesi ve bu çerçevede bazı yasal düzenlemelerin yapılmasıdır. Bu çerçevede en önemli gelişme, 1983 yılında Türk vatandaşları için çifte vatandaşlık hakkının sağlanması ve bu hakkın son yıllarda yapılan ek düzenlemelerle başka ülkelerde yaşayan göçmen Türkiye vatandaşlarına uygulanmasının yaygınlaşmasıdır. Türk vatandaşlarına başka bir ülkenin de vatandaşlık hakkını kazanabilmeleri hakkının verilmesinin -dışsal bir bağlamda da olsa, çokkültürlüğün var olabileceğinin kabul edilmesinin- Türkiye'de ulus-devlet için köklü bir değişiklik olduğunu belirtmek gerekir (İçduygu ve diğerleri 1999: 187).

Öte yandan, ülkeye yönelen göç hareketleri göz önüne alındığında, bir yandan yukarıda anlatıldığı şekliyle, Türkiye'nin yabancıların da göç ettiği bir ülke kimliğine bürünmesi, diğer yandan AB uyum sürecinin etkilerinin görünmesiyle birlikte, göç konusunda Türkiye'de politika üretme süreçlerinin geniş bir tartışma alanı yarattığına tanık olunmuştur. Bu bağlamda, özellikle son on beş yıl içinde görülen bir dizi yasal düzenleme ile Türkiye'de uluslararası göç ve sığınma hareketlerine yönelik yeni siyasetlerin üretilmesi ve uygulanmasında etkin olma çabası açıkça görülmektedir. Bunlar arasında yer alan 1994 İltica Yönetmeliği, 2003 Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun, 2005 İltica ve Göç Alanındaki Türkiye Ulusal Eylem Planı ve 2006 İskân Kanunu Türkiye'de göçe yönelik resmi bakış açılarındaki değişim eğilimlerini ve direnme noktalarını göstermeleri açısından önemlidir.

Buradaki tartışmamız açısından bakıldığında, ÷lkeye yönelen göçün “Türk soyundan olan ve Türk kültürüne baēlı olanların” Türkiye’ye göçmen ya da m÷ltesi olarak gelmeleri dışında, özellikle ulus-devletin korunması ve güvenlik konularında sorunlar yaşanmaması için, olumlu gör÷lmediēi ortaya çıkmaktadır. Bu anlayışın, yukarıda sözünü ettiēimiz yasal ve idari düzenlemelerin oluşturulması ve uygulanması aşamalarında, sıklıkla dışavurulduēu açıktır. Aslında bir yandan uluslararası göçü ulus-devlet anlayışı içinde yalnızca “Türklerin” göçüyle sınırlamaya çalışırken, diēer yandan küreselleşmenin getirdiēi göç dinamikleri içinde yoğun olarak yabancıların göçüyle de karşılaşan Türkiye yeni göç koşullarına da bir ölçüde ayak uydurmaya çalışmaktadır. Ancak bu çaba sıklıkla tutucu bir ulus-devlet anlayışının refleksiyle karşılaşmakta ve oluşan yeni göç hareketlerinin yönetişimi konusunda zorlanmaktadır.

Türkiye’nin deēişen koşullarda göç ve sığınma rejimini, ilgili politika ve uygulamalarını dünyada geçerli rejim, politika ve uygulamalarla uyumlu kılmak için yapılan girişimler içindeki ilk örneēimiz 1994 İltica Yönetmeliēi’dir (Kirişçi 2002: 19; 2006). 1951 Cenevre Sözleşmesi’ne coērafi sınırlama koşulu ile taraf olan ve bu çerçevede ancak Avrupa’dan gelecek sığınmacılara m÷ltesi olma hakkı tanıyan Türkiye, gerçekte yoğun sığınmacı hareketleriyle İran ve Irak’tan gelen sığınmacılar ile karşılaşınca tanışmıştır. Bu yönetmelik, bir anlamda coērafi sınırlama koşulunu kaldırmadan gelen sığınmacılara geçici sığınma hakkı vererek ve m÷ltesi statüsü edindikten sonra onlara üçüncü ÷lkelere yerleşme hakkı tanıyarak bu konudaki taleplerin karşılanmasını kolaylaştırmıştır. Ancak, 1951 Cenevre Sözleşmesi’ndeki coērafi sınırlama koşulunu korumaya çalışarak da Türkiye’nin yabancı (“Türk soyundan olmayan ve Türk kültürüne baēlı olmayan”) m÷lticilerin yerleştiēi bir ÷lke olmasını önlemeye çalışmıştır. AB uyum sürecinde gerçekleştirilen 2005 İltica ve Göç Alanındaki Türkiye Ulusal Eylem Planı, Cenevre Sözleşmesi’ndeki coērafi sınırlama koşulunun 2012 yılına kadar kaldırılabilceēinden söz ederken, aynı zamanda yeni bir Sığınma Kanunu ve yeni bir Yabancılar Kanunu yapılmasının da yine 2012 yılına kadar gerçekleştirilebileceēini ortaya koymuştur (BMMYK ve İçişleri Bakanlığı 2005). Gerek coērafi sınırlama koşulunun kaldırılması,

gerekse yeni Sığınma ve Yabancılar Kanunları konusunda yapılan tartışmalar (ki bu tartışmalar kısıtlı çevrelerde yapılmaktadır) özellikle Türkiye'nin bir göç ve sığınma ülkesi konumuna gelip binlerce yabancıнын ülkeye gelmesi endişesini sıklıkla dillendirir olmuştur (Kirişçi 2006: 343).

Aslında benzer endişeler ve dar kalıplı bir ulus-devlet anlayışının korunması çerçevesinde gelişen bakış açılarının ışığında, 1934 tarihli İskan Kanunu'nun yerini alan 2006 tarihli yeni İskan Kanunu'nun, AB uyum sürecinde kısıtlayıcı olmayacak bir şekilde yeni bir düzenleme olacağı beklenirken, 1934 tarihli Kanun'un uluslararası göçle ilgili tutucu konumunun korunmaya çalışılması bir ölçüde şaşırtıcı olmuştur. İlginçtir, bu yeni yasal düzenleme göçmeni şöyle tanımlamıştır: "Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı olup, yerleşmek amacıyla tek başına veya toplu halde Türkiye'ye gelip bu Kanun gereği kabul olunanlardır" (Madde 3/d). Bu tanım, Türkiye'nin 2006'da da uluslararası göç olgusuna halen 1920'ler ya da 1930'lar anlayışıyla baktığının göstergelerinden biridir.

2003 Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun özellikle, artık yabancıların yoğun olarak Türkiye'ye gelmeleri ve çalışmaları gerçeğinden yola çıkarak bunların ülkedeki çalışma koşullarına yeni bir düzenleme getirmiştir (İçduygu 2007: 213). Öncelikle, yabancıların kayıtsız çalıştırılmasını engellemek ve onların çalıştırılma koşullarını belirlemek amacıyla ortaya çıkan bu yeni yasal düzenlemenin uygulanma aşamasında, daha çok yabancıların göçünü profesyonel ve yüksek derecede kalifiye işgücünün göçüyle sınırlama eğilimine kaydığına tanık olunmuştur. Örneğin, daha çok ev işleri, eğlence ya da tekstil sektöründe hemen hemen bütünüyle kayıt dışı çalışan yabancıların çalışmalarının bu yasa ile düzenlenemediği görülmüştür. Aslında bu yasanın tam olarak özellikle belli sektörlerde ve kötü koşullarda çalıştırılan yabancı işçilerin "yasal" göçmen işçi olarak çalışmalarını sağlamayı amaçladığını söylemek zordur. Daha önce yinelenildiği gibi, Türkiye'deki göç ve sığınma rejimi yabancı göçmen işçi ve mültecilere açık bir sistem görüntüsü vermekten çok uzaktır. Türkiye'nin göç rejimini yönetenler, uluslararası göç pazarında Türkiye'nin "yabancıların göçüne açık bir göç ülkesi" olarak algılanmasını istememektedir. Belki de, böyle olduğu içindir ki, bir göçmen gönderen ülke olarak Türkiye'nin onaylaması gerek-

tiğini düşündüğümüz, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 1949 tarihli ve 97 numaralı "Çalışma İçin Göç" ve 1975 tarihli ve 143 numaralı "Göçmen İşçiler" sözleşmelerini Türkiye imzalamamıştır. Bu bir paradoks olarak belirmektedir; çünkü yüz binlerce vatandaşı başka ülkelerde göçmen işçi olarak bulunan bir ülkenin bu vatandaşlarının çalışma koşulları ile ilgili olarak başka ülkelerle bu sözleşme üzerinden müzakere etmesi doğaldır. Ancak yabancı göçmen işçi olgusu ile karşılaşmamaya çalışan bir ülke olarak Türkiye'nin bu sözleşmeleri imzalamaması bu anlamda kendi içinde bir tutarlılığı da yansıtmaktadır.

SON VERİRKEN

Yirminci yüzyıl, bütün dünyada kapitalist ekonomik sistem temeline gelişen belirli bir modernite projesinin yaygınlaşması, bu bağlamda ulus-devletlerin kuruluşu ve yükselişi örnekleri ile doludur. Yirmi birinci yüzyıl ise, küreselleşmenin aldığı yeni konum nedeniyle, ulus-devletlerin dinamiklerine ve kurumlarına nerdeyse meydan okuyan bir ortamın geliştiğinin görüntülerini vermektedir. Bu, ulus-devletlerin güçsüzleşmesi ya da ortadan kalkması anlamına gelmemektedir, ancak küreselleşme süreçleri ile geleneksel ulus-devlet algısı ve tarzı arasında kırılma noktalarının ortaya çıkması demektir. Son yüzyılda özellikle ulaşım ve iletişim teknolojilerinin gösterdiği gelişmeler ve bu gelişmelerin dünyanın dört köşesinde insanları yakın ve uzak coğrafyalar üzerinde hareketli kılması, diğer bir söyleyişle ulus-devletlerde ve ulus-devletler arasındaki göç hareketlerinin artışı gözlenen bir gerçekliktir. Bu göç hareketleri, her coğrafyada ekonomik, toplumsal ve siyasi dönüşümlerin hem sonuçları, hem de nedenleri olarak ortaya çıkmaktadır. Son yüzyılda, ulus-devlet merkezli dünyanın görece yükselişi ve sonra küreselleşmeyle sorgulanır oluşu ile farklılaşan göç hareketlerinin birlikte ortaya çıkışı göçün ekonomik, toplumsal ve siyasi düzeylerde önemli bir tarihsel olgu olduğunu ancak, onun da farklı dönüşümler geçirdiğini göstermektedir.

Başka bir söyleyişle, modern Türkiye tarihinde göç olgusu, ülkenin modernite projesine ve onun siyasal belkemiği olan ulus-devlet oluşumuna hep içsel kalmıştır. Göçün bu içselligi, bir yandan tarihsel olarak Türki-

ye'nin kendi içinde bulunan ve kendinden gelişen dinamiklerle, diğer yandan ülkenin modernite projesini ellerinde geliştiren siyasi elitler, karar alıcılar ve uygulayıcıların etkinlikleriyle ilgilidir. Bu çerçevede bir ulus-devlet olarak kurulurken ve gelişirken genelde göç, özelde uluslararası göç Türkiye'de de modernite ve ulus-devlet olma süreçlerinde kullanılan en önemli siyasal araçlardan biri olarak belirmiştir.

Elbette, yirminci yüzyılın başında ulus-devlet merkezli bir modernite projesinin fazlaca şaşırtıcı bir yanı yoktur. Göçün, nüfusu homojen kılan bir araç olarak bu proje içinde yer almasında da şaşırtıcı bir yan yoktur. Ancak, geçen yüzyıl boyunca artık ulus-devlet inşasını tamamladığı varsayılacak bir ülkenin, küreselleşme koşullarının ideal ulus-devlet modellerini zorladığı bir dönemde, uluslararası göçü yalnızca ulus-devletin nüfusu üzerinde homojenliği etkileyici bir unsur indirgemeciliği ile değerlendirmesi tartışılacak bir olgudur.

Bu tartışmanın odaklanabileceği birkaç nokta olabilir. Bunlardan birincisi, dünya sisteminde tarihsel olarak uluslararası göçle, göç alan ülke olarak daha önce tanışmış ve ekonomik olarak gelişmiş ülkelerde yirminci yüzyıl boyunca asimilasyon, entegrasyon ve çokkültürlülük zinciri üzerinden gelişen devlet-göçmen ilişkilerinin son yıllarda yeniden asimilasyona dönüş süreciyle ilgilidir. Asimilasyonun geri dönüşü adı verilen bu süreçte son birkaç yıldır, bu ülkelerde yirminci yüzyılın son çeyreğinde başlayan özgürlükçü bir anlayışla devlet-göçmen ilişkilerinin liberal bir temelde çokkültürcü politikalar eliyle düzenlenmesine son verilmeye başlanmıştır. Bu adeta etnik çeşitlilikten tek kültürlü ulus-devlete doğru bir eğilimin başlamasıdır. Batıda (Avrupa ya da Kuzey Amerika'da) bu uluslararası göçün 11 Eylül sonrası dönemde bir güvenlik olgusuna indirgenmesi ve genelde küreselleşme eğilimlerine göç bağlamında karşı seslerin yükselmesiyle doğru orantılıdır. Türkiye'de benzer bir süreç yaşanmasa da bu tutucu iklimden Türkiye'nin de etkilendiği söylenebilir. Ancak bu etkinin çok sınırlı olacağı savını ileri sürmek de zor değildir.

İkinci nokta olarak, Türkiye'de ulus-devlet merkezli göç politikalarının ve uygulamalarının yirminci yüzyılın başındaki haliyle sürmesi eğilimlerinin nedenlerinin başında ulus-devlet oluşumunun henüz bir olgunlaşma

düzeyinde tamamlanamamış olması sayılabilir. Türkiye'nin yirminci yüzyılın başında ve bir yüzyıl boyunca ülkenin etnik çeşitlilik, azınlıklar gibi konularda siyasal olarak kabul görür ve uygulanabilir politikaları üretmekte zayıf kalması, yirmi birinci yüzyılda bu konuların ülkenin en önemli siyasal sorunları arasında olması, uluslararası göç konularının da bu bağlamda sorunlu bir alan olarak ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu noktadan hareketle, örneğin, yabancıların ülkeye göçü konusunda çok sınırlayıcı eğilimler ortaya çıkmakta, yasal düzeyde göçmen "Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı" olup Türkiye'ye yerleşmeye gelen kişi olarak tanımlanmakta, Cenevre Sözleşmesi'ndeki coğrafi sınırlama kaydı yerinde kalmakta, böylece mülteci haklarının korunmasında çekinceli davranılmaktadır.

Bütün bu çerçevede, AB uyum sürecinin Türkiye'nin sığınma, sığınmacı, mülteci, göç ve göçmenlerle ilgili politika ve uygulamaları dönüştürmesine, göreceli olarak daha liberal anlayışların yerleşmesine yardımcı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, bu aşamada şunu vurgulamak önemlidir. Türkiye'ye yönelen göç açısından bakıldığında, Türkiye'nin bu göçe akılcı bir politik-ekonomi perspektifinde bakmasının somut nedenleri henüz olgunlaşmış değildir. İşsizliğin ve kayıt dışı çalışmanın çok yüksek düzeylerde olduğu bir ülkede, yabancıların göçüne akılcı bir çizgide "olumlu" bakmanın mantığını kurma olasılığı düşüktür. Böylece, Türkiye'de uluslararası göç konuları siyasal ve ideolojik eşiklerde tartışılmaya mahkûm olmaktadır. Ancak bu, ilgili tartışmalara özgürlükçü olamayan, geleneksel bakış açılarının egemen olmasının bir açıklaması her zaman değildir.

- Abadan-Unat, N. 2002. *Bitmeyen Göç*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ahmad, F. 1993. *From Empire to Nation 1908-1923*. Londra: Routledge.
- Aktar, A. 2000. *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arı, K. 1995. *Büyük Mübadele-Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Baubock, W. R. 1991. *Immigration and the Boundaries of Citizenship in Europe*. Viyana: Institute for Advanced Studies.
- Braude, B. ve B. Lewis 1982 (der). *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society* (1) New York: Holmes ve Meier.
- Breuilly, J. 2000. Citizenship as Nationality: A Passing Phase? *Proceedings of the Lunar Society*(16): 13-25.
- Brubaker, W. R. 1990. "Immigration, Citizenship, and the Nation State in France and Germany: A Comparative Historical Analysis." *International Sociology* (5/4): 379-407.
- Castles, S. 1998. *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. New York: Guildford Press.
- Castles, S. ve M. Miller, 2000. *Ethnicity and Globalization: From Migrant Worker to Transnational Citizen*. California: Sage Publications.
- Collins, J. 1988. *Migrant Hands in a Distant Land*. Londra: Pluto Press.
- Courbage, Y. ve P. Fargues, 1998. *Christians and Jews under Islam*. New York: I. B. Tauris.
- Çağaptay, S. 2002. "Kemalist Dönemde Göç ve İskan Politikaları: Türk Kimliği Üzerine Bir Çalışma." *Toplum ve Bilim* (50/2): 218-241.
- Erder, S. 2006. *Refah Toplumunda Getto*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Faist, T. 2003. *Uluslararası Göç ve Ulusaşırı Toplumsal Alanlar*. İstanbul: Bağlam.
- Gellner, E. 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Geray, C. 1970. "Türkiye'de Göçmen Hareketleri ve Göçmenlerin Yerleştirilmesi." *Amme İdaresi Dergisi* (3/4): 3-86.
- Gitmez, A. 1983. *Yurtdışına İşçi Göçü ve Geri Dönüşler*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Hammar, T. 1990. *Democracy and the Nation State: Aliens, Denizens and Citizens in a World of International Migration*. Aldershot: Avebury.
- Harles, J.C. 1997. "Integration before Assimilation: Immigration, Multiculturalism and the Canadian Polity." *Canadian Journal of Political Science* (30/4): 711-736.
- Hollifield, J. F. 1998. "Migration, Trade and the Nation-State: The Myth of Globalization." *UCLA Journal of International Law and Foreign Affairs* (3/2): 595-636.
- Hollifield, J. F. ve C. B. Brettell, 2000 (Ed.). *Migration Theory, Talking across Disciplines*. New York: Routledge.
- İçduygu, A. ve İ. Sirkeci, 1999a. "Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Göç Hareketleri." Oya Baydar (Ed.) *75 Yılda Köylerden Şehirlere* içinde. İstanbul: Tarih Vakfı, 249-259.
- İçduygu, A., Y. Çolak, ve N. Soyarkı, 1999b. "What is the Matter with Citizenship? A Turkish Debate." *Middle Eastern Studies* (35/4): 187-208.

- İçduygu, A. 2004a. "From Nation-building to Globalization: An Account of the Past and Present in Recent Urban Studies in Turkey." *International Journal of Urban and Regional Research* (28/4): 941-947.
- İçduygu, A. 2004b. "Demographic Mobility over Turkey: Migration Experiences and Government Responses." *Mediterranean Quarterly* (15/4): 88-99.
- İçduygu, A. 2007. "EU-ization Matters: Changes in the Immigration and Asylum Policies and Practices in Turkey." T. Faist ve A. Ette (Ed.) *The Europeanization of National Immigration Policies* içinde. Londra: Palgrave MacMillan Publishers, 201-221.
- İçduygu, A., Ş. Toktaş, ve A. B. Soner, 2007. "The Politics of Population in a Nation-Building Process: Emigration of Non-Muslims from Turkey." *Ethnic and Racial Studies* (31/2): 358-389.
- Karpat, K. H. 1972. "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908." *International Journal of Middle East Studies* (3/3): 243-81.
- Kaya, A. 2005. "Citizenship and the Hyphenated Germans: German-Turks." A. İçduygu ve F. Keyman (Ed.) *Citizenship in a Global World European Questions and Turkish Experiences* içinde. Londra: Routledge, 219-341.
- Keyder, Ç. 1997. "The Ottoman Empire." M. von Hagen ve K. Barkey (Ed.) *After Empire* içinde. Boulder: Westview Press.
- Keyman, E. F. ve A. İçduygu, 2005. *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences*. Londra: Routledge.
- Kirişçi, K. 2000. "Disaggregating Turkish Citizenship and Immigration Practices." *Middle Eastern Studies* (36/3): 1-22.
- Kirişçi, K. 2002. *Justice and Home Affairs, Issues in Turkish-EU Relations*. İstanbul: TESEV Publication.
- Kirişçi, K. 2003. "Turkey: A Transformation from Emigration to Immigration." *Migration Information Source Paper* içinde, Washington: Migration Policy Institute (<http://www.migrationinformation.org/Profiles/display.cfm?ID=176>).
- Kirişçi, K. 2006. "A Friendlier Schengen Visa System as a Tool of Soft Power: The Experience of Turkey." *European Journal of Migration and Law* (7/4): 343-367.
- Koser, K. 2007. *International Migration a Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. 2000. *Citizenship in Diverse Societies*. Oxford: Oxford University Press.
- Lever-Tracy, C. ve M. Quinlan, 1988. *A Divided Working Class*. Londra: Routledge ve Kegan Paul.
- Marx, K. 1954. *Capital* (1). Londra: Lawrence & Wishart.
- McCarthy, J. 1998a. *Ölüm ve Sürgün*. İstanbul: İnkılap.
- McCarthy, J. 1998b. *Müslümanlar ve Azınlıklar*. İstanbul: İnkılap.
- Ortaylı, İ. 1983. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Piore, M. J. 1980. *Birds of Passage: Migrant Labour and Industrial Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tekeli, İ. 1990. "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi." *Toplum ve Bilim* (50): 49-71.
- Tekeli, İ. 1998. "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması." Tarih Vakfı (Ed.) *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık* içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1-24.
- Wimmer, A. ve N. G. Schiller, 2002. "Methodological nationalism and the study of migration." *Archives Européennes de Sociologie* (53/2): 217-40.

- Wimmer, A. ve N. G. Schiller, 2003. "Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology." *International Migration Review* (37/3): 576-610.
- Yeğen, M. 2004. "Citizenship and Ethnicity in Turkey." *Middle Eastern Studies* (40/6): 51-66.
- Yıldız, A. 2007. *Ne Mutlu Türküm Diyebilene*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zürcher, E. J. 1997. *Turkey, A Modern History*. New York: I. B Tauris.

NOTLAR

- 1 Yalnızca modern Avrupa tarihinde değil, Asya ve Afrika ülkelerinin tarihinde de modernite ve ulus-devlet oluşumu ile uluslararası göç konularını ilintili kulan sayısız örnek vardır. Bu konuda W. R. Brubaker (1990) ve J. F. Hollifield (1998) gibi yazarların yazdıklarının ötesinde, bu çalışmada da değineceğimiz gibi bu ilişkinin sosyal bilimlerdeki yansımalarına eleştirel bakan A. Wimmer ve N. G. Schiller (2002, 2003) gibi yazarların görüşlerine de bakmak faydalı olacaktır.
- 2 Aslında bu dönemleştirmenin Türkiye'nin ekonomik, toplumsal ve siyasal tarihiyle ilgili yapılan çeşitli dönemleştirmelerle paralellikler içerdiği göz ardı edilmemelidir.
- 3 Modernite bağlamında böyle bir dönüşümü Türkiye özelinde irdeleyen bir yayın serisi için Tarih Vakfı tarafından Cumhuriyet'in 75. yılı kutlamaları çerçevesinde 1999 yılında yayınlanan *75 Yılda Köylerden Şehirlere, 75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru* gibi başlıklarla çıkan kitaplara bakmak faydalı olacaktır.
- 4 Bu konudaki ilgili yazın için J. Breuilly (2000), E. Gellner (1983), R. Brubaker (1990), W. Kymlicka (2000), S. Castles (2000), R. Baubock (1991), A. Wimmer ve N. G. Schiller (2003) gibi bilim insanlarının çalışmalarına bakmak faydalı olacaktır.
- 5 Bu konuda örneğin bkz. McCarthy (1998a; 1998b).

“DÜZENSİZ” GÖÇ, GÖÇMEN KORKUSU VE ÇELİŞEN TEPKİLER

“Düzensiz göç” (irregular migration) olgusu, son dönemlerde uluslararası göçle ilgilenen akademik çevrelerin ve yöneticilerin gündemine hızla girmiştir. Bu olgu, gündelik uygulamalarla ilgilenen yöneticiler tarafından, “mevcut kurum ve kurallara uygun olmadığı” vurgusuyla “yasadışı göç” olarak da tanımlanmaktadır. Ancak, sosyal bilimciler için bu olgunun tanımlanması çok daha karmaşık ve tartışmalıdır.

Genel olarak, küreselleşmenin geniş kitlelerde yer değiştirme isteğini artırdığı, buna karşın, yürürlükteki kural ve kurumların, bunun önünü açacak biçimde değişmediği açıktır. Son dönemlerde, hızla değişen ekonomik ve siyasal koşulların zorlamasıyla oluşturulan yeni küresel kural ve kurumlar, daha çok sermaye, mal ve iletişimin sınır ötesi hareketlerinin güvenle sürmesiyle ilgilenmektedir. Diğer taraftan, dünyada her şey değişirken insan hareketleri durdurulmaya çalışılmakta ve sonuçta nüfus hareketleri, kuralsız ve düzensiz olmaya mahkûm edilmektedir. Bu çelişkili durumun nedenleri, sosyal bilimciler tarafından tartışılan önemli konulardan biridir.

“Düzensiz göç”ün hem Türkiye gibi kendini “göç veren” ülke olarak tanımlayan ülkeler, hem de denetimli göçmen kabul eden ülkeler için yeni ve alışılmadık bir durum olduğu açıktır. Bu göç hareketinin “göç, göçmen ve yabancı korkusu”nun yaygınlaştığı bir siyasal iklimde gerçekleştiği ve bütün ülkelerin hem iç, hem de dış politikalarını etkilediği bilinmektedir. Karşılıklı korkularla beslenen bu siyasal iklimin, bütün ülkelerde göçü yeniden düzenleyecek yeni kural ve kurumların oluşumunu önlediği ve göçmen karşıtı uygulamaları artırdığı dikkati çekmektedir.

Son dönemlerde, bir insan hakkı olan göç, yaygınlaşan “göçmen ve yabancı korkusu” nedeniyle siyasallaşmış ve neredeyse ulusal “güvenlik”

konularından biri haline gelmiştir. Bugünlerde, ne yazık ki, göçmen olmak “suçlu” olmakla eşanlama gelmeye başlamıştır. Bütün bunların sonucunda, kendi yaşadıkları ülkeyi, değişen siyasal ya da ekonomik koşullar nedeniyle, terk etmek zorunda kalan milyonlarca insan yasalar karşısında, sadece korunmasız değil, üstelik suçlu konumunda kalmaya başlamışlardır. Avrupa’da “İslam korkusu” olarak da belirginleşen göçmen karşıtlığının, Türkiye’nin AB üyelik müzakerelerinde ne kadar etkili olduğu kolayca gözlemlenebilmektedir. Diğer yandan, Türkiye’de de artan ABD ve AB karşıtlığının “yabancı korkusu”nu artırdığı ve buraya gelen yabancıları zor durumda bıraktığı da gözlemlenmektedir.

TÜRKİYE VE DÜZENSİZ GÖÇ:

Türkiye, 1960’lı yıllara kadar geleneksel göç politikası uygulamış, kapılarını mümkün olduğu kadar kapalı tutmaya çalışmıştır. 1960’lı yıllar, “yurtdışına işçi gönderme” ve “turizmi teşvik” politikalarıyla dışa açılmanın başlangıcı olarak kabul edilebilir. 1980’ler sonrasında ise Türk vatandaşlarının seyahat özgürlüğünü kısıtlayan engeller kaldırılmış, sadece göç amacıyla değil, aynı zamanda turizm, ticaret, eğitim gibi amaçlarla seyahat etme istekleri de karşılanmaya başlamıştır. Bugün artık Türkiye, kapılarını hem kendi yurttaşlarına, hem de kısa süre kalacak yabancılar açmış ve görece olarak, liberal sınır politikası uygulayan dışa açık bir toplum haline dönüşmüştür. Diğer taraftan, dış göç ve yabancılarla ilgili kural ve kurumlara bakıldığında, Türkiye’nin hâlâ kendini göç veren bir ülke olarak tanımladığı, kural ve kurumların da daha çok yurtdışına çalışmaya gidenler açısından düzenlendiği görülmektedir.

İstatistikler halen, önemli bir kısmı Avrupa’da olmak üzere, yaklaşık dört milyon Türk vatandaşının yurtdışında sürekli olarak yaşadığını göstermektedir. Göçmen yakınları, geri dönenler, emekli olanlar ya da yaşadıkları ülkelerde yurttaşlık hakkı alanlar dahil edildiğinde, dış göç deneyimi olan Türk vatandaşlarının sayısının çok daha yüksek olduğu tahmin edilebilir. 2005 yılı sınır istatistikleri yılda 8 milyonu aşan sayıda TC vatandaşının yurtdışına gidip geldiğini göstermektedir. İçişleri Bakanlığı’nın verilerine göre, 2003 yılı içinde 600 bin kişi yeni pasaport almış ve

400 bin kişi temdit işlemi yapmıştır. Bu sayılar, Türkiye’de yaşayan zengin-yoksul hemen her toplumsal kesimden insanın kalıcı-geçici, düzenli-düzensiz çeşitli biçimlerde, sınır ötesi hareketlere katılmaya başladığını göstermektedir.

Diğer yandan 1990’lardan sonra, Türkiye’nin uluslararası nüfus hareketi içindeki konumunun radikal bir biçimde değiştiğini ve Türkiye’nin “Demir Perde”nin kıyısından, “AB Kalesi”nin kıyısına geçtiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda, bu değişiklikleri kısaca şöyle özetleyebiliriz:

Bu değişikliklerden birincisi, eski sosyalist ülkelerin sınırlarını aması ve Türkiye’nin uzun bir süredir ilişkisinin kopuk olduğu komşularıyla yeniden ilişki kurmaya başlamasıdır. Türkiye’nin turizmi desteklemek amacıyla sınırlarını açık tutması bu bölgeden gelenlerin engelle karşılaşmasını önlemiştir. Tablo 1’den de izleneceği üzere, bu dönemden sonra, Türkiye’ye gelen yabancılardan dağılımı tamamen değişmiş ve eski SSCB bölgesinden gelen yabancılardan sayısı hızla artmıştır.

Değişikliklerden ikincisi ise Avrupa lkelerinin Schengen sınır rejimiyle sıkı sınır politikası uygulamaya başlamasıdır. AB’nin sıkı sınır politikası uygulamaya başlaması, AB lkeleriyle ilişki kurmak isteyen, oraları gezmek, tanımak isteyen sıradan vatandaşların, gençlerin, akademisyenlerin ve işadamlarının engellerle karşılaşmasına neden olmaktadır. Türkiye’den Avrupa ülkelerine gitmek isteyen herkesin “göçmen” olacağı nyarđısıyla karşılaşmasının sonuçları ve etkilerini tartışmak ayrıca ele alınması gereken bir konudur. “Avrupa Kalesi”nin rlmesinin Türkiye açısından bir başka önemli sonucu ise Doğu-Batı g yolu üzerinde olan ülkenin transit göçmenlerin bekleme odası haline gelmesidir.

Son yıllarda, Türkiye’ye turizm, çalışma, ticaret, eğitim görme, sığınma ya da transit geçiş amacıyla gelen yabancılardan sayısı hızla artmaya başlamıştır. Yabancı sayısındaki bu artışın Türkiye açısından yeni ve beklenmedik bir durum olduğu açıktır. Türkiye’nin “güç veren” bir ülke olmaktan “g alan” bir ülkeye dönüşme sürecinde, mevcut kurum ve kuralların yetersizliği farklı amaçlarla gelen yabancılardan sorunlarla karşılaşmasına neden olmaktadır. Türkiye’nin sistematik ve kapsamlı dış g ve sığınma politikasının olmaması, mevcut kuralların yabancılardan sadece “tu-

rist" olacağını varsayması, uzun süreli kalış ve çalışmayı önlemeye dönük olması gibi çeşitli nedenlerle Türkiye'ye gelen yabancılar "düzensiz göçmen" konumunda kalabilmektedirler (Çelikel ve Gelgel 2007; Ekşi 2006 ve Erder 2006).

Son dönemde Türkiye'ye gelen, uzun süre kalmak isteyen ya da kalmak zorunda kalan yabancıların çok farklı gruplardan oluştuğu açıktır. Bunlar arasında AB ülkelerinden gelen emekliler, Türk vatandaşıyla evli yabancılar olduğu gibi, AB ülkelerine gitmek isteyen transit göçmenler, siyasal sığınmacı ve mülteciler, Türkiye'ye kısa ya da uzun süreli gelip çalışmak isteyen "mekik göçmenleri" ya da buraya yerleşmek isteyen yabancılar vardır. Bu gruplar arasında kamuoyunda ve AB ile yapılan müzakerelerde en çok gündeme gelenler "transit" göçmenlerdir. AB ile müzakerelerde bu göçün Türkiye'ye getirdiği sorunlar, gelenlerin karşılaştığı sorunlar ve çözüm yollarının aranmasından çok, bu göçün AB'ye yönelmesini önlemenin yolları aranmaktadır.¹

Bu yazıda, Türkiye'ye etkileri açısından diğerlerinden çok farklı nitelikler taşıyan "mekik göçü" ele alınacaktır.

MEKİK GÖÇÜ

Mekik göçü, diğer düzensiz göç türlerinden farklı olarak, bir ülkeye kısa süreli olarak gelen, kendi ülkesiyle ilişkilerini sürdürmek isteyen, yasal belge almaya ve sınır geçişi ile ilgili mevzuatı zedelememeye gayret eden özel bir göç türüdür. Mekik göçü, esnek sınır politikalarının uygulandığı bölgelerde rastlanan çok eski bir göç türü olmasına karşın, son dönemlerde birçok bölgede birden gözlenmesi ve ölçeğinin artması nedeniyle göç araştırmacılarının gündemine girmiştir. Coğrafi yakınlık, ucuzlayan ulaşım olanakları, ülkeler ya da bölgeler arasındaki yapısal eşitsizliklerin doğurduğu farklı gelişmişlik ve ücret düzeylerinin bu göçü artırdığı bilinmektedir. Bu göçün en önemli özelliği, katılımcılarının sürekli hareketli oluşu ve gittikleri ülkelerde kısa süreli çalışarak ya da küçük ölçekli ticaret yaparak yaşamlarını düzenleme amacını gütmeleridir.

Göçle ilgilenen uzmanlar, bu nüfus hareketlerinin klasik anlamda bir göç hareketi olup olmadığını tartışmaktadır. Bazı göç araştırmacıları, bu

nüfus hareketinin hem göçü gönderen hem de göçü alan topluma geniş etkileri ve katılımcılarına sağladığı ekonomik, sosyal ve kültürel kazanımlar nedeniyle göç olarak kabul edilmesi düşüncesindedirler. Aynı şekilde, bu nüfus hareketinin konjonktürel mi, yoksa kalıcı bir nüfus hareketi mi olacağı konusu da tartışılmaktadır.

Mekik göçü deneyimini yaşayan Polonya’da yapılmış araştırmalar, bu göçe katılanların hem göç ettikleri, hem de geldikleri toplumdaki piyasanın emek, hizmet ve mal alanlarında oluşturduğu açıkları, mevcut yasalardaki boşlukları da dikkate alarak yararlanmaya çalıştıklarını göstermektedir. Bu açıdan mekik göçü yaratıcı, değişken, dinamik ve her ülkede farklı etkileri olan melez bir göç türü olarak kabul edilmektedir (Morawska ve Spohn 1997; Morawska 2001; Okolski 2001 ve 2004; Iglicka 2001 ve Morokvasic 2004). Bu göç türünü ilginç kılan noktalardan biri de, bölgesel sınır politikalarının tartışıldığı bu dönemde, “liberal” sınır politikalarının göçmenlere ve mekik göçünü yaşayan ülkelere olan çok boyutlu etkilerinin gözlenmesine olanak vermesidir.

Türkiye’ye komşu ülkelerden gelen ziyaretçiler arasında, mekik göçmenlerinin de olduğu biraz gecikmeli olarak algılanmıştır. Sonuçta, turistler için açılmış olan kapılardan girenlerin bir kesiminin turist olmayışı, işsizlikle boğuşan ve kendini göç veren ülke olarak tanımlayan Türkiye’de yaşayanlar, kamuoyu ve yöneticiler için yeni ve beklenmedik bir durum olmuştur.

Tablo 1. Türkiye’ye Gelen Yabancıların Bölgesel Dağılımı (sayı: 1000)

	1988		2000		2005	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
1. Balkanlar	708,9	20,3	1.238,2	12,7	2.805,4	13,8
2. Orta-Doğu	325,0	9,3	565,3	5,8	1.391,1	6,9
3. SSCB (eski)	4,5	0,1	1.395,2	14,3	3.501,6	17,3
1+2+3	1.039,4	29,7	3.198,7	32,8	7.698,1	38,0
Diğerleri	2.458,9	70,3	6.549,6	67,2	12.577,5	62,0
Toplam	3.497,9	100,0	9.748,3	100,0	20.275,2	100,0

Kaynak: İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü verileri.

Türkiye'ye gelen mekik göçünün büyüklüğü hakkında kesin bir bilgi mevcut olmadığı gibi, sürekli hareketli ve konjonktüre bağlı olarak değiştiğinden tahmin edilmesi de zordur. Elimizde sadece, bu bölgeden gelenlerin kaba büyüklüğünü gösteren sınır geçiş sayıları mevcuttur. Yukarıdaki tabloda aktarılan sınır geçiş verileri, Türkiye'ye 1988 yılında sadece 4,5 bin kişinin geldiği eski SSCB'den, 2000 yılında 1,4 milyon, 2005 yılında 3,5 milyon kişinin geldiğini göstermektedir. 2005 yılı itibariyle Türkiye'ye komşu ülkelerden gelenlerin oranı yüzde 38'e yükselmiştir. Eski sosyalist ülkelerden gelenlerin sayısı hakkında bilgi veren Tablo 2'den Rusya Federasyonu ve Bulgaristan'dan gelişlerin düzenli olarak artış gösterdiği izlenmektedir.

Tablo 2. Seçilmiş Bazı Ülkelerden Türkiye'ye Yapılan Sınır Geçiş Sayıları (1000)

Ülke Adı	1999	2000	2001	2002	2003	2004*	2005*
Bulgaristan	259,1	381,5	540,4	834,1	1.006,3	1.317,7	1.620,9
Romanya	483,2	265,1	180,9	180,1	185,1	168,9	201,8
Ukrayna	144,5	173,6	177,4	193,0	225,5	278,0	367,1
Rusya F.	412,9	677,2	757,1	946,5	1.257,6	1.593,7	1.855,9
Gürcistan	183,4	179,6	164,0	161,7	167,8	234,5	367,1
Moldova	77,9	62,7	46,1	46,1	55,3	71,1	89,8
Polonya	66,2	118,2	151,0	150,6	102,2	134,9	177,3
Azerbaycan	127,3	179,9	178,9	163,1	192,6	331,0	411,1
Türkiye Toplamı	7.487,4	10.428,1	11.619,9	13.248,2	13.956,4	16.854,4	20.275,2

Kaynak: DİE 2005: 24-27.

* İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü verileri

Aşağıdaki tablo, Turizm Bakanlığı'nın sınır kapılarında yaptığı bir araştırmanın sonuçlarına dayanarak, seçilmiş ülkelere geliş nedenlerine göre dağılımları aktarmaktadır. Buradan da izleneceği üzere, komşu ülkelere geliş nedenleri arasında akraba ziyareti, alışveriş ve ticaret özel önem taşımaktadır. Bu araştırmadan elde edilen sonuçlar, çalışma amacıyla gelenlerin miktarının tahminine imkân vermese de, komşu ülkelerin geliş amacının salt "turistik" olmadığını açıkça göstermektedir.

Tablo 3. Seçilmiş Ülkelerden Girişler ve Geliş Amacına Göre Dağılım % (2001)

Ülke Adı	Gezi	Kültür	Yakın ziyareti	Alışveriş	Ticaret	Diğer	Toplam
Bulgaristan	16,1	1,6	25,5	25,7	11,8	19,4	100,0
Romanya	26,3	2,5	7,4	39,7	11,9	12,2	100,0
Ukrayna	33,8	4,0	8,2	31,0	9,3	13,7	100,0
Rusya F.	47,1	2,4	5,6	23,9	5,5	15,5	100,0
Gürcistan	14,3	3,0	7,5	21,0	17,0	37,2	100,0
Moldova	48,4	5,4	12,1	13,2	8,7	12,2	100,0
Polonya	49,2	17,7	2,9	3,8	2,5	23,9	100,0
Azerbaycan	18,3	1,4	15,4	18,9	12,1	34,2	100,0
Toplam (Türkiye)	52,3	9,2	7,9	8,3	5,0	17,3	100,0

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı (2001) (www.kultur.gov.tr) ve DİE 2005.

KÖKENE VE CİNSİYETE GÖRE İŞBÖLÜMÜ VE ÇELİŞEN TEPKİLER

Türkiye'ye komşu coğrafyadan gelen "mekik göçü" üzerinde yapılan, son dönemlerde sayısı hızla artan araştırmaların bir kesimi, gelenlerle ilgili genel gözlemleri aktarmaktadır. Bu araştırmaların bulguları, eski sosyalist ülkelerden gelenlerin kökene ve cinsiyete göre farklı işlerde çalıştıklarıyla ilgili izlenimleri yansıtmaktadır (Arı 2006; İçduygu 2004).

Bu konuda yapılmış bazı araştırmalar ise, kökene ve cinsiyete göre işbölümü konusunda biraz daha ayrıntılı bilgi edinmemize yardımcı olmaktadır. Örneğin Yüksekler'in araştırması Rusya'dan gelen kadınların bavul ticareti; Kaşka, Kümbetoğlu ve Eder'in çalışmaları Moldovalı kadınların ev hizmetleri, bavul ticareti ve bu ticarete bağlı işlerde çalıştıkları, Erder ve Kaşka çalışması ise seks işçiliği yapan kadınların kökenleri konusunda ipuçları vermektedir (Yükseker 2003; Eder 2005; Kümbetoğlu 2005; Erder ve Kaşka 2003 ve Kaşka 2006).

Mekik göçünün kökene ve cinsiyete göre dağılımı hakkında bilgi vermesi amacıyla hazırlanmış olan Tablo 4'ten Moldova, Ukrayna ve Rusya'dan gelenlerde kadın oranının yüksek olduğu, diğer ülkelerden gelenlerde ise erkeklerin ağırlıklı olduğu açıkça görülmektedir. Bugüne kadar yapılmış çalışmaların, daha çok kadınlara yoğunlaşması ve erkek yabancı çalışanların ihmal edilmesi önemli bir eksiklik. Ancak, yine de varolan araştırma ve gözlemler, erkeklerin daha çok, inşaat, tarım, metal, tekstil ve sanayide, kadın-

ların ise, ağırlıklı olarak, ev hizmetleri, bavul ticareti, bu ticarete bağlı hizmetler ve seks işçiliği gibi alanlarda çalıştıkları izlenimini vermektedir.

Tablo 4. Seçilmiş Bazı Ülkelerden Gelen Kadınların Oranı (2001 ve 2004 Yılı)

Ülke Adı	2001*	2004**
Bulgaristan	34,5	39,8
Romanya	53,9	51,6
Ukrayna	66,6	61,4
Rusya F.	63,9	65,7
Gürcistan	39,6	53,9
Moldova	74,5	70,9
Polonya	46,6	b.y.
Azerbaycan	49,6	b.y.
Türkiye Toplamı	41,0	b.y.

Kaynak: *Kültür ve Turizm Bakanlığı (2001) (www.kultur.gov.tr) ve DİE 2005.

**DİE.

Türkiye'ye gelen yabancıların giriş, çıkış ve buradaki faaliyetleri sırasında mevcut kurum ve kurallara uyum göstermek durumunda kaldıkları açıktır. Aynı şekilde, kamu yönetimlerinde çalışanlar da, bu yeni nüfus hareketinin bazı farklılıklarını algılamalarına karşın mevcut kuralları uygulamak durumunda kalmışlardır. Mekik göçüyle gelenlerin, turizmin açtığı kapıdan “yasal” olarak girmelerine karşılık, burada çalıştıkları ve ticaret yaptıkları anlaşıldığında, bu yeni durumun nasıl yönetileceği konusunda tereddütler oluşmuş ve çelişkili uygulamalar yapılmaya başlamıştır. Mekik göçüne, kamuoyu, yöneticiler ve göçmenlerin varlığından etkilenen grupların farklı ve çelişkili tepkiler vermesi ilgi çekici bir konu olarak karşımızda durmaktadır.

Burada, mekik göçü konusunda yapılan araştırmalar, medyada çıkan haberler, çeşitli kurumların ve örgütlerin yayınları, kamu kurumlarının aldığı kararlar ve yapılmış olan bazı görüşme ve gözlemler değerlendirilerek bu çelişkili tepkiler ve uygulamalar analiz edilmeye çalışılacaktır (Erder 2006). Bu analizde, gelenlerin kökenleri kadar, Türkiye'deki iş piyasasının “formel-informel” örgütlenme ve toplumsal cinsiyete göre ayrılmış yapıyla ilgili niteliklerinin dikkate alındığının belirtilmesi gerekir.

Türkiye'ye eski Doğu Bloku ülkelerinden gelenlerin kamuoyunda ve kamu yöneticilerinde, cinsiyete ve kökene göre değişen algılama ve tepkiyle karşılaştıkları açıktır. Bu bağlamda, Türkiye'ye öteden beri gelen, göç eden ve hatta "yurttaşlık" hakkı edinme olanağına sahip, Türk ve Müslüman kökenli Balkan göçmenlerinin daha "tanıdık" ve "ayrıcılık" bir konumda olduğu açıktır. Buna karşın, Türkiye'nin uzun bir dönemdir ilişkisinin kesik olduğu bölgeden gelenler, daha "yabancı" ve görece daha "dezavantajlı" konumda kalmışlardır. Ancak, bu algı ve tepkilerin süreç içinde değişikliklere de uğradığı açıktır (Erder 2006). Bu farklı algılama, tepki ve değişimin tarihsel ve kültürel nedenlerini anlamak çok farklı bir araştırmanın konusudur. Burada, sadece bu genel izlenimi aktarmakla yetineceğiz

Göçün ilk dönemlerinde, mekik göçü daha çok "kadın göçü" olarak algılanmış ve medyanın da etkisiyle kamuoyunda daha çok, gelenlerin bavul tüccarı ya da seks işçisi olduğu kanısı yaygınlaşmıştır. Yukarıdaki tablodan da izlendiği gibi, aynı dönemde "erkekler" de geldiği halde, onlar medyada görünür olmamışlar ve sonuçta, akademik dünyanın da fazla ilgisini çekmemişlerdir. Daha çok, yerli erkek işçilerin çalıştığı işkollarına girmeye çalışan yabancı erkek işçilere tepki, daha çok doğrudan formel iş piyasasında etkili olan örgütlerden gelmiştir. Bu örgütlerin yayınları incelendiğinde, yabancı erkek işçilere ilk tepkinin işçi sendikalarından geldiğini gözlemliyoruz. Sendikaların, yabancı işçilerin burada karşılaştıkları sorunlarla ilgilenmemeleri, onları rakip görmeleri ve yabancı işçi çalıştırmanın önlenmesi yönünde hükümete baskı yapmaları özellikle dikkat çekicidir. Bir süre sonra, düzenli işçi çalıştıran işveren örgütleri de, gelenlerin vasıflarına bakmadan, bu işçileri çalıştıran işyerlerini "haksız rekabet" yaptıkları gerekçesiyle hükümete şikâyet etmişlerdir. İşçi ve işverenlerin örgütlü tepkileri, kamu yönetimleri tarafından "informel sektör ve informel çalışma ile mücadele etme" programının bir parçası olarak kabul edilmiş ve destek görmüştür. Sonuçta, 2003 yılında, yabancı işçileri kayıtsız çalıştıran işyerlerine ek yaptırımlar getiren yeni Yabancı Çalışma Yasası çıkarılmıştır (Güzel ve Bayram 2006; Çiçekli 2004 ve Kırıl 2006). Bu tarihten sonra, özellikle yabancı erkeklerin örgütlü işkollarında çalışmaları daha zor ve riskli hale gelmiş ve yabancı işçiler, taşeronlaşmanın ve informel çalışmanın yaygın olduğu, inşaat sektörü gibi işkollarına itilmişlerdir.

Türkiye'ye eski sosyalist ülkelerden gelen kadınlar ise, erkeklerden farklı olarak, medyada çok fazla görünür olmuştur. Göçün ilk evrelerinde, eski sosyalist ülkelerden gelen kadınların tümünün Rusça konuşuyor olması nedeniyle, ister Ukraynalı, ister Moldovalı, ister Gürcü olsun, ayırt edilmeksizin hepsinin kamuoyunda “Rus” olarak kabul edilmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, bir başka algılama da yine neredeyse tümünün seks işçisi olduğunu ima eden “Nataşa” yaftalamasıdır. Bu bağlamda, sadece seks işçileri değil, ticaret yapan, ev işlerinde çalışan hatta sadece turist olarak gelen eski Doğu Bloku kadınlarının tümü bu yaftalamayla baş etmek zorunda kaldılar. Nitekim bizim yaptığımız araştırma sırasında görüşmeler yaptığımız, eski Doğu Bloku ülkelerinin konsolosluk mensupları, bu durumdan şikâyet ediyorlar ve diplomatik girişimlerle, özellikle medyada “Nataşa” yaftalamasının azalmasını sağlamalarını başarı olarak kabul ediyorlardı (Erder ve Kaşka 2003).

Eski Doğu Bloku ülkelerinden gelen bütün kadınların “Rus” ve “Nataşa” olarak algılanmasının yarattığı önyargının, zor durumda kaldıkları için buraya gelen ve sadece geçimlerini sürdürmek için çabalayan kadınların durumlarını ne kadar güçleştirdiğini tahmin etmek zor değil (Gülçür ve İlkcaracan 2002). Karadeniz'deki yabancı kadınlar üzerinde yaptığı gözlemlerini ileten Beller-Hann, “Rus”, “komünist” ve “Hristiyan”larla ilgili önyargılarla da beslenen “Nataşa” algılamasının buralarda “ırkçılığı” doğurduğundan söz etmektedir (Beller-Hann 1995: 230-231). Yine aynı şekilde, Iğdır'da çalışan yabancı seks işçileri ile ilgili gözlemlerini aktaran Özgen de, bu sınır kentinde “kadın bedeni üzerinden ötekileştirilen milliyetler”den söz ederek, fuhşun ırkçılık ve milliyetçilikle ilişkilerine dikkati çekmektedir (Özgen 2006).

Diğer taraftan, kamu otoritelerinin eski Doğu Bloku ülkelerinden gelen kadınlara tepkisi erkeklere gösterilen tepkiden çok daha farklı olmuştur. Bu noktada, iş piyasasıyla ilgilenen kamu otoritelerinin, yeni Yabancı İş Yasası aracılığıyla orta sınıflara ev hizmetleri sunan kadınların “formelleşmelerine” olanak hazırladığından söz etmek gerekir. Seks işçiliği yapmak üzere zorla getirilen ve çalıştırılan kadınlarla ilgili yeni düzenlemeler ise “insan ticareti”yle mücadele kapsamında ele alınmıştır.

Eski Doğu Bloku ülkelerinden gelen kadınların en önemli ekonomik faaliyetlerinden biri olan “bavul ticareti” Türkiye’deki ekonomi ve finansla ilgili kamu otoritelerinin ilgisini çekmiştir. Bu çerçevede, Merkez Bankası, Dünya Bankası’nın öncülüğünde Ankara’da hesaplamalar yapmış, bu nüfus hareketiyle bavul ticaretinin ilişkisi kurulmaya çalışılmış ve sonuçta, bu nüfus hareketinin döviz girdisi sağladığı kanısına varılmıştır. Aynı şekilde, Ankara’daki Türk ekonomi bürokrasisi, bavul ticareti sayesinde sadece bu ülkeler için üretim yapan bir alt sektörün oluştuğu, bu durumun da istihdam artışı sağladığı sonucuna varmıştır. Ülkenin döviz hareketiyle ilgilenen otoriteler, bavul ticaretinin yarattığı kazançla, burada kısa süreli ve kaçak çalışanların ülke dışına çıkardıkları dövizin ülke ekonomisine nihai etkisini hesaplamaya çalışmışlar ve bu durumun Türkiye lehine olduğu sonucuna varmışlardır. Bütün bu hesaplamalar sonucunda, kamu bürokrasisinin bu kesimlerince bu nüfus hareketi “olumlu” olarak kabul edilmiştir. Nitekim bir süre sonra, dolaylı yöntemlerle hesaplanan “bavul ticareti” gelirleri, devletin resmi ödemeler dengesi istatistiklerinde yerini almıştır (Erder 2006: 42-52). Sonuçta, ekonomi ve finansla ilgili çevrelerin “hesaplanmış tepki”leri gelen kadınların “devlet” nezdinde “döviz taşıyan bavul” olarak kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır.

Aşağıdaki tablodan da izleneceği üzere, bavul ticaretiyle elde edilen ihracat gelirleri, yurtdışındaki işçi gelirlerini aşmaktadır. Ancak, bu ölçekte döviz getiren “bavul tüccarı” kadınların gerek sınırdaki keyfi uygulamalar, gerekse önyargılar nedeniyle sayısız güçlüklerle karşı karşıya kalmaları hiç gündeme gelmemektedir. Gelenlerin, bavul ticaretini turizm, çalışma, seks işçiliği gibi faaliyetlerle -girift bir şekilde- iç içe yürütmeleri ve esasen mekik göçünün melez niteliğinin de bu şaşırtıcı ve çelişkili uygulamaların sürmesinde etkili olduğu söylenebilir.

Tablo 5. Türkiye’ye Gelen İşçi Döviz ve Bavul Ticareti Gelirleri (milyon ABD Doları)

Yıllar	İşçi Döviz	Bavul Ticareti Gelirleri
2000	4.560	2.946
2001	2.786	3.039
2002	1.936	4.065
2003	729	3.953

Kaynak: Hazine Genel Müdürlüğü (www.hazine.gov.tr.yayin/hazineistatistikleri/6-1.xls).

Sonuçta, eski Doğu Bloku ülkelerinden gelen kadınların buradaki deneyimlerini, sınır girişlerinden itibaren karşılaştıkları “dvız taşıyan bavul” ve “Nataşa” algısı olarak tanımlanabilecek iki farklı ve çelişkili algının belirlediğini söylemek mümkündür. Türkiye’ye gelen yabancıların, bir taraftan burada çalışarak elde ettikleri paralarla da destekledikleri “bavul ticareti” ve “turizm” yoluyla bıraktıkları dvız istenmekte, diğer taraftan, onların burada formel olarak çalışmaları engellenmekte ve dolayısıyla bu dövizi getirenlerin karşılaştığı olumsuz koşullar sürmektedir. Yabancıların çalışmasına yönelik bütün engellemelere ve önyargılara karşı, bu nüfus hareketinin artarak sürmesi bir başka ilgi çekici noktadır. Burada, onların tamamen kendi çabalarıyla kurdukları ilişki ağı ve bu ilişki ağlarının onlara ve bazı yerli gruplara sağladığı olanaklar etkili olabilir. Zor durumda kaldıkları için tanımadıkları bir ülkede, çok farklı bir kültürde çalışmak ve yaşamak zorunda kalan bu yabancıların konumlarının iyileştirilmesi ve bunlardan tamamen bağımsız olarak, önyargı ve özellikle “yabancı korkusu” ile mücadeleyi hedefleyen bazı önlemlerin alınması, yeni politikalar geliştirilmesi gereği açıktır.

Genel olarak, Türkiye’de dış göç deneyimini izleyen, veri tabanı oluşturan, araştırma yapan, sektör bazında değerlendirme yapan ya da bu araştırmalara dayanarak politika oluşturan bir kurumun olmayışının önemli bir eksiklik olduğu açıktır. Bu durum sadece “mekik göçü” için değil, transit göç ve Türkiye’de uzun süre yaşamak,, buraya yerleşmek isteyen diğer yabancılar için de geçerlidir. Bu çerçevede, salt dış politik güvenlik kaygılarına dayanan geleneksel yabancı politikasının geçici, keyfi ve tutarsız uygulamaları yerine, yeni nüfus hareketleri dinamiklerini, yeni çalışma biçimlerini ve insan haklarını dikkate alarak iş piyasasını geliştiren yeni bir dış göç politikasının oluşturulması zorunluluk halini almıştır.

KAYNAKÇA

- Arı, A. (Ed.) 2006. *Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri*. İstanbul: Derin.
- Beller-Hann, I. 1995. "Prostitution and its Effects in Northeast Turkey." *The European Journal of Women's Studies* (2): 219-235.
- Çelikel, A. ve Gelgel G. Ö. 2007. *Yabancılar Hukuku*. İstanbul: Beta.
- Çiçekli, B. 2004. *Yabancıların Çalışma İzinleri*. Ankara: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu Yayını.
- DİE 2005. *Turizm İstatistikleri: 2001-2003*. Ankara.
- DİE. "Turizm Araştırması" (yayınlanmamış araştırma).
- Eder, M. 2005. "Moldovian Domestic Workers and the State." *Irregular Migration, Informal Labour and Community in Europe* (IMILCO) atölye çalışmasına sunulan tebliğ. 1-2 Aralık. İstanbul.
- Ekşi, N. 2006. *Yabancılar Hukukuna İlişkin Temel Konular*. İstanbul: Beta.
- Erder, S. 2006. "Yabancısız Kurgulanan Ülkenin Yabancıları." Arı, A. (Ed.) *Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri* içinde. İstanbul: Derin, 1-74.
- Erder, S. ve Kaşka S. 2003. *Düzensiz Göç ve Kadın Ticareti: Türkiye Örneği*. Geneva: IOM.
- Erder, S. 2004. *Yeni Uluslararası Göç: Düzenli ve Denetimli Göçten Düzenlenmemiş Göçe*. UĞINAR Raporu.
- Friedrich Ebert Vakfı (FEV) 1995. *Türkiye'de Kaçak İşçilik Ekonomi Forumu*. İstanbul: FEV.
- Gülçür, L. ve İlkaracan P. 2002. "The 'Natasha' Experience: Migrant Sex Workers from the Former Soviet Union and Eastern Europe in Turkey." *Women's Studies International Forum* (25/4): 411-421.
- Güzel, A. ve Bayram F. 2006. "Türk Hukukunda Yabancıların Çalışma Hakları ve Çalışma İzinleri." A. Arı (Ed.) *Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri* içinde. İstanbul: Derin, 75-118.
- Iglicka, K. 2001. "Shuttling from former Soviet Union to Poland: From Primitive Mobility to Migration." *Journal of Ethnic and Migration Studies* (27/3): 505-518.
- İçduygu, A. 1996. Transit Migrants and Turkey. *Boğaziçi Journal* (10/1-2): 127-142.
- İçduygu, A. 2003. *Irregular Migration in Turkey*. Geneva: IOM.
- İçduygu, A. 2004. *Türkiye'de Kaçak Göç*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını (No. 65).
- Kaşka, S. 2005. "Ev İçi Hizmetlerin Küreselleşmesi ve Türkiye'deki Göçmen Kadınlar." *TES-İŞ Dergisi* (Ekim):49-54.
- Kıral, H. 2006. *Yabancıların Türkiye'de Çalışma Esasları*. Ankara: Türkiye İşverenler Sendikaları Konfederasyonu (No: 270).
- Kirişçi, K. 2001. *Justice and Home Affair Issues in Turkish-EU Relations*. İstanbul: TESEV.
- Kümbetoğlu, B. 2003, "Escape from Oppression and War: Bulgarian Turks and Bosnians." E. Zeybekoğlu ve B. Johansson (Ed.) *Migration and Labour in Europe Views from Turkey and Sweden* içinde. İstanbul: Marmara University MURCIR and Swedish NIWL,237-253.
- Morawska, E. ve Spohn W. 1997. "Moving Europeans in the Globalizing World: Contemporary Migrations in a Historical-Comparative Perspective (1955-1994 v. 1870-1914)." W. Gungwu (Ed.) *Global History and Migrations* içinde. New Jersey: Westview Press, 23-62.
- Morawska, E. 2001. "Structuring Migration: The Case of Polish Income Seeking Travelers to the West." *Theory and Society* (30/1): 47-80.

- Morokvasic, M. 2004. "Settled in Mobility: Engendering Post-Wall Migration in Europe." *Feminist Review* (77): 7-25.
- Morokvasic, M., Erel U. ve Shinozaki K. (Ed.) 2003. *Crossing Borders and Shifting Boundaries* (1) *Gender on the Move*. Opladen: Leske+Budrich.
- Okolski, M. 2001. "Incomplete Migration: A New Form of Mobility in Central and Eastern Europe: The Case of Polish and Ukrainian Migrants." C. Wallace, Claire ve D. Stola (Ed.) *Patterns of Migration in Central Europe* içinde. Hampshire: Palgrave Publisher, 105-128.
- Okolski, M. 2004. "New Migration Movements in Central and Eastern Europe." Joly. D. (Ed.) *International Migration in the New Millenium* içinde. Aldershot: Ashgate, 36-56.
- Özgen, N. 2006. "Öteki'nin Kadını: Beden ve Milliyetçi Politikalar." *Toplumbilim* (19): 125-143.
- Yükseker H. D. 2003. *Laleli-Moskova Mekiği: Kayıtdışı Ticaret ve Cinsiyet İlişkileri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Websayfaları

- Dışişleri Bakanlığı 2006. *Ulusal Eylem Planı ve İnsan Ticareti ile Mücadele* (www.mfa.gov.tr).
- İçişleri Bakanlığı 2001, *Emniyet Genel Müdürlüğü, Yabancılar Hudut İltica Daire Başkanlığı*. Ankara. www.egm.gov.tr/yabancilar/birincisif.htm.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı 2001. *Yabancılar Ziyaretçi Araştırması* (www.kultur.gov.tr).
- www.hazine.gov.tr/yayinhazineistatistikleri/6-1-Dev.xls; erişim tarihi: 10 Mayıs 2004.

EK TABLOLAR

EK Tablo 1. Türkiye'ye Sınır Geçişlerinin Nedeni ve Cinsiyete Göre Dağılımı % (2001 Yılı ve 2003 Yılı)

	2001 Yılı			2003 Yılı		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Gezi	56,8	43,2	52,3	55,9	44,1	56,2
Kültür	55,2	44,8	9,2	57,8	42,2	8,3
Yakın Ziyareti	51,6	48,4	7,9	53,5	46,5	6,9
Alışveriş	50,9	49,1	8,3	55,8	44,2	8,0
Ticaret	75,2	24,8	5,0	79,0	21,0	3,6
Diğer	70,0	30,0	17,3	69,0	31,0	17,0
Toplam	59,0	41,0	100,0	59,0	41,0	100,0

Kaynak: DİE 2005: 32-33.

EK Tablo 2. Seçilmiş Ülkelerden Gelenlerin Geliş Amacına Göre Dağılımı, % (2001)

Ülke Adı	Gezi	Kültür	Yakın Ziyareti	Alışveriş	Ticaret	Diğer	Toplam
Bulgaristan	16,1	1,6	25,5	25,7	11,8	19,4	100,0
Romanya	26,3	2,5	7,4	39,7	11,9	12,2	100,0
Ukrayna	33,8	4,0	8,2	31,0	9,3	13,7	100,0
Rusya F.	47,1	2,4	5,6	23,9	5,5	15,5	100,0
Gürcistan	14,3	3,0	7,5	21,0	17,0	37,2	100,0
Moldova	48,4	5,4	12,1	13,2	8,7	12,2	100,0
Polonya	49,2	17,7	2,9	3,8	2,5	23,9	100,0
Azerbaycan	18,3	1,4	15,4	18,9	12,1	34,2	100,0
Toplam (Türkiye)	52,3	9,2	7,9	8,3	5,0	17,3	100,0

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı (2001) (www.kultur.gov.tr).

NOTLAR

- 1 Mülteci ve göçmenlerin hukuksal konumu hakkında bkz. Kirişçi (2001); Transit göçmenler ve insan kaçakçılığı hakkında bkz. İçduygu (1996; 2003). Bu konuda yapılan düzenlemeler için bkz. İçişleri Bakanlığı "İltica ve Göç Ulusal Eylem Planı 2005" (www.egm.gov.tr) ve Dışişleri Bakanlığı (2006): Ulusal Eylem Planı ve İnsan Ticareti ile Mücadele (www.mfa.gov.tr).

AVRUPA BİRLİĞİ UYUM SÜRECİNDE TÜRKİYE’NİN YABANCILAR MEVZUATI VE AB VATANDAŞI GÖÇMENLERİN YAŞAMLARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Türkiye ile Avrupa Birliği (AB) arasındaki göç ilişkileri çoğunlukla yalnızca tek yönlü bir fenomen, bir başka deyişle Türkiye’den AB’ye göç ve bu göçün etkileri olarak algılanmaktadır. Dikkatleri bu göç akımının tam tersi yöne çekmek ise, her şeyden önce alışılmışın dışında görünmektedir. Zira, öncelikle “çevre”den “merkez”e doğru yaşanan göçü görmeye alışmış durumdayız. Oysa gerçeğe bakıldığında görülmektedir ki, göç uzun bir zamandır, ters yöne yani “merkez”den “çevre”ye doğru da gerçekleşmektedir. Bu durumun somut anlamı, bir zamanlar klasik tarzda göç veren bir ülke olan Türkiye’nin, soğuk savaşın sona ermesinden, özellikle de eski Sovyetler Birliği’nin dağılmasından bu yana, göç alan bir ülkeye dönüşmüş olduğudur. Türkiye, bu gerçeği göz önünde tutan bir göç politikası geliştirme yönünde ilk adımları atmaya başlamıştır.

Her ne kadar büyük miktardaki kayıt dışı göç nedeniyle, göç akınları hakkında tam ve doğru istatistiki veri bulunmasa da, Türkiye’nin gerek transit ya da uzun vadeli, gerekse yasal ve yasadışı anlamda büyük oranda göçmen çektiği genel kabul gören bir gerçektir.¹ Bu çalışmada, Avrupa Birliği’nden gelen göçmenlerin Türkiye’deki konumları, siyasi ve toplumsal yaşama katılımlarının önünde ne tür engeller bulunduğu ve Türkiye’nin *acquies communautaire*, yani tüm Avrupa Birliği esas, standart ve kurallarını kapsayan müktesebata uyum sürecinin yaşamlarını ne oranda etkilediği ortaya konacaktır. Verilerin çoğu Alman göçmenler hakkında yapılan araştırma sonuçlarıdır. Bunun nedeni Almanların, AB göçmenleri arasında hem sayıca en büyük, hem de örgütlenme düzeyleri nedeniyle en kolay ulaşılabilir grup olmasıdır. Bununla beraber, bu gruba dair araştırma sonuçlarının çoğu diğer AB devletlerinden gelen göçmenlere de uygulanabilir niteliktedir.

Günümüzde, Avrupa Birliği sınırları içinde yaklaşık 2.800.000'ü Almanya'da olmak üzere yaklaşık dört milyon Türkiye kökenli yaşamaktadır. Bu göç akımının öbür yüzünde ise, 80.000'i Alman olmak üzere yaklaşık 150.000 AB vatandaşının Türkiye'de yaşaması yer alır.² Yalnızca tahminlere dayanan bu rakamlar, çoklu vatandaşlık sahibi olup olmamaları ya da Türkiye'de ikamet süreleri dikkate alınmaksızın, tüm Alman vatandaşlarını kapsamaktadır. Türkiye'deki AB göçmenlerinin sergilediği çeşitlilik ve yaşam koşullarına göz atmadan önce, Türkiye'ye doğru göçün temel nedenlerinden bahsetmek isterim (Kaiser 2003):

- Türkiye'nin 1980'lerden bu yana siyasi ve ekonomik açılması, ülkeyi göçmenler açısından daha çekici kılmıştır.
- Türkiye 1980'lerin ortalarından bu yana Avrupalıların gittikçe artan şekilde tercih ettikleri bir tatil ülkesi olmuştur. Bu tatiller turistlerin çoğu için Türkiye ile ilk olumlu temas noktasını oluşturmakta ve sıklıkla daha uzun süre kalma isteğine neden olmaktadır.
- Unutulmaması gereken bir diğer nedense, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyelik müzakerelerinin sonucunda 2005 yılı Ekim ayında başlayan adaylık sürecidir. Bu durum, Türkiye'yi özellikle AB vatandaşları açısından gitgide daha ilgi çekici bir göç hedefi yapmaktadır.

“Kişilerin Serbest Dolaşımı Kavramı ve Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Tam Üyeliği” (*The Concept of 'Free Movement of Persons' and Turkey's Full Membership in the European Union*) başlıklı proje raporunda, göçü etkileyen yani Avrupa Birliği'nden Türkiye'ye doğru ve ters yöne göç hareketlerine neden olan itici (*push*) ve çekici (*pull*) etkenlere dair ayrıntılı bir açıklama yapmıştım (Kaiser 2001). Her ne kadar söz konusu nedenler, kendilerinden etkilenen göçmenler kadar çeşitlilik göstermekteyse de, en önemli ve en sık görülenleri tespit etmek mümkündür. Avrupa Birliği'nden Türkiye'ye doğru gerçekleşen göçün temel nedenleri olarak ortaya çıkan itici ve çekici etkenler şu şekilde sıralanabilir: Avrupa Birliği'ne üye ülkelerde yaşayan Türk kökenli vatandaşların sayısının artması, Avrupa Birliği'nin bazı bölge-

lerinde işsizlik ve yabancı düşmanlığının yükselmesi, Türkiye'nin Akdeniz tipi iklim ve anlayışı ile daha düşük geçim masrafları. Ters yönde oluşan göç hareketliliğini etkileyen nedenler ise; Türkiye'deki yetersiz sosyal güvence ve eğitim olanakları, deprem, ekonomik kriz, siyasi istikrarsızlığın yanı sıra, Avrupa Birliği üye ülkelerindeki daha geniş sosyal güvenlik ve eğitim olanakları ile daha iyi ve daha yüksek maaşlı iş olanakları olarak sıralanabilir.

TÜRKİYE'DEKİ AB VATANDAŞLARI GRUPLARI

AB göçmenleri farklı nedenlerle Türkiye'ye yerleşmektedirler. Bu göçmenler, benzer şekilde, sosyo-ekonomik etkenler itibariyle homojen bir grup oluşturmamaktadırlar. Aşağıda ifade edilen ve söz konusu göçmenlerin basit bir sınıflandırmasını ifade eden gruplar, yıllar önce bu konuda çalışmalar yapan, ancak bu çalışmaları Alman göçmenlerle sınırlandırmış olan Suzan Erbaş'ın (Erbaş 1997) çalışmalarının geliştirilmiş halidir.

I- AB şirket ya da kurumları tarafından gönderilen görevli kişiler: Bu gruba dahil kişiler, çoğunlukla erkektir, dolayısıyla ağırlıklı olarak AB vatandaşı olan kadın eşleri de onlarla beraber gelmektedir. Söz konusu kişilerin Türkiye'de ikamet süresi genelde (normal koşullarda) iki ila altı yıldır.

II- Türk Vatandaşlarının AB Vatandaşı Eşleri: Evlilik göçmeni diye adlandırabileceğimiz bu kişilerin yaklaşık % 95'i kadındır. Ancak, yurt dışında tahsil gören ya da çalışan Türk kadınlarının sayısının artmasıyla, Türk kadınları ile evlenen yabancı erkeklerin oranı da artmaktadır. Bu grup üyelerinin pek çoğu aileleriyle birlikte Türkiye'de kalıcı olarak yerleşmişlerdir.

III- Çift uluslu, AB-Türk Ailelerin Çocukları: Bu kişilerin çoğu çifte vatandaşlık sahibidir ve bu nedenle Türkiye'de hukuksal olarak yalnızca Türk vatandaşı olarak algılanmaktadırlar. Kimi ülkelerin, örneğin Almanya'nın kanunlarına göre, Alman vatandaşlığının ebeveyninden (anne ya da baba) çocuklara geçmesi ve bu yeni neslin de vatandaşlığı aynı şekilde kendi çocuklarına aktarabiliyor olması sonucunda, bu grup sürekli olarak büyümektedir.

IV- Emekli AB Vatandaşları: Gitgide artan sayıda AB vatandaşı (örneğin Almanlar, Hollandalılar, İngilizler, Avusturyalılar, Belçikalılar ya da Danimarkalılar) yaşamlarının sonbaharını Türkiye'nin Ege ya da güney sahillerinde geçirmeye karar vermekte ve buralarda gayrimenkul satın almak-

tadırlar. Böylece, 2001 yılında Türkiye'nin güneyinde yer alan Alanya'nın tapu dairesine, Alman vatandaşlarına ait yaklaşık 6.000 tapu kaydı tespit edilmiştir ki, tahminen Hollandalılara ait kayıt sayısı da bu kadardır. 2007 yılı itibarıyla, Antalya ve çevresinde yerleşik 20.000 ya da daha fazla Alman olduğunu, ancak bu kişilerin çoğunluğunun burada kesintisiz olarak üç aydan uzun yaşamadıklarını söylemek mümkündür.

V- Alternatif bir yaşam arayışındaki AB Vatandaşları: Bu grup, ağırlıklı olarak 35 ila 60 yaş aralığında ve Türkiye'de iş ya da özel hayat anlamında yeni bir başlangıç yapmayı deneyen kişilerden oluşmaktadır. Söz konusu grupta serbest çalışan sanatçılar olduğu gibi, butik ya da hediyelik eşya dükkânı işletenler de bulunmaktadır.

VI- Türk Kökenli AB Göçmenleri: Burada söz konusu olan Türk kökenli AB vatandaşları, bir başka deyişle kesin dönüş yapan, ancak büyük ölçüde, Türkiye'ye uzun süre için ilk kez gelmiş kişilerdir. Yaşadıkları ülkenin, genellikle Almanya, vatandaşlığına geçmiş ve bu nedenle Türk vatandaşlığından çıkmak zorunda kalmış bu kişiler, genelde kendilerine seçme ve seçilme hakkı dışında Türk vatandaşları ile aynı hakları garantileyen ve "mavi kâğıt" (eski adı "pembe kâğıt") diye adlandırılan belgeye sahiptirler.

VII- Boğaziçi Almanları: Bu gruptaki kişiler, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Almanya'dan ya da Avusturya, İsviçre, İtalya, Fransa veya İspanya gibi diğer Batı Avrupa ülkelerinden gelip İstanbul'a yerleşmiş göçmenlerin torunlarıdır.³ Dönemin göçmenleri ağırlıklı olarak ticaretle uğraşmakla beraber, aralarında Osmanlı ordusunda danışmanlık yapanlar da vardı. Daha 1815 yılından itibaren, çok sayıda Alman göçmen daha iyi bir yaşam arayışıyla yalnızca İstanbul'a değil, Anadolu'ya, örneğin Amasya ya da Kars'a doğru yollara düşmüştür (Andrews 1989 ve Yalçın 2007). Söz konusu göçmenlerin torunları günümüze dek büyük oranda Türk vatandaşlığına geçmişlerdir.

"SERT" VE "YUMUŞAK" ENTEGRASYON

Türkiye'deki AB göçmenlerinin yaşamlarını tanımlayabilmek amacıyla, entegrasyon iki bileşenine ayrılabilir.⁴ Bu ayrım, yetersiz siyasi ve toplumsal katılım olanaklarını yorumlamak açısından özellikle anlamlıdır.

- a) “Sert” Entegrasyon: Burada özellikle çalışma ve ikamet hakkı, yasi katılım ve yaşanan ülkenin vatandaşlığına ulaşılabilirlik gibi yapısal konular ön plandadır.
- b) “Yumuşak” Entegrasyon: Bu bileşen ise dil öğrenimi, dini pratikler, göçmen çocukların okul durumu ve sahip oldukları eğitim olanakları ile genel kültürel açılımlar ve kimlik gibi kültürel konularla ilintilidir.

Bu bağlamda genel kabul gören kanı, “yumuşak” entegrasyona dair unsurların “sert” entegrasyondan gittikçe artan şekilde uzaklaştıkça ve artan göçmen sayısı ile birlikte güçlendiği yönündedir. Bu makale çerçevesinde tüm bu unsur ve konuların detayına girmek olanaksız. Bu nedenle burada yalnızca, Türkiye’de yaşayan AB göçmenlerinin yaşamlarını şekillendirmede en önemli olan çerçeve koşulları tanımlayacağız. Bu anlamda, öncelikle söz konusu göçmen grubunun yaşamında en belirleyici nokta olan, Türkiye’deki yabancılar için İkamet ve Çalışma Yasaları açıklanacaktır.

GENEL HUKUKİ DURUM: İKAMET VE İŞ HUKUKU

Genel hukuksal konum söz konusu olduğunda, Türkiye’de yerleşik tüm göçmenler, 1950 tarihli Türk Yabancılar Yasası’na tabidirler. AB göçmenlerinin durumu temel olarak şu şekilde ifade edilebilir: Türk hukukunda ikamet hakkı, bir başka deyişle sınırsız ikamet izni diye bir kavram yer almamaktadır. İkamet izni, kişinin hali hazırda kaç yıldır Türkiye’de yaşadığı göz önünde tutulmaksızın, en çok beş yıllık bir süre için verilmektedir. Farklı bir deyişle: Thomas Hamar (1990) tarafından tanımlanmış olan ve bir ülkede yerleşik, vatandaşlık hakkı olmaksızın güvenli bir konum elde etmiş olan göçmen kategorisini ifade eden *denizen* kavramı Türkiye’de henüz bulunmamaktadır. Ayrıca, ikametın ret ya da iptal edilme nedenleri çok genel tutulmuştur ve yoruma muhtaçtır. Örneğin, göçmenlerin “ahlaklı bir yaşam sürmeleri” ve “Türkiye’nin âdet ve geleneklerine aykırı davranışmaları” beklenmektedir.

Pratikte, iş kanunu açısından AB göçmenlerinin ve diğer yabancıların büyük bir kısmı Türkiye iş piyasasının dışında bırakılmaktadır. Çalışma

İzni Yasasında 2003 yılı Eylül ayında gerçekleştirilen reforma dek, yabancılar tarafından icra edilmesi yasak olan mesleklere dair yaklaşık seksen maddelik bir liste vardı. Her ne kadar söz konusu liste artık geçerliliğini yitirmiş de olsa, belli meslek grupları için mesleki mevzuatta çeşitli sınırlamalar söz konusudur. Yani, uygulamada birçok meslek yabancılar için hâlâ erişilmez konumdadır. Özel bir çalışma izniyle ve sınırlı bir süre için Türkiye'ye gelen yabancı kuruluş temsilci ya da görevlileri içinse emek piyasasına giriş kolaylaştırılmıştır. Bu anlamda, bir kalifiye konuk çalışan sisteminin varlığından söz edilebilir. Genel kısıtlayıcı kanuni durum, birçok göçmen için çalışarak yaşamlarını kazanmayı olanaksız kılmaktadır. Bu durum ciddi sorunlara neden olmakta, hatta iki uluslu ailelerde Türk partnerin hastalık ya da ölüm gibi nedenlerle geçimi sağlayamadığı durumlarda yaşamsal önem arz etmektedir. Boşanma söz konusu olduğunda da gerek ikamet, gerekse çalışma izni açısından büyük zorluklar yaşanabilmektedir. Yabancı kuruluş temsilci ya da görevlilerinin eşlerinin emek piyasasına dahil olma izinleri yoktur ve eşlerinin vefatı ya da boşanma durumunda ülkelerine geri dönmek zorunda kalmaktadırlar.

AVRUPA'DAKİ HUKUKİ DURUM

Yukarıda ifade edilen sınırlama ve kısıtlamalar birçok AB göçmenini yarı kanun dışı bir yaşama itmiştir. Örneğin, 1995-2001 yılları arasında Türkiye'de yaşayan 1.582 Alman kanun dışı olarak kayıtlara geçmiştir.⁵ Türkiye, 1963 yılında Avrupa Topluluğu ile imzalamış olduğu Ortaklık Anlaşması ya da diğer bilinen adıyla Ankara Anlaşması ve sonrasında alınan Ortaklık Konseyi kararları ile akdi yükümlülük taşımaktadır. 19 Eylül 1980 tarihli ve 1/80 sayılı karar, Avrupa Birliği sınırları içindeki Türk vatandaşlarına ve Türkiye'de yaşayan AB üyesi ülke vatandaşlarına iş piyasasına giriş hakkında, karşılıklılık ilkesi çerçevesinde kimi haklar tanımaktadır. Avrupa Birliği'nde yaşayan Türk işçiler, söz konusu akdi sözleşmenin yerine getirilmemesi durumunda Avrupa Adalet Divanı'na başvurma hakkına sahip ve söz konusu hakkı geçmişte kullanarak birkaç kez başarılı sonuçlar alabilmişken, aynı hukuk yolu Türkiye'de yaşayan AB göçmenleri için engellenmiştir. Bu durumun nedeni, Avrupa Adalet Divanı'nın sorumluluk ve yet-

ki alanının Avrupa Birliği ve sınırları içerisinde yaşayan vatandaşlar ile tanımlanmış olmasıdır.⁶ Her ne kadar Türk mahkemelerinin karar verme sürecinde AB hukukunu uygulama zorunluluğu olsa da, tüm hâkimlerin uygulamadaki detayları bilmemesi nedeniyle, uygulama her zaman bu yönde değildir. Ancak, Türkiye'nin AB'yle katılım müzakerelerinin başlaması için yoğun bir hazırlık yaptığı 2004 yılından bu yana, daha çok sayıda Türk mahkemeleri kararlarında Avrupa Birliği yargısına işaret edilmektedir.

Türk Yabancılar Hukukunun son on-on beş yılda yaşanan hızlı gelişmelere yeterli ölçüde yanıt veremediğini gören Türkiye, geçen on yıl içinde, söz konusu kanunun reform gereksinimleri olduğunun gitgide farkına varmıştır. 21. yüzyılın başına dek, Türkiye'de yaşayan yabancıları ilgilendiren tüm yasalar, geçen yüzyılın ortalarından, hatta Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminden kalma yasalardı. Bu durumun düzeleceğine dair ilk işaret, Türkiye'nin 2000 yılında hazırladığı Ulusal Programın "orta vadeli hedefler" bölümünde söz konusu yasaların güncelleneceğine dair ifadelerin yer almasıyla ortaya çıkmıştır. Ulusal Program bir yol haritası, bir başka deyişle, 3 Ekim 2005 tarihinde resmen başlamış olan Türkiye'nin AB Üyelik müzakereleri çerçevesinde gerçekleştirilmesi öngörülen yasal reformlar ile Avrupa Birliği'nin tüm yazılı kural, düzenleme ve standartlarını kapsayan müktesebatına (*acquis communautaire*) uyum tedbirleri için bir tür rehberdir.

TÜRK YABANCILAR HUKUKUNDA REFORM

Türkiye'de herkesçe bilinen ve diğer alanlarda oldukça başarılı ve gözle görülebilir olan reform çabalarından bu yana, yabancıların bakış açısından, uygulamada ikamet ve çalışma durumlarında olumlu yönde herhangi bir değişiklik olmadığını ifade etmek gerekir. Bu durum, her yıl Avrupa Komisyonu tarafından yayımlanan İlerleme Raporunda yer alan ve "Yabancı İşçilerin Serbest Dolaşımı" başlığında "iş piyasasına erişim konusunda hiçbir ilerleme kaydedilmediği" ifadesiyle teyit edilmektedir. Ancak, 2006 yılı İlerleme Raporunda, "Sosyal Güvenlik Sistemleri arasında eşgüdüm sağlanması yönündeki ilerlemelere" işaret edilmiştir.⁷

Yukarıda ifade edilen ve yabancıların çalışma hakkını düzenleyen kanun değişikliği Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde onaylanmak için yıllar-

ca beklemiş; 2002 yılı Ağustos ayında onaylanan ilk geniş kapsamlı reform paketinin dışında kalmıştır. Yeni yasa metni Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na bağlı bir Komisyon tarafından 25 Aralık 2002 tarihinde hazırlanarak, yeni seçilmiş Meclise sunulmuş ve burada onaylanmıştır. Yasa, 27 Şubat 2003 tarihinde 4817 sayılı yasa olarak *Resmî Gazete*'de⁸ yayımlanmış, yayın tarihinden altı ay sonra ise yürürlüğe girmiştir. Yeni yasa, çalışma izni verme konusunda yeni bir sistem getirmiş ve böylece yabancıların Türkiye'de iş sahibi olmalarını kolaylaştırmıştır. Söz konusu yasa, Türkiye'deki yabancıların meşguliyet durumunu açıkça konu eden ilk sistematik mevzuatı oluşturmuştur. Organizasyonel açıdan geçmişte farklı bakanlıklar ve devlet kurumları konuya dahilken, çalışma izni verme yetkisi artık yalnızca Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na aittir (Erder ve Kaska 2003).

Yeni yasa, eski hukuksal yapıya nazaran net bir ilerleme vaat etmekle beraber, hâlâ göçmenlere sınırsız bir çalışma izni tanımamaktadır. Madde 5, yabancılar en az 8 yıllık yasal ikamet ya da en az 6 yıllık yasal iş yaşamının ardından sınırsız çalışma izni verilebileceğini öngörmektedir.⁹ Ancak bu ifade bir mecburiyeti içermemekte, takdiri yetkili makamlara bırakmaktadır. Üstelik Madde 13'e göre, diğer yasalarda ifade bulan yabancılar yönelik mesleki yasakların uygulanması sürecektir, bunların kaldırılması için özel kararlar gerekecektir. Madde 12'de yer alan ve başvuruların ilgili bakanlık tarafından 90 gün içinde incelenerek yanıtlanması gerektiğini işaret eden hüküm ise, geçmişteki uzun inceleme süreleri göz önünde tutulduğunda, bürokratik etkinlik ve şeffaflık adına olumlu bir ifade olarak değerlendirilmelidir.

SIYASİ VE TOPLUMSAL KATILIM

Türkiye'deki AB göçmenlerinin siyasi ve toplumsal katılım ve entegrasyonları hakkındaki tespit şu şekildedir: Genel anlamda Türkiye'de yaşayan yabancılar, ikamet ettikleri süreden bağımsız olarak, seçme ve seçilme hakkının dışında tutulmuşlardır. Avrupa Birliği'nde geçerli olan ve diğer AB ülkeleri ile üçüncü ülkelere gelen göçmenlere belli bir ikamet süresinin ardından yerel seçimlerde seçme ve seçilme hakkı veren AB direktifi ve benzeri düzenlemeler Türkiye'de bulunmamaktadır.

Siyasi katılım ve temsil konusundaki bu eksikliğe karşı, Türkiye’de göçmenler çıkarlarını temsil etmek amaçlı çok sayıda kültür derneği kurmuşlardır. *Die Brücke* isimli resmi dernek, aralarında en etkin birliktir.¹⁰ Söz konusu dernek Almanya, Avusturya ve İsviçre’den gelen Almanca konuşan göçmenler ile Almanca konuşan Türkler ve Türk kökenli AB vatandaşlarının toplandıkları bir dernektir. Zaman içinde, tüm Türkiye çapında temsilciler ve yöresel derneklerden oluşan bir ağ meydana gelmiş, hatta bu oluşum içinde de resmi, kayıtlı dernekler kuranlar olmuştur. Alanya örneği gibi yeni merkezler dikkati çekmekteyse de, tüm bu etkinliklerin asıl merkezi hâlâ İstanbul olarak görünmektedir. *Die Brücke* Derneği’nin çalışmalarındaki ana hedefler öncelik sırasına göre, Alman göçmenlerin hukuksal durumunu iyileştirmek, kültürel etkinlikleri teşvik etmek ve hayır amaçlı projeleri desteklemektir.

Almanca konuşan çocukların, yani Alman vatandaşı olan, kesin dönüş yapmış çift uluslu ailelerin ve diğer Almanca konuşan Türk çocuklarının teşvik edilmesine yönelik temel bir proje, 1998 yılı Eylül ayında İstanbul’da *Europakolleg* adlı bir özel okulun kurulmasıdır. Türkiye Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı’na bağlı olan okul, iki dilli eğitim ve iki kültürlülüğün yanı sıra, her iki eğitim sisteminin bir sentezini sunmayı amaçlamaktadır. İki dilli lisan eğitimi, kültürel kimlik vb. konularda bu okul kültürel kimlik ve entegrasyon araştırmalarına bol malzeme sunmaktadır. *Die Brücke Derneği* yıllarca okulda danışman konumunda temsil edilmiş, ancak 2005 yılında yenilenen ve bundan sonra böylesi bir etki (nüfuz) kullanımını uygun görmeyen Türk Vakıflar Kanunu gereği, söz konusu etkinliği son vermek zorunda kalmıştır.

Bir kısmı uzun süredir yerleşik olan ve değişik Avrupalı, bugün AB üyesi olan ülkelere bağlı diğer kurumlar ise; kilise cemaatleri, kültür merkezleri, sanayi ve ticaret odaları, AB menşeli firmalar, şubeleri ve Türk ortaklıkları ile özellikle İngiliz, Fransız, Alman ve İtalyan olmak üzere yabancı okullar ile araştırma enstitüleri ve değişik siyasi vakıflardır. Dört siyasi Alman vakfı, Konrad-Adenauer Vakfı, Friedrich-Ebert Vakfı, Friedrich-Numann Vakfı ve Heinrich-Böll Vakfı ile Orient-Institut İstanbul 2002-2003 yıllarında Ankara Cumhuriyet Savcılığı tarafından Türkiye’yi ekonomik ve

siyasi yönlerden zayıflatmak iddiasıyla mahkemeye verilmişlerdir. Tüm iddialar beraat kararıyla sonuçlanmış olsa da, söz konusu olay Türkiye'deki Alman cemaati ile diğer yabancı sosyal grupları bir süre için de olsa, tedirginliğe sürüklemiştir.

VATANDAŞLIK

Türkiye'deki vatandaşlık kavramı geleneksel olarak üniter devlet düşüncesine dayanmaktaydı. Türkiye Cumhuriyeti devleti resmi bir Türk kimliği tanımlamıştı. Kendisini bu kimliğin dışında tanımlayan her unsur, devletin varlığına karşı bir tehdit olarak değerlendirilmekteydi.¹¹ Bu görüşün temelinde, Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1931 tarihli kongresinde kabul ettiği altı ilke yatmaktadır: Milliyetçilik, Laiklik, Halkçılık, Cumhuriyetçilik, Devletçilik ve Devrimcilik. 1937 yılında bu ilkeler anayasal yükümlülükler düzeyine yükseltilmiştir. Devletin vatandaşlık anlayışı uzun bir süre, bireylere hak tanıma düşüncesinden çok, yükümlülük verme düşüncesiyle şekillenmiştir. Söz konusu yükümlülüğün hedeflerini formüle etme yetkisi devletin elindeydi ve vatandaşların gereksinim ve haklarının üzerindeydi. Böylesi bir anlayış bireyin ve ailenin özel alanı ve kişilerin dini inançlarını yerine getirme ya da boş zamanlarını değerlendirme hakkıyla çelişmekteydi (Kadıoğlu 1999).

Türk-Alman ulus aşırı alanları açısından değerlendirildiğinde, her iki ülkede de vatandaşlık hakkının *jus sanguinis* yani kan bağı ilkesine dayanması bağlamında, bu iki sistemin büyük benzerlikler gösterdiği görülmektedir. Almanya'da 2000 yılında kabul edilen yeni Vatandaşlık Yasası, tüm yetersizliklerine karşın, *jus soli* [vatandaşlığın doğulan ülkeye bağlanması] ilkesini sisteme dahil ederek bir dönüşüm sağlamış ve Avrupa Birliği'nin çağdaş vatandaşlık anlayışına yaklaşmış olsa da,¹² Türkiye'de böylesi bir reform henüz ufukta görünmemektedir.

Türk hukuk sisteminde göçmenler ve yabancılarla ilgili tüm yasa ve yönetmelikler hâlâ 1934 yılında yürürlüğe girmiş 2510 sayılı İskân Kanunu'na tabidir. Bu yasa, yalnızca Türk kökenli olan ve Türkiye'ye yerleşmek isteyen kişilere yasal göçmen konumu verilmesini öngörmektedir (Madde 3). Türk kökenli olmayan göçmenlere ise yasal göçmen konumu verilemez

(Madde 4). İskân Kanunu'nun yeniden düzenlenmiş bir taslağı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görüşülmeyi beklemektedir. Kirişçi, söz konusu taslak hakkında yaptığı değerlendirmede, Türk vatandaşlığı tanımı yapılırken sert ve esneklikten uzak eski tutumdan geri adım atılmış olsa da, yalnızca Türk kökenli kişilere Türkiye'de kalıcı olarak yerleşme hakkı tanıyan yasanın bu anlamda ayrımcı özelliğini koruduğunu ifade etmektedir (Kirişçi 2003).

Türk vatandaşlık yasasının az fark edilmiş bir özelliği, Türk vatandaşları bir erkeğin yabancı bir kadınla evlenmesi ve evlilik işleminin Türkiye'de gerçekleşmesi durumunda söz konusu kadının yalnızca bir imzayla Türk vatandaşlığına geçme hakkının bulunmasıydı. Nikâhın yurt dışında kıyılması durumunda ise, söz konusu talep en çok 45 günlük bir süre içinde yetkili bir Türk diplomatik temsilciliği tarafından yerine getirilmekte, vatandaşlık işlemi gerçekleştirilmekteydi. Bu noktada vurgulanması gereken nokta, söz konusu olanağın yalnızca kadınlara verilmiş, yabancı erkeklerle ise aynı hakkın tanınmamış olmasıdır. Erkekler için ikamet hakkı koşulları katıdır. Ayrıca söz konusu yabancı erkekler, Türk aile hukukunda 1999 yılında yapılan değişikliklerle kadına hukuki eşitlik verilmesine dek, evli kadının yasal ikamet adresinin kocasının ikamet adresi, yani bu durumda yurtdışı adresi olması mecburiyetinden dolayı özel bir mağduriyet yaşamaktaydılar. Hukuksal eşitlik sağlayan yasa, yabancı erkeklerin konumunu iyileştirirken, yabancı kadın eşlerin konumu ise, 12 Temmuz 2003 tarihli ve nikâh sırasında Türk vatandaşlığına geçme hakkını ortadan kaldırmış olan yeni Türk Vatandaşlık Yasası ile kötüleşmiştir. Özellikle eski Sovyetler Birliği üyesi ya da orta ve doğu Avrupa ülkelerinden gelen yabancı kadınların ülkede kalmak amacıyla yaptıkları ve yalnız kâğıt üzerinde kalan evliliklerin artması nedeniyle, yeni yasa yabancı kadın eşleri de, tüm diğer yabancılar gibi, normal vatandaşlığa geçiş sürecine tabi kılmayı öngörmektedir.

Türk vatandaşlığına geçmek için gerekli olan önkoşullar şunlardır: Türkiye'de beş yıl kesintisiz ikamet etmiş olmak (yabancı eşler için bu süre yalnızca üç yıldır); sürekli olarak Türkiye'ye yerleşmeye hazır olmak ve bu niyeti örneğin bir Türk vatandaşıyla evlilik belgesi ya da Türkiye'de satın alınmış bir gayrimenkul ile kanıtlamak; sağlık raporu; Türkçe bildiğini belgelemek ve "iyi" ahlaki davranışlardır (Ayyay 1991).

Bu bağlamda, gerek AB vatandaşları, gerekse diğer yabancılar arasında son yıllarda Türk vatandaşı olmaya hak kazananların sayısının çok az olduğu gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin, *Milliyet* gazetesinin 1999 yılında yayımladığı bir haberde, son iki yılda tek bir yabancıya dahi Türk vatandaşlığı verilmediği ifade edilmiştir (Baydar 1999). *Network of Foreign Spouses* (Yabancı Eşler Ağı) adlı Türkiye’de yabancılar tarafından kurulmuş çok sayıda ulusal çıkar grubu ya da kültür derneğini çatısı altında barındıran şemsiye örgüt, 2000 yılında yaptığı bir açıklamada, Türk vatandaşlığı için yapılan başvurularda, ilgili Türk makamları tarafından hiçbir yanıt verilmeksizin geçen ve sekiz yıla varan bekleme süreleri bildirmişti. Ayrıca, bir Türk vatandaşıyla evlenerek Türk vatandaşlığına geçen çok sayıda yabancı kadının, söz konusu hakkı, ancak isimlerini değiştirerek bir Türk ismi alma koşuluyla elde ettikleri ifade edilmiştir (Kaiser 2001).¹³ *Hürriyet* gazetesinin bir haberine göre ise, Türkiye’ye çok özel hizmetleri geçmiş bir insan olan Truva kazıları yöneticisi Arkeolog Profesör Manfred Korfmann’a, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi’nin önerisi üzerine 12 Aralık 2003 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu tarafından Türk vatandaşlığı verilmiştir. Yalnızca bir yıl sonra vefat eden Profesör Korfmann, söz konusu kararın sonucunda Osman adını almıştır (Balkan 2004).

SONUÇ

Türkiye’de yaşayan AB göçmenleri son derece heterojen bir kitle oluşturmaktadır. İkamet süreleri, göç etme nedenleri, toplumsal konumları, eğitim düzeyleri, çalışma durumları, topluma uyum dereceleri ve yaşam anlayışları çok farklılık göstermektedir. 1990’ların sonlarında gerçekleştirilmiş kimi reformlara karşın, yabancılarla ilintili Türk hukuku, gerek iş piyasasına katılım, gerekse ikamet hakkı açısından hâlâ sınırlayıcı niteliktedir. Entegrasyon amacıyla asimilasyon araçları kullanılmaktadır. Bu durum, güç ve çoğu kez ümitsiz bir süreç olan Türk vatandaşlığına geçiş örneğinde de kendini göstermektedir. Süresiz bir ikamet hakkı, zaten çok uzun süredir, örneğin birkaç on yıldır Türkiye’de yerleşik göçmenler için dahi söz konusu değildir.

Türkiye’de yaşayan AB göçmenleri, kurdukları kültürel, siyasi ve ekonomik ağlar ve Avrupa Birliği’ne üye ülkelerle bağlantılarıyla, Türkiye

ile Avrupa Birliği arasındaki ulus aşırı alanın vazgeçilmez bir parçası haline gelmişlerdir.⁴ Türkiye’de yaşayan AB göçmenlerinin entegrasyon derecesi farklı olarak değerlendirilmelidir. Sert entegrasyon açısından, yukarıda ifade edilmiş olan hukuki durum (ikamet ve çalışma hakkı, vatandaşlık yasası) ile Türkiye’de kalifiye konuk işçilere uygun bir sistem kurulmasının gerek siyasi, gerekse toplumsal katılımın önünde büyük bir engel olarak durduğu tespit edilmiştir.

Siyasi katılım, ancak Türk vatandaşlığına geçmek yoluyla gerçekleştirilmekte; Türk kökenli olmayan, sürekli ikamet hakkı verilmeyen göçmenler için ise, hiçbir şekilde siyasi gündem konusu dahi olmamaktadır. Türkiye’de yaşayan AB göçmenlerinin büyük çoğunluğunun Türk vatandaşlığı hakkından mahrum olmaları nedeniyle, alternatif yol olarak güçlü kültürel dernek çalışmaları ile ulusaşırı lobicilik (örneğin *Die Brücke Derneği* ve *Network of Foreign Spouses*) geliştirilmiştir. Bu tür dernek ve çıkar örgütlenmelerinin söylemlerinde ulusal konu ve sorunlardan, Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne tam üyeliği için gerekli önkoşullara doğru bir değişim gözlenmektedir. Bu bağlamda, Avrupa Birliği ülkelerinden gelen göçmen gruplarında bir Avrupalılaşıma sürecinden bahsetmek mümkündür.

Türk toplumunda AB göçmenlerinin nasıl algılandığına dair, çok sayıda stereotip yaklaşım tespit etmek mümkündür. Doğrusu tam anlamıyla bir pozitif ayrımcılık söz konusudur, bir başka deyişle belli olumlu özellikler AB göçmenlerine genel olarak mal edilmekte ve Türk toplumuyla bütünleşmelerini bir miktar kolaylaştırmakta, diğer taraftan, her alanda sürekli yaşanan yasal sınırlamalara ters düşmektedir. Bu durum, Türkiye Cumhuriyeti’nin çok uzun yıllardır süregelen Avrupa’ya yönelimiyle açıklanabilir. Başta Almanya’dan gelenler olmak üzere kimi göçmenler, Almanya’da yaşayan Türk kökenli toplumun yasal yönden rahat olmakla beraber, sosyal ve toplumsal yönden sınırlandırıcı ve güç durumuna karşılık olarak Türkiye’de yaşayan Alman göçmenlerin yasal açıdan daha kısıtlı olmakla beraber, sosyal ve toplumsal yönden olumlu durumlarına defalarca dikkat çekmişlerdir.

Avrupa Komisyonu tarafından 2000 yılından bu yana yayımlanan ve Türk hukuk sisteminin Avrupa Birliği müktesebatına uyum gereksinimlerini içeren yıllık İlerleme Raporlarında “kişilerin serbest dolaşımı” başlı-

ğında bugüne dek kayda değer bir gelişme ifadesi bulunmamaktadır. Ancak yine de, Türkiye'deki azınlıklara yönelik yasal durumda görülen düzelmelere paralel olarak, AB göçmenlerine yönelik yasal durumda da bir düzelme olması ve böylece söz konusu grubun siyasi ve toplumsal katılımının önündeki engellerin zamanla kalkması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- Andrews, P. A. 1989. *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Yayınevi.
- Aybay, R. 1991. *Yurttaşlık Hukuku*, İstanbul: Aybay Hukuk Araştırmaları Vakfı.
- Balkan, T. 2004. "Truva Kazıları Başkanı Türk Vatandaşı Oldu: Prof. Korfmann, Osman Adını Aldı," *Milliyet*. 29.3.
- Baydar, Y. 1999. "İki Yıldır Kimse Vatandaş Yapılmıyor," *Milliyet*. 23.7.
- Dietrich, A. 1987. *Deutschsein in Istanbul*. Berlin: Leske + Bukrich.
- Erbaş, S. 1997. EU-Bürger in der Türkei: Stand und Perspektiven – Unter besonderer Berücksichtigung der Situation der deutschen Staatsbürger. H. Gümrükçü, U. Neumann ve W. R. Felsch (Ed.) *ITES-Jahrbuch 1997-1998: Biculturalität-staatliches Handeln – Mensch içinde*. Schriften des Instituts für Türkisch-Europäische Studien (7): 119-134.
- Erder, S. ve Kaska, S. 2003. *Irregular Migration and Trafficking in Women: The Case of Turkey*. Cenevre: IOM.
- Frantz, E. 2003. *Report on the Situation of Refugees in Turkey: Findings of a Five-Week Exploratory Study December 2002-January 2003*. Kahire: Center for Forced Migration at The American University in Cairo.
- Hammar, T. 1990. *Democracy and the Nation State: Aliens, Denizens and Citizens in a World of International Migration*. Aldershot: Avebury.
- İçduygu, A. 2002. "International Migration and Turkey," *The Country Report of Turkey içinde*. Report for the Continuous Reporting System on Migration (SOPEMI) of the Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD).
- Kadıoğlu, A. 1999. *Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi*. İstanbul: Metis.
- Kaiser, B. 2003. "Lifeworlds of EU-Immigrants in Turkey," E. Zeybekoğlu ve B. Johansson (Ed.) *Migration and Labour in Europe: Views from Turkey and Sweden içinde*. Marmara University Research Center for International Relations (MURCIR) and Swedish National Institute for Working Life (NIWL). İstanbul: Şefik, 269-89.
- Kaiser, B. 2004. "Social Life-Worlds of German Migrants in Turkey: The 'Other Side' of the Turkish-German Transnational Space," T. Faist ve E. Özveren (Ed.) *Transnational Social Spaces: Agents, Networks and Institutions içinde*. Avebury: Ashgate, 91-110.
- Kaiser, B. ve diğerleri. 2001. *The Concept of 'Free Movement of Persons' and Turkey's Full Membership in the European Union*. Final Project Report for Marmara University Research Fund (Project No. 2000/SOB-5), İstanbul.

- Kirişçi, K. 2003. "Old and New Patterns of Immigration and Turkey's National Identity," *Türk(iye) Kùltürleri Konferansı Bildirisi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 3.-5. Eylül 2003.
- O.V. 2007. "İstedi Ama Türk Olamadı," Claudia Yılmaz ile Röportaj. *Milliyet*. 15.7.
- Şahin, F. 2002. "Türkiye ve Göç," TC Çalışma ve Güvenlik Bakanlığı müsteşarının sunumundan, Bilkent Üniversitesi, 30-31 Ekim 2002.
- Yalçın, S. 2007. "Biz Size Hiç İrkçılık Yapmadık Bayan Merkel: İşte Bu da Osmanlı'nın Göç Yasası," *Hürriyet*. 15.7.

İNTERNET KAYNAKLARI

- http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2006/nov/tr_sec_1390_en.pdf.
- <http://rega.basbakanlik.gov.tr/GUNLU/bugun.htm>.
- Türkle evli yabancılara çalışma izni. 6 Mart 2003 (<http://www.hurriyetim.com.tr>).
- www.bruecke-istanbul.org/de.asp.
- www.auswaertigesamt.de/diplo/de/Laenderinformationen/Tuerkei/Bilateral.html.

NOTLAR

- 1 Türkiye'deki göç envanteri ve istatistiki kayıt sorunları hakkında bkz. A. İçduygu (2002).
- 2 Bu sayı, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Müsteşarı Fikri Şahin tarafından, 30-31 Ekim 2002 tarihlerinde Ankara'da, Bilkent Üniversitesi'nde gerçekleştirilen "Türkiye ve Göç" başlıklı konferansta yaptığı sunumda dile getirilmiştir.
- 3 Konuyla ilgili olarak bkz. Dietrich'in araştırmaları (1987).
- 4 Bu bölümdeki açıklamaların detayları için bkz. Kaiser (2003: 270-271).
- 5 Bu sayılar, TC İçişleri Bakanlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü Yabancılar, Hudut ve İltica Başkanlığı tarafından yayınlanmıştır. Alıntı: İçduygu (2002) ve Frantz (2003).
- 6 İnsan Hakları ve Türkiye-Ortaklık Hukuku Uzmanı Prof. Dr. Aslan Gündüz ile 16 Ekim 2002 tarihinde yapılan söyleşi.
- 7 Bkz. AB Türkiye İlerleme Raporu 2006. web erişim adresi: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2006/nov/tr_sec_1390_en.pdf
- 8 Yabancılar İçin Çalışma İzni Yasası'nın yeni Türkçe metnine, şu web adresinden ulaşılabilir: <http://rega.basbakanlik.gov.tr/gunlu/bugun.htm>. Ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Çalışma Genel Müdürlüğü "Law No. 4817: Law on the Work Permit for Foreigners" başlığı ile metnin yayınlanmamış bir İngilizce çevirisini hazırlamıştır.
- 9 Bir Türk vatandaşıyla evli yabancıların çalışma izinlerine dair yeni durum hakkında ayrıca bkz. *Hürriyet* gazetesinin ilgili çevrimiçi makalesi (6 Mart 2003): www.hurriyetim.com.tr
- 10 Söz konusu derneğin hedefleri ve etkinlikleri hakkında detaylı bilgiye Türkçe ve Almanca olarak şu web sayfasından ulaşılabilir: <http://www.bruecke-istanbul.org/de.asp>.
- 11 Bununla beraber, Türkiye Cumhuriyeti devletin bu temel tutumu, 2002 yılı Ağustos ayından bu yana Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden geçen sekiz reform paketiyle değiştirilmiştir. Bu alanda, Türkiye'de yaşayan etnik azınlıkların kültürel haklarının tanınması ilk sırada yer almaktadır. Söz

konusu reformlar, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılım müzakerelerine başlamak amacıyla yürütüldüğü hazırlıklar çerçevesinde gerçekleşmiştir.

- 12 Bu noktada kısaca ifade etmek gerekir ki, Alman vatandaşları açısından, Türk vatandaşlığını kabul etmek, otomatik olarak Alman vatandaşlığını yitirmek anlamına gelmekteydi. Ancak 2000 yılından bu yana, memleketi Almanya ile bağlantılarını sürdürdüğünü ispatlamak koşuluyla ikinci bir ülkenin vatandaşlığını alma hakkı veren "Muhafaza Etme Belgesi" adlı bir belgeye sahip olmak söz konusudur. Ancak, bu belge yalnızca iki yıl gibi kısıtlı bir süre için geçerlidir ve yaşanan ülkedeki vatandaşlığa geçiş işlemlerinin henüz tamamlanmamış olması durumunda bir kez daha talep edilebilmektedir.
- 13 Bu konu ve yabancıların –özellikle Alman vatandaşlarının– genel durumu hakkında Claudia Yılmaz ile yapılan bir görüşme, Alman Göç Yasası'nın sert tartışmalara neden olan değişikliği bağlamında, *Milliyet* gazetesinin ön sayfa haberi olarak basılmıştır (yazarı belli değil, 2007).
- 14 Konu ile ilgili bkz. Kaiser (2004) "Türk-Alman Ulus Aşırı Alanı Hakkında Açıklamalar."

TÜRKİYE'YE EMEK GÜCÜ

İSTENEN VE İSTENMEYEN KONUKLAR: TÜRKİYE'DEKİ YABANCILARIN İŞ HUKUKU KARŞISINDAKİ DURUMU

“Yabancı işgücü” ve “Türkiye” sözcükleri bir arada kullanıldığında, hem Türkiye’de hem de Avrupa’da akla gelen Avrupa’da yaşayan Türk göçmen işçilerdir. Türkiye’nin genelde yalnızca emek gücü gönderen bir ülke olarak değerlendirilmesi nedeniyle, uluslararası emek göçüne hedef olan bir ülke konumuna gelmiş olması çoğu kez göz ardı edilmektedir.¹ Türkiye’ye gelen bu göç akımlarının dikkate alınmayışı, Türkiye’nin göç gerçekliğiyle büyük bir çelişki sergilemektedir.² Son on yıllarda Türkiye, giderek artan sayıda yabancıların yaşamlarını kazandıkları bir ülke haline gelmiştir. Burada, örnek olarak yalnızca üç çok farklı grup dile getirilecektir:

- Para kazanmak amacıyla, eski SSCB ülkelerinden Türkiye’ye gelen yabancılar,³
- Yabancı firmaların Türkiye’de kariyer yapan temsilcileri,⁴
- Türkiye’yi Batı’ya geçiş için bir ara durak olarak gören ve yolculuklarını sürdürecekleri güne dek Türkiye’de yasadışı çalışarak yaşamları kazanan transit göçmenler ve mülteciler (İçduygu 1995 ve 2003).

Yabancıların çalışma durumunu istatistikler ve rakamlarla ortaya koymak isterdim, ancak bu makale çerçevesinde bu olanak dışı. Buradaki gerekçem, konu hakkında yetersiz bir araştırma birikimine sahip oluşum değil, aşağıdaki etkenler:

- Birincisi, Türkiye’de bu konu hakkındaki yasal istatistiki verilerin çoğu kamuya açıklanmamaktadır.
- İkincisi ise, Türkiye’ye gelen emek göçünün büyük oranda yasadışı olmasıdır. Konu hakkındaki tahminler 300.000 (İçduygu,

2004) ıla 2.000.000 (Narlı, 2005) arasında değışmekte ve böylesi geniş bir aralık, bizlere güvenilir bir fikir vermemektedir. Bu alanda, “elle tütölür” sayılar yalnızca, Emniyet Müdürlüğü tarafından yayınlanmıştır ve yakalanan yasadışı çalışan yabancılara aittir (bkz. Tablo I). Ancak, yakalanan çalışan yabancılarının sayısı yalnızca fotoğrafın bir boyutunu yansıttığından Türkiye’de çalışan yabancılar hakkında gerçek bir bilgi vermemektedir.

Türkiye’de çalışan yabancılar hakkındaki verilerin bu denli az oluşunun başka nedenleri de vardır:

- 2003 yılından bu yana yapılan yasal değışiklikler nedeniyle, birçok yetki ve sorumluluk el değışirmiştir. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı’ndan yapılan sözlü açıklamaya göre, konu ile ilgili veri tabanı henüz hazırlık aşamasındadır.
- Ayrıca, Türkiye’de yaşayan ve çalışan yabancılar son derece heterojen bir grup oluşturmaktadır. Göçmenlerin⁵ çeşitliliği, uluslararası şirketlerde kariyer yapan Batılı yöneticilerden, sokaktan topladığı çöpleri satarak geçinen Afrikalılara dek uzanmaktadır. Böylesine geniş bir göçmen yelpazesinin, ortak bir lobi çalışması ya da bilinç oluşturmaları olanaksızdır. Her ne kadar bazı dernekler, göçmenlere iş bulmalarında yardımcı oluyor⁶ ya da zaman içinde bazı konularda inisiyatif kullanıyorlarsa da,⁷ yabancı iş gücü konusu ilgili kişiler de dahil olmak üzere pek sahiplenilmemekte ve üvey evlat muamelesi görmektedir.
- Ayrıca, Türkiye’ye yerleşmek isteyen birçok yabancı açısından, Türk vatandaşlığına geçmek, eşit haklarla, yani bir Türk vatandaşı olarak iş piyasasına adım atabilmenin pratik yolu olagelmıştır. Yabancı kadınlar, 2003 yılında gerçekleşen yasal düzenlemeye dek, evlilik akdi ile Türk vatandaşlığı elde edebilmekteydiler.⁸ Bu durum, özellikle kendi anavatanlarında çifte vatandaşlık hakkı kabul gören⁹ ya da anavatanının vatandaşlık haklarında pek çıkarı olmadığını düşünen kadınlar açısından yabancılar mevzuatı ile başa

çıkmanın,¹⁰ böylece Türkiye iş piyasasına bir yabancı olarak değil, bir Türk vatandaşı olarak dahil olmanın bir yolu olmuştur. Orta Asya ve Balkanlar'dan, 2510 Sayılı İskân Yasası çerçevesinde iskânlı ya da serbest göçmen olarak Türkiye'ye gelen Türk kökenli göçmenler açısından da, Türk vatandaşlığına hızlı şekilde geçebilmek, iş piyasasında yerli rakiplerle hukuksal anlamda eşit koşullara sahip olma olanağı anlamına gelmiştir."

- Son olarak, konuya az ilgi gösterilmesi hakkındaki değerlendirmelerin şu yönü önemlidir: Türkiye'de yabancıların iş piyasasına entegrasyonu çok tartışılan bir politik konu değildir. Görüştüğüm çok farklı konumlarda göçmenlerin bu bağlamdaki yorumu, yerli nüfusun yaşadığı yüksek işsizlik oranının çok daha önemli bir konu olduğu yönündedir. Busav şu şekilde de ifade edilebilir: "Burada ucuz, yabancı emek gücüne ihtiyacımız yok, zira kendi ülkemizde yeterince ucuz emek gücü var."

Böyle bir giriş yaparak, Türkiye'deki yabancıların çalışma durumu hakkında söylenebilecek hiçbir şey olmadığını iddia etmek istemiyorum. Tam tersine: açıklamalarımı, değişim içindeki yasal durumla sürdürmek ve bunu toplumsal gelişmelerle paralellikler içinde yorumlamak niyetindeyim. Ardından, söz konusu gelişmeleri saha araştırmasında elde ettiğim kişisel gözlemlerimle ilişkilendireceğim.

TÜRKİYE'DEKİ YABANCILARIN 2003 YILINA DEK İŞ HUKUKUNDAKİ DURUMLARI

1923-2003 yılları arasında, uzun bir dönem boyunca, Türkiye'de yaşayan yabancıların iş hukukundaki durumları 2007 Sayılı Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Meslek ve Sanatlar Hakkında Kanun ile biçimlenmiştir. Söz konusu yasaya göre, Türkiye'de birçok meslek yalnızca Türk vatandaşlarına ayrılmıştır. Bu meslekler şöyle sıralanabilir:

Seyyar satıcılık; müzisyenlik; fotoğrafçılık; kuaförlük; basımcılık; komisyonculuk; terzilik; şapkaçılık; ayakkabıcılık; borsa simsarlığı; devlet teke-

lindeki malların satıcılığı; turist rehberliği ve tercümanlık; inşaat, demiryolu ve kereste sanayii işçiliği; taşımacılık ve haberleşme ile su, aydınlatma ve ısıtma sistemleri kurulumunda işçilik ve mevsimlik işçilik; kara taşımacılığında yüklemeçilik; şoförlük ve muavinlik; zanaatçılık; kapıcılık; ticarethane, ev, otel ve şirketlerde odacı ve hizmetçilik; otel, kafe, kulüp, bar ve benzeri eğlence mekânlarında garsonluk; eğlence mekânlarında sanatçılık; veterinerlik; kimyagerlik; avukatlık; eczacılık; hâkimlik; diş doktorluğu; tıp doktorluğu; ebelik; hemşirelik; mühendislik; teknisyenlik; ustalık; uzman işçilik; maden işçiliği; dalgıçlık; balıkçılık; gemi kılavuzluğu; hırdavatçılık; gözlükçülük v.b. (2007 Sayılı Yasa).

Ayrıca, Avukatlık Yasası ya da Hemşirelik Yasası örneklerinde olduğu gibi, başka kimi yasalarda ise yabancılar için somut mesleki yasaklar ifade edilmiştir. Bu durum, iş arayan yabancılar açısından, Türkiye’de yasal yollardan iş piyasasına adım atabilme olanağının son derece sınırlı olduğu anlamına gelmekteydi. Yasal olarak çalışabilmeleri, resmen bir boş kadro bulmalarına bağlıydı, ki bu da yasaklı işlerin listesi göz önünde tutulduğunda, hiç de kolay değildi. (Köksal 2006a: 45-59).

Durumu daha da ağırlaştıran ise, Türk hukukuna göre, yabancıların çalışma izninin, doğrudan ilgili göçmenlere değil, bir yabancıyı istihdam etmek isteyen şirketlere verilmesiydi. Bir başka deyişle, izinler çalışanlara değil, işverenlere tahsis edilmekteydi. Bir yabancıнын, belli bir iş yerinde çalışması bu şekilde olanaklıydı. Bu nedenle, söz konusu izin, konuyla ilgili çevrelerde, çalışma izni olarak değil, çalıştırma izni olarak adlandırılabilmekteydi. İzinlerin 2003 yılına dek en fazla iki yıl için verildiğini de ifade etmek gerekir. Sınırsız bir çalışma izni olanağı ne geçmişte, ne de bugün söz konusu değildir. Bu nedenle, Türkiye’de yaşayan, ancak Türk vatandaşlığını almak istemeyen kişiler için, çalışma izni almak, uzun süren bir uğraş haline gelmiştir (Erbaş 2006: 125-133).

Birçok yabancı, Türkiye’de çalışan yabancılarla yönelik hukuksal zorluklarla başa çıkmak için, serbest çalışmaya karar vermiştir. Ancak, Türkiye’de serbest çalışmak da yabancılar açısından kolay değildi: Yabancılar, yalnızca Yabancı Yatırım Yasası çerçevesinde serbest çalışabilmekteydiler. Ya-

ni, kuruluş sermayesi en az 50.000 \$ olan bir Limited Şirket ya da Anonim Şirket kurma hakkına sahiplerdi¹².

TÜRKİYE'DEKİ YABANCILARIN 2003 YILINDAN BU YANA İŞ HUKUKUNDAKİ DURUMLARI

Türk hukukunun AB hukukuna uyumlandırılması süreci çerçevesinde 2003 yılında çok sayıda yeni düzenleme yapılmıştır. Bu bağlamda 4875 sayılı Doğrudan Yabancı Yatırımlar Yasası ile Türkiye'deki yabancı yatırımcıların durumu da değişmiş, yabancı yatırımcılar artık Türk vatandaşlarıyla eşit haklara kavuşmuşlardır.¹³

4817 sayılı Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Yasa ile de yabancı çalışanlar için farklı bir yasal temel oluşturulmuştur.¹⁴ Bu yasal düzenlemenin önemli bir hedefi, Türkiye'de çok yaygın olan yabancıların yasadışı çalışmasına¹⁵ engel olmaktır. Sorumlu makamların sayısını azaltarak, çalışma izni verme işlemlerinin kolaylaştırılması,¹⁶ yasadışı çalışanlar ve işverenlerinin daha sıkı şekilde takip edilmesi ve cezalandırılması¹⁷ ve yabancılar için mesleki yasakların yumuşatılmasından oluşan bir önlem paketi de bu hedefin gerçekleşmesine yardım edecekti. Ancak, bu önlemlerin yasadışı çalışmayı gerçekten azaltıp azaltmadığını burada değerlendirmem olanaklı değil. Çalışma Bakanlığı'nda konudan görevli kişi de, yaptığımız görüşme sırasında bu yönde bilgi vermekten kaçınmıştır.¹⁸

Göç hikâyeleri hakkında yapılan araştırmalar, farklı yasaların somut etkileri ile şekillenmiş olan toplumsal çerçevede önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, 4817 sayılı yasanın yürürlüğe girmesiyle, yukarıda uzun listesini vermiş olduğum, Türk vatandaşlarına ayrılmış mesleklere dair yasanın iptal edilmesi Türkiye'de yaşayan yabancılar açısından büyük önem taşımaktadır. Ancak, yabancılar bu yasanın iptali ile hâlâ tüm mesleklerde çalışma hakkına sahip değillerdirler, zira Türk vatandaşlığı şartı, kimi meslek kurallarında hâlâ bir önkoşul olarak varlığını sürdürmektedir. Bununla beraber, bugün yalnızca Türk vatandaşlarına ayrılmış olan, görece küçük bir meslek grubundan bahsetmekteyiz. Bu meslekler arasında değişik denizcilik meslekleri (kaptanlık, yardımcı kaptanlık, çımacılık ve dalgıçlık), avukatlık ve noterlik gibi hukuk alanı meslekleri ile çeşitli sağlık meslekleri sayılabilir.¹⁹

Günümüzde yürürlükte olan Yabancılar İçin Çalışma İzni Yasası başka önemli değişiklikler de getirmiştir. Yasa koyucu bugün süreli/sınırlı ve süresiz/sınırsız çalışma izni ayrımı yapmaktadır.

“Sınırlı çalışma izni” en fazla iki yıl için verilebilmektedir ve belirli bir işyeri ve belirli bir iş için geçerlidir. İzin üç ve daha sonra altı yıla uzatılabilmektedir. Söz konusu iznin verilmesi, ülkedeki iş piyasası ve ekonomik gelişmelere bağlıdır.

Türkiye’de sekiz yıl boyunca yasal olarak ikamet etmiş ya da altı yıl boyunca yasal olarak çalışmış kişilere “sınırsız çalışma izni” verilebilmektedir. Bu tür izin, belirli bir işyeri ya da işe bağlı değildir. Bu izin, oturma izni ya da işyeri sözleşmesine bağlı olarak, en fazla beş yıllık bir süre için verilebilmektedir. Demek oluyor ki, yasaya göre söz konusu iznin “sınırsızlığı,” süreyle veya hâlâ yasaklı olan mesleklerle ilgili değildir. Dolayısıyla, “sınırsız çalışma izni” yalnız yasaklı olmayan meslekler için verilmektedir. Bu “sınırlı sınırsızlık,” yasa koyucunun özel mevzuat öngördüğü gruplar, yani diplomatlar, Türk vatandaşlarının nikâhlı eşleri, AB vatandaşları ve eşleri ile İskân Yasası çerçevesinde iskânlı ya da serbest göçmen olarak Türkiye’ye yerleşen Türk kökenli göçmenler vb. için de geçerlidir. Bu izinlerin “sınırsızlığının” koşulu ise ülkenin ekonomik ve bölgesel gelişmelerden etkilenmemesidir!

Serbest çalışan yabancılar için, yasa koyucu “bağımsız çalışma izni” öngörmektedir. 6224 Sayılı Yabancı Sermayı Teşvik Yasası çerçevesinde kurulmuş şirket ya da kurumlarda çalışan yabancılar için ise çalışma izni, özel bir kararname uyarınca verilmektedir.²⁰

Tüm bu mevzuatın da göstermiş olduğu üzere, yabancılar için Türk iş piyasasındaki koşullar eskiye oranla düzelmıştır, ancak iş piyasasına erişimleri hâlâ sınırlıdır. Genel olarak, yabancıların Türk iş piyasasında, Türk vatandaşları ile eşit koşullarda olmadıkları ve iş piyasasına erişim anlamında ikincil bir konuma sahip oldukları söylenebilir. Bu durum, 1981 yılından bu yana ordu ve güvenlik teşkilatı istisna olmak üzere, gereksinim duyulan meslek ve el sanatlarında serbestçe çalışabilen Türk kökenli yabancılar için de geçerlidir,²¹ zira bu grup da çalışma iznini otomatik olarak ya da süresiz alamamaktadır.

Her ne kadar Türkiye'deki iş piyasasına sınırlı erişim *per se* değişmeyecekse de, günümüzde yasa koyucu, belirli gruplar için yeni düzenlemeler öngörmektedir. Yabancıların Çalışma İzni Hakkında Yasa'nın değiştirilmesine dair bir taslak 2006 yılı Mayıs ayından bu yana Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde beklemektedir.²² Bu kez, yasa değişikliği taslağının gerekçelendirilmesindeki ağırlık noktası, yasadışı çalışmanın önüne geçmek değil, iyi eğitilmiş, kalifiye yabancı işgücü ve yöneticilerin Türkiye'de çalışmasını kolaylaştırmaktır. Büyük, uluslararası projelerin aksamaması için, bu gruplara dair çalışma izni süreci kolaylaştırılmak ve kısaltılmak istenmektedir. Yasa koyucu böylece yüzünü açıkça, ülkede birçok kişinin kalkınma aracı olarak gördüğü yabancı sermayeye dönmektedir. Emniyet Müdürlüğü Yabancılar Dairesi'nde çalışan üst düzey bir memur konuyu şu kesin ifadelerle özetlemiştir:

Ülkemiz, gelişmekte olan ve ciddi ekonomik yatırımların yapıldığı bir ülkedir. Yabancı yatırımcılara ihtiyacımız var ve bu nedenle işlerini kolaylaştırmalıyız. Ülkemizdeki yabancı yatırımcıları her zaman destekliyoruz ve onlara birçok kolaylık vaat ediyoruz.

Türkiye'nin siyasi manzarasını tanıyanlar, böylesi bir politikanın çok tartışılacağını bilecektir. Örneğin, Türk Mühendis ve Mimarlar Odaları Birliği (TMMOB) bu taslağa karşı son derece sert ifadeler kullanmıştır.²³ Söz konusu yasa tasarısı ve 2000 yılından bu yana yabancı bilim insanlarının Türkiye'de doçentlik sınavına girmelerine yeniden izin verilmesi,²⁴ mesleki yeterlilik belgelerinin uluslararası standartlarla uyumlulaştırılması kararı²⁵ gibi birçok başka gelişme, siyasi rüzgârın ne yönden estiğini net şekilde göstermektedir. Türk sağlık sektörünü yabancı doktorlara açma girişimi de, yine aynı çerçevede değerlendirilmelidir.²⁶ Tüm bu örnekler göstermektedir ki, Türkiye'de yabancıların, uluslararası sermayeyi çekmek ve Türk iş piyasasındaki eksikleri kapatmak ve böylece ülkenin gelişimine katkıda bulunmak amacıyla, bilinçli olarak iş piyasasına dahil edilmesi istenmektedir.

Şu ana dek söylediklerimizi nasıl özetleyebiliriz? Yasa koyucu, Türkiye'deki yabancıların iş piyasasına dahil edilmesini kolaylaştırmaya çalışmaktadır. Ancak, burada entegrasyonu söz konusu edilen ucuz emek gücü değil, ülkenin gelişimine değişik düzlemlerde katkı yapması beklenen yüksek nitelikli uzmanlardır. Yabancıların Çalışma İzni Hakkında Yasa'nın yenileme tasarısındaki satır araları, yasa koyucunun aslında söz konusu yabancı emek gücünün Türkiye'ye yerleşmesini değil, daha çok gerek görülen alanlarda ve desteklenmek istenen projelere bağlı olarak kısa süreli çalışmasını öngördüğünü göstermektedir.

SONUÇ - ARAŞTIRMAMDAN İZLENİMLER

Bu noktada, ortaya koyduğum tezleri resmi rakamlarla doğrulamak ya da yanlışlığına hükmetmek isterdim, daha önce de belirttiğim gibi, yetkili makamlardan ilgili istatistiki verileri almak yönündeki çabalarım ne yazık ki sonuçsuz kalmıştır. Bununla beraber, kişisel görüşüme ve araştırmalarımdaya dayanarak, niyet ile uygulamanın örtüştüğünü söyleyebilirim. Nitel bir araştırma projesi çerçevesinde Türkiye'de yaşayan ve çalışan ondokuz yüksek nitelikli yabancı ile biyografik görüşmeler yaptım.²⁷ Görüşülen göçmenler, sosyoekonomik düzey ve hukuk açısından iyi konumdaki Avrupalı iş adamlarından ve entelektüel üniversite öğretim üyelerinden, çöp toplayarak Türk toplumunun kenarında yoksul bir yaşam sürdüren Afrikalı üniversite mezunlarına dek çeşitlilik göstermektedir.

Araştırma grubumda, ikamet ve çalışma izinlerine sahip olan birinci grup, büyük oranda ulusaşırı eğitim sermayesine ve/veya Türkiye'de istenen (örneğin kendi ülkeleri hakkında) bilgilere sahip, yüksek eğitilmiş, kalifiye göçmenlerden oluşmaktadır. Başka bir deyişle, söz konusu grup, piyasa ekonomisinde ya da özel üniversitelerde değerlendirebileceği ulusaşırı sermayeye sahip kalifiye göçmenlerden²⁸ ve memleketlerine özgü bilgileri Türkiye'de ilgi gören kişilerden²⁹ oluşmaktadır.

Yaptığım çalışmada dikkat çeken bir başka nokta da, Türkiye'de yaşayan ve görüştüğüm yabancıların yaklaşık 2/3'sinin ikamet ve çalışma iznine sahip olmamasıdır. Söz konusu grup, iyi eğitim ve niteliklere sahip olmalarına karşın, kültürel sermayelerini Türkiye'de değerlendiremeyen

göçmenlerden oluşmaktadır. SSCB'nin yıkılmasının ardından içine düşükleri kötü hukuksal ve toplumsal konumları ve mesleki diploma ve deneyimlerinin Türk iş piyasasında yeterince talep görmemesi, bu göçmenlerin yalnızca ikincil, düşük düzeyli işlerde çalışabilmelerinin ana nedenleridir.³⁰ Uluslararası şirketler tarafından gönderilen yöneticiler dışında Türkiye'de gerekli izinlerle çalışan yabancıların kendilerini mesleki olarak kabul ettirip ülkede kariyer yapma şansları vardır. Yasal yaşam koşullarına sahip göçmenlerin, hayatlarını hukuken belirsiz yaşam koşullarındaki kişilere göre daha kolay düzenledikleri açıktır. Türkiye'nin, kendisini bu küçük örnekleme de göstermiş olan asıl özelliği ise, bir başka düzlemde. Avrupa ile karşılaştırıldığında dikkati çeken nokta yalnızca, yabancıların ikincil ikamet konumu ve iş piyasasına ikincil erişimleri değil, hepsinden önce, çalışma izni olmayan göçmenlerin de Türk iş piyasasında başarılı olabilecekleri, bir başka deyişle, eğitimlerine denk ve uygun ücretle bu piyasada yer alabilecekleri gerçeğidir. Benim araştırma örnekleminde bu grup, özel sektörde çalışan veya değişik stratejilerle "kendi" firmalarını kurmuş olan yabancılar tarafından temsil edilmektedir. Örneğin, Çin'in özerk Uygur bölgesi Xinjiang'dan gelen ve ikamet iznini Türk vatandaşlığına geçmiş yine Xinjiang'lı eşi sayesinde almış olan genç bir adam vardı. "Şirketini" bir arkadaşının adına tescil ettirmiş, sosyal güvenliğini ise, eşini aynı şirkette çalışır gibi göstererek sağlamıştır. Bu tip stratejiler, Türkiye'de informal iş sektörünün ne kadar çok yönlü ve farklılık gösteren bir yapıda olduğunu göstermektedir.

Ayrıca alan çalışması çerçevesinde, göçmenlerin eğitim, mesleki etkinlik ve hukuksal konumları arasında bir bağlantı olduğu gözlemlenebilmiştir. Türkiye'de yeteneklerine uygun, ortalama ile iyi arasında bir gelir getiren iş sahibi yabancılar, belli alanlarda eğitim görmüş göçmenlerdir. Burada söz konusu olan, bilgi işlem, bilgisayar mühendisliği, matematik, fen bilimleri ve ekonomi gibi alanlardan mezun, aldıkları eğitim sayesinde yüksek düzeyde ulusaşırı sermayeye sahip bireylerdir. Eski SSCB ülkelerinden gelen ve Türkiye'de evlerde hasta ya da çocuk bakıcısı olarak çalışanlar örneğindeki gibi, birçok diğer yüksek nitelikli yabancı emek gücü ise, kültürel sermayesini Türkiye'de değerlendirememektedir.

Yukarıda anılan alanlarda eğitim görmüş, bu alanlarda ulusaşırı bilgiye sahip göçmenlerin, Türkiye’de ikamet ve çalışma hukuku açısından yasal bir konum elde etme olanakları daha fazladır. Her ne kadar, saha araştırmamda kullandığım verilerin geneli temsil ettiği iddia edilemezse de, şöyle bir genelleme yapılabilir: Yabancılar politikasında planlanan yeni düzenlemeler, mevcut politikaların daha da yerleşik hale gelmesi olarak görülebilir. Bu bağlamda, iyi eğitilmiş, ulusaşırı bağları olan seçkin bir grubun üyeleri, Türkiye’de konuk olarak rağbet görmektedir. Ancak, birçok diğer ülkede de olduğu gibi, en büyük yabancı kitlesini istenmeyen ve sevilmeyen konuklar oluşturmaktadır.

Tablo 1. Türkiye’de yakalanan yasadışı çalışan yabancılar (1998-2002)

Tabiiyet	1998	1999	2000	2001	2002	Tabiiyet	1998	1999	2000	2001	2002
Afganistan	-	6	-	13	7	Kore	-	-	-	1	1
Mısır	-	1	-	-	-	Litvanya	1	15	1	-	8
Arnavutluk	7	-	4	2	11	Fas	1	-	3	-	-
Cezayir	-	-	-	1	1	Makedonya	-	-	1	1	3
Ermenistan	-	-	-	3	3	Moldovya	429	442	288	138	74
Azerbaycan	155	268	327	188	144	Nepal	-	-	-	-	1
Bangladeş	-	36	-	-	-	Avusturya	-	-	1	-	-
Belçika	-	1	-	-	1	Pakistan	10	37	-	-	-
Bulgaristan	10	2	10	19	16	Filipinler	-	-	-	1	-
Çin	-	-	6	5	3	Romanya	2518	3030	1257	259	155
Danimarka	-	-	3	-	-	Rusya	121	93	19	33	54
Almanya	1	2	2	1	-	İsveç	-	3	-	1	5
Fransa	3	-	-	-	-	Suriye	-	1	14	12	2
Gürcistan	114	75	99	70	56	Çek Cum.	-	-	-	1	-
Yunanistan	5	-	-	-	-	Çeçenistan	-	1	8	-	-
İngiltere	21	-	-	4	-	Tunus	1	5	-	-	-
Hollanda	-	-	-	-	3	Türkmenistan	2	1	-	-	4
Irak	216	212	36	10	11	Ukrayna	248	259	66	28	44
İran	45	61	401	78	31	ABD	1	-	-	1	-
Ürdün	2	1	-	-	-	Özbekistan	-	-	1	26	9
Kazakistan	2	2	8	7	17	Belarus	-	-	7	15	5
Kenya	-	-	3	-	-	Diğer	5	331	163	2	-
Kırgızistan	-	-	1	5	8		-	-	-	-	-

Kaynak: Emniyet Genel Müdürlüğü Yabancılar Hudut İltica Dairesi Başkanlığı.

KAYNAKÇA

- Aksu, M. 2006. "Das neue Arbeitserlaubnisrecht für Ausländer." *Zeitschrift für Türkeistudien* (19/1): 60-73.
- Asar, A. 2006. *Türk Yabancılar Mevzuatında Yabancı ve Hakları*. Ankara: Turhan.
- Erbaş, S. 2006. "Zur Lebenssituation von Deutschen und Deutschsprachigen in der Türkei." *Zeitschrift für Türkeistudien* (19/1): 125-133.
- İçduygu, A. 1995. *Transit Migration in Turkey*. Genevre: IOM.
- İçduygu, A. 2003. *Irregular Migration in Turkey*. Genevre: IOM.
- İçduygu, A. 2004. *Türkiye'de Kaçak Göç*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları (Nr.65).
- Kaşka, S. 2007. "Yeni Uluslararası Göç Hareketleri ve Türkiye'deki Moldovalı Kadın Hizmetçiler." F. Kural ve B. Pusch, C. Schönig ve A. Yumul (Ed.) *Cultural Changes in the Turkic speaking World* (İstanbul Texts and Studies 7) içinde. Würzburg: Ergon, 71-89.
- Kirişçi, Kemal (1995), "Post Second World War Immigration from Balkan Counties to Turkey." *New Perspectives on Turkey*, Issue 12.
- Köksal, M. 2003. *Yabancıların Çalışma İzni Hakkında Kanun*, İstanbul: Eurojuris.
- Köksal, M. 2006a. "Deutsch-türkische Ehen in der Türkei: Der rechtliche Status des deutschen Partners bis 2003." *Zeitschrift für Türkeistudien* (19/1): 45-59.
- Köksal, M. 2006b. *Das Türkische Gesellschaftsrecht in der Unternehmenspraxis. Mit Schwerpunktthemen*. İstanbul: Eurojuris.
- Lordoğlu, K. 2005. "Türkiye'de Yabancıların Kaçak Çalışması ve Bu Çalışmaya İlişkin Bir Araştırma." *Toplum ve Bilim* (102): 103-127.
- Moser-Weithmann, B. 2006. "Alltagsleben von deutschen Entsandten in Istanbul und ihre Beziehungen zur türkischen Bevölkerung." *Zeitschrift für Türkeistudien* (19/1): 32-44.
- Narlı, N. 2005. "Türkiye'de 2 Milyon Yabancı Kaçak Var." www.cnnturk.com'de.
- Pusch, B. 2006. "Migration aus Liebe? Deutsche Schwiegersöhne in Istanbul." *Zeitschrift für Türkeistudien* (19/1): 15-31.
- Pusch, B. (baskı aşamasında). "Who is Knocking on the Door? Migration Waves to Turkey." *Zeitschrift für Türkeistudien*.
- Yazarı belli değil. 2007. "Erdoğan 'Dertliyim' Dedi YÖK'e Çattı." *Radikal*. 22.02.
- Yazarı belli değil. 2007. "Yabancı Doktora Zorunlu Erteleme." *Sabah*. 09.03.

İNTERNET KAYNAKLARI

- http://calisma.gov.tr/CGM/kacak_isci.htm.
- http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/kanun_tasarisi_sd.onerge_bilgileri?kanunlar_sira_no=43328.
- <http://www.tmmob.org.tr>.
- <http://www2.tbmm.gov.tr/7/7-14482c.pdf>.
- www.bruecke-istanbul.org.
- www.cultural-capital.net.
- www.info-istanbul.info.
- www.khgm.gov.tr.

YASA MADDELERİ

4866 Sayılı Yasa. *Türk Vatandaşlığı Kanununda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun*

5543 Sayılı Yasa. *İskân Yasası.*

2510 Sayılı Yasa. *İskân Yasası.*

2007 Sayılı Yasa. *Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Meslek ve Sanatlar Hakkında Kanun.*

Gesetz Nummer 4875 Sayılı Yasa. *Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu.*

4817 Sayılı Yasa. *Yabancıların Çalışma İzni Hakkında Kanun*

5581 Sayılı Yasa. *Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun.*

2527 Sayılı Yasa. *Türk Soylu Yabancıların Türkiye'de Meslek ve Sanatlarını Serbestçe Yapabilmelerine, Kamu ve Özel Kuruluş veya İşyerlerinde Çalıştırılabilmelerine İlişkin Kanun.*

5544 Sayılı Yasa. *Mesleki Yeterlilik Kurumu Kanunu.*

6224 Sayılı Yasa. *Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu.*

NOTLAR

- 1 Uluslararası karşılaştırmalı araştırma projesi "Göçte Kültürel Sermaye," göç araştırmalarına bu bağlamda yeni ve önemli bir vurgu yapmaktadır. Bu makale de, söz konusu araştırma projesinin bir parçasını oluşturmaktadır. Proje hakkında detaylı bilgi için bkz. www.cultural-capital.net.
- 2 Türkiye'de yaşayan farklı göçmen grupları kapsamlı bir portresini "Who is Knocking on the Door? Migration Waves to Turkey" adlı makalemden yararlanmaya çalıştım (Pusch, basım aşamasında)
- 3 İçduygu (2004) ve Lordoğlu (2005) konu hakkında genel bir görüş ortaya koymuşlardır. Son yıllarda bilimsel merak özellikle eski SSCB ülkelerinden gelen kadın göçmenler üzerine yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda, ev hizmetleri hakkındaki çalışmalar (örneğin Kaşka 2007) sayılabilir.
- 4 Yurtdışından görevli olarak gönderilen yabancı işgücü hakkındaki bir araştırmanın sonuçları Moser-Weithmann tarafından yayınlanmıştır (2006: 32- 44).
- 5 "Göçmen" kavramı bu projede çok geniş bir yelpazesiye tarif etmekte olup, çeşitli sebeplerden dolayı bir müddet Türkiye'de hayatlarını sürdüren yabancı, göçmen ve mülteciler için kullanılmaktadır. Dolayısıyla göçmen kavramı bu proje çerçevesinde İngilizce "migrant" kavramıyla eşanlamlı kullanılıp Türkiye'deki göçmen kavramından oldukça farklı bir anlam yüklenmektedir. Türkiye'deki "göçmen" kavramı daha çok yurtdışından Türkiye'ye yerleşen Türk kökenli insanlar için kullanılmıştır. Bunun dışında Türkiye'de yerleşip yaşamlarını sürdüren kişiler için daha çok "yabancı" kavramı kullanılmaktadır. Söz konusu olan kavramsallığı kuşkusuz Türkiye'nin yaygın göç pratiğiyle alakalıdır. Türkiye'nin göç pratiğiyle ilgili kronolojik bir özet için bkz. Kemal Kirişçi (1995) ve Barbara Pusch (basılmaktadır).
- 6 Örnek olarak, Die Brücke (Köprü) Derneği gösterilebilir (bkz. www.bruecke-istanbul.org). Dernek, içerdği diğer bilgilerin yanı sıra, kişilere iş bulmayı da hedefleyen bir web sitesi kurmuştur (www.info-istanbul.info). Öte yandan, yalnızca iyi organize olmuş resmi örgütler değil, yapısal olmayan birçok küçük platform da, kendi çevreleri için iş bulma hizmeti sunmaktadırlar. Burada,

- günlük güçlüklerle başa çıkabilmek için yapısal olmayan bir ağ kurmuş olan İstanbul'daki Kongo cemaati örnek gösterilebilir. Üyelerine iş, özellikle de geçici işler bulmak söz konusu cemaatin temel etkinliklerinden biridir.
- 7 Bu alanda önemli inisiyatifleri özellikle, dönemin başbakanı Mesut Yılmaz'ın yengesi olan ve söz konusu toplumsal bağlantılarını kullanan, Brücke Derneği başkanı Claudia Yılmaz sergilemiştir. Ayrıca, *Network for Foreign Spouses* (Yabancı Eşler Birliği) de 90'lı yılların sonlarında bu alanda çok etkin olmuştur.
- 8 4866 Sayılı ve Temmuz 2003 tarihli Türk Vatandaşlığı Kanununda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun, evlilik akdi ile Türk vatandaşlığına geçiş hakkını, hem erkek, hem de kadın yabancı eşler için olanaklı kılmıştır. Ancak vatandaşlık hakkı artık evlilik tarihinde değil, en az üç yıllık bir bekleme süresinin ardından verilmektedir. Yasa koyucu, bu bekleme süresiyle kâğıt üzerinde kalan sahte evliliklerin önünü almayı hedeflemektedir.
- 9 Örneğin Kanada ve ABD vatandaşları.
- 10 Bu durum özellikle, SSCB'nin çöküşü sonrası ve AB üyeliği ya da üyelik çabaları öncesi dönemde, eski Doğu Bloku ülkelerinden gelen kadınlar için söz konusu olmuştur.
- 11 Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1923 yılından 2004 yılına dek toplam 1.650.521 kişi serbest ya da iskânlı göçmen olarak Türkiye'ye yerleşmiştir. Bu kişilerin yarısından çoğu (860.498 kişi) 1923-1949 yılları arasında ve çoğu Yunanistan ile yaşanan mübadele çerçevesinde Türkiye'ye gelmişlerdir. Buna karşın istatistikler, son yıllarda da, özellikle kendi memleketlerinde siyasi ya da ekonomik zorluklar olması durumunda, Türk kökenli kişilerin İskân Yasası çerçevesinde Türkiye'ye geldiğini göstermektedir. Örneğin, 2004 yılında 166 kişi (Romanya'dan 1 ve eski Yugoslavya'dan 165 kişi) bu şekilde Türkiye'ye gelmiştir (www.khgm.gov.tr). 19.9.2006 tarihli ve 5543 Sayılı yeni İskân Yasası ile Türk kökenli göçmenlere eskisi gibi özel haklar tanınmış olması göstermektedir ki, söz konusu grup hala özel bir konuma sahiptir.
- 12 Bu alanda, Türkiye'de en az beş yıldır ikamet eden yabancılar, dolayısıyla Türk vatandaşlarının yabancı eşleri için bir istisna söz konusuydu. Bu gruba dahil kişiler söz konusu minimum yatırım miktarından muaf olabilmek için başvurma hakkına sahipti. 50.000 \$ kuralı hakkındaki örnekler için bkz. Pusch (2006:25-31).
- 13 Bu konuya dair çok sayıda somut sorunun yanıtı için bkz. Köksal (2006b).
- 14 Yasanın hukuksal bir çözümlemesi için bkz. Aksı (2006: 60-73) ve Köksal (2003).
- 15 Söz konusu yasanın açıklaması için bkz. www2.tbmm.gov.tr/d22/1/1-0308.pdf.
- 16 Söz konusu yasanın yürürlüğe girmesinden bu yana, yabancılara çalışma izni verme konusunda yalnızca bir makam, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı karar vermektedir. Bu konuda yalnızca üç durumda istisna söz konusudur: yabancı üniversite hocalarının işe alınması konusunda 1981 yıl ve 2547 sayılı Yüksek Öğretim Yasası uyarınca Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK); yabancı gazetecilerin istihdamında 5680 sayılı yasa uyarınca Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü ve Serbest Bölge'de çalışan yabancılar için ise Dış Ticaret Müsteşarlığı yetkilidir (Asar 2006: 178-181).
- 17 Bu mevzuatla ilgili bkz. Yabancılar Çalışma İzni Yasası Madde 20-21. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın web sayfasındaki bilgiye göre, 2007 yılında yasadışı çalışan yabancılara 844 YTL ve gerekli izinler olmaksızın bir yabancıyı çalıştıran firmalara ise 4227 YTL ceza kesilmiştir. İzinsiz

- serbest çalışan yabancılara ise, yasanın öngördüğü para cezası 1689 YTL'dir (http://calisma.gov.tr/CGM/kacak_isci.htm).
- 18 Anılan mülakat, 28.12.2006 tarihinde Ankara'da Sadettin Akyl ile yapılmıştır.
- 19 Mesleklerin tam listesi için bkz. Asar (2006: 168-170). Bu noktada, hekimlik mesleğinin de uzun yıllar boyunca söz konusu yasak meslekler listesine dahil olduğunu ifade etmek gerekir. Önce, yabancı doktorlara çalışma izni verilmesi, son derece tartışmalı bir konu olmasına karşın, 5581 sayılı Bazı Kanun ve Kanun Hükümlerinde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Yasa ile meslekteki yasakların kaldırılması öngörülmüştür. Bu konuda bkz. *Radikal* gazetesi haberi (2007) ve Türan Tüysüz tarafından verilmiş meclis önergesi (http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/yazili_soru_sd.onerge.bilgileri?kanunlar_sira_no=43512). Yasanın çıkarılmasının ardından cumhurbaşkanı tarafından getirilen veto ile, bugün Türkiye'de yabancı doktorların çalışması yasaktır (2007).
- 20 Serbest çalışanlar ile özel gruplara dair çalışma izinlerinin sınırlı ya da sınırsız nitelikte verilmesi nedeniyle, ben şahsen, Türkiye'deki çalışma izinlerini Avukat Mehmet Köksal gibi dört değil iki kategoriye ayırmaktan yanayım. (Köksal, söz konusu gruplamayı 04.01.1997 tarihinde İstanbul'da yaptığımız görüşme sırasında ortaya koymuştur).
- 21 Ayrıca bkz. 2527 sayılı yasa.
- 22 Tasarı hakkında bkz.: http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/kanun_tasarisi_sd.onerge_bilgileri?kanunlar_sira_no=43328.
- 23 TMMOB'nin ilgili raporu için bkz. <http://www.tmmob.org.tr>.
- 24 Üniversitelerarası Kurul'un 11.07.1983 tarihinde 18104 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe giren kararıyla, yabancıların doçentlik sınavına girişi yasaklanmıştı. Ancak 17 yıl sonra, bu sınav hakkı yabancılara yeniden verilmiştir (Doçentlik Sınav Yönetmeliği, 1 Eylül 2000, *Resmî Gazete* 24157).
- 25 Bkz. 5544 sayılı ve 21.09.2006 tarihli Mesleki Yeterlilik Kurumu Yasası.
- 26 Konuyla ilgili olarak bkz. dipnot 18.
- 27 Bu araştırma projesi ile ilgili olarak bkz. dipnot 1.
- 28 Görüştüğüm göçmenler arasında doğa bilimleri, teknik bilimler ve ekonomi eğitimi almış ve Türkiye'de bir özel üniversitede çalışan kişiler, bu gruba örnektir. Ayrıca, bir tekstil şirketi sahibi olan ve Türk ekonomisinde önemli bir rol oynayan kişiyi de anmak gerekir.
- 29 Benim görüştüğüm grupta örneğin, Türkiye'deki şirketlere Orta Asya piyasasındaki işlerinde danışmanlık yapan Özbek bir ekonomist vardı.
- 30 Bu gruba örnek olarak, eski SSCB ülkelerinden gelen ev hizmetçileri, iltica derneklerinde gönüllü veya az ücretli çalışan mülteciler vb. sayılabilir.

TÜRKİYE'DEKİ ÇALIŞMA HAYATININ BİR PARÇASI OLARAK YABANCI ÇALIŞANLAR

“Seyahat etmek potansiyel bir eve dönüşü ima eder. Halbuki göçerlik ne kalkış ne de varış noktalarının sabit ve belli olduğu bir hareketi içerir. Göçerlik, sürekli değişime maruz kalan dilde, tarihlerde, kimliklerde ika-met etmeyi gerektirir. Varılan her yerin bir geçiş yeri olduğu göçte, eve dönmek gibi bir umudun gerçekleşmesi imkânsız hale gelir.”

Iain Chambers

Göçmenlik olgusu, birçok toplumsal ve bireysel sorunu içinde barındıran bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Sorunların sadece saptanması değil, kaynaklandığı ve ortaya çıkaran koşulların değerlendirilmesi üzerine yapılan birçok araştırma sayesinde oldukça zengin bir göç ve sorunları literatürü oluşmuştur. Bu literatürün zenginliği, bir yandan konunun çok geniş boyutlu oluşundan, bir yanıyla da artan ve giderek genişleyen fiziki göçün dünya siyasi coğrafyasında yarattığı farklı etkiler nedeniyle gerçekleşmiştir. Ülkeler arasındaki gelişmişlik ve ortalama kişisel gelir farklarına kadar indirgenebilen sonuç göstergeleriyle göç olgusunun nedenlerini açıklayan birçok yayının içinde bulunmaktadır. Elbette ekonomik yetersizliklerin yanında, bir dizi siyasi ve toplumsal ölçüt de uluslararası göçlerin nedenleri arasındadır. Göç eden bireylerin daha farklı bir yaşam düzeyine ulaşmak isteklerinde temel itici unsur, mevcut koşullarda her çeşit beklentilerinin gerçekleşmemesidir. Ya da özetle, bu beklentilerin bulunulan coğrafi yer içinde gerçekleşmesinin mümkün olmadığına (olamadığına) inanmalarıdır. Bireysel açıdan hareketi sağlayan bir diğer etmen de, daha önce gerçekleşmiş olan göçmenlik olgusunun ortaya koyduğu tablonun göççe niyetli birey açısından olumlu unsurlarının sadece öne çıkmasıdır. Göç

eden birey, geleceğini belirlemek için bir başka yöreye bir başka coğrafyaya doğru adeta tek kişilik bir hacı seferine çıkmaktadır. Bu seferi esnasında, kimi ekonomik; hatta kültürel kazanımlar sağlamasına karşılık büyük kopuşlar ve yeniden bağlanamayışları da birlikte yaşamaktadır. Göç eden birey, kendi toplumunda da gittiği yerde de “tutunamamaktadır”.

Göç ile başlayan kopuş sürecinde, bireyin eski toplumu ile yeni toplumu arasında bir köprü kurulamaması bir dizi ciddi ruhsal sorunlara ve travmaya da yol açabilmektedir (Teber 1993: 9-16).¹

Göçlerin çeşitli amaçlarla gerçekleştiği bilinmektedir. Ancak, bunların arasında göçmenin işgücü talebi olduğunu söylemek mümkün olsa da, birey ve ailelerin kararlarının önem taşıdığı karmaşık bir süreçten söz etmek de mümkündür (Toksöz 2004:13).

İŞGÜCÜ GÖÇÜNÜN AVRUPA'DAKİ SEYRİ

İşgücü göçünün yakın dönemdeki hızlanması İkinci Dünya Savaşı sonrasında daha belirgindir. Savaş sonrası dönemdeki işgücü açığının kapanmasında, özellikle Avrupa ülkelerinin büyüme süreçlerinin etkili olduğunu görmekteyiz. 1945-1970 arasında Batı Avrupa ülkelerinin ihtiyacı olan işgücü açığının Yunanistan, İspanya, Portekiz ve bir ölçüde İtalya, yani güneyden karşılandığı görülmektedir. Sözü edilen ülkelerin Avrupa'nın diğer gelişmiş ülkelerine göre daha az sanayileşmiş olması, göçün bu ülkelerden karşılanmasını sağlamıştır. Ancak daha sonraki yıllarda, yüksek işsizlik oranları ve ekonomik durgunluklar nedeniyle işgücü ihracı, daha fazla oranda görece daha az gelişmiş yörelere, Türkiye, Fas, Tunus ve eski Yugoslavya gibi ülkelere doğru kaymıştır. 1960'lardan itibaren buralardan, başta Almanya olmak üzere Batı Avrupa'ya işgücü göçü başlamıştır (OECD 2003: 4). Bu ülkeler, 1974 yılına kadar resmi yollardan işgücü göçü sağlamışlardır. Daha sonraki yıllarda ise işgücü göçü, yasal yollardan dört farklı biçimde sürmüştür. Bunlardan ilki, aile birleşmeleri yolu ile çalışma, vasıf düzeyi yüksek işçilerin izinli çalışmaları, mülteci ve sığınmacıların taleplerinin incelendiği süredeki çalışmaları ve öğrencilerin öğrenim sürelerindeki çalışmaları olarak gruplanmaktadır (Krzyszto 2002: 46). Bu grupların dışında kalan ve en fazla iş piyasasına katılanlar, işgücü göçünün ana unsuru olan, yasadışı

yollardan ülkede kalmaya çalışanlardır. 1980'li yıllardan 2000'li yıllara süren işgücü göçünün en temel niteliklerinden biri de, bu göçmenlerin kayıt dışılığı ve önemli ölçüde sığınmacılıktan kaynaklanıyor olmalarıdır. Bu anlamda, sadece 1989-1998 arası dört milyondan fazla kişinin Avrupa'ya iltica başvurusunda bulunduğu anlaşılmaktadır (aktaran Toksöz 2002: 23).

Başlangıçta işgücü göçü veren dört Güney Avrupa ülkesinin (İtalya, Yunanistan, İspanya ve Portekiz) kendi işgücü piyasalarında 1990'lı yıllardan itibaren önemli değişimler gözlenmeye başlamıştır. Bu değişimlerden belki de en çarpıcı olanı, 1960'lı yıllarda işgücü göçü veren bu ülkelerin bugün önemli oranda yabancı işgücü bulundurmalarıdır. Bugün bu dört ülkenin aktif nüfuslarında, ortalama yabancı işgücü oranı % 2,1 olmaktadır (2000) (OECD 2003: 20). Bu çarpıcı değişikliğin en önemli nedenlerinden biri, bu ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeyleridir.

Diğer yandan gelişmiş batı ekonomileri, karşılaştıkları yabancı işgücü göçü karşısında 1970'li yılların başından beri çeşitli kısıtlayıcı vize önlemleri almaya başlamışlardır. Alınan önlemlerin yetersiz kalışı, bu ülkeleri yeni arayışlar içine sokmuştur. Örneğin, gelişmiş ülke göçmen büro memurları göçün geldiği ülke çıkış noktalarında görevlendirilmiştir. Bu sayede göçün hareket ettiği noktalardan ülkeye girene kadar olan transit yolculuk esnasında kontrolü artırmak amaçlanmaktadır. Bazı özel durumlarda göçmenlere mali destek sağlanarak göçmenleri transit ülkenin sınırları dışına taşırmamak planlanmaktadır (Peker 2002).

Gelişmiş ülkeler, farklı göç kontrol politikalarıyla ülkelerine gelen yabancıları durdurmaya çalışmaktadırlar. Bu politikaların bir kısmı göç veren ülkelerin göç verme kapasitelerinin araştırılmasına, özellikle, işgücü göçünün yakın bir gelecekte göstereceği sayısal ağırlığı tahmine yönelmektedir. Bu tahminler, alınan önlemleri de daha belirgin hale getirmektedir (Eurostat 1998).

İŞGÜCÜ GÖÇÜ VE TÜRKİYE

Öte yandan, sayısal olarak gelişmiş Batı ekonomileri ile karşılaştırıldığında yabancıların işgücü piyasalarına katılma oranları Türkiye ile kıyaslanmayacak ölçüde yüksek gerçekleşmektedir. Örneğin Belçika nüfusunun toplam %

8,8'i, resmi olarak kayıtlı yabancılardan oluşmaktadır (Krzeslo 2001: 64). Aynı oranın Türkiye için sadece % 0,2 olması farkı göstermesi açısından önemlidir.

Yabancıların Türk işgücü piyasasına katılmalarının görünür hale gelişi kısmen 1990'lı yıllardan itibaren başlamıştır. Bununla birlikte, yabancıların Türkiye'de iş piyasalarına katılımında hayli eski tarihlere rastlamak da mümkündür. Yıldırım Koç'un aktardığı farklı kaynaklara göre (Koç 2001),² yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'na çalışma için gelmelerinin nedeni, kurulan ilk fabrikalarda işi öğretmeleri amacıyla yüksek vasıflı ustaların çalıştırılmasıydı. Bu tarihten sonra ve günümüzde de benzer şekilde yüksek vasıflı ustaların, çoğunlukta yabancı işletmelerde olmak üzere, çalıştıkları görülmektedir. Bu usta işçilerin geliş amaçları ve kalış süreleri burada incelenen yabancı işçilerden farklılık göstermektedir. Söz edildiği gibi 1990'lı yıllardan itibaren Türkiye, en başta komşularından olmak üzere ciddi sayılabilecek bir oranda göçmen işçi almaya başlamıştır.

Bu göç, niteliği itibarıyla sadece çalışma amacıyla değildir ve sadece Türkiye'ye yönelik biçimde gerçekleşmemektedir. Son yıllarda, özellikle Sovyet Bloku'nun dağılması, Orta Avrupa ülkelerindeki politik değişimler, İran'da 1980'li yıllardaki rejim değişikliği, Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesi, Eski Yugoslavya'daki etnik çatışmalar ve Kuzey Irak'taki özellikle Kürt nüfusa yönelik baskılar göçmen ve siyasi mülteciler sayısında önemli artışlar getirmiştir (OECD 2003: 5).

Gerçekten de, eski Sovyet sisteminin fiilen destek verdiği ülkelerin yedisi Türkiye'ye yakın komşu veya sınır ülkedir (Bulgaristan, Romanya, Moldavya, Ukrayna, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan). Bu durum, Sovyet sisteminin 1989'dan itibaren çökme belirtileri göstermesi paralelinde ortaya çıkan çeşitli toplumsal sorunlar nedeniyle işsizliğin çok büyük boyutlarda ve uzun süreli yaşanmasına yol açmıştır. Özellikle kentlerde çoğunlukla gençlerin yüksek oranda işsizliği dikkat çekmektedir.³ Öte yandan, bu ülkelerden Türkiye'ye gelenlerin bir bölümü yukarıda sayılan nedenlerle ve etnik köken itibarıyla Türkiye'ye yakınlık duymaktadır. Soğuk savaşın sona ermesi ve komünizmin çöküşü, yaşanan ekonomik sıkıntılar bu ülkelerdeki Türklerin, çoğu zaman yasal olmayan yollardan Türkiye'de iş aramalarına sebep oldu (Kirişçi 2000: 41).

1990'lı yıllardan sonra Türkiye'ye giriş yapan yabancılar arasında yakın komşuların vatandaşları önemli bir orandadır. Bulgaristan, Yunanistan ve Azerbaycan'dan giriş/çıkış yapanlar ilk sıralarda yer almaktadır. 2004 yılında en çok giriş/çıkış yapılan ülke sıralamasında Bulgaristan 3. sıraya inmiştir. Bu oranın yüksekliğine bu ülkelerdeki Türk kökenlilerin yoğunluğunun yol açtığı düşünülmektedir. Ayrıca, bu ülkeler coğrafi olarak Türkiye'ye yakındır. Yolculuk masraflarının düşüklüğü ve vize kolaylıkları göçmenler açısından ayrı bir çekim nedeni yaratmaktadır.

Son dönemde yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmeler, Ortadoğu'dan gelen yabancıların sayısında önemli artışları ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Türkiye'ye son yıllarda çalışma amacıyla gelenlerin bir kısmı, Türkiye'yi bir transit ülke kabul ederek yasal veya yasal olmayan biçimlerde bir süre ülkede kalıp çalıştıktan sonra Batı ülkelerine geçmektedirler.

GÖÇÜN YÖNÜ

Gelen yabancıların dikkat çeken bir başka sınıflaması da geldikleri ülkeye veya bölgelere göre ayrı çalışma niteliklerinin bulunmasıdır. Örnek verilirse, siyasal nedenlerle Türkiye'ye doğudan gelenlerin çalışmaları daha uzun süreli, batı ve kuzeyden gelenlerin çalışmaları geçici bir süre içindir (Yorgun ve Şenkal 2003: 8). Benzer bir sınıflama, farklı yazarlarca da yapılmaktadır. Doğu Avrupa ülkelerinden (Romanya, Moldovya, Ukrayna gibi) iş arama ve çalışma amacıyla geldiği, Ortadoğu ve Asya ülkelerinden (İran, Irak, Afganistan, Pakistan, Bangladeş, Çin, Sri Lanka) gelenlerin Türkiye'yi bir transit ülke olarak görüp asıl amaçlarının Batı ülkelerine geçmek olduğu; son grupta ise kendi ülkelerine dönmek istemeyen ve ülkede yasadışı çalışma ve göç imkânlarını araştıran Asyalı mülteciler bulunduğu belirtilmektedir (Şen 2006: 55-56; Yardımcı 2006: 168).

TÜRKİYE'YE YÖNELİK İŞGÜCÜ GÖÇÜNÜN BATI ÜLKELERİNDEN FARKLI YANLARI

Türkiye'ye yönelik işgücü göçü batı ekonomilerine yönelik olandan sadece sayısal olarak değil, niteliksel olarak da ayrılmaktadır. Belirgin ilk farklılık, işgücü göçünün esas olarak yöneldiği ülkelerle Türkiye arasında var olan gelir farklılığıdır. Türkiye, fert başına düşen milli gelir açısından

(yaklaşık 5000 dolar civarında) orta-alt gruba giren ülkeler arasındadır (İTO 2006: 73). İkinci farklı nitelik, yabancıların Türk işgücü piyasalarında oluşan bir yetersizlik nedeniyle gelmiş olmamalarıdır (Yorgun-Şenkal 2003: 7). Üçüncü nitelik ise, Türkiye'nin komşusu olan ülkelerle yakın kültürel ve tarihsel bağlarının bulunmasıdır. Bulgaristan, Romanya, Azerbaycan, Ukrayna ve Moldova gibi ülkelerde önemli oranda Türk kökenli insanlar yaşamaktadır. Nihayet son olarak da, Türkiye'nin bulunduğu coğrafi koşullar nedeniyle Batı ülkelerine transit geçişin kuzeyden Ukrayna yolu veya güneyden Kuzey Afrika hattına göre az maliyetli ve daha güvenilir özellikler taşımasıdır (Jandarma Genel Komutanlığı, 2003). Sonuç olarak Türkiye, artan ölçüde işgücü amaçlı göç nedeniyle gelen yabancıların kaçak olarak çalışmak zorunda kaldıkları ve bir dizi çalışma sorununa maruz kalan, göç alan bir ülke konumundadır.

DAHA ÇOK İŞGÜCÜ GÖÇÜ ALMANIN BAZI ÖLÇÜTLERİ

Türkiye, özellikle son dönemde artan oranda göçmen trafiğine uğrayan bir ülke konumunda gözükmektedir. 2005 yılı verilerini karşılaştırdığımız zaman yakalanan kaçak göçmen sayısı bakımından Moldova ve Yunanistan'dan sonra üçüncü ülke durumundadır. Moldova muhtemelen Ukrayna üzerinden Avrupa'ya giriş yapmak isteyen, Yunanistan ise Ege, Akdeniz ve Türkiye üzerinden gelen kaçak göçmenlerin yolu üzerinde olması nedeniyle yoğun göçmen trafiğine maruz kalmaktadır. Bu bağlamda, Türkiye'nin transit ülke konumu daha da pekişmektedir. Bu arada, giriş veya çıkış yaparken yakalanan kaçak göçmenlerin sayısında özellikle son yıllarda önemli artışlar görülmektedir. Sadece Türkiye'de son on yılda yarım milyonu aşkın göçmen yakalanmıştır. Yıllara göre kaçak göçmen sayısındaki artış aşağıdaki Tablo 1'de izlenmektedir. Göçmen trafiğinin artmakta oluşunun küresel anlamda açıklanabilen ekonomik ve siyasi nedenleri bulunmaktadır. Ancak, bu trafiğin bir bölümü Türkiye üzerinden gerçekleştiği için yakalanan göçmenlerin geldikleri ülkelere iadesi oldukça maliyetli bir sorunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, bu maliyeti karşılayacak bir bütçenin bulunmadığı güvenlik mensuplarınca belirtilmektedir.

Tablo 1. 1995-2005 arası yakalanan kaçak göçmen sayısı

1995	11.362
1996	18.804
1997	28.439
1998	29.426
1999	47.529
2000	94.514
2001	92.362
2002	82.825
2003	56.219
2004	61.228
2005	57.428
2006(Temmuz)	26.624
Toplam	606.560

Kaynak: Veriler Emniyet Genel Müdürlüğü Yabancılar Hudut ve İltica Dairesi Başkanlığı ve Jandarma Hizmete özel yayınlarından alınmıştır.

Yukarıdaki tabloda görülen kaçak göçmenlerin bir bölümünün kısa süreli de olsa Türk işgücü piyasalarına katıldığını tahmin edebiliriz. Öte yandan kaçak göçmenlerin bir bölümü, başta fuhuş olmak üzere çeşitli suçlardan sınır dışı edilmektedir. Çeşitli suçlar nedeniyle ülkeden sınır dışı edilenler aşağıdaki tabloda izlenmektedir.

Tablo 2. Çeşitli suçlar nedeniyle sınır dışı edilen göçmen sayıları

2000	31.399
2001	42.043
2002	42.232
2003	23.947
2004	38.040
2005	30.789
2006	34.000

Kaynak: Veriler Emniyet Genel Müdürlüğü Yabancılar Hudut ve İltica Dairesi Başkanlığı'ndan alınmıştır.

Tablo 1 ile Tablo 2 arasındaki pozitif farkın bir bölümü ülkede kalan göçmenleri ifade etmektedir. Bu göçmenlerin farklı statüler altında ve çoğunlukla büyük kentlerde kaldıklarını tahmin ediyoruz.

Yakalanan kaçak göçmenler dışında, yasal yollardan ülkeye girip oturma izni alan yabancıların sayılarında yıllar itibariyle bir artış gözlenmektedir. Bu artış ve ikamet izni alan yabancı sayısı, Batı Avrupa ülkeleri ile karşılaştırıldığında oldukça düşük bir oranı yansıtır.

Tablo 3. Çalışma ve diğer nedenlerle izin verilen yabancıların yıllara göre dağılımı

Yıllar	Çalışma	Diğer	Toplam
2000	24.198	144.299	168.047
2001	22.414	138.840	161.254
2002	22.556	135.114	157.670
2003	21.650	130.553	152.253
2004	21.140	136.422	157.562
2005	22.562	146.233	168.795

Veriler Emniyet Genel Müdürlüğü Yabancılar Hudut ve İltica Dairesi Başkanlığı'ndan alınmıştır.

Tablo 3'te görüldüğü gibi, ikamet iznine sahip yabancıların sadece % 13-14'lük bir kısmı çalışma izni alabilmektedir. Öğrenim, turizm, ticaret ve araştırma gibi diğer kalış nedenleri vardır. Çalışma izni olan yabancılar oranının düşüklüğü, çalışma izni verilmeyen yabancıların yasal çalışma alanları dışında, informal işler icra ettiklerini düşündürmektedir (Erder ve Kaşka 2003: 15).

Türkiye'ye gelen yabancıların milliyetlerine göre ortaya çıkan dağılımı da ikamet izinleri ve nedenleri açısından bir farklılaşma ortaya koymaktadır.

Oturma izni sahibi yabancılar arasında, Bulgaristan ve Azerbaycanlıların payı % 35 ile % 38 arasında (2004-2005 yılları) değişmektedir. Öte yandan, bu ülkelerden gelen ve izinli çalışanların ikamet edenlere oranı, sadece % 1-6 arasında değişmektedir. Bu konuda, tam tersi bir gelişmeyi ABD, İngiltere, Almanya ve Rusya vatandaşları için görmek mümkündür. Toplam oturma izinlerinin sadece % 3-4'ü bu ülkelerden gelen yabancılara verilmişken, bunlardan izinli çalışanların ikamet edenlere oranı % 17 ile % 33 arasındadır. Kısaca, ikamet edip izinli çalışanların oranı gelişmiş ülke vatandaşları için yüksek, gelişmekte olan ülkeler için oldukça düşüktür (EGM Yabancılar Hudut ve İltica Dairesi Başkanlığı verilerinden hesaplanmıştır. 2005). Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB) verileri de yabancı uy-

rukulların çalışma izinlerinin yukarıdaki değerlendirmelere paralel biçimde, toplam çalışma izinlerinin % 13,1'inin Rusya Federasyonu ve % 7,9'unun Alman vatandaşlarına verildiğini göstermektedir.

TÜRK İŞGÜCÜ PİYASASINA KATILAN YABANCILARIN ÇALIŞMA ESASLARI

Türkiye işgücü piyasasına son yıllarda katılanların bir bölümünün artan oranlarda yabancılardan oluştuğu ve ortaya çıkan sorunların boyutu hakkında resmi raporlar mevcuttur (örneğin ÇSGB 2004). Yabancıların ülke içinde çalışmalarının engellenmesi, hatta zorlaştırılması, mümkünse geri dönüşlerinin sağlanmasına ilişkin Türkiye de dahil birçok ülkede yasal düzenlemeler vardır.

Bireylerin serbestçe çalışma, işini seçme hakkından söz eden BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin 23. maddesine rağmen bu hakkın çeşitli biçimlerde sınırlandırıldığı gözlenmektedir. Türkiye de bu beyannameyi kabul eden ülkelerden biridir.

Genel bir bakış ile, çalışma hakkının özellikle yabancılar için kısıtlanmasının temelindeki düşüncenin altında, öncelikle o ülkede yaşayanların çalışma haklarının korunması gibi bir olgu bulunmaktadır. Bilindiği gibi, ülkedeki yerli işçilerin işsizlik oranlarının yüksek olması bu sınırlamalardaki etkenlerden biridir. Buna rağmen, işsizlik oranlarının düşük olduğu dönemlerde de gelen yabancıların ücretleri düşüreceği gibi endişeler çeşitli sınırlamalara yol açmaktadır. Ancak, bu ekonomik kaygıların dışında kalan kimi ulusalcı düşüncelerle hazırlanan düzenlemeler, yabancıların ülke içinde çalışmalarını sınırlandırabilmektedir. Türkiye'de 2003 yılına kadar uygulamada kalan, Bazı Mesleklerin İcra Edilmesi İçin Türk Vatandaşlığı Koşulu Aranmasına İlişkin Yasa (11.6.1932 tarih ve 2007 sayılı kanun) ve geçerliliği süren Yabancıların Türkiye'de İkamet ve Seyahatleri Hakkındaki Yasa (24.7.1950 tarihli 5683 sayılı kanun 3. madde) bu konuda örnek oluşturmaktadır.⁴

ÇALIŞMA İZİNİ OLAN VE OLMAYAN YABANCILAR

Genel olarak, Türkiye'de çalışan yabancıları izin alma durumlarına göre iki grupta toplamak mümkündür. Sonuçta, her iki grupta toplama

nanlar da işgücü piyasasına katılmakta ve bu piyasayı değişik yönlerden etkilemektedir. Öncelikle yasal çalışma iznine sahip olanlarla olmayanlar arasında, çalıştıkları işyeri sektörleri açısından belirgin farklar göze çarpmaktadır.

Türk işgücü piyasasına katılan yabancı ne anlama gelmektedir? 2003 yılında yürürlüğe giren 4817 sayılı Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkındaki Yasa (YÇİHK) ile Türk vatandaşı sayılmayan kişiler yabancı kabul edilmiştir. Ancak bu yabancı kavramının, çalışma hakkı açısından iki önemli istisnası bulunmaktadır. Bunlardan biri doğumla Türk vatandaşlığı kazanan ancak sonradan izin alarak Türk vatandaşlığından ayrılan kişilerin sahip olduğu çalışma hakkıdır. Yasa koyucu bu istisna ile çalışma hakkının kullanılmasında eski Türk vatandaşlarıyla yabancılar arasında bir ayırım oluşturarak eski vatandaşlar lehine bir koruma getirmiştir. Bu noktada TC vatandaşlığını kaybedenlerin çalışma izinleri istisnai olarak verilmektedir. Bu istisnalardan biri YÇİHK uygulama yönetmeliğinin 47. madde si⁵ ile diğeri ise 1981 tarihli ve 2527 sayılı Türk Soylu Yabancıların Türkiye’de Meslek ve Sanatlarını Serbestçe Yapabilmelerine, Kamu ve Özel Kuruluş veya İşyerlerinde Çalıştırılabilmelerine İlişkin Kanun’la düzenlenmektedir. Yasa koyucu, bu istisna ile çalışma hakkının kullanılmasında “Türk soylu” kavramı ile istisna yaratmıştır. Burada, Türkiye’ye yakın ülkelerdeki etnik gruplardan kendilerini Türk kabul edenlerin konumlarının ve soylarının ispatının ülkeye girdikten sonra ciddi sorunlar yarattığı yapılan görüşmelerde aktarılmaktadır. Bu istisnalar dışındakiler tamamen yabancı kabul edilip, çalışmaları izne tabidir. Bir yabancıнын, çalışabilmesi için öncelikle çalışma izni alması gerekmektedir.

ÇALIŞMA İZNI OLAN YABANCILAR

Türkiye’ye çalışma amacı ile gelen yabancıların 2003 yılına kadar farklı kurumlar tarafından alınan çalışma izinleri bulunmaktaydı. Bu tarihten sonra bazı istisnalar dışında çalışma izinleri tek çatı altında toplanmıştır (Güzel ve Bayram 2006: 87-94).⁶ 4817 sayılı Yabancıların Çalışma İzinleri Kanunu ile bir çerçeve yasa oluşturulmuştur. Bu yasa ile 2003 yılından itibaren yabancıların Türkiye’de çalışmalarıyla ilgili bütün izinler Çalışma

ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından verilmeye başlanmıştır. Bu izinler 2003 öncesi Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı tarafından verilmekteydi.

Aşağıdaki Tablo 4'te görüleceği gibi çalışma izni alan yabancıların sayılarında son yıllarda önemli artışlar olmaktadır. Sadece 2004 yılına göre 2006 yılında izin alıp çalışanların sayısında % 45 gibi önemli bir artış gözlenmektedir.

Tablo 4. ÇSGB tarafından verilen çalışma izinlerin yıllara göre dağılımı

Yıllar	Çalışma İzni Verilenler
06.09.2003	855
2004	7.302
2005	9.438
2006	10.603
Toplam	28.198

Kaynak: Veriler ÇSGB Yabancılar Dairesi Başkanlığı'ndan alınmıştır.

Verilen çalışma izinlerinin türleri açısından da farklılaşma bulunmaktadır. 4817'ye uygun süreli izin alanların oranı diğer izin alma biçimlerine göre (süresiz, bağımsız ve istisna izinleri) yaklaşık % 60 düzeyindedir. Bu izin biçimi önemli ölçüde yeni izin almak için yapılan başvuruları da kapsamaktadır.

Çalışma izinleri verilenlerin meslek grupları ve görev yapmak istedikleri alanlara göre dağılımlar yabancı işgücüne olan talebin seyrini de göstermektedir. İşgücü piyasalarına izin alarak katılan yabancıların çalışma alanları ile izinsiz çalışan yabancıların çalışma alanlarında görülen farklılık informal ekonominin formal ekonomiden ayrıldığı alanları açıklayan niteliktedir. Buna göre, izinli çalışanların meslekleri ve görev yaptıkları alanlar Çalışma Bakanlığı geçici verilerine göre aşağıdaki Tablo 5'te görülmektedir.

Tablo 5'ten görüldüğü gibi üst düzey yönetici ve profesyonel meslek grupları görev yaptıkları alanlar tarafından en yoğun izin edilen grubu oluşturmaktadır. Bu grup ve profesyonel meslek grubunda Türkiye'de çalışan izinli yabancıların sahne ve gösteri sanatları, eğitim ve yöneticilik gibi profesyonel alanlarda iş piyasasına katıldıklarını söylemek mümkündür. Ancak önemli bir çalışan grubu da meslek belirtmeden sunulan işe talip ol-

makta ve izin talep etmektedir. Bu grupta olanları içermeyen yapılan sınıflamaya göre de tabloda bir farklılaşma çıkmamaktadır. Üst düzey yöneticiler ve profesyonel meslekler en fazla izin talep edilen ve çalışma izni alan gruplardır. Bu çalışma alanlarının Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı tarafından izin verilen dönemdeki seyri de benzer bir dağılımı yansıtmaktadır. 1998-2000 yılları arasında çalışma izni almak için başvuran ve kabul edilenler içinde üst düzey yönetici konumunda olanların oranı toplamda % 40 düzeyini aşmaktadır (Çiğerci Ulukan 2006: 224). Bu durum da gerek Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, gerekse, ÇSGB döneminde alınan izinlerin önemli ölçüde nitelikli işlere yönelik mesleklerde yoğunlaştığını göstermektedir.

Tablo 5. ÇSGB tarafından verilen izinlerin meslekler ve diplomalara göre dağılımı

Görev Yaptığı İşe Göre Verilen İzinler ⁷			Diploma Mesleğine Göre Verilen İzinler		
Meslek Sınıflaması	Sayısı	%	Meslek Sınıflaması	Sayısı	%
1	2.155	22,47	1	972	10,14
2	1.406	14,66	2	2.247	23,43
3	344	3,58	3	0	0
4	369	3,85	4	411	4,28
5	0	0	5	46	0,48
6	1.829	19,07	6	316	3,29
7	604	6,30	7	237	2,47
8	54	0,56	8	17	0,18
9	2831	29,51	9	5.346	55,73
Toplam	9.592	100	Toplam	9.592	100

Kaynak: Veriler ÇSGB Yabancılar Dairesi Başkanlığı'ndan alınmıştır.

ÇALIŞMA İZNİ OLMAYAN YABANCILAR

Çalışma izni olmadan çalışanların yakalanmaları halinde 4817 sayılı yasanın 21. maddesine muhalefetten öngörülen cezalar işverene ve işçiye ayrı ayrı tahakkuk ettirilmektedir. İstanbul Bölge Çalışma Müdürlüğü İş Teftiş Kurulu kesin olmayan verilerine göre, bu alanda ÇSGB müfettişlerince kesinleşen işveren cezaları, kaçak olarak yabancı çalıştıran işverenlerin sayısal büyüklüğü ve çalışılan alanlara ilişkin örnek oluşturmaktadır. İşverenlere verilen cezaların yaklaşık 1/3'ü bireysel olarak işçi çalıştıranlar ta-

rafından ödenmiştir. Bireysel olarak ceza alanların hemen tamamının ev hizmetlerindeki çalışma ve çalıştırılma nedeniyle kesildiği görülmektedir. Bu grupta en yüksek ikinci oran beklendiği gibi tekstil sektörü işverenlerine kesilen cezalardır.

Tablo 6. 4817 sayılı yasaya muhalefet eden işverenler ve sektörleri

İlgili Sektörler ⁸	2006	%
Tekstil-Dokuma	17	18
Gıda	8	8
Metal	3	3
İnşaat	7	7
Otomotiv	6	6
Konaklama-Eğlence	3	3
Taşımacılık	4	4
Sağlık	3	3
Danışmanlık-Eğitim	2	2
Petrol-Kimya	2	2
Belirsiz	38	40
Toplam	94	100

Kaynak: ÇSGB İstanbul İş Teftiş Kurulu Başkanlığı 2005-2006 verilerindenir.

Öte yandan Türkiye'ye giriş yapıp farklı çalışma alanlarında mesleklerini yapan veya informal iş alanlarında geçici işçi olarak çalışan işçilerde aynı yasanın 21. maddesine göre ceza almaktadırlar. Emniyet tarafından Bölge Çalışma Müdürlüğü'ne aktarılan dosyalar iş müfettişleri tarafından incelenerek kesinleştirilmekte ve bundan sonra ceza işlemi uygulanmaktadır. İşçiler için uygulanan cezaların ÇSGB İstanbul İş Teftiş Kurulu kayıtlarından taranması ile çalışılan sektörler aşağıdaki Tablo 7'de görüldüğü gibi gruplanmıştır.

Yabancıların izinsiz çalışmaları bu alanların yukarıda Tablo 7'de görüldüğü gibi yarıdan fazlası hizmet sektöründedir. Bu sektörde ise ev hizmetleri ve evde sağlık hizmetlerine eleman temin eden aracı kurumların ve eğlence sektöründe izinsiz çalışanların çoğunluğu oluşturdukları verilerin detayından anlaşılmaktadır. Son bir yılda yakalanan yabancıların yarıdan fazlasının eğlence sektöründe çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda eğlen-

ce sektörü gerek izinli gerekse izinsiz çalışanların yoğun olarak toplandığı bir iş alanı olmaktadır. Talebin yoğun olarak gerçekleşmesi yanında bu sektörde çalışanların elde ettikleri gelirin yüksekliği de bu alana yeni katılımları artırmaktadır. Gerçekten de bu sektörün özellikle seks işçisi çalıştırdığı ve yasadışı yollardan önemli gelir elde edildiği de basından izlenmektedir (Şen 2006: 208-240).

Tablo 7. 4817 sayılı yasaya muhalefet eden yabancı işçilerin çalışma alanları

Sektörler	İşçi Sayıları	%
Tekstil ve Giyim	106	14
Ev Hizmetleri	41	5
Sosyal ve Sağlık Hizmetleri ve Danışmanlık	107	14
Otel-Lokanta-Eğlence	311	42
Taşımacılık Nakliyat-İletişim	24	3
Kuaför ve Güzellik Salonu	4	0.5
Turizm	8	1
Tarım	6	0.8
Gıda	20	2
Oto yıkama ve yağlama	12	1
Dış Ticaret	9	1
İnşaat	26	3
İmalat Sanayi	114	15
Diğer	44	5
Toplam	740	100

Kaynak: İş Teftiş Kurulu, İstanbul Bölge Müdürlüğü 2006 yılı kayıtlarından derlenmiştir.

Yasadışı çalışma ve çalıştırma eylemini gerçekleştiren gerek işverenlerin gerekse işçilerin incelenen dosyalarında çalışılan sektörler açısından bazı benzer özellikler görülmektedir. Örnek olarak imalat sanayii hem işverenler açısından hem de işçiler açısından en fazla yasadışı çalışmanın tespit edildiği sektör olmasına rağmen, otel-lokanta ve eğlence sektöründe ise daha çok işçiler açısından kaçak çalışma görülmektedir. Öte yandan bu sektörde tespit edilen işveren sayısının düşük oluşu da kayıtdışı işletmelerin sayısındaki belirsizlikten kaynaklanmaktadır.

Kentlere gelen ve kaçak olarak iş arayanların çalıştıkları veya çalıştırıldıkları sektörlerin Batı Avrupa'da oluşan kaçak çalışma alanlarından far-

kı bulunmamaktadır. Ekonomik gelişme düzeyindeki farklara rağmen benzer olan informal yapıların işleyişlerinde paralellik bulunmaktadır. Nitekim sanayide tekstil, plastik, mobilya, inşaat ve dericilik gibi alanlarda; hizmet sektöründe turizm, eğlence, araba yıkama, ev işleri, hasta bakımı, temizlik veya suç örgütlerinde çalıştırılmaktadır (Yardımcı 2006: 169). Sonuç olarak çoğunlukla bu sektörlerin aradığı emek yoğun niteliklerle yabancı çalışanların mevcut beşeri sermayeleri uyuşmamaktadır.

YABANCI ÇALIŞANLARIN SOSYAL GÜVENCELERİ

Türkiye’de çalışan yabancıların bir sosyal güvenlik sistemine dahil olmadıklarını söylemek gerekir. Bu anlamda çalışan yabancılar büyük ölçüde sosyal güvenceden yoksun olarak iş piyasasına katılmakta veya iş aramaktadırlar. Ancak çalışan yabancıların muhtemelen küçük bir bölümü çalışma iznine tabi çalışmaktadır. 2006 yılı sonuna kadar çalışma iznine sahip yabancıların toplamının kentlerde istihdam edilen nüfusun sadece toplam % 0,2’si olduğu anlaşılmaktadır (TÜİK Ekim 2006). Bu durumda sosyal güvenceden yararlanan küçük bir yabancı grup bulunmaktadır. Sosyal güvenceden yararlanan ve çalışma iznine sahip olan bu yabancıların sosyal güvenlik statüleri Sosyal Sigortalar ve Bağkur rejimlerine dahil olmaktadır. Bu bağlamda Türk Sosyal Güvenlik sistemi açısından 506 sayılı Sosyal Sigorta Kanunu’nun 6/1 maddesine göre yabancıların Türk işçilerinden farklı olarak, kendiliğinden ve bütün sigorta kolları açısından zorunlu olarak sigortalı sayılmaları, 6.08.2003 tarihinden itibaren geçerli olmuştur. Belirtilen tarihten önce yabancıların kısa dönemli sigortalı olarak sadece iş kazası, meslek hastalığı, hastalık ve analık sigortaları zorunlu olarak yapılmaktaydı (Güzel 2000: 27).

Ancak yukarıda da belirtildiği gibi yabancıların bütün sigorta kolları için zorunlu sigortalılığının iş sözleşmesine göre çalışmalarına bağlı bulunması ve bu kişilerin öncelikle çalışma iznine sahip olmaları gerektiği vurgulanmaktadır (Güzel ve Okur 2004: 99). Bu durumda çalışma iznine sahip bulunmayan yabancıların yani kaçak yabancı çalışanların hiçbir sosyal güvencesi olmadığı açıktır. Bununla birlikte mültecilerin, sığınmacıların, vatanatsızların ve Türk soylu yabancıların da zorunlu sigorta yoluyla sosyal gü-

venceden yararlandığı anlaşılmaktadır. Bu grupta yer alan yabancıların çalışma izinlerinin bulunması sigortalı sayılmaları için zorunlu olmamaktadır.

Yabancılar, Türk sosyal güvenlik sistemindeki kurumlardan sadece Emekli Sandığı kapsamına dahil edilmemiştir. Emekli Sandığı'ndan yararlanmak için T.C. vatandaşlığı şartı aranmaktadır. Ancak yabancıların çalışma ve oturma iznine sahip olmaları halinde Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kurumu'nda zorunlu sigortalı sayılmaktadırlar.

Sosyal Güvenlik kapsamında ele alınan işsizlik sigortasından yabancıların yararlanması ise Türkiye'yle yabancıların ülkesi arasında ikili sosyal güvenlik sözleşmesine bağlıdır⁹ (TUBA Sigorta Mevzuatı, A. Güzel 2004: 48). Sadece bu ülke vatandaşlarının yapılan antlaşma hükümlerinde mevcut ise işsizlik sigortalarından yararlanması karşılıklılık esasına göre mümkün olmaktadır (Kıral 2006: 102; Güzel 2000: 42). İşsizlik sigortası uygulamalarının bulunduğu büyük ölçüde AB ülkeleriyle ikili antlaşmalar yapılmıştır. İkili sosyal güvenlik antlaşmasının işsizlik sigortasını içermediği veya sosyal güvenlik antlaşmasının bulunmadığı ülkeler için karşılıklılık ilkesi geçerli olmaktadır. Yabancı çalışanın geldiği ülkede çalışan T.C vatandaşları işsizlik sigortasından yararlanmakta ise o ülke vatandaşı da aynı şekilde antlaşma olmamasına rağmen bu sigorta kapsamına girmektedir.

SONUÇ

Türkiye uzun bir süredir yasadışı çalışma veya kayıtsız çalışma olgusuyla karşı karşıyadır. Aslında herhangi bir sosyal güvenceden yoksun olarak, ücretli çalışanların kentlerdeki oranı % 22'yi aşmaktadır (2006). Buna göre, ücretli çalışan yaklaşık her beş kişiden biri kayıtsız istihdam edilmektedir. Bu yüksek orana yabancı kaçak göçmenler dahil değildir. Yabancı kaçakların çalışma hayatı, hem sosyal güvencesiz hem de her an sınır dışı edilme riskiyle sürmektedir. Ayrıca istihdamları bu zorlayıcı unsurların etkisiyle çoğu kez piyasa geçerli ücretinin altında gerçekleşebilmektedir. İş piyasasına güvencesiz bir biçimde dahil olan yerli işçiler yanında dönemsel olarak sayıları değişen bir grup da yabancı kaçak göçmen işçi bulunmaktadır.

Her ülkenin iş piyasasını düzenleyen çerçeve hükümleri, yabancıların belirli koşullarda çalışmasına izin veren bir yapıdadır. Öncelikle planla-

nan, o ülke vatandaşlarının istihdam olanağına sahip olmalarıdır. Ancak vatandaşlar tarafından seçilmeyen veya seçilemeyen alanlarda yabancı çalışanlara izin verilebilmektedir. Buradaki temel ilke, istihdamın yerli işçiler için korunmasıdır. Bunun yanında işsizliğin artışının aynı zamanda iş piyasasında geçerli ücret düzeyine ayrı bir tehdit oluşturacağı düşünülmektedir. 1970'li yılların ortalarından itibaren Batı ekonomileri, kendi istihdamlarını korumak için yabancı işgücü ithaline son verdiler. Türkiye'de ise sanayi ve hizmetlerin ihtiyaç duyduğu alanlarda yabancı işgücü sınırlı ölçüde zaten çalışma izni almaktaydı. Ancak yabancı kaçak işgücü göçünün 1990'lı yıllarda önemli oranlara ulaştığının tahmin edilmesi yerli istihdamın korunması gerekçesiyle sınırlama yapılmasına yol açtı. Ancak bu sınırlamanın 1930'lu yıllardaki ulusalcı fikriyattan bir ölçüde ayrıldığı anlaşılmaktadır.

Türkiye'de çalışma izni alanların mesleki durumları ve görev yerleri incelendiği zaman görülecektir ki bu meslekler vasıf özellikleri açısından bazı özel nitelikler gerektiren alanlarda yoğunlaşabilmektedir. Ancak bu alanlarda süreli izin verilmektedir. Ayrıca istihdam koşullarındaki değişimler izinlerin kaldırılmasına yol açabilmektedir. İzinli olarak çalışan yabancıların Türk iş piyasalarını ne sayısal olarak ne de niteliksel olarak etkilediğini söylemek mümkündür. Ancak izinsiz olarak çalışanların işgücü piyasalarını etkilemeleri konusunda önemli bir belirsizlik bulunmaktadır.

Kaçak olarak iş piyasasına katılan yabancıların çalıştıkları alanlar, genel olarak kendi vasıflarından bağımsız biçimde vasıf düzeyi düşük, daha çok emek yoğun sektörlerde ve çoğunlukla hizmetler içinde yoğunlaşmaktadır. Bu çalışma alanlarının gelişmiş batı ekonomilerinde de benzerlik göstermesi sadece çalışanların niteliklerinden kaynaklanmamakta, aksine işveren taleplerinin de bu alanlarda yoğunlaştığını göstermektedir. Ayrıca, bu sektörlerde istihdam edilenlerin işlerinin geçici özellikler taşıması, işçi devir hızlarının yüksek oluşu, çalışma koşullarının ağırlığı gibi bir dizi nitelik bu alanın informal istihdam özelliğinin sebebidir. Diğer yandan, yabancı kaçak çalışanların bu alanlarda iş bulma olanaklarını arttıran mevcut informal istihdam koşullarının kimi zaman özendirilen iç dinamikleridir. Nitekim kayıtlı istihdamın en az bulunduğu sektörler aynı zamanda yabancı kaçakların en yoğun olduğu iş alanlarıdır.

Yabancıların izinli çalışmalarına ilişkin kayıtların istatistik ham veri haline getirilmesi oldukça yakın bir tarihte başlamıştır. Ancak bu verilerin, yeniden sınıflanmasına ve ihtiyaçlara uygun bir şekilde derlenmesine ihtiyaç bulunmaktadır. İzinli çalışmalara ilişkin meslek ve görev yeri belirlenmişken denetimlerde ortaya çıkan izinsiz çalışmalara ait sınıflanmış tam bir veri bulunmamaktadır. Bu itibarla, yabancı kaçak göçmenlerin hangi sektörlerde çalıştıklarını ve yıllara göre bu sektörlerdeki değişimi anlamak ve bu duruma uygun politikalar üretmek mümkün olmamaktadır.

Küresel bir ekonomi içinde para ve sermaye hareketlerinin sınır tanımadan hızla yer değiştirmesinin mümkün olduğu bir dünyada, emeğini satarak yaşamını sürdürme ihtiyacındaki geniş bir kitleye hareket etme imkânı tanınmamaktadır. Bu dengesizliğin sürdüğü gelişmiş Batı dünyasının iş kapılarını doğulu ve güneyli göçmenlere kapatarak ne kadar bir süre daha kendi yaşlı işçileriyle çalışmaya devam edeceklerini bugünden kestirmek zor görünüyor.

KAYNAKÇA

- Aslan, M. 2002. İstanbul: "Ville d'immigration International." *Rapport de Recherche*, İstanbul; L'IFEA, 1.53.
- Çiğerci Ulukan, N. 2006. "Türkiye'de Yabancıların Çalışma İzinleri: Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı Örneği." A. An (Ed.) *Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri* içinde. İstanbul: Derin Yayınları, 203-228.
- ÇSGB 2004. *Kayıtdışı İstihdam ve Yabancı Kaçak İşçi Çalıştırılmasının Önlenmesi Değerlendirme Raporu*, Ankara: ÇSGB.
- Çiçekli, B. 2005, "Yasadışı Göç, İnsan Kaçakçılığı ve İnsan Ticareti ile Mücadele ve Türkiye." *Polis Bilimleri Dergisi* (7/1): 43-58.
- Ekşi, N. 2006. *Yabancıların Hukukuna İlişkin Temel Konular*. İstanbul: Beta.
- Erder, S. ve Kaşka, S. 2003. *Düzensiz Göç ve Kadın Ticareti: Türkiye Örneği*, Genevre: IOM.
- Eurostat, 1998, *La Mesure de la Migration Clandestine en Europe* (1/7): 3-107.
- Garçon, P. ve Loizillon, A. 2003. *L'Europe et les Migrations de 1950 a nos Jours: Mutations et Enjeux*. Bruxelles: OECD.
- Güzel, A. ve Bayram, F. 2006. "Türk Hukukunda Yabancıların Çalışma Hakları ve Çalışma İzinleri." A. An (Ed.) *Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri* içinde, İstanbul: Derin.
- Güzel, A. ve Demircioğlu, M. 2000. *İşverenlerin Sosyal Sigorta Yükümlülükleri ve Sorumluluğu*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını (no. 23).
- Jandarma Genel Komutanlığı. 2003. *Hizmete Özel Yayın* (8. Bölüm).
- Kıral, H. 2006. *Yabancıların Türkiye'de Çalışma Esasları*, İstanbul: TISK Yayını (no. 270).
- Kirişçi, K. 2000. "Zorunlu Göç ve Türkiye." BMMYK ve Boğaziçi Üniversitesi Vakfı (Ed.) *Sığınmacı, Mülteci ve Göç Konularına İlişkin Türkiye'deki Yargı Kararları İçinde*. Ankara, 37-67.
- Koç, Y. 2001. *Türkiye'de Yabancı Çalışanlar* (Friedrich Ebert Vakfı için hazırlanan basılmamış tebliğ).
- Krzeslo, E. 2002. "Le Travail Clandestin la Regularisation les Papiers, le Sejour." *Travail, Emploi Formation* (3): 45-106.
- Lordoğlu, K. 2005. "Türkiye'de Yabancıların Kaçak Çalışması." *Toplum ve Bilim* (102): 103-127.
- İçduygu, A. 2004. *Türkiye'de Kaçak Göç*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını (no. 65).
- İstanbul Ticaret Odası (Ed.) 2006. *Ekonomik Göstergeler*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını (no. 20).
- Peker, B. 2002. "Kaçak Göçmenler, Yasadışı İnsanlar: Yeni Köleci Dünya Düzeninde Türkiye." *Birikim Dergisi* (Şubat): 48-55.
- Şen, F. 2006. *Göçmen Kaçakçılığı İnsan Ticareti, Organ Doku Ticareti*. Ankara: KOM/TADOC Yayını.
- Teber, S. 1993. *Göçmenlik Yaşantısı ve Kişilik Değişimi*. Oberhausen: Ortadoğu Verlag.
- Toksöz, G. 2004. *Uluslararası Emek Göçü*. Ankara: İmaj.
- Yardımcı, S. 2006. "Türk-Yunan Sınırında Belirsizlik Mıntıkası: Afrika Kökenlilerin İstanbul'da Yasadışı Göç ve Yerleş(eme) Deneyimi." F. Gemüşoğlu (Ed.) *Terör, Şiddet, Toplum* içinde, İstanbul: Bağlam, 163-172.

- 1 Bu konuda özellikle Almanya'da uzun süre yaşamış olan Türklerin hem yaşadıkları ülkede hem de ülkelerine dönünce karşılaştıkları sorunlar ifade edilmektedir. Konuştıkları dilden, giyimlerine kadar bir dizi kültürel etken her iki ülke için de ayrı bir dışlanmışlık duygusunu bireye yaşatmaktadır. Bu konuda Türkçe "İki cami arasında binamaz kalmak" veya "İki ârada bir derede kalmak" gibi deyimler arada kalmışlığın dilimizdeki vurgularıdır.
- 2 1740'lı yıllarda Yalova'da kâğıt fabrikasının kuruluşunda ve işletilmesinde Lehistanlı ustalar çalışıyordu. 1790 yılında Osmanlı tersanelerinde "büyük kısmı Avrupalı olan 2000'den fazla işçi" bulunmaktaydı. I.
- 3 Abdülhamit döneminde askeri sanayi işletmelerini yeni bir düzene sokmak için Avrupa'dan uzmanlar, ustabaşılar ve vasıflı işçiler getirildi. II. Mahmut devrinde ise İstanbul'da kurulan bez fabrikası 1839 yılında Avrupa'dan getirilen ustalar ve makinelerle basma üretmeye başladı. 1850'li yıllarda Bursa'da 14 ipek fabrikasında "20 kadar Fransız ve Viyanalı amele mevcuttu. Bu fabrikaların makinelerinden başka, usta ve ameleleri de kusmen Avrupa'dan geliyordu." II. Abdülhamit tarafından 1894 yılında İstanbul'daki (Yıldız) Çini Fabrikasında çalıştırılmak üzere Fransa'dan bir usta ve birkaç işçi getirilmişti. Demiryolu inşaatlarında, madenlerde, bankalarda da yabancı uyruklu vasıflı işçiler, ustalar, teknisyenler, mühendisler çalışıyordu. Örneğin, Aydın demiryolunun yapımı sırasında, 1865 yılında bir kolera salgını olmuş, inşaatta çalışan 14 İngiliz mühendis ve teknisyen koleradan ölmüştü. 1910'lu yıllarda Batı Anadolu'daki zımpara taşı ocaklarında çalışmak için İtalya'dan ve Yunanistan'dan galeri işçileri geliyordu. Krom madenlerini işleten İngiliz şirketi de İtalya ve Yunanistan'dan vasıflı işçi, İngiltere'den mühendis getiriyordu (Koç 2001).
- 4 Bkz. <http://laboirsta.ilo.org>; erişim tarihi: 18.05.2004.
- 5 Yabancıların Türkiye'de serbest olarak ikamet ve seyahat etmeleri, konuya ilişkin 1950 tarihli yasa öncesi ancak özel izinle mümkündü. Bu konuda, Türkiye'de ilk seyahat edenlerden biri olan Lord Kinross'un anıları döneme ilişkin ilgi çekici gözlemler içermektedir (Lord Kinross 2003).
- 6 Bu tür istisna izinden yararlananlar sadece eski TC vatandaşları değil, Türk vatandaşlarıyla evli olanlar, öğrenciler, mülteciler, AB üyesi ülke vatandaşlarının eş ve çocukları, geçici süre için ülkeye gelenler, kilit personel niteliğindeki yabancılar da istisna çalışma izni alabilmektedir. Son üç sene içinde bu bağlamda izin alanların toplamı 557'dir. Çalışma iznine sahip olanların çok küçük bir kısmı bu izinden yararlanmaktadır (ÇSGB Yabancılar Dairesi Başkanlığı).
- 7 İzin verme ve istihdam yetkileri halen devam eden kamu kurumları: 1-Başbakanlık Merkez Teşkilatı, 2-Çevre ve Orman Bakanlığı, 3-Dışişleri Bakanlığı, 4-Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, 5-Bayındırlık Bakanlığınca yaptırılacak Akaryakıt ve doğalgaz boru hatlarının depolanması ve dağıtılmasına, tesislerin ihale esaslarına ait kanun, 6-Karayolları Genel Müdürlüğü, 7-Yüksek Öğretim Kurulu, 8-DİE Başkanlığı, 9-Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu, 10-Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü, 11-Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, 12-TUBİTAK, 13-DPT Başkanlığı, 14-GAP İdaresi, 15-Olimpiyat Oyunları Hazırlık Komitesi, 16-Özel Çevre Koruma Kurumu, 17-Türk Patent Enstitüsü, 18-Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlüğü, 19-Devlet Tiyatroları, 20-Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, 21- Refik Saydam Hıfzısıhha Müessesesi, 22-İETT İdaresi

- 8 Uluslararası Meslek Sınıflamasına (USMS 88) göre düzenlenen meslek grupları:
- 1- Kanun yapıcılar, üst düzey yöneticiler ve müdürler
 - 2- Profesyonel meslek mensupları
 - 3- Yardımcı profesyonel meslek mensupları
 - 4- Büro ve müşteri hizmetlerinde çalışanlar
 - 5- Hizmet ve satış elemanları
 - 6- Nitelikli Tarım, hayvancılık, avcılık, ormancılık ve su ürünleri çalışanları
 - 7- Tesis makine operatörleri ve montajcılar
 - 8- Nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar
 - 9- Meslek belirtmeyenler (Sadece bu sınıflama için)
- 9 İşyeri unvanı-sektörü veya kaçak işçi sayısını belirtmeyenler dahil edilmemiştir.
- 10 2005 yılına kadar Türkiye'yle ikili sosyal güvenlik antlaşması imzalayan ülkeler şunlardır: İngiltere ve Kuzey İrlanda, F. Almanya, Hollanda, Belçika, Avusturya, İsviçre, Fransa, Danimarka, Libya, Norveç, İsveç ve KKTC, Romanya, Makedonya, Kanada, Gürcistan, Lüksemburg, Bosna Hersek, Çek Cumhuriyeti, Azerbaycan, Arnavutluk.

“YUKARIDAKİLER-AŞAĞIDAKİLER” İSTANBUL'DAKİ GÜVENLİKLİ SİTELERDE GÖÇMEN EV HİZMETLİSİ İSTİHDAMI

Bir de işte şimdi sitelerde büyük evler, villalar millalar olunca, evin işi için de yatılı bir kadın lazım. O şeylerin mimarisi bile ona göre düzenleniyor. Kadınlara ayrı bir bölüm oluyor, banyosu bilmemnesiyle, odasıyla, hatta oturma, ütü odasıyla, böyle yerleri oluyor. Bu eve yatılı kadın şart gibisinden (görüştürme notları, işveren).

Yabancı burada... bugün gelip yarın giden bir gezgin olarak değil, bugün gelip yarın ise kalan biri olarak ele alınacaktır. Belirli bir mekân çerçevesinde sabittir, ama bu çerçeve içindeki konumu, o çerçeveye ait olmaması yüzünden esastan etkilenir. (Simmel 1971).

Güvenlikli siteler, özellikle son dönemlerde dünyanın pek çok yerinde görülen bir yerleşme türü (Caldeira 2000; Low; 2001; Wu 2004; Roitman 2005). Kendi içinde çeşitli farklılıklar göstermekle beraber, en genel tanımıyla orta ve üst orta sınıfların tercih ettiği, özel güvenlikler tarafından denetlenen ve girişlerinin kontrol altında tutulduğu çok katlı ev ve/veya apartman komplekslerinden oluşan bu yerleşmelerden özellikle 1990'ların başından itibaren İstanbul da kendi payını almış durumda. Yapılan bir araştırmaya göre, Ağustos 2005 sonu itibarıyla İstanbul'da 650'den fazla güvenlikli site bulunmakta ki bu da 40.000'e varan bir konut stoku anlamına geliyor (Perouse ve Danış 2005).

Son dönemde şehircilik alanında, güvenlikli siteler üzerine yapılmış pek çok çalışma olduğunu görmek mümkün. Türkiye'ye dair çalışmaların metin okuması yöntemiyle yapılmış olanları, bu tür yerleşimlerin pazarlayıcıları tarafından, nasıl etkili bir biçimde arzu nesnesi haline getirildiğini gözler önüne sererken (Bartu 2001; Öncü 1997; Bali 2007), derinlemesine

görüşme yöntemiyle yapılan çalışmalar, bu yeni tür yerleşimlerin özellikle oralarda yaşayan kitleler nezdinde, nasıl kendi içinde bir hayat tarzına dönüştüğünü gösteriyor (Geniş 2007; Kurtuluş 2005). Yöntemi ne olursa olsun, güvenli siteler üzerine yapılan araştırmaların ulaştığı sonuçları, yeni orta sınıfların kendi özel hayatlarına uyarladıkları bir çeşit güvenlik ihtiyacı, şehirden kaçma arzusu, türdeş bir hayat tarzı talebi ve kendilerinden sosyal olarak farklı olan gruplardan mekânsal olarak da ayrışma isteği (segregation) olarak özetlemek yanlış olmaz.

Ben bu yazının başlangıç noktası olarak, bu temalardan en sonuncusunu, yani orta sınıfların güvenli sitelerle diğer toplumsal gruplardan mekânsal olarak ayrışma talebini (segregation) ele almak istiyorum. Güvenlikli siteler, ideolojik olarak inşa edilmiş olan bir toplumsal ayrışma arzusunun, mimari üzerinden en somut hale dönüştürmeye dayanan yapılar. Türkiye'deki güvenli siteler üzerine yapılan araştırmalar, buradaki toplumsal ayrışmanın, ev sahiplerinin özellikle kendilerinininkinden farklı olan "hayat biçimlerinden" uzaklaşması ekseninde gerçekleştiğini vurguluyorlar (Perouse ve Danış 2005; Geniş 2007). Bu tür bir ayrışma arzusunun, mekân üzerinden statü ekseninde kurulan sınıfsal bir ayrışma çabası olarak ifade etmek mümkün.

Ancak burada göz ardı edilmemesi gereken unsur, bu tür yaşam alanlarının her ne kadar toplumsal ayrışma niyetiyle inşa edilseler de, üzerine kurulmuş oldukları bu farklılaşma talebini mutlak olarak değil, sadece kurallarını kendilerinin belirlediği seçici (*selective*) bir biçimde hayata geçirebildikleri olgusu. Bu tür güvenli sitelerde yaşayanların buralarda yaşama-yı seçmelerinin nedenlerinden biri, kendilerine benzer kişi ve ailelerle sınırları belli bir alanda beraberce yaşama arzusu olsa da, bu beklentinin oradaki mülk sahiplerinin istekleri doğrultusunda gerçekleşmesi ancak ve ancak bunu onlara sağlayacak (ve onlardan farklı) bir başka grubun da aynı alan ve zamanda orada bulunmasıyla mümkün. Genel bir ifadeyle "hizmetliler" grubu olarak adlandırılabilir bu grubun bu tür mekânların hızla yaygınlaşmasında oynadığı içkin rol, aslında bir mimari yapı türü olarak güvenli sitelerle, küresel düzeyde kendini gösteren pek çok değişimin (mesela güvenlik ihtiyacı, gelir dağılımındaki farklılaşmalar, hizmet sektörünün başlı başı-

na bir üretim alanı olması gibi) nasıl birbirini besleyen doğrultularda geliştiği ve yaygınlaştığını çarpıcı bir biçimde gözler önüne sermekte.

Çalışanların rolü açısından bakacak olursak, güvenli siteler tam da oralarda yaşayanlara günde 24 saat, haftada 7, yılda 365 gün hizmet verilmesi fikrine dayalı yaşam alanlarıdır. Bu sebeple Marksist bir bakış açısı ile bu tür yerleşim alanlarını aslında tıpkı birer fabrika gibi çalışan küçük ölçekli bölgeler olarak ifade etmek mümkün. Cazibelerini orada çalışanların gücünden alarak birer “hizmet-üretim-alanı”na dönüşen bu sitelerde üretilen şey bir çeşit “yaşam tarzı” olarak ifade edilebilir. “Yaşam tarzı”nın bir üretim nesnesi haline gelmesi de söz konusu sitelerde mülk sahipleri ile beraber yaşayan ama onlardan sosyal olarak farklı olan başka grupların yüksek duvarlar dahilinde varlığını zorunlu hale getiriyor. Bu tür sitelerin, sosyal sınıfı mülk sahiplerininki ile aynı olan sınıfdışlarına bile önemli ölçüde kapalı olduğunu hatırladığımızda,³ güvenli sitelere mülk sahipleri dışında düzenli olarak girip çıkan tek diğer grubun aslında orada çalışan hizmetliler olduğu fark ediyoruz. Bu hizmetliler sınıfının güvenli site içindeki rolü aslında güvenli sitede pek çok şeyin nasıl olabildiğinin de hikayesi.

Bu sebeple ben bu çalışmada, Türkiye’deki güvenli sitelerin yaygınlaşması olgusuyla yakın dönemlerde artan evlerde göçmen⁴ hizmetli kullanımının aslında hiç de tesadüfi olmayan karşılıklı ilişkileri üzerinde duracağım. Bourdieu’nün Berberi evinin iç mekânsal yapılanmasının, aslında genel olarak toplumdaki cinsiyet rollerinin kutuplaşmış yapısının mikrokozmetik bir göstergesi olduğunu gözler önüne serdiği çalışmasındaki (136) benzer bir kaygıyla ben de güvenli sitelerde bulunan çok katlı evlerin, üzerine kuruldukları yapısal ayrımlarla, İstanbul’un küreselleşmesi sürecinin pek çok unsurunu içinde barındıran mikro yapılar olarak görülebileceğini düşünüyorum. Lefebvre’in çok önceleri ifade ettiği gibi aslında mekân, sosyal olarak kurulan bir şey olmasına rağmen içinde barındırdığı çelişkileri örtmeyi başarır (1996). Aşağıda göstermeye çalışacağım gibi, İstanbul’da özellikle güvenli sitelerin yaygınlaşmasıyla sayıları artan villa tipi yaşam alanları da üzerine kuruldukları “yukarıdakiler-aşağıdakiler” türü bir ayrışmayı, küreselleşmenin farklı dinamikleriyle buluşturup, adeta “yukarıdaki yeni orta sınıf Türkler” ve “aşağıdaki eski sosyalist ülke vatan-

daşı kadın kaçak göçmenler” gibi yeni tür bir farklılaşmaya taşır. Mekânsal ayrışmaya yansıyan ve toplumsal cinsiyet üzerinden belirginleşen bu yeni tip sınıfsal ayrışma, aslında küreselleşmenin Türkiye’deki önemli yansımalarından biridir.

Türkiye’deki göçmen ev hizmetlisi konusunda çalışan diğer uzmanların da gösterdiği gibi, güvenli site türü yerleşim yerleri göçmen kadınların istihdam edildiği tek iş alanı değil. Özellikle, yaşlı ve çocuk bakımı alanlarının giderek ailenin sorumluluğundan piyasaya havale edilen meseleler haline dönüşmesi (Kaşka 2005; Keough 2004), orta sınıfların çok farklı kesimlerinin göçmen ev hizmetlisine olan talebini aynı anda artırdı. Burada sözü geçen bu iki tip bakım alanı ile beraber (çocuk ve yaşlı bakımı), güvenli sitelerde kâhya/ev hizmetlisi işleviyle istihdam edilmeleri göçmen kadınlara Türkiye’de yüklenen üç ana iş alanından⁵ birisidir. Ancak bakım alanı kendine has farklı dinamikleri, onun başka bir çalışmada ele alınmasını daha uygun hale getiriyor. Bu sebeple, bu yazıyı sadece güvenli sitelerde ev hizmetlisi olarak çalışma konusu çerçevesinde bırakacağız.

Aslında ev hizmetlisi istihdamı konusunu mekân üzerinden takip etmek, önümüze ilginç bir resim koyuyor. İstanbul’un son yüzyıldaki kentleşme sürecinde ortaya çıkan orta ve üst orta sınıf ailelerin evlerinin mimari yapısındaki değişimlerle ev içi hizmetli kullanım pratiklerinin dönüşümüne baktığımızda, kaba hatlarla da olsa karşılıklı bir ilişkisellik görebiliyoruz. Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemiyle Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında daha sıklıkla görülen çok katlı ve bahçeli evler, ev emeği tarihinde “evlatlık” kullanımıyla aynı döneme rastlıyor. Dönemine bağlı olarak çeşitli azınlık gruplarından veya Anadolu’lu yoksul ailelerden küçük kızların, kentli üst sınıf ailelerce alınıp, ailenin bir ferdi kimliğinde ama daha çok evin yatılı hizmetlisi rolünde çalıştırılmasına dayalı olan evlatlık kurumu, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk döneminde yaygın bir uygulamaydı. 1926 yılında kabul edilen Medeni Kanunla, miras hakkı verilmeden sürdürülen biçimiyle yasaklanmış olsa da, evlatlık talebindeki gerçek azalmanın, apartmanlaşmanın en yoğun yaşandığı dönem olan 1950’lerden itibaren gerçekleştiğini görüyoruz (Özbay 1999). Bahçeli evlerin giderek kat karşılığı müteahhite verildiği bu dönem, aynı zamanda köyden gelen göçle kent-

lerde yoğunlaşan yeni yoksul ailelerin kadınlarının gündüzlü temizlikçi olarak çalışmaya başladığı bir zaman. Apartmanların kısıtlı iç mekânlarının, çekirdek ailenin fertleri dışında herhangi bir kişinin orada yaşamasını neredeyse imkânsız hale getirdiği bu dönemde, ev hizmetlisi denince akla gelen tek hizmet türü, gündüzlü Türk temizlikçilerin yaptığı işti. Bu durum, son dönemde küreselleşmenin iki farklı dalgasının birbirlerinden bağımsız ama eşzamanlı hareketleriyle kırılıyor. Güvenlikli sitelerin yaygınlaşmasıyla mekânsal olarak genişleyen bazı orta sınıf haneleri, gündüzlü ev işçilerinin sunduğu hizmeti yetersiz hale getirirken, göçmen ev hizmetlilerine olan talebi de artırmış oluyor.

Kısacası güvenlikli siteler, apartmanlaşma hareketinden sonra İstanbul'da görülen yeni bir bahçeli eve geri dönüş dalgasının sonucuken buralarda ağırlıklı olarak çalıştırılan göçmen kadınlar da Türkiye'deki ev hizmetlisi kullanımının geçirdiği değişimde evlatlıklar ve gündüzlü Türk çalışanlardan sonra kronolojik olarak ortaya çıkan üçüncü grup. Bu yazı, söz konusu dönüşümlere göçmen kadınlar üzerinden bakmaya çalıştığım "Exchanging Affect: The Migrant Domestic Workers in Turkey" başlıklı doktora çalışmam çerçevesinde topladığım verilere dayanmakta. Kalitatif yöntemlerle 2005 Temmuz-Ağustos, 2006 Ocak-Mart ve 2006 Eylül-2007 Haziran dönemleri arasında yürüttüğüm araştırmamın verileri 58 işveren, 40 göçmen kadın, 10 aracı şirketle yapılan derinlemesine görüşmelere, Aksaray, Laleli, Kumkapı ve farklı özel alanlarda yapılan gözlemlere, 2005 yazında gerçekleştirilen iki haftalık bir Moldova ziyaretine, internet ortamında bulunan 5 adet 'annelik' ortak temalı eposta listelerinin takibine ve 2000 yılından itibaren 'kadın göçü ve insan kaçakçılığı' temalı gazete haberlerinin taranmasına dayanmaktadır.

KÜRESELLEŞMENİN CEREYAN YAPAN AKIŞLARI: YUPPİLER VE GÖÇMENLER

Türkiye'deki güvenlikli siteler, özellikle ailelerce tercih edilen yerleşim alanları (Prouse ve Danış 2005). Bu ailelerin genel profilini de "yeni orta sınıflar" olarak ifade etmek mümkün. 1980'lerden itibaren giderek gelişen ve özellikle uluslararası sermayenin Türkiye'ye geliş sürecine eklenilerek hizmet, bilişim gibi sektörlerde çalışanlarla yatırımcılardan oluşan bu tabakanın konumuz itibarıyla önemli bir özelliği, bu ailelere men-

sup kadınların Türkiye ortalamasının çok daha üstünde bir oranda, tam zamanlı olarak çalışma hayatının içinde bulunmaları (Ayata 2002).

Küresel sermaye akışının ortaya çıkardığı yeni sınıflardan bahsettiğimizde, Türkiye'nin bu alanda dışı açılan ana penceresi olması sebebiyle, özellikle İstanbul'un bu süreçten nasıl etkilendiğine bakmamız gerekiyor. Burada bize faydalı olabilecek araçlar sunan bir kavram Saskia Sassen'ın ünlü "küresel kent"i (1991). Bu kavram, küreselleşmenin ortaya çıkardığı pek çok hareketliliğin ulusal sınırlar ötesine geçebilme kapasitesini, Manuel Castells'in ifadelendirdiği "akış" metaforu (1996: 412, 423) benzeri bir anlayışla, özellikle dünyanın belirli kentlerinde nasıl yoğunlaştığını anlama çabasıdır. "Yukarıdan küreselleşme" olarak da ifade edilebilen bu hareketler arasında asıl belirleyici role sahip olanı uluslararası sermayenin hareketliliği olup, küresel kent kavramı, bu sermaye akışlarının etkisiyle bazı şehirlerin (New York, Los Angeles, Tokyo, Londra gibi) giderek dönüşmeleri ve bunun sonucunda da içinde bulundukları ulusal sistemlerden görece özerkleşmeleri, bulundukları bölgelerin merkezleri haline gelmeleri ve kendi aralarında, ulusal sistemlerden ayrı, hiyerarşik olarak yapılanmış yeni bir çeşit iktidar ağı içinde işlemeleri gibi konuları vurgular. Sassen'ın küreselleşme ve kentler ilişkisinde teorize ettiği önemli bir nokta, söz konusu kentlerin artık daha çok post-Fordist üretimin ve dolayısıyla da hizmet sektörünün ana merkezleri haline gelmiş olduklarıdır. Çağlar Keyder, İstanbul'a benzer bir çerçeveden baktığı çalışmasında, İstanbul'un özellikle pazarlama, muhasebe ve yönetim, telekomünikasyon, bankacılık ve finans, ulaştırma, sigortacılık gibi alanlarda kaydettiği gelişmelerden dolayı küreselleşme işaretleri gösterse de (2006: 29) "popülist politikaların devam etmesi, ülke çapında liberal bir çerçevenin yerleştirilmesi konusundaki gönülsüzlük, yerli girişimcilerin tutarlı ve birleştirici bir bakış açısı geliştirememeleri" (2006: 34) gibi sorunlar nedeniyle bir küresel kent niteliğini kazanacak kadar özerkleşemediğini ifade eder.

Sassen'ın teorisinin bir diğer önemli katkısı, bu sürecin görünmez aktörleri olan yeni kent yoksullarının üstlendikleri rolleri küresel kentin gelişimi çerçevesinde incelemesidir. Toplumsal olarak giderek kutuplaşan küresel kentin nüfusu, Sassen'ın yaklaşımı doğrultusunda bir kum saati mi-

salı ayrıştırken (Marcuse 1989), ortaya uluslararası sermayenin yarattığı bir üst sınıf ve onlara sundukları hizmet üzerinden yaşamlarını kazanan yeni bir alt sınıf çıkar. Sassen'a göre bu alt sınıf, ağırlıkla ulusal sosyal sistemlerin dışarıda bıraktığı göçmen ve kadınlardan oluşmaktadır (Sassen 1989). Bazı yazarların "aşağıdan küreselleşme" olarak da adlandırdığı bu tür insan akışları (örneğin Guarnizo & Smith), küreselleşmeyle ortaya çıkan ekonomik yapılanmaların yoksul kesimler arasında da eskiye göre farklı bir hareketlenme yaratmış olduğunu, bu hareketlerin önemli bir kısmının da küresel kentin ortaya çıkardığı hizmet sektöründeki vasıfsız işçi talebine eklemelendiğini vurgular.

Sassen'ın teorisi bazı yazarlar tarafından fazla Amerika merkezli görülüp, örneğin Avrupa'daki refah devletinin bu süreçte oynadığı supap etkisi gibi faktörlere yeterince eğilmemekle eleştirilmiştir (Hamnett 1996). Türkiye özelinden bakıldığında da örneğin, kentsel yoksul grubunu oluşturan kitlelerin, Sassen'ın teorisinde ifade ettiğinden farklı olarak, yabancı göçmenler değil daha çok iç göçlerle yer değiştiren gruplar olduğu söylenebilir.

Oysa ev işi alanına baktığımızda, son on yılda ortaya çıkan göçmen işçi istihdamı, Sassen'ın teorisinin gittikçe daha fazla Türkiye'ye uyarlanabilir bir hal aldığını bize göstermekte. Sassen'ın çalışmasının bize hatırlattığı önemli bir nokta, aslında birbirinden ulusal, kültürel, sınıfsal olarak çok farklı iki toplumsal katmanın, yani sermaye akışının doğurduğu ve beslediği yeni beyaz yakalılar/orta sınıflar/yuppillerle göçmen kimliğinde farklı yerlerden gelen yoksulların, küresel kentte girdikleri karşılıklı etkileşimlerdir. O yüzden "küresel kent" sıfatını hak etsin ya da etmesin, küreselleşen İstanbul'un da, tıpkı Sassen'ın ortaya koyduğu doğrultuda, yeni tip toplumsal katmanlaşma emareleri gösterdiğini söylemek mümkün. Küresel kent, beyaz yakalıların istekleri doğrultusunda şekillenen bir yere dönüştüğçe, onların farklılaşan ve çeşitlenen tüketim alışkanlıklarını karşılama ihtiyacının doğurduğu ivme de, Türkiye'ye doğru yeni bir göç dalgasını güçlendirmekte. Küreselleşen sermayeyle eklemlenen toplumsal gruplar, hem kendilerinin öncülleri olan orta sınıflardan, hem de halihazırda altlarında konumlanan gruplardan farklılıklarını ilan ederken, bir yandan da yeni tip hayat tarzları geliştirmekte, bu da onların talepleri doğrultusunda yeni tip

tüketim nesnelerinin ve aktörlerinin ortaya çıkmasına neden olmakta. Moda, spor, emlak, yemek kültürü gibi alanlarda, bu yeni orta sınıflara hitap eden gelişmelerin bir kısmı, özel eğitim gerektiren yan uzmanlık alanlarının oluşmasına neden olurken, tüketimin önemli bir ayağını oluşturan hizmet alanında daha niteliksiz emek gerektiren alt sektörler de ortaya çıkıp giderek gelişmekte.

Ev işinin gerçek anlamda bir sektör haline gelmesi, işte bu sürecin bir sonucu. Diğer hizmet sektörü alanları gibi özel bir eğitim gerektirmediği düşünüldüğünden, ev işi nitelikten çok işin kendine has esnekliklerini sonuca dönüştürebilecek kişilerin özellikle tercih edildiği bir alan haline gelmekte. Aşağıda kısaca göstermeye çalışacağım gibi, bu esneklik göçmen işçilerce çok daha kolaylıkla kaldırılabilindiğinden, İstanbul'un yeni orta sınıf hanelerinin pek çoğu da giderek Sassen'ın teorisinin birer mikrokozmosu halini almakta.

GÖÇMEN EV HİZMETLİSİ: YENİ AİLE FERTLERİMİZ

Türkiye 1990'ların ikinci yarısından itibaren, dağılan Sovyetler Birliği'nin çeşitli ülkelerinden özellikle ev işleri alanında çalışmak için gelen kadınlarla tanıştı. Öncelikle Türk kökenli Bulgaristan vatandaşları ve Gagavuz asıllı Moldovalı kadınlarla başlayan göç, 2001 ekonomik kriziyle bir durgunluğa uğradıysa da, 2003 yılından beri artan bir hızla devam etmekte. Artan talebin ve buna bağlı olarak yaygınlaşan aracı şirketlerin de etkisiyle bu sektörde çalışan kadınların hem sayısı arttı, hem de geldikleri coğrafya genişledi. Bugün yabancı ev hizmetlisi dendiğinde kastedilen gruba yalnız Bulgaristan ve Moldova'dan değil, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Gürcistan ve Ermenistan'dan gelen kadınlar da dahil. Bu kadar farklı ülkelerden gelmelerine rağmen bu kadınların ortak noktaları Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecindeki ekonomik yapılanma politikalarına bağlı olarak işlerini kaybetmiş olmaları ya da iyi eğitimlerine rağmen yeni çalışma olanakları bulamamaları (Gal ve Kligman 2000) ve farklı etnik ve tarihsel sebeplerle⁶ Türkçeyi kolayca öğrenebiliyor olmaları olarak ifade edilebilir.

Süresi her ulusal grup için, geldikleri ülkeye uygulanan vizenin uzunluğu, bu ülkenin Türkiye'ye uzaklığı gibi koşullara bağlı olarak değiş-

mesine rağmen,⁷ göçmen ev hizmetlilerinin pek çoğu Türkiye'ye geçici dönemler için gelirler. Bu sürenin sonunda ülkelerine vizelerini yenilemek, memleketlerindeki ailelerine tarla işlerinde yardımcı olmak, evde bıraktıkları çocuklarının durumunu kontrol etmek gibi nedenlerle dönüp, uygun ilk fırsatta tekrar çalışmak üzere, Türkiye'ye geri girerler. İlk girişlerini bir ya da iki ay süreli turist vizesiyle yaptıkları ve bu sürenin sonunda çalışmaya devam ettiklerinden, göçmen kadınlar çoğunlukla kaçak olarak istihdam edilirler. 2003 yılında, bu durumdaki yabancıların çalışma izni almasına olanak sağlayan çeşitli yasal değişikliklere gidilmiş olsa da, uygulamaya baktığımızda bu izni alabilmiş kadınların sayıca düşüklüğü (Kaşka 2006), bu kadınların kaçak olarak çalışmalarının, istihdamlarını da belirleyici bir etken olmayı sürdürdüğünü gösteriyor. İsteğe bağlı olarak sağlık sigortası primleri ödenen,⁸ ya da daha önemlisi kendilerine ait bir hanede yaşadıklarından ev ve aileye ait pek çok masrafı üstlenmek durumunda kalan yerli işçilerin istihdam maliyetini artıran pek çok etkenin kaçak yabancı işçiler için söz konusu olmaması, onların ucuz emek kaynağına dönüşmesine neden oluyor.

Ancak bu durum, göçmen kadınların istihdamının yaygınlaşmasında önemli bir neden olsa da, tek başına yeterli bir açıklama değil. Zira Türkiye'de, göçmenlerin gelmesinden önce yukarıda da bahsettiğim gibi, 1950'lerde başlayıp bugüne kadar süren başka bir ucuz ev emeği kaynağı daha var. Genelde köyden kente gelen göçlerle kentin yoksul tabakalarına eklenen ailelerin kadınlarının, en yoğun olarak ev işi alanında çalışmayı tercih etmesi, zaten 1990'ların ortalarına kadarki dönemde orta sınıfların ev işlerinin bir kısmını, bu kentli yoksul kadınlara havale etmesini sağlamıştı (Özyeğin 2000).

Aslında, 1990'ların ortasından itibaren göçmenlerin ev işi piyasasına girişinin yarattığı en önemli dönüşüm, "gündüzlü" işçiden "yatılı" işçiye geçiştir. Temizlik ya da bakım, ne tip bir hizmet söz konusu olursa olsun, Türk çalışanların yoğunluklu olarak sunduğu hizmet türü –ister farklı aileler için haftada ya da iki haftada bir, ister aynı aile için haftanın birkaç günü olsun– gündüzlü olarak adlandırılan ve çalışanın işine mesai saatleri dahilinde gelip gittiği bir hizmet türüydü. Buna karşılık, Türkiye'de kalabilecekleri bir evleri olmayan, dahası ekonomik nedenlerle göç etmiş, bu nedenle de Türki-

ye’de kazandıkları parayı geride bıraktıkları ailelerine göndermek için gündelik masraflarını olabildiğince kısıtlı tutmaya çalışan göçmen ev hizmetlileri, burada kaldıkları geçici sürelerde işverenlerinin evlerinde kalmayı tercih ederler. Dolayısıyla da göçmen kadınlar sadece ucuza değil aynı zamanda yatılı olarak çalışmaya da gönüllü olan yeni bir emek gücü haline gelir.

Zaten, göçmen ev hizmetlilerinin “ucuz emek” kaynağı haline dönüşmesi, aslında tam da bu noktada ortaya çıkıyor. Gündüzlü olarak çalışan kadınlar, ücretlerini birim olarak çalıştıkları her gün üzerinden talep ederken, yatılılar işverenleriyle maaşlarının aylık olarak ödenmesi üzerinden anlaşılır. Bu da hem işverenin ödediği maaş karşılığında aldığı hizmetin artmasını, hem de zaman açısından gündüzlüye nazaran çok daha esnek saatlerde çalışabilen yatılı elemandan nitelik açısından da farklı bir verim almasını sağlar. Daha önceleri gündüzlü kadınların sınırlı saatler dahilinde çalıştırılabiliyor olması, ödenen ücret ne olursa olsun işlerin bir kısmının ev sahibinin üstüne kalması ihtimalini ortaya çıkarırken, zamanının tamamını işverenin evinde geçiren yatılı kadınlar, çalıştıkları evin işinin tamamını üzerlerine alarak işverenlerinin yeniden-üretimle ilgili her türlü meseleden tamamen elini çekebilmesine olanak sağlarlar. Sonuçta, gündüzlü eleman kullanımından yatılı elemana geçiş, pek çok ailenin bu hizmete bütçelerinden ayırdıkları miktarı ilk bakışta artırsa da,⁹ karşılığında aldıkları hizmetin geçirdiği dönüşüm, bu yeni tip ev işçisini onlar için daha kârlı hale getirmiştir. Bu sebeple, Türkiye’deki göçmen ev işçilerine olan talebin, bu kadınlar “ucuz” işçiler olduklarından değil, işverenlerine “daha ucuza geldiklerinden” ortaya çıktığını ifade etmek yanlış olmaz.

BİR “EV İŞİ ALANI” OLARAK GÜVENLİKLİ SİTELER

Bu yazıda sözü edilen, emekteki dönüşümü anlayabilmek için göz önünde bulundurulması gereken bir faktör de, bir ev işi alanı olarak güvenilirli sitelerdeki villaların ne tür yerler olduğudur. Aslında villa tipi meskenler, İstanbul’da 1990’ların başına kadar çok da yaygın olmayan yerleşim biçimleriydi. Özellikle 1950’lerle hız kazanan modernleşme süreci, kentleşme bağlamında apartmanlaşma olgusuna önlenemez bir ivme kazandırırken (Duru 2006), Dragos, Etiler ve İstanbul Boğazı çevresi gibi belirli yerleşim

bölgelerinde bu büyümeye göre sayıca sınırlı kalan çok katlı ve bahçeli evler daha çok ekonomik düzeyi yüksek ailelerin ikamet ettiği mimari yapılar olarak kaldı. Bu tür yapıların bu dönemde artmaması, oralarda ihtiyaç duyulan ev hizmetlisi pozisyonlarının da kısıtlı sayıda kalmasına neden olmuş, böylece de yatılı ev hizmetlisi talebi Türk çalışanlarla karşılanabilir seviyede kalmıştı. Bu durum, güvenli sitelerin giderek yaygınlaşması ve dolayısıyla mekânsal olarak daha büyük hanelerin sayıca artması sonucu önemli oranda değişime uğradı. Gündelikçi olarak çalışma talebinden vazgeçmeyen Türk çalışanlar da ortaya çıkan bu yeni talebi karşılayamaz bir konumda kaldılar.

Burada önemle vurgulanması gereken bir diğer nokta, işverenlerin geçirdiği dönüşüm.

Daha geniş evlere geçmeyi tercih etmiş olan yeni orta sınıf mensubu beyaz yakalılar, gerek ekonomik güçlerinin buna elvermesi, gerek kadınlarının da erkekleri gibi profesyonel sorumluluk sahibi olmaları, geleneksel aile içi görev dağılımını artık sürdür(e)memelerinden, ev işleriyle ilgili sorumluluklarını, bunları onlar adına tam zamanlı olarak üstlenebilecek bir başkasına vermeyi tercih etmekte. ¹⁰ Gündüzlü ev elemanı çalıştırmak, ev işi bağlamında giderek kısıtlı bir hizmet alınması anlamına gelirken, yatılı bir eleman, ev ve içinde yaşayan ailenin bütün sorumluluklarını geciktirmeden ya da ertelemeden üstlenebilecek bir konuma sahip oluyor. Erkeklerin kadınlarla yeniden-üretimin gereği olan ev içi sorumlulukları paylaşmadığı, kadınların da bu sorumlulukları tam zamanlı olarak üstlendikleri eski tip bir hayata geri dönüşü artık reddettiği bu yeni düzende, özel alanda üstlenilmesi gereken bütün sorumluluklar, profesyonel olarak istihdam edilen ve aileyle aynı özel alanı paylaşabilecek bir yabancıya transfer ediliyor.

Güvenlikli sitelerdeki evlerde, yatılı eleman çalıştırılmasının tercih edilmesinin bir sebebi de, bu tür yerleşim alanlarının kurulduğu yerler. “Şehirden kaçış” mottosuyla kentin dışında, ulaşımın ağırlıklı şehirlerarası otoyollarla sağlanabildiği yerlerde kurulan bu şehirciklerde, ulaşım sorunları nedeniyle de gündüzlü eleman kullanımı gittikçe zor bir hale geldi. Çalışanlar, mesken sahibi olan ailelerin ulaşımını özel arabalarıyla sağladığı bu yerlere ulaşmak için benzer tip olanaklara sahip değil. Site yönetimlerinin çalışanlar için tahsis ettiği servis türü olanaklar olsa bile, ev işinin

belirli mesai saatlerine dayalı olmaktan çok, işverenin eve dönüş saatine ayarlı olması (özellikle söz konusu iş çocuk bakımı olduğunda), çalışanların servis olanaklarından yararlanmasını hayli zorlaştırıyor. Bazı durumlarda, ev sahipleri gündüzlü eleman taleplerini alt gelir gruplarının yerleşik olduğu yakın yerleşim bölgelerinden karşılama yoluna gitse de (Kemer Country'nin Kemer köyü, Zekeriyaköy'ün Sarıyer ile ilişkisi gibi), bu durum gene de işverenlerin elindeki seçenekleri önemli oranda kısıtladığından, giderek daha az tercih edilen bir seçenek haline gelmektedir.

Buna karşılık yatılı eleman çalıştırılması, çalışma saatlerini tamamen esnekleştirerek işin tanım, saat ve içeriğinin kontrolünü büyük oranda işverenin takdirine bırakır. Çalışanının ev ve iş arasındaki ulaşımının sorun olması ihtimalini de ortadan kaldıran işveren aile, böylece uzaklaşmaya çalıştığı kente ait sorunların bir tanesinden daha kurtulmuş olur. Göçmen ev işçisiyle 6+1 gün biçiminde, yani çalışan kadının haftanın 6 günü saate bağlı olmadan çalışmasına karşılık, bir günlüğüne (12 ya da 24 saat) izin kullanması, taraflar arasında sözlü olarak yapılan anlaşmayla resmi bir kontrat mahiyetini alır. Böylece göçmen kadınların piyasaya girişiyle ev işi alanındaki kuralların, eskiden yapıldığı üzere "tanıdık bul, rica et, arada sorun çıkarsa da idare et" tarzı ilişkilerden, ağırlıklı olarak piyasanın kontrol ettiği," bunun sonucunda da hem ev hizmetlisi bulmanın kolaylaştığı, hem de onlardan istenecek sorumlulukların tanımının genişlediği yeni bir döneme geçilir. Ev işinin ölçülüp değerlendirildiği birim, haftanın bazı gündüzlerinden bütün gün(ler)e, işin tanımı da temizlikle ilgili belirli önceliklerden, her türlü ev işinin yapılmasına dönüşür.

GÖÇMEN EV İŞÇİSİNİN BİR GÜNÜ

2006 kışında görüşme olanağı bulduğum Olga,¹² 31 yaşında, 5 senedir Türkiye'de çalışan Bulgaristanlı bir kadındı. Türkiye'ye geldiği ilk zamandan beri kocasından ayrı yaşayan Olga'nın memleketinde annesinin baktığı 7 yaşında bir kızı vardı. Türkiye'ye gelmeden önce Bulgaristan'da vergi dairesinde çalışan Olga, kızının doğumu ertesi aldıkları borcun faizini ödemeye maaşının yetmemesi sonucu, kocasının teyzesinin o dönemde Türkiye'de çalışıyor olması nedeniyle, borcunu ödeyebilecek parayı kazan-

mak için Türkiye'ye gelmiş. Daha önce İzmit'te bir ailenin yanında 1 yıl, İstanbul'da başka bir ailenin yanında da 5 ay çalışan Olga'nın en son işi onunla görüştüğüm Sarıyer yakınlarındaki bir sitedeki bir villaydı. Orada yedi ve üç yaşlarındaki iki çocuklu bir ailenin yanında çalışan Olga'nın yanı sıra, evde küçük kızın bakıcısı ve yemekten sorumlu bir Türk yatılı kadın ve haftanın üç günü temizliğe gelen gündüzlü bir Türk kadın daha vardı. Olga, üç katlı villadaki tipik bir iş gününü bana şöyle anlattı:

Ben 6.30'da kalkıyorum. Ceren okula gittiği zaman daha erken kalkıyorum çünkü 7'yi 10 geçse filan çıkıyor, 7.30'da servis geliyor, ancak kahvaltısını eder. O zaman 6.15 falan kalkıyorum. Bu sıralar 6 buçukta kalkıyorum çünkü Şule hanım da erken gidiyor. Kahvaltısını hazırlıyorsun. İşte iniyorlar kahvaltı ediyorlar onlar gidiyorlar. Ondan sonra Ahmet Bey iniyor, o da kahvaltısını edip çıkıyor. Sonra Deniz. Herkesi yollayıp, biz kahvaltı ediyoruz. Saat 10 oluyor. Sonra mutfak toplanıyor. Yukarı çıkıyoruz, odaları toplamaya, silmeye, süpürmeye, eşyaları yerleştirmeye her zaman yukardan başlıyoruz. Öyle iniyorsun aşağıya kadar. Bu işlerle zaten öğlen oluyor. Çocuklara öğle yemeği, sonra masa toplanıyor. Ütünün yapılmadığı bir gün bile yok. Çamaşır günü olduğunda bazen dört bazen altı kere çamaşır yıkıyor. Pazartesi günü mesela, altı kere çünkü o gün herkesin çarşafı değişiyor. Çocukların kıyafetleri. Bir giydiklerini bir daha giymiyorlar, yıkıyor. Benim ütü masam hiç kalkmıyor. Bugün mesela üç gömleğim kaldı. Sonra alt kata inip orayı da topluyorsun. Öyle işte, gün içinde hiç kimse oturmuyor. Bazen oturalım keyif yapalım diyoruz. 3.5-4 gibi bir çay içiyoruz, çocuklar varsa akşam kahvaltısı veriyorum. Ondan sonra zaten şeyler başlıyor salata hazırla, akşam yemeği. Çocuklar 7'de yiyorlar, sonra büyükler geliyorlar, son zamanlarda hep beraber yiyorlar. Sonra çıkıyorsun, çocukları yıkıyorsun, tuvaletlerini yaptırıyorsun. Sofra kalkıyor, çay koyuyorsun, meyve kesiyorsun. Saat 11-12 oluyor, aşağı odaya inip ütü varsa yapıyorsun, yoksa yatıyorsun.

Ayşe Akalın: Ütüye devam yani?

Ütü her zaman. Geçen hafta mesela kayağa gittik, oradan dönüştü ben gece ikiye kadar ütü yaptım.

İstanbul'un karşı yakasında, Polonezköy'de çalışan 36 yaşındaki Moldovalı Lena ise 1998'den beri Türkiye'ye 6 aylık dönemler için gelip çalışan bir kadın. Gene bir tanıdığının davetiyle ilk kez Türkiye'ye gelen Lena'nın memleketinde kocasının baktığı 10 ve 11 yaşlarında iki oğlu var. Türkiye'ye geldiğinde ilk bir ay yaşlı bir erkeğe bakan, ardından bir süre Avcılar'da bir ayakkabı atölyesinde çalışan, daha sonra tekrar ev işine giren Lena en son olarak şu anda çalıştığı villaya girmiş. Bir dönem maaşına zam yapmadıkları için bu işi bırakıp, Avrupa yakasında bir apartman dairesinde yaşayan bir yaşlı hanımın yanına bakıcı olarak giren Lena'ya bakım işinin kişisel boyutta işleyen yapısı rutin ve duygusal anlamda zor gelince, Polonezköy'deki eski işine geri dönmüş. Görüşme yaptığım kadınlar arasında hem büyük bir evde temizlikçi/kâhya, hem de apartman dairesinde bakıcı olarak çalışmış olmasına rağmen birinci tip işi diğerlerine tercih eden tek kadın olan Lena da bana villada geçen bir işgünü şöyle anlattı:

Ev üç katlı. Alt kat bana ait, orta katta salon filan, en üst kat patronların. Kız üniversiteye gidiyor, Karaköy'de. Sabah babasıyla gidiyorlar. Kadın kalkıyor spora, cimmastiğe gidiyor. Ben de işte evin bütün işini yapıyorum. Yemek, ütü, çamaşır hepsini. Başka kadın yok, hepsini ben yapıyorum. Hiç oturmuyor insan ama o iyi oluyor, oturmaktansa çalışmak iyi, yoksa bütün gün evdekileri düşünürüm. Öbür evde daha zordu, "gel canım, televizyon seyredelim canım" diyen teyze. Burada her gün 2-3'e kadar sürüyor işler. Sonra işte çıkıp yürüyorum, bakkala gidip çukulata filan alıyorum. Akşama doğru da yemek, salata. Bulaşıktan sonra çayı koyuyorum onlara, odama iniyorum. Bir daha yukarı çıkmıyorum.

GÜVENLİKLİ SİTENİN ALT TAN GÖRÜNÜŞÜ: YUKARIDAKİLER-AŞAĞIDAKİLER

Peki ayrı bir kişinin tam zamanlı çalışmasını gerektirecek kadar çok işin çıktığı bu çok katlı evlerin iç yapıları nasıldır? Örneğin yukarıda bir iş-

günü anlatan Olga'nın çalıştığı evin mimarisi şöyle tasarlanmıştı: İlk bahışta iki katlı gibi gözükten bina, giriş katında bir salon, yemek odası, çalışma odası, misafir banyosu ve mutfaktan oluşurken; üst kat 2 çocuk odası, bir çocuk banyosu, bir oturma alanıyla banyo ve giyinme odasını da içinde barındıran bir ebeveyn odasından oluşuyordu. Dışarıdan çok net olarak seçilmese de evin ana girişinden girildiğinde gözünüze çarpan ve aşağı doğru inen merdivenler, evin en altında bir kat daha olduğunu göstermekteydi. Evin üzerine kurulduğu eğim sayesinde sadece bir cephesinin tavana yakın kısımlarında camlar bulunan bu en alt kat, "yarı-görünür yarı-görünmez" mimari yapısıyla evin üst katları ile "hem onlara dahil, hem de ayrı" bir biçimde konumlanmıştı. Dışarıdan zorlukla görünen bu en alt kat, camsız da olsa bir oturma/televizyon odası, kalorifer kazanı ve iki çamaşır makinesinin durduğu bir oda ve biri evin çocuklarının Türk bakıcısına, diğeri de binanın yemek hariç tüm ev işlerinden sorumlu Bulgar ev hizmetlisine ait iki yatak odası ve bir banyodan oluşmaktaydı.

Bu en alt katın binanın genel yapılanmasında "hem var hem yok" biçimindeki konumlanması, aslında o mekânsallıkta tezahür eden etkileşimlerin de önemli bir ifadesi. Tıpkı Türkiye'deki orta sınıf apartmanlarının kapıcı dairelerinin en alt katlarda konumlanmış biçimi gibi, pencereleri sadece birazcık güneş ışığı alacak yükseklikte bırakılmış bu katlar, aslında bir taraftan binanın en gereksiz kısmı gibi konumlanırken, diğeryandan bu katı yaşayanların evin içindeki hayatın geneline ilişkin oynadığı merkezi rol, bu en alt katı bir tür gerilim alanına dönüştürüyor. Bu gerilim, aslında o alan içinde yaratılan mekânsal ayrışmanın, üzerine kurulduğu ilişkiselliklerin ortaya çıkış biçiminden başka bir şey değil.

Boğaz'ın Anadolu yakasında bir başka görüşme için ziyaret ettiğim bir diğery villanın iç yapılanışı ise biraz daha farklıydı. Dört katlı bu binanın giriş katında mutfak, salon, ayrı bir oturma alanı, çalışan kadının odası ve banyosu bulunurken, ikinci katında bir ebeveyn yatak odası, bir oturma odası ve bir dolap alanı, üçüncü katında iki adet daha banyolu yatak odası, çatı katında ise bir yatak odası ve oturma alanı bulunmaktaydı. Bir işverenle yaptığım görüşmede tasvir edilen villa da benzer özelliklere sahipti:

Kızımın evi toplam olsun en fazla 400 m2. Büyük bir villa değil, en küçük tip villalardan. Ama tabii kat kat, küçük de olunca fazla katlı oluyor. Yine çıkmak oluyor boyuna, yoksa öyle çok büyük bir yer değil... Bir yaşam katı oluyor bu tür evlerde. Ne bileyim, alta bir ufak salon. Bir mutfak. Yanında banyo, tuvalet. Kadının şeyi. Öyle, kızımın ki. Kadın oradan birinci derecede sorumlu, bir de yatak odalarından sorumlu. Diğer yerler, daha kullanılmayan yerler var. Tabii onlara eşya yapılacak, bilmem ne yapılacak. Bunlar pat diye olmayan şeyler. İki adet salon bana göre de gerekli değil. Evin girişinde bir salon, bir de altta. Altta ki salon yaşanan yer. Aynı büyüklükte alt alta iki salon. Ne olacak ki yani, kim gelecek? Belki gelecek de bir grup erkek, yukarı çıkacak, orada televizyon izleyecek filan, olursa. Orası boş. Boş ama haftada bir temizleniyor, tozu alınıyor. İşte onları da gelince Türk kadının yapıyor.

Olga'nın çalıştığı evden farklı olarak, diğer iki tip villadaki çalışan odası yer altında değil, giriş katında bulunuyordu. Ancak bu tür evlerde yaptığım gözlemlere göre bu hizmetli odaları evin en alt katında konumlanmadıkları durumlarda da mutlaka evin en arka bölümünde yer alıyorlar. Böyle durumlarda bu tür hizmetli odaları evin diğer bölümleri ile, içinde mesela kazan daireleri gibi yerlerin de bulunduğu, bir koridor ile bağlanıyorlar. Böylece bu söz konusu evin arka tarafındaki koridorların bir diğer fonksiyonu da ucunda bulunan odaları evin diğer “ana” kısımlarından her an “sökülüp çıkarılabilir” gibi bir biçimde konumlaması oluyor. Hizmetli kişi(ler) evin muhtelif ihtiyaçları dahilinde kabul edildiğinden hizmetlinin odasının da evin bu muhtelif hizmetlerin karşılanmasını sağlayan her türlü aracın durduğu kısımda topluca, ancak olabildiğince gözden ırak, durması gayet “doğal”.

İstanbul'da, özellikle güvenli sitelerin yaygınlaşmasıyla sayıları artan bu villa tipi yerleşim alanlarının yukarıda örneklerle göstermeye çalıştığım ortak özellikleri:

- 1) Ev işini, tek başına ayrı bir kişinin sorumluluğu haline getirmeyi zorunlu kılan mekânsal büyüklükleri,

- 2) Bu mekânların istisnasız olarak yatılı bir ya da birkaç elemanın istihdamını varsayarak düzenlenmiş olmaları,
- 3) Evin yatılı elemanlar için ayrılmış bölümlerinin evin mimarisinin elverdiği en uzak noktaya konumlanmış olmalarıdır.

Villalarda çalışan ev hizmetlilerine verilen bu ayrı alanlar, ilk bakışta onlara sağlanan bir ayrıcalık ve konfor olarak görülebilir. Nitekim apartman dairelerinde çalışan göçmen kadınlar bazen çalıştıkları evin büyüklüğü ya da ailenin fertlerinin sayısına göre baktıkları çocuğun odasında ya da evin salonunda kalmak zorundadırlar. Özel hayatlarının neredeyse tamamı, yanında çalıştıkları aileye tabi hale gelmiş bu kadınların kendilerine ayrılmış küçük bir alan bile bulamamaları, şüphesiz yaptıkları işin koşullarını onlar aleyhine zorlaştırmaktadır.

Ancak, gerek villada çalışan göçmen kadınların, gerekse buralarda yaşayan işverenlerin anlatımlarına baktığımızda, bu ayrı alanların farklı işlevleri daha olduğunu görüyoruz. Çalışana tahsis edilen bu ayrı alanlar, aile evdeyken veya herhangi bir hizmet talep edilmediği zamanlarda, evde çalışan kadının gözlerinin önünde bulunmaya devam etmesini engelleyici bir çeşit “açma-kapama” işlevi görüyor. Bütün gününü evin dört bir köşesinde çalışarak geçiren ev hizmetlisinden özellikle günün sonunda, aileye hizmeti sona erdiğinde beklenen şey, ailenin gözünün önünden ona tahsis edilen odaya çekilmesi ve onların ertesi sabaha kadarki geçici sürede, tekrar “çekirdek aile” moduna dönmesini mümkün kılmasıdır. Bu beklenti, işverenlerle yapılan görüşmelerde genellikle çalışan kadının günün sonunda rahat ettirilmesi olarak ifade edilse de, burada asıl kaygının daha çok ailenin kendi mahrem hayatlarına geri dönme isteğinden kaynaklandığını, göçmen kadınların odalarına çekildiklerinde de kalan ütüyü yapmaya devam edebildiklerini anlatmalarından takip etmek mümkün.

Apartman dairesinde yaşayan bir ailenin, yatılı bir hizmetliyle çok daha sıkı bir biçimde muhatap olmak durumunda kalması olasılığının mahremiyetlerini tehdit edici bir faktör olması ve bu sebeple bazı işverenlerin gündüzlü eleman kullanımını olası bütün sakıncalarına rağmen (görüşülen işverenlerin ifade ettiği üzere Türk kadınlarının kendilerini yanında çalıştıkla-

rı ailenin bir ferdi olarak görme eğilimleri, bu sebeple lafa karışmaları ya da işverenlerine akıl öğretmeleri, kendi ailevi meselelerine öncelik verip, işle ilgili sorumluluklarını geciktirmeleri ya da yerine getirmemeleri, işverenlerini ortada bırakabilecek şekilde sorumsuzca davranabilmeleri, çalıştıkları her gündüz üzerinden ücret aldıklarından maaşlarının işveren nezdinde daha pahalıya gelmesi gibi) tercih edebilmelerine karşın, villa tarzı bu yerleşim alanlarının mimari yapılarıyla sundukları yatılı eleman kullanımını kolaylaştıran, hatta adeta teşvik edici özellikleri, aslında İstanbul'da göçmen ev hizmetlisi kullanımının yaygınlaşmasında son derece önemli bir etken. Günün her saati, haftanın neredeyse her günü o alan içinde bulunan göçmen kadın bir yandan ailenin evle ilgili her türlü işten tamamen elini çekmesine olanak verirken, diğer yandan ise özel alanın içine fazlaca sızmış olduğundan gerek ailenin bütünselliğine, gerekse onların sınıfsal kimlik ve hayat biçimlerine yönelik sembolik bir vahşet tehdidi içeriyor. Bir ev dahilinde icra edilmesi sebebiyle özel ve kamusal alanlar arasındaki ayrımın muğlaklaşmasına ortam sağlayan ev işinin bu çelişkili yapısı, villa tipi mekânın orada bulunanlara sunduğu farklı ayrım yaratma mekanizmaları sayesinde, ev hizmetlisinin emeği herhangi bir gerilime sebebiyet vermeden kontrol edilebilir bir hale dönüşmüş oluyor. Gayatri Spivak'ın *Jane Eyre* okumasında ifade ettiği Mr. Rochester'ın evinin o en uzak odasına hapsedilen Bertha Mason'un canavarımsı mağdunluğunun *Jane Eyre*'in beyaz ve masum özneliğini kurgulaması gibi (1999), göçmen ev hizmetlisinin ona ayrılan alan ya da odadan patronunun izni haricinde çıkıp dolaşmasının, masum orta sınıf evinin huzurunu tehdit edebilecek hayvansı bir tehlike içerdiğini düşünmek olası.

Bu nedenle bu tür yapıların iç mekânları, aslında orada gerçekleşecek olan emek kullanımının ve bununla beraber ortaya çıkacak mikro ilişkilerin belirli bir doğrultuda kontrol edilmesi üzerinden kurulmuş durumda. İç yapılarının yatılı elemanın aileyi rahatsız etmeyeceği tarzda inşa ediyor olması, bu tür hizmetli kullanımını sadece ailenin inisiyatifinin belirlediği bir şey olmaktan çıkarıp, orayı düzenleyen mimari anlayışın özel hayatın artık nasıl yaşanması gerektiğine ilişkin bir yaptırımı haline geliyor. Çok katlı inşa edilen bu yeni tip yerleşim alanlarının, hizmetlinin hem aile ona ihtiyaç duyduğu sürece olabildiğince yakın durabileceği ama hem de

ona ihtiyaçları kalmadıında olabildiğince kolay ortadan kaybolabileceği şekilde tasarlanması aslında çalışan kadına sunulan özgürlük alanıyla emeğinin kontrol edilmesi tek bir mekanizma üzerinden gerçekleşmesini sağlıyor. Güvenlikli sitede yaşayan aile hem her daim elinin altında olacak bir eleman ihtiyacı duyup o elemanla beraber yaşamayı tercih ederken, hem de mekânsal olarak önceden kurulan yukarısı-aşağısı ayrımı, aile ve göçmen kadının ilişkisini “hem bizden, hem değil” ya da “hem var, hem yok” biçiminde, herkesin yerini istese de istemese de bilmesini gerektiren bir biçimde ekillendirmiş oluyor. Sassen’ın ifade ettiği küresel kentte yaşanan sosyal kutuplaşmanın metaforu olan kum saati, güvenlikli sitelerde adeta mimari üzerinden vücut buluyor. Villanın st ve alt katları arasındaki merdivenler küreselleşmenin yeni yerli zenginleriyle göçmen yoksullarını hem birbirine bağlayan hem de aralarındaki ayrımı başka bir boyuta sokan bir tür görünmez sınır çizgisine dönüşüyor.

Deleuze’n kontrol toplumunun işleyişinin bir metaforu olarak “otoban”ı önerirken kastettiği şeylerden biri, bu dönemde özgürlüklerin yaşanış biçiminin aktörlerin deneyimlerinden önce belirlenmiş maddi durumlarla zaten tahakküm altına alınmiş olduğuydu (2006: 322). Otobanlar sayesinde tamamen zgrce yolculuk ettiğini sanan insanlar, aslında örneğin otobanın dışına ıkamadıklarını, istedikleri gibi yn değiştirmediklerini ve buna asıl engel olanın herhangi bir aktör ya da kurum değil, aslında otobanın mimari yapısı olduğunun farkına varmazlar. Göçmen kadının kendi isteği dahilinde göç etmesi, kendi işini kendi seçmesi, yeni işi olan villadaki ona ayrılmış oda ve görece iyi koşullarda yaşıyor olması (rneğin memleketindekinden daha yüksek bir maaş kazanması ya da altyapı olarak çok daha rahat bir evde barınması), onun aslında küreselleşmenin görece şanslı emekçilerinden olduğu izlenimini verebilir. Ama burada unutulmaması gereken şey, biçilen bu yeni rolün, ona yeni küresel ekonomide sınırları kesin olarak belirlenmiş yegâne rol olduğudur. Artık sadece başkalarının arkasını topladığı kadarıyla hayatını kazanabilen eski bir sosyalist işçi, yeni bir küresel yoksuldur. Bu yeni hayatı, memleketindeki kyyle hayatını kazandığı bu yeni villanın alt katındaki odası arasında gidip gelecek tek bir hatta, bir otobanın sınırları kadar belirlenmiş durumdadır.

Bu çalışmanın gözleme dayanan önermeleri aslen kartopu yöntemiyle ulaşılabilen güvenli siteleri kapsadığından, vardığı sonuçlar kısıtlı bir önerme olarak görülebilir. Eldeki örneklem kısıtlı da olsa burada vurgulamaya çalıştığım şey, ev hizmeti gibi gittikçe yaygınlaşan emek biçimlerinin karşılaştığı sorunların izini sürerken algımızı çalışanların anlatılarının ve onların yaşadığı gündelik sorunların (işverenin kötü muamelesi, uzakta-ki ailenin özlenmesi gibi) ötesine geçirmemiz gerektiği idi. Bir emek biçimi olarak ev işi giderek değerini artırırken, buna sebep olan farklı etkenler olduğu muhakkak. Sermaye birikiminin belirli toplumsal gruplarda giderek daha büyük oranda yoğunlaşması gibi sebepler, onların yeni tüketim alışkanlıklarını -ve bu arada ev hizmetine yaptıkları yatırımı- anlamaya çalışırken bize önemli araçlar sağlıyorsa da, benim burada yapmaya çalıştığım bu sürecin, nasıl mimari gibi yan öğelerle de maddi olarak besleniyor olduğunu gözler önüne sermekti.

Ronen Shamir, küreselleşmenin yakın döneme kadar hâkim olan bir anlayış içinde sadece “açıklık, akışlar” gibi metaforlarla kavramlaştırılmasına karşı çıkan yazısında, bu hareketliliklerin yarattığı yeni tip “kapanmaların” da olduğunu altını çizerken, bunlara bir örnek olarak verdiği güvenli sitelerin, aslında örneğin işleyiş açısından hapishanelerden çok da farklı olmadığını savunur (2005: 206). Küreselleşmenin bazı sınırları bertaraf eden gücü bir dönem pek çok teorisyene sınırların zaman içinde tamamen kalkacağı izlenimini vermiş olsa da, bugün karşımıza gittikçe daha belirgin olarak çıkan resim, küreselleşmenin pek çok sınırın ötesine geçme gücü bir yana, giderek yeni tip ayrışma biçimleri de yarattığıdır. Güvenlikli site örneğinden bakarsak, ilk bakışta duvarlarını “karmaşık dışarıya”na karşı, “türdeş içerisi” biçiminde kurmaya çalışan bu yaşam alanlarında ikamet edenler bu alanların üzerine kurulduğu “biz ve bizden başka herkes” mitini, öncelikle kendi ihtiyaç ve talepleri sonucu kendileri bulandırarak, yüksek duvarlarını hizmetlerinde çalışmaya hazır olan sınırlı sayıda “öteki”ne açarlar. Böylece ilk bakışta dışarıya tamamen kapalı gibi duran duvarlar, içerideki ihtiyaçlar doğrultusunda sadece bazılarını açılmış bir sosyal filtre-ye döner. Güvenlikli sitenin bu ontolojik olarak hiçbir zaman türdeşleşme-

mesi sorunu, içerideki villaların mimarisinin yarattığı görünmez duvarlar sayesinde kontrol altına alınır. Apartman dairelerinde istihdam edilen göçmen kadınların aksine, villalarda çalışan elemanlara ayrı bir oda, banyo, hatta bazı durumlarda ayrı bir kat (ve bu mekânların değişmez aksesuarı olan bir televizyon) tahsis edilebilmesi, ilk bakışta onlara rahat koşullarda çalışma olanağı sağlanması olarak görünse de, bunlar aynı zamanda çalışan kadınların oradaki bedensel varlıklarını ihtiyaç duyulduğu sürece kontrol edilebilecek bir mekanizmaya dönüştürürler. Bir yabancıyla beraber yaşamaya olanak sağlayan ama bir yandan da bu durumu ailenin mahremiyeti gibi özel alanın kendine has özelliklerini tehdit etmeyecek şekilde ihtiva etmek üzere tasarlanan bu binalar, çalışanların “hem var, hem yok” biçiminde istihdam edilmelerini sağlayan biçimleriyle aslında küresel farklılaşmaların Türkiye özelindeki basit bir sonucu değil, onu yeniden üreten ve farklı bir biçimde forma sokan bir etken haline dönüşür. Simmel’in “hem yakında hem uzakta olan” şeklinde tanımladığı “yabancı” benzeri (1971: 143), Türk orta sınıf hanelerine sırtlarında “hem yoksul hem eğitilmiş”, “hem yabancı hem Türkçe bilir”, “hem ailesi var, namuslu hem ailesi yok; çok uzaklarda” gibi kimliklerle kabul edilen göçmen kadınlar, küreselleşmenin güvenlikli siteler üzerinden yaygınlaştırdığı bu yeni mimari yapıyla “hem hep evin içinde hem her istendiğinde kaybolabilir” bir hale de bürünerek, küreselleşen kentin yeni “yabancı”ları olurlar.

- Akalın A. 2007. "Hired as a Caregiver, Demanded as a Housewife: Becoming a Migrant Domestic Worker in Turkey," *European Journal of Women's Studies* (14): 209-225.
- Ayata, S. 2002. "The New Middle Class and the Joys of Suburbia," D. Kandiyoti ve A. Saktanber (Ed.) *Fragments of Culture: The Everyday of Modern Turkey* içinde. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Bali, R. N. 2007. *Tarz-ı Hayat'tan Life Style'a: Yeni Seçkinler, Yeni Mekânlar, Yeni Yaşamlar*, İstanbul: İletişim.
- Bartu, A. 2001. "Kentsel Ayrışım: İstanbul'daki Yeni Yerleşimler ve Kemer Country Örneği," F. Gümüşoğlu (Ed.) 21. *Yüzyıl Karşısında Kent ve İnsan* içinde. İstanbul: Bağlam, 145-149.
- Bourdieu, P. 2003. "The Berber House," S. M. Low ve D. Lawrence-Zuniga (Ed.) *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture* içinde, Malden, MA: Blackwell Publishing, 131-141.
- Caldeira, T. 2000. *City of Walls: Crime, Segregation and Citizenship in Sao Paulo*. Berkeley: University of California.
- Castells, M. 1996. *The Information Age: Economy, Society and Culture. The Rise of the Network Society* (1). Malden: Blackwell.
- Deleuze, G. 2006. *Two Regimes of Madness: Texts and Interviews 1975-1995*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Duru, A. 2006. "Apartmentalization and Middle Classes: Urban Socio-Spatial Change in the Period 1950-1970s," (yayınlanmamış yüksek lisans tezi).
- Gal, S. ve Kligman G. 2000. *The Politics of Gender after Socialism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Geniş, Ş. 2007. "Producing Elite Localities: The Rise of Gated Communities in İstanbul," *Urban Studies* (44 /4): 771-798.
- Guarnizo, L. E. ve Smith M. P. 1998. "The Locations of Transnationalism," L. E. Guarnizo ve M.P. Smith (Ed.) *Transnationalism from Below* içinde, New Brunswick: Transaction Publishers, 3-34.
- Hamnett, C. 1996. "Social Polarisation, Economic Restructuring and Welfare State Regimes," *Urban Studies* (33/8): 1407-1430.
- Keyder, Ç. 2006. "Arka Plan," C. Keyder (Ed.) *İstanbul: Küresel ile Yerel Arasında* içinde, İstanbul: Metis. 9-40.
- Kaşka, S. 2006. *The New International Migration and Migrant Women in Turkey: The Case of Moldovan Domestic Workers*. MiReKoç Research Projects 2005-2006 (http://home.ku.edu.tr/~mirekoc/reports/2005_2006_selmin_kaska.pdf).
- Keough, L. J. 2004. "Driven Women: Reconceptualizing Women in Traffic Through the Case of Gagauz Mobile Domestic Workers," *Focaal-European Journal of Anthropology* (43): 14-26.
- Kurtuluş, H. 2005. "İstanbul'da Kapalı Yerleşmeler: Beykoz Konakları Örneği İstanbul'da Kentsel Ayrışma," H. Kurtuluş (Ed.) *İstanbul'da Kentsel Ayrışma*. İstanbul: Bağlam, 161-186.
- Lefebvre, H. 1996. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Low, S. M. 2001. "The Edge and the Center: Gated Communities and the Discourse of Urban Fear," *American Anthropology* (103/1): 45-58.
- Marcuse, P. 1989. "Dual City: A Muddy Metaphor for a Quartered City," *International Journal of Urban and Regional Research* (13): 697-708.

- Öncü, A. "The Myth of the "Ideal Home": Travels across Cultural Borders to Istanbul," A. Öncü ve P. Weyland (Ed.) *Space, Culture and Power: New Identities in Globalizing Cities* içinde. Londra: Zed Books, 52-72.
- Özbay, F. 1999. "Gendered Space: A new Look at Turkish Modernisation," *Gender and History* (11/3): 555-568.
- Özyeğin, G. 2000. *Untidy Gender: Domestic Service in Turkey*, Philadelphia: Temple University Press.
- Perouse, J.-F. ve A. Didem D. "Zenginliğin Mekânda Yeni Yansımaları: İstanbul'da Güvenlikli Siteler," *Toplum ve Bilim* (104): 91-123.
- Roitman, S. 2005. Who Segregates Whom? The analysis of a Gated Community in Mendoza, Argentina. *Housing Studies* (20/2): 303-321.
- Sassen, S. 1989. *Globalization and its Discontents*. New York: The New Press.
- Sassen, S. 1991. *The Global City: New York, London and Tokyo*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Shamir, R. 2005. "Without Borders? Notes on Globalization as a Mobility Regime," *Sociological Theory* (23/2): 197-217.
- Simmel, G. 1971. "The Stranger Georg Simmel," D. N. Levine (Ed.) *On Individuality and Social Forms* içinde. Chicago, Londra: The University of Chicago Press, 143-149.
- Spivak, G. C. 1999. *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Wu, F. 2004. "Transplanting cityscapes: The Use of Imagined Globalization in Housing Commodification in Beijing," *Area* (36/3): 227-234.

NOTLAR

- 1 1971-1975 yılları arasında ITV kanalında yayınlanan ünlü bir İngiliz dizisi. 20. yüzyılın ilk dönemlerinde Londra'da yaşayan soylu bir aile ve onların hizmetinde çalışanların başından geçenleri eş zamanlı olarak anlatan dizi, tek bir alanda yaşayan işveren ve hizmetlilerin iç içe ve çatışmalı hayatlarını başarıyla sergilemiş olması ile ünlüdür. <http://www.museum.tv/archives/etv/U/htmlU/upstairsdow/upstairsdow.htm>
- 2 Yazının geneline ilişkin yorumları ve Türkçe redaksiyon konusundaki yardımlarından dolayı Zeynep Altok'a çok teşekkür ederim.
- 3 Pek çok sitenin içine girmenin tek yolu ev sahiplerinin ziyaretçinin kimliğini teyit etmesi.
- 4 Ben kendi çalışmalarımda "göçmen ev hizmetlisi" ifadesini "yabancı ev hizmetli"sine tercih ediyorum. Bunun sebebi, "yabancı" kavramının "buralı olmayan"a tekabül eden bir ters etnisite ilişkisi kurmasına karşılık, "göçmen" kavramının etnik kökenden bağımsız bir tür mobiliteye gönderme yapmasıdır. Daha somut bir ifadeyle, örneğin Türkiye'ye yenilenebilir vizelerle giren Türk asıllı Bulgaristanlılar teknik olarak yabancı olarak tanımlanamayabilirler, ancak yaptıkları iş açısından sektörde çalışan diğer kadınlardan bir farkları yoktur. Burada vurgulanması gereken diğer bir nokta, "göçmen" ile kastedilenin İngilizcedeki "migrant" kavramı olduğu. Türkçede "migrant" ve "immigrant" kavramlarının aynı kelime ile karşılanıyor olmasının, göç alanında çalışan araştırmacıların önünde tartışılması gereken bir mesele diye düşünüyorum.
- 5 Ben bu yazıda özellikle villalarda giderek artan yatılı ve ev işinden sorumlu göçmen hizmetliler

üzerinde duruyorum ama işveren profilinden baktığımızda, güvenli villalar çocuk bakımı alanında da göçmen kadınlara olan talebin oldukça yüksek olduğu yerler. Bunun sebebi yeni evli ve çocuk sahibi beyaz yakalıların bu tür yerleşimleri giderek daha çok tercih etmeye başlaması. Buna karşılık yaşlı bakımı güvenli sitelerde neredeyse hiç görülmeyen bir iş türü. Bunun sebebi de güvenli sitelerin yeni tip yerleşimler olmasına karşılık yaşlıların genellikle şehrin merkezinde yer alan eski hanelerde ikamet ediyor olmaları.

- 6 Örneğin Türk kökenli Bulgaristanlılar, aynı etnik gruptan olmaları sebebiyle Türkçe bilirken, Türkmenistanlılar Türkçeye benzer bir dil konuştuklarından, Ermenistan'dan gelenlerin ise, pek çoğunun büyükdede ve nineleri Anadolu'dan gitmiş kişiler olduğundan Türkçeye karşı bir kulak dolgunlukları olabiliyor.
- 7 Örneğin Moldovalılar genellikle altı aylık dönemler için Türkiye'ye gelip gitmeyi tercih ederken, Türkmenistan, Özbekistan gibi daha uzak ve daha zorlu vize rejimleri olan ülkelerden gelenler birkaç yıl Türkiye'de kalıp daha sonra ülkelerine dönmeyi tercih ediyorlar.
- 8 2002 yılında çıkan bir yasaya göre, evlerde çalışan Türk kadınlar isteğe bağlı olarak işverenleri tarafından sigortalı yapılabiliyor. Ancak, onlar adına prim ödenmesi, işveren nezdinde bu çalışanlara yapılan harcamayı artırdığından, gündelikçi Türk kadınlarının çoğu sigortasız olarak çalışmaya devam ediyor.
- 9 Örneğin bu çalışma sırasında İstanbul'da gündelikçi fiyatları 50-70 YTL, yatılı göçmen kadınların aylık maaşları ise deneyime göre 400-600 Dolar civarındaydı. Kaba bir hesaplama gündelikçi 70 YTL olan bir gündelikçinin her hafta bir kere çalıştığı bir aileye masrafı 320 YTL, yani aşağı yukarı 250 Dolar civarında olacaktır.
- 10 Çalışan yeni orta sınıf annelerin, göçmen bebek bakıcılarından beklentileriyle ilgili bir çalışmam için bkz: Akalın, Ayşe "Hired as a Caregiver, Demanded as a Housewife: Becoming a Migrant Domestic Worker in Turkey" *European Journal of Women's Studies* 2007 14: 209-225.
- 11 Burada kastım gene bir başka çalışmanın konusu olması gereken, özellikle göçmen yatılı eleman talebinin artışı sonucu sayıları önemli ölçüde artan aracı şirketlerdir.
- 12 Bütün isimler değiştirilmiştir.

TÜRKİYE'DEKİ YABANCI TOPLULUKLAR

“ANAVATAN NE İSE BİZ DE KÜÇÜK ÖLÇEKTE OYUZ”: 1850-2007 ARASINDA İSTANBUL'DAKİ ALMAN ANAOKULU

Bu makalenin konusu, 19. yüzyılın ortalarındaki başlangıcından bugüne dek, Konstantinopol/İstanbul'daki Alman anaokulunun kuruluşu ve gelişimidir. Alman topluluğunun (*community*) ve kurumlarının tarihi detaylı incelenmiş olmasına karşın,² İstanbul'daki Alman anaokulu bugüne dek pek dikkatleri çekmemiştir. Bu konuyu en derin olarak Kriebel (1932), “Küçük Çocuklar Okulu” adlı çalışmasıyla incelemiştir, ancak onun ifadeleri de bölük pörçüktür ve İstanbul'da yaşayan Almanların Birinci Dünya Savaşı sonrasında sınırdışı edilmeleri ile sona ermektedir. Yakın dönemlerdeyse, anaokulundan ender olarak, Dietrich (1998), Radt (2006) ve Meyer-Schlichtmann (1992) gibi yazarların çalışmalarında kısaca bahsedilmiştir, ancak ifade edilen veriler ve dosyalar da sıklıkla yanlış ya da eksik kalmıştır. Alman topluluğu kurumlarının tarihçesindeki bu son eksiği doldurabilmek amacıyla, sistematik bir arşiv çalışması gerekliydi. Anaokulunun arşivsel kaynakları yalnızca 1944'e dek gelmektedir, üstelik Nasyonal Sosyalizm dönemine ait belgeler çok sınırlıdır. 1961 yılında yeniden açılan anaokulu bir daha arşiv tutmamıştır; okulun son dönem tarihi yalnızca tanıklarla yapılan görüşmeler yardımıyla şekillendirilebilmiştir.

Yüksek lisans tezim çerçevesinde hazırlanmış, Alman anaokulunun tarihine dair detaylı bir anlatımdan önce, okuyucuya son aylarda yaptığım araştırmanın ilk sonuçlarını sunmakta fayda vardır, zira anaokulunun küçük çaplı konumu, genel tarihi ortamı açıklamak açısından şaşırtıcı derecede uygundur. Bu makalenin öncelikli hedefi, Alman anaokulunun tarihi boyunca hangi görevleri üstlendiği sorusuna yanıt aramaktır. Anaokuluna kimler devam etmiştir? Anaokulunu kim, hangi hedeflerle idare etmiştir? Anaokulunun Alman topluluğu içinde önemi nedir? Anaokulunu kimler finanse etmiştir?

Bu makale dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde konunun evveliyatı, bir başka deyişle, Almanca konuşan topluluğun İstanbul'a göçü ve topluluk içindeki ilk gruplandırma denemeleri anlatılacaktır. İkinci bölüm, anaokulunun kuruluşu ile Kaiserswerth Hemşireleri* aracılığıyla yapılmaya çalışılan Protestan misyonerlikten söz ederken; üçüncü bölüm anaokulu örneğinde Alman kültür emperyalizmini anlatmaktadır. Dördüncü bölüm ise, Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan 1944 yılına ve 1961 yılındaki yeniden açılmasından günümüze dek anaokulunun gelişimini betimlemektedir. Bu son bölümde özellikle Alman anaokulunun hedeflerinin tüm bu yıllar içinde değişip değişmediği ve eğer değiştiyse ne yönde değiştiği sorularına yanıt aranacaktır.

TARİHÇE

Günümüz göç tartışmalarında sıklıkla unutulmuş bir gerçek, Almanya'nın da bir zamanlar göç veren bir ülke olduğudur. 19. yüzyılda yaşanan ekonomik sıkıntılar, açlık krizleri ve siyasi huzursuzluklar birçok kişinin vatanını terk etmesi için neden olmuştur. Daha eski yüzyıllarda da Alman göçmenler Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşmiş olmasına karşın, buradaki Almanların sayısı 19. yüzyılda net şekilde artmıştır (Pschichholz 2008). Genelde bu kişiler, Balkanlar ve Rusya üzerinden uzun bir göç yolunun ardından, Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaret merkezlerinde kazanç olanakları arayan zanaatkârlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun göçmenlere karşı toleranslı politikası kesinlikle, çoğu göçmenin bu yabancı İslam coğrafyasına doğru bir göçten çekinmemelerinin önemli bir nedenidir. 19. yüzyılın ilk yarısında, Alman göçmenlerin neredeyse tümü yalnız seyahat eden erkeklerden oluşmaktaydı. Çoğu İstanbul'a parasız gelmiş ve tıpkı daha önce Balkanlar ya da Rusya'da yaptıkları gibi, birkaç hafta ya da ay geçinmeye çalışmışlardır. Ancak, 19. yüzyılın ikinci yarısında artan sayıda kadın ve çocuk, eş ve babaları ile birlikte gelmeye başlamıştır.

İstanbul'da yaşayan ve Almanca konuşan kişileri bir araya toplama-yı ve örgütlemeyi ilk deneyenler Alman Protestanlarıdır. 1831 yılından beri

* 1836 yılında Almanya'nın Kaiserswerth şehrinde kurulan *Kaiserswerth Hemşire Enstitüsü*'nde hasta-bakıcılık, çocuk bakıcılığı ve öğretmenlik yapmak üzere, Hristiyan öğretisi çerçevesinde yetiştirilen hemşireler -ç.n.

Amerikalı bir misyoner topluluk olan *American Board of Commissioners for Foreign Missions* için çalışan misyoner Wilhelm Gottlieb Schauffler (1798-1883) onlara yardım etmiştir. Schauffler'in girişimi ile Protestanlar 1843 yılında resmi olmayan İstanbul Protestan Cemaati'ni kurmuşlardır (Kriebel: 8). Bu kuruluşun hedefi hem bir kilise inşa etmek, hem de bir rahip atanmasını sağlamaktı. Katolikler Beyoğlu'ndaki çok sayıda kilisede ayinlerini yapabiliyorken, Alman Protestanlar ancak, diğer Protestan cemaatlerin dini merkezlerini kullanabiliyorlardı. Ancak, buralarda da düzenli Alman ayinleri düzenlenememekteydi. Bir kilisenin yanı sıra, Protestan bir okulla bir Alman hastanesinin kurulması da, başlangıcından itibaren cemaatin ana dileği idi. Bu hedeflere ancak yurtdışından gelen finansal destekle ulaşılabilecekti. Prusya kralı IV. Friedrich Wilhelm (h.d. 1840-1858) sayesinde cemaat gereksinim duyduğu desteği bulmuştur. Kral ve bakanları, geçmişte başka şehirlerde yaptıkları gibi, İstanbul'a da bir elçi vaiz atamaya hazır olduklarını bildirmişlerdir. Bunun üzerine, 1843 yılında Almanya'dan gönderilmiş olan rahip Prusya devletinin koruması altına alınmış; aynı şekilde, artık resmen tanınan Alman Protestan cemaati Prusya Kilisesi'nin bir parçası haline gelmiştir (Pschichholz 2008).

Yeni göç eden Alman zanaatkarların sıkıntılarını hafifletmek amacıyla Protestanlar 1844 yılı Eylül ayında Protestan Barınağı (ileride Alman Protestan Hayırseverler Birliği) adlı bir dernek kurmuşlardır. Derneğin hedefi, "sevgi dolu bir yardım/sevginin yardımı" ile yeni gelen Almanların "mesleklerinde yeterli etkinliğe ulaşana dek desteklenmesi [ve] hasta olmaları durumunda bakımlarının sağlanması"ydı (Kriebel: 17). Bu bağlamda, dernek en kısa zamanda bir Alman hastanesi kurmak istiyordu. İlk rahibin 1845 yılında İstanbul'dan ayrılmasına karşın, misyoner Schauffler'in de üyesi bulunduğu idare kurulu, hastane kurulması planından vazgeçmemiştir. Para bağışları azalmıştı, ancak dönemin tanıklarından birinin ifadesiyle "bu iyi işten sırf bu yüzden vazgeçilemezdi:"

Anavatan büyük ölçekte, biz küçük ölçekteyiz. Bavyeralı, Saksonyalı, İsviçreli, Hessenli ya da Würtembergli yalnızca kendini düşünecek olursa, her biri bir gün felakete yenilecektir. Ama eğer tüm Al-

manlar kardeşçe birleşirlerse [...], Tanrı'nın da yardımıyla başarı kaçınılmaz olacaktır. Tüm Avrupalı ulusların kendi hastaneleri var, yalnızca Almanlar bakımsız, barınsız sokaklarda kalmaktadır (Kriebel: 18).

Bu çaresizlik duygusu, Alman cemaatinde ulusallaşmayı harekete geçirmiş gibi görünmektedir. Almanca konuşan bölgeler üstü bir birliğin çağrısı üzerine, Alman-Protestan Hayırseverler Birliği'nin 1846 tarihli tüzüğünde, Katolik Almanlara da destek verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca, Katoliklere de derneğe üye olma hakkı tanınmıştır. Bu karar, Protestanlar ile Katolikler arasında süren çok sayıda tartışmaya karşın, cemaatin gitgide ulusallaştığını göstermektedir. Elçi bir vaizin atanmasının ardından, 1846 yılında bir başka hedefe ulaşılabilmiştir: Galata'da ilk Alman hastanesinin kurulması. Ancak, 1848/49 yıllarında yaşanan Mart Devrimleri'nin etkisi İstanbul'da yaşayan Almanlara da ulaşmıştır. Liberal güçler, Protestan Hayırseverler Birliği'nin dini niteliğinin ortadan kaldırılmasını talep etmekteydi. 1851 yılında dernekte bölünmeler yaşandığında, Galata'daki hastane liberalerde kalmış, 1850 yılında İstanbul'a gelen rahip Konstantin Schlottmann (1819-1887) liderliğindeki Protestanlar ise Sakız Ağaç Sokak'ta (daha sonra Sakız Ağacı Caddesi ve en son Atıf Yılmaz Caddesi adını almıştır) yeni bir hastane kurmuşlardır. Dolayısıyla, 1870 yılı Haziran ayında yaşanan büyük Pera yangınına dek İstanbul'da iki Alman hastanesi vardı. Yeni Protestan hastanesinin ilk ziyaretçilerinden biri de, ilk eşi Friederike ile birlikte 1836 yılında Kaiserswerth Hemşire Enstitüsü'nü kurmuş olan Rahip Theodor Fliedner'di (1800-1864). Fliedner, hemşirelerinden dördünün 1851 yılından beri Protestan misyonerlik görevi yürütmekte olduğu Kudüs'ten geri dönüş yolundayken İstanbul'a uğramıştı (Felgentreff 1998: 59-65). Protestan cemaatinin 1847 yılında Fliedner'den İstanbul'a hemşireler göndermesini rica etmesinin ardından, görüşmeler kısa sürede sonuç vermiştir. 1852 yılında ilk üç Kaiserswerth Hemşiresi İstanbul'a ulaşmış ve Alman Hastanesi'nde 1973 yılına dek sürecek olan Kaiserswerth Hemşireleri geleneğini başlatmışlardır.

Protestan cemaatinin artık bir Alman rahip ile bir hastaneye sahip olmasının ardından, geçmişte de dile getirilmiş bir diğer dilek olan, kendi

okullarını kurma konusu yeniden gündeme gelmiştir. Rahip Schlottmann, 1850 yılında İstanbul'a gelişinin hemen ardından, şehirdeki tüm Protestanları arayıp bulmaya karar vermiş ve aralarında çok sayıda çocuğun da olduğu 300-400 kişiye ulaşmıştır (Kriebel: 52).³ Yeni kurulmuş olan okul idare kurulu üyesi Andreas David Mordtmann (1811-1880), henüz 1848 yılında, "buraya yerleşen" Almanların genelde "Yunanca, İtalyanca ya da Türkçe olarak anlaştıkları yerli halkla evleneceklerinden" ve "babalar genelde ev dışında çalıştıkları ve akşamları da Almanca dersi verme heveslisi olmadıkları için" çocukların çoğunun "Alman kökenlerini tamamen unutacaklarından"⁴ yakınmıştır. Ayrıca kimsenin çocuğuna, "Tanrı'nın, Oğlu aracılığıyla kurtuluşu nasıl gerçekleştirdiğini" anlatmadığını; kimsenin onlara "Protestanlığın gerçeklerini ve öğretisini" öğretmediğini ifade etmiştir. Cemaatte "babalarıyla Almanca konuşamayan çok sayıda çocuk" vardı (Kriebel: 42). Bu alın-tılar, çok sayıda yerleşik düzene geçmiş Almanın, bu çokuluslu metropole ne kadar iyi uyum sağladığını net şekilde göstermektedir. Çocukların eksik Almanca bilgisi, yalnızca Mordtmann gibi görevlilerle, daha sonra göç ederek gelen Alman aileler tarafından hoş görülmemekte ve ayıplanmaktaydı.

Çocukların "Alman kökenlerini tamamen unutmamaları" amacıyla, 1850 yılında ilk Alman Protestan okulu kurulmuştur. Almancayı çocuklara olabildiğince küçük yaşta öğretebilmek düşüncesiyle, elçilik vaizi söz konusu okulun bir de anaokulu olmasını önermiştir. Böylece, çocukların ileride Alman okuluna geçişi de kolaylaşacaktı. İlk Alman okuluna büyük bir talep olduğu söylenemezdi. Rahip Schlottmann aynı yıl, çok sayıda Almanın "burada yaygın olduğu üzere, genç yaşta birçok dil öğrenmeye fazla değer verdikleri"nden yakınmıştır. Ona göre, bu Almanlar, "Almancanın temellerini" öğretecek bir derse önem vermemekte ve "kalpleri" Protestan bir eğitim için atmamaktadır (JEG 1911/12: 50). 1852 yılı Ocak ayında okul ve anaokulu Prusya elçilik sarayındaki mekânlarını boşaltmak zorunda kalmıştır. Ancak, beş yıl sonra Protestanlar, bugünkü yerinde, Aynalı Çeşme'de kendi okullarını açabilmişlerdir. Fakat, bu yeni Protestan okulunun bir anaokulu yoktur.

Pschichholz'un (2008) makalesinde doğru şekilde ifade ettiği gibi, ilk Protestan Alman okulu ve anaokulunun başarısızlığı ile İstanbul'daki Alman cemaatinin, sıklıkla ifade edilen görüşün tersine, bir Alman koloni-

si olmadığı belli olmuştur. Almanlar hiç de kendilerine ait bir okul olmasını bekliyor gibi görünmüyorlardı. Tam tersi: uzun süredir yerleşik olan Almanlar, çocuklarını –örneğin gelecekte iyi bir tüccar olmaya hazırlamak amacıyla– Fransız ya da Rum okullarına gönderiyorlardı. Bir kiliseye sahip olmak da, çoğunluk açısından büyük bir dilek gibi görünmüyordu. Hemşirelerden biri, 1855 yılında Kaiserswerth'deki ana merkeze yazdığı mektupta ruhani anlamda, durumun “çok acıklı” görüldüğünden yakınmış; “vaazlara seyrek gidilmekte,” “kiliseye gidenlerin sayısı genelde 20 civarında kalmakta” şeklinde ifadeler kullanmıştır. Hemşire bu gerçeği, “insanlar İstanbul'da kendilerini rahat hissediyorlar ve “bu nedenle çoğu kişi, inancın ita-atkârlığı ile kilisenin düzeni ve merhameti hakkında bir şey duymak istemiyor” (BDS II 1854/55: 72) ifadeleri ile açıklamıştır. Buna karşın, 1861 yılında Aynalı Çeşme'deki Protestan okul binasının üst katında, bazı Protestanlar tarafından uzun zamandır özlenen kilise açılmıştır.

KAISERSWERTH ANAOKULUNUN KURULUŞU

İstanbul'daki ilk Alman anaokulunun iki yıl sonra, 1852 yılında yeniden kapanmasının ardından, ikinci girişim, Alman hastanesinde çalışan Kaiserswerther hemşirelerinden gelmiştir. Sakız Ağa Sokak'taki ahşap binanın her an alevlere kurban gidebileceği yönündeki haklı korku nedeniyle, Protestan Hayırseverler Derneği 1853 yılında Telegraf Sokak'ta (Büyük Parmakkapı Sokağı'nın yan sokaklarından biri, şimdiki adı Tel Sokağı) bir taş bina kiralamıştır. Diakonisler burada 30 Mayıs 1864 tarihinde küçük çocuklar okulu adıyla anılan ve ilk yıl 18 çocuğun devam ettiği bir okul kurdular. 1864 yılı Kaiserswerth yıllık raporunda konu, “Sonunda Konstantinopol'de bir küçük çocuk okulu da kurulması Diakonislere büyük memnuniyet vermiştir” şeklinde kayda geçmiştir (BDS VI 1862-64: 19). Diakonisler çocuklar için uygun bir bina bulamayınca, anaokulunu hastanenin yemekhanesinde açmışlardı, böylece “kısa ders saatlerinin ardından” hastanenin avlusu da “cıvı cıvı çocuk grubuna oyun alanı” olarak hizmet edebilecekti (BDS VI 1862-64: 19). Kaiserswerth Anaokulu'nun kurulması ile hemşirelerin büyük bir dileği gerçekleşmişti. Diakonisler, tıpkı Kudüs, Beyrut ve Smyrna (İzmir) gibi, artık İstanbul'da da genç nesilleri Protestan inancıyla

yetiştirme olanağına sahiptiler. Hemşireler dil derslerine fazla önem vermiyorlardı. Kaiserswerth anaokulu, başkanlığını elçi vaizin yaptığı Protestan Hayırseverler Derneği tarafından finanse edilmekteydi. Derneğin mali kaynakları ise, üyelerin aidatları ve bağışlardı. Anaokulu ücretliydi, ancak yoksul aileler ve öksüz çocuklardan, zaten makul miktarda olan bu para da alınmamaktaydı.

Gerilemekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nda, "Boğaz'ın hasta adamı"nın hâkimiyet alanında, Theodor Fliedner hemşirelerin yardımıyla birçok Müslümanı ve "Şark'ın bozulmuş Hıristiyanlarını" İncil'e ikna edebileceğinden emindi (BDS V 1860-62: 26). 1857 yılında kaleme aldığı "Şark için bir Alman-Protestan Misyon Toplumu Kurulması Önerisi"nde (BDS I-XII 1851-76: 1-11) Fliedner'in Şark için kehaneti "kendisine bir kez daha vaz edilen saf İncil ile gelecek taze bir şafağın pırıltısı"dır (BDS I-XII 1851-76: 1). "Şiddetli siyasi sarsıntılar" veren "Hakim ve Muktedir olan" Tanrı böylece, "Şark'a konuşmuş ve kalpleri kendi ışığına hassas kılmıştır". Daha önce de ifade edildiği üzere, yalnızca "Ümmet-i Muhammed" değil, "geçmişte İsa'nın ışığına mazhar olmuş, ancak batıl inançlar, inançsızlık, küfür ve ibadeti terk ediş ile yeniden yüzünü karanlığa dönmüş ve bu nedenle Tanrı'nın şamdanlarını (dualarını) reddettiği" Doğulu Hıristiyanların da İncil'e iman etmelerini bekliyordu. Fliedner henüz makalesinin başında, yeniden ışığa yönlendirilmesi gereken "Avrupalı, Asyalı ve Afrikalı Türkiye halkları"nı listelemiştir. Söz konusu liste Rumlar, Ermeniler, Nesturiler, Suriye Hıristiyanları, Kiptiler ve Habeşleri kapsıyor ve toplam "22.820.000 Hıristiyan" anlamına geliyordu. Fliedner "bu milyonlarca Hıristiyan, çevrelerindeki Müslüman kitleler için nasıl bir lezzet, nasıl bir hamur mayası olabilirlerdi" diye soruyordu. Hıristiyanlar, Müslümanlara "ışığı" kabul ettirebilirlerdi, eğer "kendi aralarındaki Hıristiyanlığa aykırı nefret ve kıskançlıklar ile diğer ahlaksız, aldatıcı yaşam tarzları nedeniyle, Hıristiyanlığı Müslümanlar açısından çekici bir mıknaat olmak yerine, kırıngnlık ve öfke nedeni yapmasalardı" (BDS I-XII 1851-76: 1ve devamı.).

"Etkileyici Türk başkenti" İstanbul'da "Protestan Kilisesinin sevgi hizmetlerinin neden en parlak olması" (BDS XI 1872-74: 12) gerektiği sorusunun yanıtı her şeyden önce "Katolik Kilisesinin tam da orada muazzam

gayretler içinde olması ve Fransa'nın koruması altında, ciddi alan kazanması" (BDS IV 1858/59: 42) ile ilintilidir. Fliedner'in halefi Julius Disselhoff (1827-1896) ise, 1867 yılında "Siz de bilirsiniz ki, siyasetin gökyüzünde, Şark Meselesi kara bir bulut gibidir. Fırtınanın ne zaman kopacağını kim bilir! Buhran saati geldiğinde, Protestan Kilisesi o ülkede zayıf ve küçük görünmemeli" diye yazacaktı. Söz konusu olan, yalnızca Kaiserswerth'e ait bir dava değil, Protestan Kilisesinin "Şark'ı, ne Latin ve Rum kiliselerine, ne de Müslümanlığa terk edemeyeceğidir!" (BDS XII 1874-76: 2). Osmanlı İmparatorluğu'nun iflasının dini boyutunda yaşanan bu güç savaşında, Theodor Fliedner ve hemşireleri için anaokulu çocuklarının Protestan bir eğitim almaları özellikle çok değerliydi. 1850 yılında kurulan ve yalnızca Alman çocukların alındığı birinci anaokulunun aksine, Kaiserswerth anaokulunun kapıları herkese açıldı. Fliedner, 1858/59 yıllık raporunda "tam da şu anda, Müslümanlığın bir maya etkisine yakalandığı dönemde, ve Konstantinopol'de uzun yüzyıllardır olmadığı kadar çok Müslümanın Hristiyan olduğu bir zamanda, Protestan Kilisesinin sevgi dolu hizmetleriyle inancını ve etkinliğini ispatlaması, kuşkusuz çok önemlidir" (BDS IV 1858/59: 42). "Konstantinopol'e sürüklenip gelmiş Protestan Almanların çoğu ne Protestan, ne de Alman sıfatlarını onurlandıracak kişiler olduğundan, Protestan Kilisesi, Müslümanların Almanları ve Protestanları farklı yönleriyle de tanımları için özen göstermesi gerekmektedir" demiştir Fliedner. Gerek Protestan-Alman hastanesinde, gerekse hastane bünyesinde açılmış olan anaokulunda hemşirelerin hastalara ve çocuklara "huzurlu ve fedakâr bir sevgi etkinliği içinde" (Disselhoff 1886: 105) sevginin ne olduğunu göstermeleri gerekmekteydi. 1857 yılında Hemşire Margaretha "Yüce Tanrı'nın ve Mesih'in çok sayıda kilise kurulmasına yardım etmeleri!" ve "Tanrı'nın övgülerinin tüm camilerde de çınlaması ve tüm Müslümanların İsa Mesih'i tanımaları!" (BDS III 1856/57: 57) için sessizce dua etmekteydi. Ancak iyimser dilekler ve kehanetler gerçeğe dönüşmemiştir. Bu "feragat dolu, vefakâr ve fedakâr hizmetlerin inayeti, Doğu'nun kapalı ve gizemli dünyasına" Disselhoff'un 1886 yılında inandığı kadar (Disselhoff 1886: 105) derin nüfuz etmemiştir. 1924 yılında gerçekleştirilen Doğu Konferansı'nda hemşireler, tevekkül sahibi bir tarzla, "İslamın kalesinin nasıl mağrur ayakta durduğu-

nu ve kendi güçleri ile onu yıkamayacaklarını” (DDB 1914: 2) kayda geçirmişlerdir. Buna karşın, hemşirelerin vazgeçmeye niyeti yoktu : “Şüphesiz ki, sevgi ile hizmet etmekten ve gönlü inancın kesinliği ile doldurmaktan yorulmak olmaz; Tanrı, her şeye karşın kazanacaktır.”

1864 yılında Protestan hastanesinin bünyesinde kurulmuş olan Kaiserswerth anaokulu, uzun vadede hastanenin yemekhanesinde kalamazdı. Tam bir yıl sonra anaokulu, şu anda bilemediğimiz bir yerde kiralanmış bir binaya taşınmıştır. 1865 yılında anaokuluna farklı uluslardan yaklaşık 35 çocuk devam etmekteydi. Üç yıl sonra, Kaiserswerth Hemşireleri, 1861 yılında kurulmuş olan çocuk bakım servisini de anaokulunun binasına taşımaya karar verdiklerinde, söz konusu binanın çok küçük olduğu görülmüştür. 1868 yılı Ekim ayında, hemşireler, okul çocukları ve yetimlerle birlikte, Serkis Sokak 32 (bugünkü Hamalbaşı Caddesi'nin yan sokaklarından biri) adresindeki daha büyük bir binaya taşınmışlardır. Çocuk Evi olarak anılan anaokulu, artık İngiliz Büyükelçiliği'ne birkaç adım uzaklıkta yerleşti.

Hemşireler yeni binalarında ancak iki yıl çalışabilmişlerdir, zira 5 Haziran 1870 tarihli büyük Pera yangını bu binayı da tamamen tahrip etmiştir. Julius Disselhoff yıllık raporunda “Ancak, çevrelerindeki yüzlerce insan yanarak ya da enkaz altında kalarak yaşamını yitirdiği halde; öğrenci, yetim ve hemşirelerin tümü hayatta kalabilmiştir” diye yazmıştır (BDS IX 1868-70: 20). Yangın gece yarısı çıkmış ve kısa sürede Cadde-i Kebir (bugünkü İstiklal Caddesi) üzerindeki tüm ahşap binaları tahrip etmişti. 1870 yangınını çocuk olarak yaşamış bir Alman kadın “ne demek olduğunu bir düşünün” diye yazmıştır “neredeyse bin metrelik bir mesafede neredeyse tek bir binanın bile sağlam kalmaması. [...] On yıllar sonra dahi, bu yangın konuşuluyordu. Ve Cadde-i Kebir'den yeniden bir cadde olarak söz edilebilmesi için de yine on yıllar geçmesi gerekmişti” (von Caucig: 66). Anaokulunun yakınlarında bulunan ikinci Alman hastanesi de, aynı yangında temeline dek yanıp kül olmuştu. O günden sonra İstanbul'da yalnızca tek bir Alman hastanesi olmuştur, o da Prusya-Protestan hastanesidir.

Tahrip olmuş kreş, faciadan kısa süre sonra Prusya elçilik binasında kendisine yer bulmuştur. Yangından altı hafta sonra hemşireler yeniden, noksansız olarak geçici yuvalarında görevlerinin başındaydılar. Kaiserswerth

hemşirelerinden biri “Her geçen gün, yangında ne büyük bir tehlike atlatmış olduğumuzu daha iyi anlıyorum” diye yazmıştı. “Eğer Tanrı alevlerin önünü kesmeseydi, bizi de yutacaklardı, tıpkı yüzlerce kişi gibi. Yangında 1500’ün üzerinde insanın yaşamını kaybettiği biliniyor. Ne unutulmaz bir dehşet anıydı” (BDS IX 1868-70: 20). Anaokulunun yer aldığı, Prusya elçiliğinin görkemli binasının 1871 yılı sonbaharında yıkılmış olması nedeniyle, kreş aynı yılın Kasım ayında Polonya Sokağı 20 (bugünkü Nuri Ziya Sokağı) adresine taşınmıştır. Burada 3 ila 14 yaşlarında toplam 18 öğrenci eğitim almaktaydı. “Çocuklar arasında Almanlar, İtalyanlar, Ermeniler, İngilizler, Fransızlar, Museviler vardı; çoğunluk Protestan idi ancak birkaç Katolik ve Yahudi çocuk da vardı” (BDS X 1870-72: 23). Kaiserswerth yöneticisi Disselhoff, 1872/73 kışında yaptığı doğu seyahati sırasında çocuk evini ziyaret ettiğinde, pahalı kiralık binadan hiç memnun kalmamıştı. Ona göre bina “boğucu” ve “dar” idi (BDS XI 1872-74: 13), ayrıca “çok sayıda fare ve sıçan” da “kaçak kiracı” olarak binaya yerleşmişti (BDS X 1870-72: 23). O dönemde anaokulunda 30 ila 40 çocuk bulunuyordu. Çocuk evinin kapatılmasından önce, Kaiserswerth Amerikan elçiliğinden bir teklif almıştır. Elçiliğin Bebek’te bir binası vardı ve anaokulu öğrencileriyle yetim çocuklar 1873 yılında bu binaya taşınmışlardır. Böylece Alman anaokulu tarihinde ilk ve son kez Pera’dan uzaklaşmıştı. Ayrıca, 14 Şubat 1873 tarihi itibarıyla artık Alman Hayırsever Derneği adını almış olan Protestan Hayırsever Derneği işletmeyi Kaiserswerth’e devretmiştir.⁵ Cemaati 1870 yılından ölümüne dek yöneten Rahip Paul Suhle (1842-1906), kurumun taşınmasından hiç memnun değildi. “Kurumun gelişmesi için şehre daha yakın bir konumun daha uygun olacağı”⁶ düşüncesine dayanan “dağınık yapı görüşü”ne yaklaşmıştı. Öte yandan, 1872 yılı Ekim ayında anaokulunun yönetimini üstlenen Hemşire Marie Hirsch ise, küçüklerin “orada, taze hava sayesinde cılız (sefil) görüntülerinden kısa sürede kurtulacakları”na⁷ inanmaktaydı. Anaokulu çocuklarının yanı sıra, neredeyse yalnızca “anne ya da babasını, ya da her ikisini de kaybetmiş” çocuklar kaldığından, Bebek’te yerleşik olan kurum, ilk etapta bir Protestan yetimhanesi idi. Küçük çocuk okuluna ilk yıl 20 çocuk devam etmekteydi.

Kaiserswerth’in 1874 yılında, binayı satın almak üzere görüşmeler yapmasına karşın, kurum 1875 yılında hemşire yetersizliği nedeniyle ka-

panmak zorunda kalmıştır. Böylece, Kaiserswerth'in İstanbul'da bir şube kurma girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

ALTIN YILLAR

İstanbul'daki Alman anaokulu dört yıl boyunca kapalı kalmıştır. 1879 yılında, Alman Hayırsever Derneği'nin yöneticisi Rahip Suhle, okulu yeniden açabilmek amacıyla para toplamaya başlamıştır. Mali kaynakların dünyevi bir eğitim uzmanı için yetmemesi ve çocukların Protestan eğitimi-ni sürdürmek istemesi nedeniyle Suhle, anaokulu için yeniden bir hemşire çalıştırmayı denemişti. Kaiserswerth bu talebi kabul etmiş ve Susanna Wasum'u İstanbul'a göndermiştir. Hemşire Wasum, 31 Mayıs 1882 tarihinde "Teke'deki eski Teutonia binasında"⁸ anaokulunu yeniden açmıştır.⁹ Mekân hakkında çok net bilgiye sahip olmamakla beraber, kiralanan bina bugünkü Galip Dede Caddesi'ndeki Derviş Meclisi'ne yakın bir yerde bulunmuş olmalıdır. Alman anaokulu ilk kez bu konumda varlığını uzun bir süre sürdürebilmiştir. Ancak okul, Alman Hayırsever Derneği'nin mali sıkıntıları nedeniyle, arada bir süre kapatılmıştır. Okul 15 yıl boyunca bu mekânda, yılda ortalama 50 ila 70 öğrenciyi barındırmıştır.

1888 yılında II. Wilhelm'in Alman imparatoru ve Prusya kralı ilan edilmesinin ardından, İstanbul'da Almanlar açısından şanlı yıllar başlamıştır. Taç giymesinden yalnızca bir yıl sonra II. Wilhelm, doğu seyahati sırasında Alman cemaatini ziyaret etmiştir (Kössler 1989: 31-42). İmparator ve eşinin bu ziyareti, Almanların gururunu okşamış ve onlara "memleketleri" tarafından gözetildikleri hissini vermiştir. Ayrıca, II. Wilhelm'in görkemli ziyareti, iktidar ve güç gösterisiydi. İzleyen yıllarda Almanya'da, yurtdışında yaşayan Alman toplulukları giderek daha yakından izlenmiş ve mali olarak desteklenmiştir. Özellikle, gazete makalelerinde bu insanların önemi vurgulanmıştır. 1872 yılında açılmış olan (ve bir mezhebe bağlı olmayan) Galata'daki Alman okulunun 1894 yılındaki büyük depremde hasar görmesinin ardından, 3 Ağustos 1894 tarihli *Kölnische Zeitung* gazetesi "Konstantinopol'deki Almanlar [...] en sert şekilde etkilenmişlerdir" diye yazmıştır. Ayrıca Alman okulunun, "uzun yıllardır fevkalade faydalı bir görev yerine getirdiğini ve binlerce çocuğun Alman varlığının bir par-

çası olarak kalabilmelerinin okula borçlu olduğunu” ifade etmiştir (Yazarı belli değil 1968: 173).

“Büyük çabalar ile yeniden yaşama döndürülmüş olan”¹⁰ Alman anaokulu da güçlü bir Alman kültür kurumuna dönüşmüş ve 1918 yılına dek el üzerinde tutulmuştur. Alman Lisesi’nin 1897 yılında, bugünkü yerinde, Şah Kulu Bostan Sokağı’nda açılan gurur verici binasında, küçük çocuklar okuluna da giriş katında iki oda ayrılmıştır.

II. Wilhelm döneminde ilk olarak, mali anlamda darboğazda olan Osmanlı İmparatorluğu’na yeniden büyük paralar akmıştır (Gencer 2004; Ortaylı 1981). Bu anlamda ilk adım, Anadolu Demiryolunun, İstanbul’u Ankara ve Konya’ya bağlayan ilk demiryolu hattının inşa edilmesidir.¹¹ Hugo Grothe, 1903 yılında yazdığı “Türk Topraklarında” adlı kitabında seyahat izlenimlerini dile getirmiş ve “Alman girişim ruhu [...], Alman sermayesi ve Alman mühendislerinin ustalığı sayesinde 1891-1896 yılları arasında tamamlanmış olan” “Osmanlı Anadolu Demiryolları”nı (*Chemin de fer ottoman d’Anatolie*) heyecanla ve hayranlıkla anmıştır (Grothe 1903: 232). Grothe “yeni demiryolu ile ülkeye Avrupa medeniyetinin geldiğini” (Grothe 1903: 233) ve Anadolu Demiryolunun “muazzam bir medeniyet hizmeti” gerçekleştirdiğini ve “günün birinde zengin bir ekin vermesi kesin tohumlar ekildiğini” ifade etmiştir (Grothe 1903: 303). Söz konusu demiryolu hattı, ileride yapılacak bir Bağdat hattı (Konya-Bağdat-Basra) ile İran Körfezi’ne kadar uzanacak bir bağlantı kurmuştur (Franzke 2003; Heigl 2004; Pohl 1999).

Bağdat demiryolu hattı, Alman emperyalizminin en önemli prestij aracı olmasına karşın, 1940 yılı Temmuz ayına dek tamamlanamamıştır. Planlanmış olan kıtalararası demiryolunun rayları, çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu topraklarında ve “böylece bir iktidar boşluğunda ilerlemekteydi” (van Laak 2005: 93). Bu tür “barışçıl nüfuz etme” (van Laak 2005: 94), Almanya’da çok sayıda taraftar bulmuştur. Saldırgan bir sömürge politikası yerine, çok sayıda emperyalist; demiryolu inşaatı, Alman okul ve hastaneleri kurulması ve Almancanın teşvik edilmesiyle Yakın ve Orta Doğu’da “Alman unsurunun” sağlama alınmasını istemekteydi. Albert Ritter 1913 yılında yazdığı ve çok okunan “Berlin-Bağdat” adlı broşüründe, kendinden emin bir tarzla “İrkımızın kaderi, Berlin-Bağdat görevinin yeri-

ne getirilmesine bağlıdır. Başarısız olursak, bu dünyada Teuton'ların hükmedeceği bir yurt kalmaz ve alinyazımız kültür artığı olarak kalmaktan öteye geçemez" (Gründer 2006: 214).

Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman etkisinin artmasıyla birlikte, İstanbul'da yaşayan Almanların sayısı da artmıştır. Demiryolu inşaatını ilerletmek amacıyla, memur ve mühendisler buraya yerleşiyorlardı. Yüzyılın sonlarında bu kişiler, Yedikule ve Haydarpaşa semtlerinde iki yeni Alman okulu daha açmışlardır. Haydarpaşa'daki okulda 1910 yılı Ocak ayında bir anaokulu da kurulmuştur. Türkiye'deki kuvvetli Alman varlığı, Alman imparatoru ve eşinin 1898 yılında yaptıkları ikinci ziyaretle vurgulanmış, söz konusu ziyaret Alman cemaatinin özgüvenini bir kez daha önemli ölçüde yükseltmiştir. Bunun yanı sıra, İstanbul'da yaşayan Almanların itibarı asla yüzyılın sonlarında olduğu kadar büyük olmamış ve bu durum anaokulu çocuklarının sayısına da net şekilde yansımıştır. 1897 ve 1919 yılları arasında, Alman anaokuluna devam eden çocuk sayısı sürekli 100'ün üzerinde olmuş, hatta çoğu yıl 200'ün üzerine de çıkmıştır. Ancak, bu çocukların yalnızca küçük bir kısmı Alman kökenliydi. 1900 ile 1903 yılları arasında, anaokuluna devam eden ortalama 200 çocuktan 30'u Almancayı anadili olarak konuşmaktaydı, ki bu sayı yüzde 15 oranına denk düşmektedir. Bu kalabalık çocuk grubuna tek bir hemşirenin bakması olanaksızdı. Suhle, 1899 yılı Şubat ayında "Anaokulumuzun bütün Alman cemaati ve cemaatteki Hıristiyan duyarlığın teşvik edilmesi açısından taşıdığı büyük önem gözönünde tutularak, eğer kabil ise, Paskalya Yortusu'nda bize anaokulu için ikinci bir hemşire gönderilmesini"¹² rica etmiştir. Kaiserswerth bu ricaya olumlu karşılık vermiş ve Hemşire Barbara Kettler'i İstanbul'a, ya da Kaiserswerth yıllık raporlarında defalarca ifade edildiği şekliyle, "sahte peygamberin başkentine" g öndermiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından, anaokulu çocuklarının sayısı, birkez daha önemli bir artış göstermiştir. Yönetici hemşirenin, 1915 tarihli ifadeleri, "Düşman ulusların tüm kurumları kapatılmışken, bizim hizmetimiz gelişmekte ve halkın, doğrusu özellikle Müslümanların itimadı ile desteklenmektedir" şeklindedir. "Hıristiyan kökenli toplum, ne yazık ki düşmanlarımız nedeniyle Almanya'nın aleyhinde konum almıştır." Söz konusu kitle "Almanya ve imparatoru yüzünden, bu

yeni savaşın sefaletini yaşamak zorunda olduklarını” düşünüyordu (DDB 1915: 2 ve devamı.). 1917 yılında küçük çocuk okulunda 325 çocuk kayıtlıydı ve çocuklar 1917-1918 yıllarında üç hemşire gözetimindeydi. Tümü de, İmparator II. Wilhelm’in 1917 yılında gerçekleştirdiği üçüncü ve son ziyaretine tanıklık etmişlerdir. Ancak bu kez, geçmişteki görkemden iz kalmamıştı. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu ile galip devletler arasındaki savaşı sona erdirmiştir. İttifak Güçleri’nin Türkiye’yi işgal etmesi ile, Kaiserswerth Hemşireleri de dahil olmak üzere, tüm Alman vatandaşları birkaç hafta içinde ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Tüm Alman kurumlarına el konulmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonunda yaşanan Osmanlı-Alman yenilgisi, Kaiserswerth’in Alman anaokulundaki şark hizmetinin de sonu anlamına gelmektedir. Hemşireler bir daha asla anaokuluna dönmediler.

1864 yılında kurulmuş olan Kaiserswerth anaokulunun aksine, 1882 yılında yeniden açılan Alman anaokulu iki hedef gütmektedir. Anaokulunun yöneticileri olan Kaiserswerth Hemşireleri, geçmişte olduğu gibi, kendilerine emanet edilen çocukları Protestan-Hıristiyan kişilikler olarak yetiştirmeye çalışmaktadırlar. Dönemin Alman Hayırsever Derneği yöneticileri olan elçilik vaizleri açısından da bu, anaokulun temel hedefiydi. Birçok kişi için ise aksine, Yakın Doğu’daki “Almanlık”ı sağlamlaştırmak amacıyla, olabildiğince çok çocuğa erken yaşta Almanca öğretmek ile ilgilenmekteydi. Mali darboğazlar nedeniyle, cemaat 1882 yılında Kaiserswerth’ten gelecek ucuz emek gücüne başvurmak durumunda kaldı.

SÜREKLİLİK VE DEĞİşİM ARASINDAKİ ANAOKULU

Mustafa Kemal Atatürk’ün 1923 yılı Ekim ayında Türkiye Cumhuriyeti’ni kurması ve 1924 yılı Mart ayında bir Türk-Alman dostluk anlaşmasının imzalanması ile Alman vatandaşları, Türkiye’ye geri dönme hakkı elde etmişlerdir. 1924 yılı Haziran ayında, cemaatin yeni rahibi Kurt Bercenkhuizen (doğum yılı 1891) İstanbul’a ulaşmıştır. Bu dönemde Protestan cemaati yaklaşık 500 kişiden oluşmaktaydı. Bir karşılaştırma yapmak gerekirse, İstanbul’da savaştan önce yaklaşık 3.000 Alman yaşamaktaydı.¹³ Bununla beraber, Alman cemaati takip eden yıllarda hızla büyümüştür. Yeni

gelenlerle ilgilenmenin yanı sıra, Alman Lisesi'nin yeniden açılması cemaatin en önemli hedefiydi. Cemaat, 1924 yılı Haziran ayında Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı'na, Alman Lisesi'ni yeniden açma izni rica eden bir dilekçe vermiştir. Dilekçe kabul görmüş ve böylece okul, 10 Kasım tarihinde, Polonya Sokağı 25 adresindeki kiralık bir binada 116 öğrenciyle öğretime başlamıştır. Yeniden açılan Alman Lisesi'nin bir anaokulu bölümü de vardı,¹⁴ ancak Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı, hemen derslerin başlamasının ardından bu anaokulunu kapatmıştır. Gerçi anaokulu 1 Ocak 1925 tarihinde yeniden derslere başlayabilmiştir, ancak "ne yazık ki, yalnızca Alman çocuklar ile".¹⁵ Bu tarihten sonra, diğer uluslara mensup çocukların bu okulda öğrenim görmesine izin verilmeyecekti. Türkiye Cumhuriyeti devletinin, Türkiye'de yürütülen Alman "kültür hizmetlerine" daha fazla göz yummaya niyeti yoktu. Fransızlar tarafından el konulmuş olan eski okul binasının, 1925 yılı Eylül ayında cemaate iade edilmesiyle, anaokulu da eski mekânına kavuşmuş oldu. 1924 yılı Kasım ayından itibaren Hella Kreuzer (kızlık adı Knechtel) önce Polonya Sokağı'nda, ardından Eylül 1925'ten itibaren Alman Lisesi'nde anaokulunu yönetmiştir. 1925/26 öğrenim yılında, 49 çocuk Hella Kreuzer ile Else Ruff gözetimindeki anaokuluna devam etmiştir.

Kurt Berckenhagen'in halefi Rahip Martin Kriebel (doğum tarihi 1907) 1932 yılında İstanbul'a ulaştığında, Alman cemaatinin diğer kuruluşları tamamlanmış durumdaydı. Ancak, Kriebel'in görev dönemi zor geçecekti, zira Nasyonal Sosyalizm, çok geçmeden Türkiye'de yaşayan Alman topluluğunda da kendine yer edinmiştir. Sempatizanlar, henüz 1933 yılı Mayıs ayında Hitler Gençliği İstanbul örgütünü kurmuşlardı (Dietrich 1998: 233). Grup, Almanya'daki kadar katı örgütlenmiş ve yapılanmıştır. Alman Lisesi'ne de artan sayıda ve maaşları Almanya tarafından ödenen nasyonal sosyalist öğretmenler gönderilmekteydi. "Birinci sınıf kültür siperi"¹⁶ olarak görülen Alman Lisesi nasyonal sosyalistler için özellikle çok değerliydi. Hem lisede, hem de Alman derneği Teutonia'da Nazi film gösterileri yapılıyor, yıllık spor festivallerinde "NS Spor ve Gençlik İdeolojisi" sergileniyordu (Dietrich 1998: 235). Öğrenci kayıtları bu karanlık zihniyetin Alman Lisesi'nde ne denli güçlü olduğunun göstergesidir: 1932/33 yılın-

da Alman Lisesi'nde 323 Yahudi öğrenci varken, 1942/43 öğretim yılında aynı sayı yalnızca 7'dir.¹⁷

Bu dönemde, anaokulunun durumu hakkında ne yazık ki yeterli bilgiye sahip değiliz. Hella Knechtel'in halefi Gundi Teyze olarak bilinen kişidir. Gundi Teyze 1941/42 öğretim yılında birçok çocuk gibi Helga Bruckner-Raymund ve Erwin Köhle'ye yöneticilik yapmıştır. Bayan Raymund anaokulun doğrudan iç avluya açılan bir kapısı olduğunu anımsıyor. Anlaşılan o ki, geçen tüm yıllar içinde avlunun şekli değişmemiştir. Bayan Köhle'nin 1941 tarihli fotoğraflarında dokuz anaokulu öğrencisi görülmektedir. Ancak, Bayan Raymund sayının daha fazla olması gerektiğini düşünmektedir.¹⁸ Anaokulu, 1942-1943 yılları arasında kısa süre kapalı kalmasının ardından, 4 Şubat 1943 tarihinde Gisela Kedor tarafından 12 çocukla yeniden açılmıştır. Ancak bu çocukların "hastalıklar, trafik güçlükleri vb. nedenlerle genelde yarısı, hatta yarıdan çoğu okula devam etmiyordu."¹⁹ Okulun o dönemki müdürü Ludwig Scheuermann konuyla ilgili "Anaokulunun fazla rağbet görmemesi Bayan Kedor için hayal kırıklığı olmuştu" diye yazmıştı. Scheuermann onu "buradaki görevimiz, aksi halde telafi edilemez konuma gelecek olan, Türkiye'deki Alman kültür hizmetini daha iyi günlere taşımaktır"²⁰ diyerek ikna etmeye çalışmıştır. Ancak, topluluk daha iyi günlerin gelmesini boşuna ummuştu. 1944 yılı Ağustos ayında, tarafsız Türkiye, Alman Reich'ı ile tüm diplomatik ilişkilerini kesmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında olduğu gibi, tüm Alman kurumlarına (Alman Hastanesi istisnasıyla) el konulmuştur. Bunun yanı sıra Türkiye, Alman pasaportuna sahip herkesin Almanya'ya dönmesini ya da Anadolu'da gözlem altında tutulmasını talep etmiştir. Gözaltına alınanların, 1945 yılı Aralık ayında evlerine, yani genelde İstanbul'a dönmelerine izin verilmiştir. Topluluk, Alman okulunun binasını ancak 1953 yılında geri alabilmiştir. Her ne kadar yeni müdür Karl Steuerwald (1905-1989) anaokulunu yeniden açmak istediye de, okul Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı'nın da iznine karşın 1955/56 yılında kapalı kalmıştır. Neden olarak "hedef kitlenin" çok küçük olması ve "eğitim hakkı sahiplerinin çoğunun okuldan çok uzakta" oturuyor olması gösterilmektedir.²¹

Helga Blanke'nin anaokulunu 1961 yılında Teutonia binasında yeniden açmasına kadar, ailelerin çoğu, çocuklarını bakım için Alman dadılarına emanet etmekteydi.²² Ayrıca görünen odur ki, bir ya da daha fazla özel anaokulu da mevcuttu.²³ Daha sonra, anaokulunun 1944 yılında kapatılmasından 17 yıl sonra, Alman cemaati teşebbüsü ele almış ve 1961 yılı Kasım ayında Teutonia Anaokulu'nu kurmuştur. Hedef geçmişteki gibiydi: Çocuklar küçük yaşta Almanca öğrenmeliydi. Bayan Blanke 1964 yılına dek Teutonia'da yaşamış ve çalışmıştır. Artık, gitgide daha fazla aile, çocuğunu ona göndermekteydi. Başta Alman Lisesi öğretmenleri, sonraları ise özel sektör temsilcileri ile Başkonsolosluk çalışanları. Tüzüğe göre, okula yalnızca "sağlıklı ve Almanca konuşan çocuklar" ve en çok 25 öğrenci alınmaktaydı.²⁴ Bayan Blanke'nin görev süresinin sonlarına doğru, okula çok sayıda çift uyruklu çocuk da kayıt olmuştu.

1964 yılı sonbaharında anaokulunun yönetimini Oda Boro üstlenmiştir. Üç yıl sonra ise, Ingeborg Çelik halefi olmuştur. Bayan Çelik, Bonn'daki Başkonsolosluk aracılığıyla İstanbul'a gönderilmiş ve dört yıl boyunca yılda ortalama 25 adet, aralarında çok sayıda Hollandalının da olduğu Almanca konuşan ailenin çocuğunu yönetmiştir. Anaokulu hâlâ Teutonia binasında çalışmaktaydı. Üyeleri aynı zamanda Teutonia'nın yönetim kurulunda olan bir aile heyeti işleri yürütmekteydi. Bayan Çelik'in halefi Antje Wirsing'dir. Onun yönetimi sırasında, 1976 yılı sonbaharında, "Ingeborg Teyze" anaokuluna dönmüştür. Söz konusu dönemde okulda küçükler ve okul öncesi olmak üzere iki grup halinde 50'nin üzerinde çocuk öğrenim görmektedir. Bayan Çelik, yeniden dört yıllık bir süre için anaokulu yönetimine dönmüş, görevi 1980 yılı ilkbaharında sona ermiştir.²⁵ Monika Yaramancı'nın kısa süren yönetiminin ardından, Marie-Luise Baresel 1982 yılı sonbaharında göreve gelmiştir. Bayan Baresel anaokulunu 1986 yılı başına dek yönetmiştir. Sonrasında, bir süre yöneticisiz kalan anaokulu müdürlüğüne, 1987 yılı Eylül ayında Renate Schlosser-Zengin gelmiş; kendisi 2007 yılında 20. yıldönümünü kutlamıştır.

1961 yılında yeniden açılmış olan Alman anaokulunun arşiv tutması nedeniyle, okula devam eden çocuklar hakkında elimizde bir veri bulunmamaktadır. İlk olarak Bayan Schlosser-Zengin, 1990 yılından itibaren yıllık çocuk sayısını kayda geçirmiştir. 2006 yılına dek, aralarında çok sayı-

da çift uyruklu da olmak üzere, ortalama yıllık 34 çocuk söz konusudur. Almanca dil dersi, eskisi gibi İstanbul Alman Anaokulu'nun temel eğitim içeriğini oluşturmaktadır.

ÖZET

İstanbul'daki Alman cemaatinde, en azından Protestanlar arasında, kendilerine ait bir anaokuluna sahip olma dileği, henüz erken dönemde bile mevcuttu. Cemaat üyeleri, 1850 yılında kurdukları Protestan okulunda bir de anaokulu açmışlardır. Böylece, çok dilli çocuklara okul öncesi dönemde Almanca öğretmeyi denemişlerdir. İkinci girişim ise, Kaiserswerth Diakonisleri'nden gelmiştir. Hemşireler 1864 yılında, her ulustan çocuğa açık olan anaokulu kurmuşlardır. Protestan çocuk terbiyesi vererek, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Protestan etkisini güçlendirebileceklerine inanıyorlardı. Almanca dil dersi ise, hemşireler için ikincil bir öneme sahipti.

Yüzyılın sonunda, Alman kültür emperyalizminin yükseldiği dönemde, 1882 yılında yeniden açılmış olan anaokulu, "yurtdışındaki Almanlar"ın merkezi kültür kuruluşu olmuştur. Anaokulunun yöneticileri eskisi gibi Kaiserswerth'den geliyor ve her şeyden önce misyonerlik görevlerini yerine getirmek istiyor olsalar da, anaokulunun ana hedefi artık, olabildiğince çok çocuğa, olabildiğince erken yaşta Almanca öğretmektir. Böylece, çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "Alman unsuru"nun sağlama alınması amaçlanmaktaydı.

Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilginin ardından, Almanların Alman vatandaşlığına sahip olmayan çocuklara eğitim verme hakkı kalmamıştır. Anaokulunun 1925 yılında yeniden açılışından, 1944 yılına dek Alman anaokulunun az sayıda öğrencisi olmuştur. 1953 yılında yeniden öğrenime açılan Alman Lisesi'nde ise bir anaokulu açılmamıştır. Ancak 1961 yılında, cemaat, İstanbul'daki uzun soluklu Alman anaokulu geleneğini bugüne dek sürdürecektir. Teutonia Anaokulu'nu kurmuştur. Son on yıllarda, çift uyruklu çocukların sayısının artması sonucu, anaokuluna devam eden çocukların sayısı da yeniden artmıştır. Eğitimin asli hedefi ise, 20. yüzyılda pek değişiklik göstermemiştir: Alman (ya da Alman-Türk) kökenli çocuklara erken yaşta sağlam Almanca dilbilgisi verilmesi amacı güdülmektedir.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

Berlin Dışişleri Bakanlığı (AA)

Dosya 350: İstanbul

Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (BA)

Dosya R/4901 6657: Betrifft die deutsche Oberrealschule in İstanbul

Evangelisches Zentralarchiv Berlin (EZAB)

– Protokolle des deutsch-evangelischen Wohlthätigkeitsvereins in Constantinopel:

Dosya: 122/78, 8 Mayıs 1867 – 13 Haziran 1906

Dosya: 122/79, 7 Mayıs 1907 – 3 Nisan 1918

– Jahreshefte der Deutschen Evangelischen Gemeinde zu İstanbul (JEG)

Fliedner-Kulturstiftung Kaiserswerth (FKS)

– Berichte über die Diakonissen-Stationen im Morgenland 1851-1899 (BDS)

– Dank- und Denk-Blätter 1901-1919 (DDB)

Dosya 256: İstanbul, Schule und Kinderheim in Bebek 1871-76

Dosya 256: Kleinkinderschule (KKS) 1881-99, 1912-18

Dosya 256: Diverses 1902-19

Dosya 256: Korrespondenz 1919-25

Dosya 323: Deutsche Schule 1923-55

BİRİNCİL VE İKİNCİL KAYNAKLAR

Bachmann, M. 2003. *Tarabya. Geschichte und Entwicklung der historischen Sommerresidenz des deutschen Botschafters am Bosphorus*. İstanbul: Alman Arkeoloji Enstitüsü.

Deutsche Schule İstanbul (Ed.) 1958. *Festschrift zum 90jährigen Bestehen der Deutschen Schule İstanbul*. Bergisch Gladbach.

Deutsche Schule İstanbul (Ed.) 1968. *Festschrift zum 100jährigen Bestehen der Deutschen Schule İstanbul 1868-1968*. İstanbul.

Deutsche Schule İstanbul (Ed.) 1993. *125 Jahre Deutsche Schule İstanbul*. Festschrift. İstanbul.

Dietrich, A. 1998. *Deutschsein in İstanbul. Nationalisierung und Orientierung in der deutschsprachigen Community von 1843 bis 1956*. Opladen: Leske + Budrich.

Disselhoff, J. 1886. *Denkschrift zur Jubelfeier der Erneuerung des apostolischen Diakonissen-Amtes und der fünfzigjährigen Wirksamkeit des Diakonissen-Mutterhauses zu Kaiserswerth a. Rhein*. Kaiserswerth.

Felgentreff, R. 1998. *Das Diakoniewerk Kaiserswerth 1836-1998. Von der Diakonissenanstalt zum Diakoniewerk. Ein Überblick*. Düsseldorf-Kaiserswerth: Heimat- und Bürgerverein Kaiserswerth.

Franzke, J. (Ed.) 2003. *Bagdad-und Hedjazbahn. Deutsche Eisenbahngeschichte im Vorderen Orient*. Nürnberg: Tümmel.

Gaerte, F. O. 1989. *Das Deutsche Kaiserliche Palais in İstanbul*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü.

- Gencer, M. 2002. "Deutsch-türkische Interaktionen im Rahmen der Modernisierung, der Bildung, der Wirtschaft und des Militärs (1908-1918)," *Zeitschrift für Türkeistudien* (15/1-2): 73-98.
- Gencer, M. 2004. "Der deutsche Faktor in der spätoomanischen Politik (1871-1918)," *Zeitschrift für Türkeistudien* (17/1-2): 23-49.
- Generalkonsulat der Bundesrepublik Deutschland Istanbul (Ed.) 1989. *Das Kaiserliche Palais in Istanbul und die deutsch-türkischen Beziehungen*, Istanbul: Narin.
- Grothe, H. 1903. *Auf türkischer Erde. Reisebilder und Studien*. Berlin: Allg. Verein für Dt. Litteratur.
- Gründer, H. (Ed.) 2006. *...da und dort ein junges Deutschland gründen, Rassismus, Kolonien und kolonialer Gedanke vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. München: Deutscher Taschenbuchverlag.
- Heigl, P. 2004. *Schotter für die Wüste. Die Bagdadbahn und ihre deutschen Bauingenieure*. Nürnberg: Eigenverlag Heigl.
- Jaschinski, K. 2002. "Des Kaisers Reise in den Vorderen Orient 1898, ihr historischer Platz und ihre Dimensionen," K. Jaschinski ve J. Waldschmidt (Ed.) *Des Kaisers Reise in den Orient 1898 içinde*, Berlin: Trafo-Verlag, 17-36.
- Joraschek, J. 1993. "Ein kurzer Abriss der Baugeschichte von den ersten Anfängen bis heute." *Deutsche Schule Istanbul* (Ed.) *125 Jahre Deutsche Schule Istanbul. Festschrift içinde*. Istanbul, 103-105.
- Kössler, A. 1989. "Die Besuche Kaiser Wilhelms II. in Istanbul (1889, 1898, 1917)," *Generalkonsulat der Bundesrepublik Deutschland Istanbul* (Ed.), *Das Kaiserliche Palais in Istanbul und die deutsch-türkischen Beziehungen içinde*. Istanbul: Narin, 31-42.
- Kriebel, M. *Die Geschichte der deutschen evangelischen Gemeinde in Istanbul-Istanbul von 1843 bis 1932*. Istanbul 1992
- Meyer-Schlichtmann, C. 1992. *Von der Preussischen Gesandtschaft zum Doğan-Apartmanı. 130 Jahre Geschichte eines Grundstückes und Hauses in Beyoğlu*. Istanbul: Istanbul Kitaplığı.
- Ordu, A. B. 1982. "Dokumente zur Geschichte des Deutschen Krankenhauses in Istanbul." Marburg. (yayımlanmamış doktora tezi).
- Ortaylı, İ. 1983. *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*. Ankara: Kaynak Yayınları.
- Pohl, M. 1999. *Von Stambul nach Bagdad. Die Geschichte einer berühmten Eisenbahn*. München: Piper.
- Polkehn, K. 2002. "Wilhelm II. in Istanbul. Der politische Startschuss zum Bau der Bagdadbahn." K. Jaschinski ve J. Waldschmidt (Ed.) *Des Kaisers Reise in den Orient 1898 içinde*. Berlin: Trafo-Verlag, 61-73.
- Pschichholz, C. 2008. "Immigration of German-Speaking People to the Territory of Modern-Day Turkey (1850-1918)." M. Schulze ve D. G. John et al. (Ed.) *German Immigrants and Their Descendants: Culture, History, Language içinde*. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press.
- Radt, B. 2001. *Geschichte der Teutonia. Deutsches Vereinsleben in Istanbul 1847-2000*. Würzburg: Ergon.
- Richter, J. St. 1997. *Die Orientreise Kaiser Wilhelms II. 1898. Eine Studie zur deutschen Außenpolitik an der Wende zum 20. Jahrhundert*. Hamburg: Kovac.
- Toprak, Z. 1994. "Nüfus – Fetihten 1950'ye." *Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı* (Ed.) *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi içinde*. (6): 108-111.
- Van Laak, D. 2005. *Über alles in der Welt. Deutscher Imperialismus im 19. und 20. Jahrhundert*. München: Beck.

- Verein Aktives Museum (Ed.) 2000. *Haymatloz – Exil in der Türkei 1933-1945*. Berlin: Verein Aktives Museum.
- Von Caucig, F. *Von Constantinopel nach Istanbul*. Hazırlayan ve yayınlayan Annemarie Hagen. Nürnberg.
- Von Moltke, H. 1979. *Unter dem Halbmond. Erlebnisse in der alten Türkei 1835-1839*. Tübingen, Basel: Erdmann.
- Wallach, J. L. 1976. *Anatomie einer Militärhilfe. Die preußisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei (1835-1919)*. Düsseldorf: Droste.
- Yazarı belli değil, 1968. "Die Deutsche Schule im Spiegel von Zeitungsmeldungen aus der Kaiserzeit." *Deutsche Schule Istanbul* (Ed.) *Festschrift zum 100jährigen Bestehen der Deutschen Schule Istanbul 1868-1968* içinde. Istanbul, 173ve devamı.

NOTLAR

- 1 İstanbul, Almanca kaynaklarda 20. yüzyılın 20'li yıllarının sonuna dek genellikle Konstantinopol adıyla anılmıştır.
- 2 İstanbul'daki Alman topluluğu ve kurumları hakkında bugüne dek yayımlanan çalışmalar: Bachmann (2003); İstanbul Alman Lisesi (Ed.) (1958); İstanbul Alman Lisesi (Ed.) (1968); İstanbul Alman Lisesi (Ed.) (1993); Dietrich (1998); Gaerte (1989); Federal Almanya İstanbul Başkonsolosluğu (Ed.) (1989); Kriebel (tarihsiz); Meyer-Schlichtmann (1992); Ordu (1982); Radt (2001).
- 3 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'un toplam nüfusu yaklaşık yarım milyon olarak tahmin edilmektedir (Toprak 1994: 109).
- 4 Mordtmann'ın Flieger'e yazdığı 19 Ocak 1848 tarihli mektuptan (Kriebel: 31).
- 5 Sühle'den Kaiserswerth'e mektup, 28 Temmuz 1873. FKS 256, Bebek 1871-76.
- 6 Sühle'den Kaiserswerth'e mektup, 12 Haziran 1873. FKS 256, Bebek 1871-76.
- 7 Hemşire Marie Hirsch'den Kaiserswerth'e mektup, 22 Nisan 1873. FKS 256, Bebek 1871-76.
- 8 Genel Kurul Toplantısı, 5 Mayıs 1882. EZAB 122/78.
- 9 Sühle'den Kaiserswerth'e mektup, 22 Mayıs 1882. FKS 256, KKS 1881-99.
- 10 Sühle'den Kaiserswerth'e mektup, 3 Ocak 1893. FKS 256, KKS 1881-99.
- 11 İstanbul Haydarpaşa-Eskişehir-Ankara hattı, 1892 yılı Haziran ayında; Eskişehir-Konya bağlantısı ise 1896 yılı Temmuz ayında hizmete açılmıştır (Heigl 2004: 27).
- 12 Sühle'den Kaiserswerth'e mektup, 17 Şubat 1899. FKS 256, KKS 1881-99.
- 13 "İstanbul'daki Almanlar"dan alınmıştır. Preusser'den Lüttichau'ya mektup, 14 Ocak 1925. FKS 323, Alman Lisesi 1923-55.
- 14 Böylece anaokulu, ikinci kez Polonya Sokağı'ndaydı.
- 15 Preusser'den Lüttichau'ya mektup, 14 Ocak 1925. FKS 323, Alman Lisesi 1923-55.
- 16 İstanbul Alman Lisesi hakkında rapor ve Alman menfaatlerinin korunmasına yönelik öneriler (Dietrich 1998: 239).
- 17 Rudolf Benze'nin İstanbul'daki olgunluk sınavı, okul bitirme sınavı ve 1943 Mayıs/Haziran okul reformu hakkındaki raporu. BA R/4901 6657.
- 18 Helga Bruckner-Raymund ile söyleşi, 9.5.2007.

- 19 Rudolf Benze'nin İstanbul'daki olgunluk sınavı, okul bitirme sınavı ve 1943 Mayıs/Haziran okul reformu hakkındaki raporu. BA R/4901 6657.
- 20 A.g.e.
- 21 Yıllık Rapor 1953/54. FKS 323, Alman Lisesi 1923-55.
- 22 Gerhart Mahler'den mektup, 28.12.2006.
- 23 Anette Böhmer ile söyleşi, 28.1.2007.
- 24 Helga Blanke-Bott ile söyleşi, 10.5.2007.
- 25 Ingeborg Çelik ile söyleşi, 29.4.2007.

ALMANYA'DAN TÜRKİYE'YE ULUSAŞIRI GÖÇ

Günümüzde işçi göçü ve sürgün halen yaygın göç konseptlerini oluşturuyor. Burada normal durum olarak algılanan “yerleşikliğe,” birey veya gruplar memleketlerinden uzun vadeli veya kalıcı şekilde ayrılarak “ara veriyorlar.” Göçmenler memleketlerine olan bağlarını yavaş yavaş yitiriyor ya da bu bağları artık yalnızca sembolik düzlemde sürdürebiliyorlar. Ancak bu kavramlar günümüz göç hareketlerini ampirik anlamda açıklamakta yetersiz kalmaktadır, zira göç artık başlıbaşına bir varoluş şekli haline gelmiştir. Sürekli olarak hareketlilikle şekillenen yaşamların sayısı gitgide artmaktadır. Özellikle de, küreselleşen ekonomik sistem ve dünya toplumu böylesi bir gelişimi destekliyor. Yeni göçmen kitlesi memleketiyle etkin ilişkiler sürdürmektedir. Teknik iletişim araçları ve modern ulaşım yöntemleri de bu ilişkinin sürdürülmesini kolaylaştırmaktadır. Bu şekilde, bilgi, mallar ve kişilerin dolaşımına olanak tanıyan, sınırları aşan yapılar ve toplumsal ağlar oluşmaktadır. Böylesi toplumsal ağlar ve ilişkiler memleketine geri dönen göçmenlerin yararlanabileceği kaynaklar olarak fayda göstermektedir (Marx 2000: 204).

90'lı yıllarda, artan küreselleşme ortamında “ulusaşırı göç” kavramı ortaya çıkmıştır. Bu kavram, son yıllarda artan ve insanların farklı nedenlerle memleketlerinden geçici ya da kalıcı olarak göç ettikleri ve aynı anda hem ev sahibi toplum, hem de geldikleri toplum ile değişik formlarda toplumsal, siyasi, dini, ekonomik ve örgütsel bağlar kurdukları ve sürdürdükleri bir göç türüne işaret etmektedir (Harmsen 1999: 34-35).

Bugüne dek, Almanya'dan Türkiye'ye gelen ulusaşırı göç, ne kamu tartışmalarında, ne de bilimsel ortamda fazla ilgi çekmiştir. Genelde Türk-Alman göç tarihi, Almanya'ya göç eden Türk işçiler ya da Nazi döneminde memleketlerinden kaçarak İstanbul ya da Ankara'ya yerleşen mülteciler bağlamında değerlendirilmektedir. Konunun şimdiye dek akademik çevrelerce ele alınmamasını, her şeyden önce istatistiki olarak açıklamak müm-

kün: yabancıların sicil kayıt verilerine göre, Almanya'da 2,5 milyonu aşkın sayıda Türk yaşamaktadır.² Buna karşılık, Türkiye'de yaşayan Almanların sayısı 55.000 civarında tahmin edilmektedir.³ Bununla beraber, yoğun ikili ilişkilerle İstanbul'da ve güney sahillerinde gitgide gözle görünür bir hal alan yerleşik Alman topluluğu (*community*) (Dietrich 1998) dikkate alındığında, konuya ilgisiz kalınmaması gerektiği açıktır.

GÜNÜMÜZDE TÜRKİYE'YE GÖÇÜN NEDENLERİ

Almanya'dan gelen ulusaşırı göç, Türkiye'de 80'li yılların ortalarından bu yana değişen siyasi koşulların bir sonucudur. Dönemin başbakanı Turgut Özal tarafından teşvik edilen ekonomik liberalleşme, yabancı şirketler açısından yatırıma uygun bir ortam yaratmış ve yoğun Türk-Alman ticaret ilişkilerinden dolayı, bu ortamdan ilk olarak Alman şirketleri yararlanmıştır. Söz konusu şirketler, Türkiye'de şubeler ya da yerli ortaklı şirketler kurmuşlardır. Ekonomik açılımı, kısa süre sonra siyasi bir açılım izlemiş ve bu bağlamda kültür enstitüleri ve siyasi partilere yakınlıkları ile bilinen vakıflar Türkiye'de etkinlik kazanmışlardır.

Bu tür Alman kuruluşlarının temsilcileri Türkiye'ye geçici süreli ve tanımlanmış bir mesleki görevlendirmeye gelmektedirler. Bu grup, iş aramışındaki klasik göçmenlerden değil, yüksek nitelikli, alanında uzmanlaşmış çalışan ya da yöneticilerden oluşmaktadır. İkamet ettikleri süre dahilinde, yaşamlarının odak noktası Türkiye olsa da, söz konusu kişiler Almanya ve Türkiye arasında düzenli olarak gidip gelmekte ve böylece her iki ülkede de toplumsal bağlantılarını sürdürmektedirler.⁴ Ulusaşırı seçkinler olarak nitelendirilen (Harmsen 1999: 34-35) bu gruba, uluslararası şirketlerin yöneticilerinin yanı sıra, diplomatlar, gelişim destek projelerinde çalışanlar, bilim insanları ve sanatçılar dahildir. Bu kişiler göç etmeye ya da gidecekleri yere kendileri karar vermemekte, çoğu kez mensubu bulundukları kurum/örgüt tarafından gönderilmektedirler.⁵ Geçici görevle yurtdışından gelen bu kişiler İstanbul, Ankara ve İzmir gibi Türkiye'nin batısında yer alan büyük şehirlerde göçmen toplumunun çoğunluğunu oluşturmakta; meslekleri ve Türkiye'deki görevleri nedeniyle bu kişiler de Almanya-Türkiye ilişkilerinde de bir aktör olarak rol oynamaktadır.

Ulusasını seçkinler Türkiye’de resmen kayıtlı olup ikamet ve çalışma izinlerine sahipken, geçen yıllarda gittikçe güçlenen ve Almanya’dan gelen uzun dönem turistleri, emekliler ve medeniyet eleştirmenlerinden⁶ oluşan grup istatistiklere yansımamaktadır. Söz konusu kişiler, Türkiye’ye turist olarak giriş yapmakta, dolayısıyla üç aylık kalış süresince kayıt olma sorumluluğu taşımamaktadırlar. Bu sürenin sona ermesinin ardından, kişiler kısa süre için yurtdışına çıkmakta⁷ ve böylece resmi makamlara haber verme ve kayıt olma sorumluluğu olmaksızın bir başka üç ay daha geçirme hakkı elde etmektedirler. Özellikle Türkiye’nin güney sahillerindeki tatil bölgeleri, son anılan grup açısından en popüler yerleri oluşturmaktadır. Alanya Tapu Dairesi,⁸ bölgede emlak sahibi yaklaşık 7.000 Alman vatandaşı⁹ olduğu bilgisini vermektedir.

Hangi kişisel nedenler Almanları Türkiye’ye getirmektedir? Özel ve iş hayatlarında günlük yaşamları nasıldır? Güncel Almanya-Türkiye ilişkilerinin şekillendirilmesinde nasıl bir rol oynamaktadırlar? Avrupa’ya nasıl bir Türkiye imajı taşımaktadırlar? Aşağıdaki bölümde bu soruları irdedeceğiz.¹⁰

ÖRNEKLEM GRUP HAKKINDA VERİLER

Konu ile ilgili açıklamalarım, 2003 Ağustosunu ile 2007 Şubatı arasında İstanbul, Alanya ve Ankara’daki Almanlar ile gerçekleştirdiğim 26 görüşmeye dayanmaktadır. Görüşeceğim kişileri seçerken kullandığım ölçüt, o zaman diliminde yaşamlarını Türkiye merkezli olarak sürdürüyor olmaları, Alman topluluğunu (*community*) şekillendirmeleri ya da onun sunduğu olanakları kullanmaları ve topluluk bünyesinde ya da meslekleri çerçevesinde Türk-Alman ilişkilerine etki edebilecek eylem olanaklarına sahip olmalarıydı.¹¹ Alman kurumlarındaki etkinlikler bağlamında ilk bağlantılarımı kurmanın ardından, görüşme yaptığım kişilerin sayısı giderek artmıştır.

Örneklem grubu meslekleri, göç nedenleri, Türkiye’de kalış süreleri, yaşları ve cinsiyetleri yönünden çok heterojen yapıdadır. Bu noktaya özellikle dikkat edilmiştir, zira böylece Almanya’dan Türkiye’ye gelen göçün farklı yönleri aktarılacaktır.¹² Görüşülen kişiler arasında uluslararası şirketler tarafından Türkiye’ye gönderilen yedi yönetici, iki kültür kuruluşu temsilcisi ve iki öğretmen vardır. Beş kişi, Türkiye’ye göç eden kişile-

rin aile üyelerinden, altı kişi Türkiye'nin güney kıyılarında yaşayan uzun dönem turistlerinden ve dört kişi de İstanbul'da serbest meslek sahipleri arasından seçilmiştir. Tüm bu insanları, ortak bir etnik köken ve ortak bir dil bağlamaktadır.

Görüşmeler, serbest formatta yürütülmüş; bu format sayesinde görüşmeler kişisel bir sohbet niteliğine bürünmüştür. Görüşülen kişiler ile güven ortamı oluşturulması ve böylece olabildiğince çok, ancak özel bir ortamda elde edilebilecek miktarda bilgi edinilmesi hedeflenmiştir. Serbest görüşme şekli, iletişim sürecini yönlendirmeye engel olmaksızın, sohbete esneklik ve derinlik katmaya izin vermektedir. Göçmenlere öncelikle, Türkiye'de kalma nedenleri sorulmuş; ardından iş ve meslek yaşamına, aileye, Türk toplumu ve Almanlar ile olan bağlantılara, geri dönüş niyetlerine ve kendilerine dair sorular yönlendirilmiştir. Görüşülen kişiler, her soruya farklı bir ilgi göstermişler, böylece her görüşme bir buçuk ila üç saat kadar sürmüştür. Genel bir çözümleme ile görüşmelerden elde edilen veriler bir araya getirilmiş ve değerlendirilmiştir.

TÜRKİYE'DE GÜNLÜK YAŞAM

Geçici Görevli Yabancı Kuruluş Temsilcileri

Yukarıda anılan göçmen grupları (uzun dönem turistleri /emekliler, şirketlerin gönderdiği yöneticiler / ulusaşırı seçkinler, medeniyet eleştirmenleri) arasında, yabancı kuruluş temsilcileri, kendi iş alanları dışında toplumla en az ilişki kuran gruptur. Türklerle bağlantıları mesleki çerçeve, yani ticaret ortakları ya da kurum içi iş arkadaşlarıyla sınırlıdır. Bu durum özellikle, Alman şirketlerinin temsilcileri için geçerlidir. Bu grup için ön planda olan, görevlerini yerine getirmektir. Türkiye'deki varlıklarının kendilerine verilen görevle bağlantılı olduğunun bilincindedirler. Özel sektörde çalışan, yurtdışından gönderilmiş tüm yabancılar görüşme sırasında "[...] ben, şirket beni nereye gönderirse, oraya giderim. Bu, Türkiye olmazsa, başka bir ülke olacaktır [...]" ifadesini kullanmıştır.

Başlangıçta Türkçe öğrenme gayreti vardır, ancak genelde ilk birkaç haftadan sonra dil derslerinden vazgeçilmektedir. Görüştüğüm kişiler, dil

öğrenmeyi zahmetli ve çok zaman gerektiren bir iş olarak değerlendirmek-
te, uluslararası şirketlerin temsilcileri ise, birlikte çalışılan kişiler ya Alman-
ca ya da İngilizce konuşabildiği için bunu gereksiz bulmaktadır. Görüştü-
ğüm kişilerden biri bana, eşinin Türk olmasına ve 18 yıldır Türkiye’de yaşı-
yor olmasına karşın hâlâ Türkçe konuşmadığını, zira İngilizce iletişim
kurmanın kendisine daha kolay geldiğini ifade etmiştir.

Görüşülen yabancı kuruluş temsilcileri ya da görevlilerinin tümü,
Türkiye’deki resmi makamlarla hiçbir sorun yaşamadıklarını, zira bu konu-
daki bağlantıları Türk iş arkadaşlarının üstlendiklerini anlatmaktadır. Bu
grup, Türkiye’de resmen kayıtlı, ikamet ve çalışma iznine sahip kişilerden
oluşmaktadır. Kendi ifadelerine göre, Türkiye-Almanya arasında çıkan kriz-
ler de işlerini pek etkilememiştir. Buna neden olarak, siyasi anlamda üst
düzey bağlantılarının iyi olmasını görmektedirler. Özellikle şirket temsilci-
leri karşılaşılan engellerle ilgili sorularda, uluslararası ekonomik yatırımla-
rın Türk ekonomisinin gelişimi açısından faydalarına dikkat çekmektedir-
ler. Bu noktada Türk ekonomisi ise “[...] özelleştirme çok yetersiz ve [...]”
zahmetli bürokrasi [...]” ifadeleriyle eleştirilmektedir.

Siyasi vakıfların, bilimsel kurumların ya da kültür enstitülerinin
temsilcileri açısından ise, konu daha sorunludur, zira söz konusu kişiler iş-
leri gereği, sıklıkla (ve kimi zaman eleştirel şekilde) toplumsal ve siyasi ko-
nulara görüş bildirmek durumunda kalmaktadırlar. Bu kişilerin işleri sık-
ça “ülkenin içişlerine karışmak” olarak değerlendirilmektedir.¹³

Yabancı kuruluş temsilci ya da görevlileri ve bu kişilerin aileleri, Bo-
ğaziçi Almanları¹⁴ ve savaş sonrası mülteciler ile birlikte, ekonomi ve kültür
metropolü İstanbul’daki Alman kolonisini oluşturmaktadırlar. Yabancı ku-
ruluş temsilcilerinin eşleri ve çocukları Türk toplumuna daha çabuk uyum
sağlamaktadırlar, zira günlük yaşamın alışverişi, okul, komşularla ilişkiler
gibi yönlerini organize etmek durumundadırlar. Bu nedenle eşlerin Türk-
çe bilgisi daha iyidir. Buna karşın, toplumsal bağlantıları söz konusu oldu-
ğunda Alman topluluğunun olanaklarına ve altyapısına başvuramaktadırlar.
Bu yapılar arasında Die Brücke Derneği, bakım yurdu, kiliseler ve okullar
sayılabilir. Bu kişiler koloninin toplumsal etkinliklerine katılmakta; şenlik-
ler, hayır organizasyonları, konferanslar vb. düzenlemektedirler.

İstanbul'da yaşayan yabancı şirket çalışanlarının görüştüğümüz eş-leri, Boğaz şehrindeki yaşamlarını rahat olarak tanımlamaktadır. Bu kişiler, bir yandan Alman olarak diğer uluslara mensup yabancılara göre; diğer yandan ise memleketlerindeki durumlarına kıyasla özel konumlarını vurgulamaktadırlar. Ayrıcalıklarının algılama şekilleri, görüştüğüm bir kişinin şu ifadelerinde kendini göstermektedir: “[...] bir dükkân ya da polis merkezinde, diğerlerinden, örneğin eski Doğu Bloku ülkelerinden gelen bir kadından farklı muamele görüyorum. [...]” ya da “[...] elbette burada durumumuz gayet iyi. [...] yaşam standardımız yüksek [...] burada yaşadığımız gibi bir daireye Almanya’ da asla sahip olamazdık. [...] Boğaz manzaralı harika bir yerde yaşıyoruz [...].”

Görüşülen kişiler, İstanbul’un, geçmişteki bilgilerinden kaynaklanan beklentilerinin aksine, batılı bir şehir oluşunu da olumlu şekilde değerlendirmektedirler. Görüşmelerden birinden alıntı, bu yaklaşımı yansıtmaktadır: “[...] eskiden, Türkiye’nin çok Doğulu bir ülke olduğunu sanıyordum. Oysa İstanbul daha çok Batılı ya da Avrupalı bir şehir [...].”

EMEKLİLER / UZUN DÖNEM TURİSTLERİ

Emeklilik dönemlerinde Türkiye’nin sahil bölgelerine yerleşen Almanlar, bu tercihleri için Batı Avrupa’ya oranla ucuz geçim masrafları, yumuşak iklim ve çekici doğayı gerekçe göstermektedirler. Bu kişiler genelde, Türkiye’de geçirdikleri bir tatil sonrasında, daha uzun süreli bir ikamete karar vermekte ve kendi tabirleriyle “yaşamlarının sonbaharını” burada geçirmektedirler.

Yukarıda anılan iki grubun yanı sıra, kültür pesimistleri (medeniyet eleştirmenleri) de Türkiye’de yaşayan bir başka Alman göçmen grubunu oluşturmaktadırlar. Bu kişilerin Türkiye’ye göç etme nedenleri sıklıkla Almanya’daki yaşam koşullarına eleştirileriyle bağlantılıdır. Bu gruba mensup kişiler, Almaya’da varolduğunu iddia ettikleri soğukluk ve maddiyatçılıktan yakınmaktadırlar. Ayrıca, Güney’deki doğanın etkileyciliğini, kültür ve yaşamını bir çekim noktası olarak vurgulamaktadırlar. Tüm bunlar için, güvenceli bir yaşamdan vazgeçmeye hazırdırlar.

Çalışma izinlerinin usulen şirketlere bağlı olarak verilmesi ve yabancılar için mevcut mesleki sınırların iş olanaklarını kısıtlaması nedeniy-

le, çevirmenlik, öğretmenlik ve gazetecilik, kendisini gönderen bir şirketin koruması olmadan Türkiye’de yaşayan Almanlar açısından tercih edilen gelir kaynaklarıdır. Burada, göçmenler dil bilgileri ile Türkiye ve Almanya hakkındaki bilgilerinden faydalanmaktadırlar. Konuk oldukları toplumla daha güçlü bir uyum içindedirler, zira Türkiye’de tek başlarına idare etmeleri gerekmektedir. Bu durum, söz konusu kişilerin entegrasyonda başarılı olmalarını zorunlu kılıyor. Ayrıca söz konusu kişiler yaşamlarını Türkiye’de sürdürmeyi düşündüklerinden, Türkiye onların gelecek planlamasında önemli bir rol oynamaktadır. Yalnızca bu bile, söz konusu kişilerin Türklerle etkileşim kurmak için çaba harcamalarının bir nedenidir.

Görüştüğüm kişilerden biri, Türkiye’de kalış nedenlerini “[...] belki burada güvencem yok [...] ancak para her şey değildir. Burada kendimi çok iyi hissediyorum. Yaşam daha huzurlu [...] herhangi bir terslik olmadığı sürece, sonsuza dek burada yaşamayı düşünebilirim [...]” sözleriyle dile getirmiştir. Örnekleme yer alan kişilerin tümü, Türkiye’de deprem ya da siyasi çatışmalar gibi istisnai durumlarda Almanya’ya geri dönme olasılığını saklı tutmaktadır.

Emekliler ve kültür pesimistlerinden oluşan göçmen grubu, hukuksal durumları ve kendilerini destekleyen bir gönderici örgütün olmaması nedeniyle, kısıtlayıcı yabancılar politikasından özellikle etkilenmektedir. Dolayısıyla, kendi çıkarları ile ilgili konuları kendi başlarına çözmek zorundadırlar. Sıkça dile getirilen sorunlar, çalışma izni ya da ikamet izni alma güçlüğü ve çocukların okula başlaması sırasında karşılaşılan güçlüklerdir. Görüşülen tüm kişiler, Türk toplumu ile hiçbir sorun yaşamadıklarını, ancak buradaki yasalarla sorunları olduğunu ifade etmiştir.

Almanların varlığı, Türkiye’nin siyasi gelişimi ve iki ülkenin ilişkileri açısından da önemsiz değildir. Almanlar, girişimleri aracılığıyla çıkarlarını gitgide daha fazla dile getirmekte ve böylece, etnik grupların taleplerini daima sorunlu bulan bir anlayışa sahip Türkiye’de yeni tartışmalara ve çözüm arayışlarına meydan vermektedir. Bu bağlamda örneğin özelde, Antalya’da, Almanca konuşan Hristiyan topluluk için bir ibadethane yapılması talep edilmiştir ya da genel düzlemde yabancılar hukukunda reform beklentileri söz konusudur.

Türk Yabancılar Hukukunda reform talepleri, evlenip Türkiye'ye yerleşmiş göçmenler örneğindeki gibi, Türkiye'de sürekli yaşayan bireylerden gelmesi koşuluyla, kamuoyunda anlayışla karşılanmaktadır (Die Brücke 1998). Böylesi kişilerin Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin yabancılar politikasını eleştirmesine itiraz edilmemesindeki birincil neden, Almanya'da yaşayan Türklerin durumuyla paralellikler kurulmasıdır.

SONUÇ

Yaptığımız görüşmelerden anlaşılmaktadır ki, örneklem gruptaki kişilerin Türkiye'de ikamet etme gerekçeleri, entegrasyon çabalarını ve Türk toplumuyla ilişkilerinin boyutunu belirlemektedir. Örneklem dahilindeki tüm kişiler, Türkiye'deki özel durumlarının altını çizmektedir. Bulundukları ülkedeki toplumsal bağlantıları sorulduğunda, dünyaya açık ve uluslararası bir kimliğe sahip olduklarından söz etmekte ve bu ifadelerle, yabancı bir topluma, Almanya'daki Türk kökenli göçmenlere oranla daha iyi entegre olabileceklerini kastetmektedirler. Kimileri bu durumu "Almanların kendi ulusları ile sıkıntılı ilişkisi"¹⁵ ile açıklamakta; diğerleri ise Almanya'daki Türklerin entegrasyona yeterince eğilimli olmama nedenini İslama bağlamaktadır. Ancak görüştüğüm kişilerin hiçbiri, Almanya'daki Türk göçmenler ile kendi durumları arasındaki farklı koşulların tam olarak ayırdında değildi. Türkler, ekonomik zorunluluklar nedeniyle, Türkiye'yi terk etmek zorunda kalmışlardır. İş, finansal güvence vb. kaynaklara ulaşabilmeleri için, kendilerinden entegre olmaları beklenmektedir. Karşı yöndeki, Almanların Türkiye'ye göçü ise yaşamları garantiye almak gibi zorunlu bir gereksinime dayanmamaktadır. Hatta, kültür pesimistleri ve emekliler sosyal güvenliklerinden gönüllü olarak vazgeçerek gelmektedirler. Tüm Alman göçmenler açısından, istisnai durumlarda memleketlerine dönüş yapma seçeneği saklı durmaktadır.

Şirketler tarafından gönderilmiş yabancılar, Türkiye'deki görevlerini mesleklerinde yükselmek açısından bir olanak olarak değerlendirmektedirler. Onlar Almanya'da yaşayan Türk göçmenler ile karşılaştırıldıklarında, eğitimleri, toplumsal kökenleri ve toplum içindeki durumları nedeniyle daha yüksek bir statüye sahiptirler. Dil öğrenme gibi entegrasyon unsurları

rı kendilerinden talep edilmemektedir. Türkiye’de daha çok, uluslararası şirketlerin temsilcisi olarak gönderilen kişiler kaynaklara erişimi belirlemektedirler. Bu özellikleriyle Almanlar, iş ya da daha iyi bir yaşam standardı arayışlarıyla ve çoğunlukla eski Doğu Bloku ülkelerinden ve Yakın Doğu, Asya ve Afrika’nın kriz bölgelerinden gelmiş olan, Türkiye’deki diğer göçmen gruplarından ayrı bir konuma sahiptirler.

KAYNAKÇA

- Akkaya, Ç., Özbek, Y., Şen, F. 1998. *Länderbericht Türkei*, Darmstadt: Primus.
- Andrews, P. A. 1989. *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*. Wiesbaden: Reichert.
- Bade, K. J. (Ed.) 1983. *Vom Auswanderungsland zum Einwanderungsland? Deutschland 1880-1980*. Berlin: Colloquium.
- Bade, K. J. (Ed.) 1992. *Deutsche im Ausland - Fremde in Deutschland: Migration in Geschichte und Gegenwart*. München: Beck.
- Bade, K. J. 2000. *Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jhr. bis zur Gegenwart*. München: Beck.
- Bundesministerium für Migration und Flüchtlinge (Ed.) 2006. *Migration, Asyl und Integration in Zahlen*. Nürnberg (14. baskı).
- Çelikel, A. ve Gelgel, G. Ö. 2000. *Yabancılar Hukuku*. İstanbul: Betap.
- Çıkar, M. 2001. *Von der osmanischen Dynastie zur türkischen Nation*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Die Brücke (Ed.) "1990-2000, 10 Jahre Die Brücke." *Festschrift zum 10-jährigen Bestehen des Deutschen Wohltätigkeits- und Kulturvereins Die Brücke e.V.*
- Dietrich, A. 1998. *Deutschsein in Istanbul*. Opladen: Leske + Budrich.
- Glassen, E. 1998. "Zwei interkulturelle Existenzen am Rande der Deutschen Kolonie in Istanbul, Robert Anhegger (geb. 1911) der vertürkte Deutsche und Ekrem Rüstü (1892-1984) der verpreußte Türke." *Zeitschrift für Türkeistudien* (1): 5-20.
- Gottschlich, J. 2002. "Der BND ist überall in der Türkei." *taz* (6887) içinde. 25.10.
- Hablemitoğlu, N. 2001. *Alman Vakıfları ve Bergama Dosyası*. İstanbul: Otopsi Yayınları.
- Han, P. 2000. *Soziologie der Migration: Entwicklungsmodelle, Fakten, Politische Konsequenzen, Perspektiven*. Stuttgart: UTB.
- Harmen, A. 1999. *Globalisierung und lokale Kultur: Eine ethnologische Betrachtung*. Hamburg: LIT.
- Heer, D.M. 1985. "Bi-kulturelle Ehen." D. Elschenbroich, Deutsches Jugendinstitut (Ed.) *Einwanderung, Integration, ethnische Bindung* içinde. Basel, Frankfurt a. M.: 179- 197.
- Kienitz, F. K. 1962. "Geschichte der deutsch-türkischen Beziehungen." *Zeitschrift für Kulturaustausch* (12/2-3): 199-203.
- Kılıç, Ş. 1992. *Biz ve Onlar. Türkiye'de Etnik Ayrımcılık*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Lippold, C. 1993. "Die Deutsche Schule und die Schweizer." *125 Jahre Deutsche Schule Istanbul. Festschrift* içinde. İstanbul, 112-117.
- Marx, E. 2000. *Vorsicht Kulturschock. So wird Ihr beruflicher Auslandseinsatz zum Erfolg*. Frankfurt a. M.: Campus.
- Neumark, F. 1980. *Zuflucht am Bosphorus. Deutsche Gelehrte, Politiker und Künstler in der Emigration 1933-1953*. Frankfurt: Knecht. Frankfurter Rundschau. 25.10.
- Ortaylı, İ. 1998. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*. İstanbul: İletişim.
- Pascht, A. 1999. *Ethnizität: Zur Verwendung des Begriffs im wissenschaftlichen und gesellschaftlichen Diskurs*. Münih: Akademischer Verlag.
- Radt, B. 2001. *Geschichte der Teutonia*. Würzburg: Orient-Institut der DMG İstanbul.
- Seifert, W. 2000. *Geschlossene Grenzen - offene Gesellschaften? Migrations- und Integrationsprozesse in west-*

- lichen Industrienationen. Frankfurt/New York: Campus.
- Sevinç, N. 2002. *Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri - Okullar - Kiliseler - Yardım Kurumları*. İstanbul: Milenyum Yayınları.
- Steinbach, U. 2000. *Die Geschichte der Türkei*. München: Gustav Lübbe.
- Türker, T. 2003. "Federal Almanya Cumhuriyeti Büyükelçisi Dr. Rudolph Schmidt ile Söyleşi." *Nokta* (22/1051). 3.-16.1.
- Wehling, H. G. (Ed.) 2002. *Türkei. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft*. Opladen: Leske ve Budrich.
- Widman, H. 1973. *Exil und Bildungshilfe*, Frankfurt: Lang.
- Yazarı belli değil, 1997. "Alman Çevreciler Bergama'da." *Cumhuriyet*. 4. 6.
- Yazarı belli değil, 1997. "Almanya Neyin Peşinde? Alman Vakıfların Türkiye'deki Oyunları." *Yeni Asır*. 7. 8.
- Yazarı belli değil, 1998. "Für Türken reserviert." *Der Spiegel* (32). 3.8.
- Yazarı belli değil, 2002. "Deutsche Partei-Stiftungen in der Türkei wegen Spionage angeklagt." *Zentrum für Türkeistudien* (Ed.) 1998. *Das ethnische und religiöse Mosaik der Türkei und seine Reflexion auf Deutschland*. Münster: LIT
- Zentrum für Türkeistudien (Ed.) 1998. *Handbuch zum deutsch-türkischen wissenschaftlichen Austausch*. Münster: LIT.

SÜRELİ YAYINLAR

- Infobrief des Deutschen Wohltätigkeitsvereins Die Brücke e.V. in der Türkei*. Sayı: Mayıs 2000-Mayıs 2007.
- Schwarz auf Weiß*. Sayı: Nisan-Ağustos 2000.
- Türkische Allgemeine*. Sayı: Haziran 2000-Mart 2003.

NOTLAR

- 1 Şirketler, dernekler, siyasi örgütler vb. ile olan bağlantılar, memleketine geri döndüğünde göçmenin yeniden iş yaşamına dönmesini ve topluma yeniden uyum sağlamasını kolaylaştırmaktadır.
- 2 31.12.2005 tarihinde Federal Almanya'da 1.764.041 Türk vatandaşı yaşamaktaydı. Aradan geçen süre içinde Alman vatandaşlığına geçmiş olan Türk kökenli kişilerin de göz önünde tutulmasıyla, toplam sayı yaklaşık 2,5 milyona ulaşmaktadır (Federal Göçmen ve Mülteci Dairesi 2006: 82).
- 3 Bu sayılar, Alman hayır ve kültür derneği *Die Brücke*'nin temsilcileri tarafından İstanbul ve Ankara'da düzenlenen çeşitli etkinliklerde dile getirilmiştir. İstanbul'daki Alman Başkonsolosluğu'nda çalışmalarını aynı şekilde, *Die Brücke*'nin verilerine dayandırmaktadır. Türkiye'de yaşayan Alman vatandaşları için bir kuruma kayıt olma sorumluluğu bulunmadığından, söz konusu kitleye dair kesin sayılar da mevcut değildir. Özellikle, son yıllarda sayısı artmış olan uzun dönem turistleri, emekliler ve Almanya'yı terk edenler istatistiklere yansımamaktadır.
- 4 Burada kastedilen normalde, çalışan şirket ya da örgüte, mesleki örgütler, girişimler ve arkadaşlarla olan bağlantılardır.
- 5 Alışılmış göç kavramı çerçevesinde göçmenler, gidecekleri ülkenin çekici (*pull*) etkenleri ile kendi memleketlerinin itici (*push*) etkenleri arasında bir değerlendirme yapar ve ülkelerini terk edip et-

meyceklerine buna göre karar verirlerken, kurumlar tarafından gönderilen temsilciler sıklıkla yalnızca uygulayıcı konumundadırlar. Bir başka deyişle, görevlendirme ya da genelde geçici süreli bir göç hakkındaki öneri, kişiyi gönderen şirket veya kurum gelmektedir. Burada gönderilen kişilerin göç etmeyi kabulü, mesleki ilerleme ve gelişme sağlama amacına dayanmaktadır.

- 6 Göç araştırmacısı Klaus Bade, Batılı yaşam ve çalışma düzenine olan eleştirileri nedeniyle yurtdışına giden ve yaşamlarını orada konumlandan göçmenler için "kültür pesimisti" kavramını kullanmaktadır (Bade 1983).
- 7 Görüşme yaptığım kişilerden aldığım bilgiye göre, Yunanistan ve Bulgaristan bu tür kısa süreli kalışlar açısından en fazla tercih gören ülkelerdir.
- 8 Söz konusu bilgi, Alanya Tapu Dairesi'nin bir çalışması ile 2005 yılı Mayıs ayında yaptığım bir görüşmede dile getirilmiştir.
- 9 Bu noktada, emek göçü ile Almanya'dan Türkiye'ye doğru son dönemde artan göç arasındaki karşılıklı etkiden söz etmek gerekir. Emek göçünün sonucunda değişik düzlemlerde (örneğin kişisel düzlemde) oluşan yoğun ilişkiler, Türkler ve Türkiye ile bağlantı kurma ortamı yaratmıştır. Bu çalışmanın hazırlanması sırasında görüştüğüm kimi kişiler, Türk komşu ya da iş arkadaşları tatilde memleketlerine giderken, kendilerine eşlik ettiklerini; bir ya da birkaç Türkiye ziyaretinin ardından ise, burada bir yazık satın almaya karar verdiklerini anlatmışlardır.
- 10 Makalemde Türkiye'de yaşayan Almanların hukuksal durumları hakkında yalnızca sınırlı ifadelere yer vermekteyim, zira kitabın bir başka bölümünde bu konu hakkında detaylı bilgi verilmektedir.
- 11 Kültür pesimistleri açısından bu eylem olanakları genelde kişisel ilişkiler düzeyiyle sınırlıdır. Bu bağlamda, görüşme yaptığım kişiler, kendilerinin de ifade ettiği gibi, örneğin Almanya'daki toplumsal ortamlarında iyi bir Türkiye imajı aktarmak için çaba harcamaktadırlar.
- 12 Seçilen metot ve örneklem grubun büyüklüğü arka planı ile bu araştırma, bir geneli temsil etme yönünde hak iddia etmemekle beraber, mevcut eğilimler hakkında fikir vermektedir.
- 13 Bu noktada, Necip Hablemitoğlu'nun yayınlarını anmak gerekir. Siyaset bilimci, 2001 yılında yayımladığı eserinde, Türkiye'deki Alman siyasi vakıflarlarıyla kültür kuruluşları hakkında son derece eleştirel ifadeler kullanmıştır (Hablemitoğlu 2001). Hablemitoğlu Almanya'yı, gönderdiği bilim insanları, sosyolog ve gazetecilerin yardımıyla Türk ulus-devletini bölmeye çalışmakla suçlamaktaydı. Bu şekilde, Alman ekonomik çıkarları engele takılmaksızın gerçekleştirilebilecekti. 2002 yılı Ekim ayında, Türkiye Cumhuriyeti Devlet Güvenlik Mahkemesi Başsavcısı dönemin Alman vakıfları yöneticileri hakkında dava açmıştır. Her ne kadar davalılar 2003 yılı Şubat ayında beraat etmiş olsalar da, Alman kurumları Türk kamuoyunun gündemine taşınmıştır.
- 14 Bu grup, 19. yüzyılın sonlarına doğru, iş aramak amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmiş olan Alman zanaatkar ve tüccarların yeni nesil akrabalarından oluşmaktadır.
- 15 Görüşme yaptığım kişilerden ikisinin açıklamasına göre, çok sayıda Alman kendi tarihlerine karşı eleştirel tutumları nedeniyle, kendi ulusal kimliklerine karşı çıkma ve memleket bağlılığına abartılı düzeyde eleştirel tepki verme eğilimindedir.

ÖNYARGILARI YIKMAK VE ORTAK NEFRETİ YUMUŞATMAK: İSTANBUL'DAKİ ERMENİSTANLI KADIN GÖÇMEN İŞÇİLER

Ermenistan'dan gelen göçmenler üzerine yürüttüğüm araştırmam sırasında bir gün Marmara denizi sahilindeki Samatya semtinde bulunan bir kiliseye gittim. Girişte oturan orta yaşlı üç görevliye talebimi anlattım. Bir saniye tereddüt etmeden, Samatya'da Ermenistan göçmeni olmadığını söylediler. "Biz Samatya'dakiler, hepimiz doğma büyüme Türkiye Ermenisiyiz" diyerek, beni Kumkapı'ya yönlendirdiler. Aynı gün daha sonra, aynı semtte, genç bir Türk kafeterya işletmecisiyle sohbet ettim. "Elbette ki burada kaçakçılar, yani Ermenistan'dan gelen kaçak göçmenler yaşıyorlar" diyerek hemen şahsen tanıdığı birkaç kişiyi saymaya başladı. Kilisedekileri kastederek, onların bu kaçak göçmenlerle herhangi bir ilişki istemediklerini de ekledi.

Bu iki farklı sahne, Ermenistan'dan göçün sorunlu alanlarına dair birkaç dayanak noktasını şimdiden sergiliyor. Birincisi, farklı Ermeni gruplarının varlığı; ikincisi, bu gruplar arasındaki olası ilişkiler; üçüncüsü, içinde yaşadıkları semtin önemi ve dördüncü olarak da, onların yaşamlarını çevreleyen çelişkiler.

GEREKÇE VE SORUN

Çalışmamda ele alacağım ve yenilerini de ekleyeceğim hususlara geçmeden, beni bu konuya çeken nedenlerden bahsetmek istiyorum. Daha yıllar önce, Türkiye'ye ilişkin çalışmalarım çerçevesinde, Ermenistan ya da Türkiye-Ermenistan ilişkileri hakkında yazılan günlük siyasi makalelerde benzer formlar içerisinde tekrarlanan kimi ifadeler dikkatimi çekmişti. Bu ifadelerde, duruma göre 20.000'in ya da 30.000'in üzerinde Ermenistan göçmeninin, çoğu İstanbul'da olmak üzere, Türkiye'de yaşadığı iddia edil-

mekteydi. Yeterli açıklama yapılmaksızın, böyle etkileyici sayılar tartışmalarda kullanılmış ve her durumda kafa karıştırmıştır.²

Birkaç yıl önce, çeşitli Avrupa ülkelerinde alınan parlamento kararları ya da ilan edilen yasalar Ermeni Soykırımını tartışmalarını bir kez daha alevlendirmiştir. Konuyla bağlantılı bütün savlar, Ermenistan karşısında Türkiye; Ermeni karşısında Türk ve soykırımın kabulü karşısında soykırımın reddi ekseninde sıralanmışlardı. Bu her iki tarafça da kutuplaştırılmış ifadelere sabitlenmek, Ermeni yaşam gerçekliği, Türkiye'deki ve Ermenistan'daki Ermeni kültürü, Türk-Ermeni tarihiyle ilgili diğer konuların bu zıt çiftlerin gölgesinde kalmasına neden olmuştur (Akçam 2006). Ermenistan'dan göç konusuyla bu yüzden ilgilenmeye başladım. Zira konu, öncelikle Türkiye'deki Ermeni varlığının ve yaşam tarzının az bilinen bir yüzünü göstermekte; sonra da, azınlıkların politik anlamda nasıl idare edildiğini ya da idare edilebileceğini ve nasıl bir siyasi potansiyele sahip olabildiklerini aydınlatmaktadır.

Bu makalede şu noktalara temas edeceğim: Kapalı sınırların arkasındaki “düşman” ülkeye geliş nedenleri, bunun ötesinde İstanbul'da yaşayan Ermeni kadın ve erkeklerin yaşam gerçekliği ve son olarak, oynadıkları siyasi rol ve yüz yüze kaldıkları siyasi haciz. Bu bağlamda, sayılarının kaç olduğuna dair soruyu da ele alacağım.³

Çalışmada, ilgili alanda bir ilk gözlem olduğu için, nicel ve ampirik yaklaşım yerine, nitel ve örneksel bir yaklaşımı tercih ettim. Bu çalışmada sunulan gerçeklerin ve değerlendirmelerin çok büyük bir bölümü, ağırlıklı olarak Kumkapı'da yaşayan Ermeni kadınlar, Türkiye Ermenileri, Türk kadın ve erkekler ve de diğer göçmen gruplarına mensup az sayıda kişiyle yapılan görüşmelere dayanmaktadır.

Araştırmanın amacı, konunun derinlemesine çözümlenmesine ve farklılaşmış sorgulamalara olanak verecek ilk gerçekleri ortaya koymaktır.

İTİCİ (PUSH) ETKENLER

Ermeniler neden Türkiye'ye geliyorlar? Ortak itici etken, Ermenistan'ın siyasi ve ekonomik durumudur. Bu etken, 1998 yılında yaşanan ve 100.000 can kaybına ve yüzbinlerce kişinin yaralanmasına yol açan büyük

depremle başlayan bir felaketler zinciriyle özetlenebilir. O dönemde, başta Rusya'ya olmak üzere büyük kitlesel göçler başlamıştır. Bunu, Azerbaycan ile yaşanan ve 1992-1994 yılları arasında bu ülkeyle sıcak savaşa dönüşen Dağlık-Karabağ (Van Gent 2005a) krizi takip etmiştir. Savaş, her iki tarafta da ağır kayıplara neden olmuştur. Savaşın sonucu olarak, Türkiye ve Azerbaycan'ın çifte ambargosu 1992 yılında başlamış ve bununla bağlantılı olarak sınırların kapanmasıyla, Ermenistan'ın bugün yalnızca kuzeyde Gürcistan, güneyde ise İran üzerinden açık sınırları kalmıştır. Bir başka darbe ise, Rus para birimi reformu ve bununla bağlantılı olarak, bağımsızlıktan kısa süre sonra yapılan, Sovyet Rublesinin geçerliliğini yitirmesi ilanıydı, ki artık yalnızca Ermenistan Dramı geçerli olacaktı. Ermeni halkının bankalardaki birikimleri bir gecede yok olmuştu. Yıllar boyu biriktirilen mevduatlar ve onlarla birlikte hesap sahiplerinin planları değersiz olmuşlardı. İnsanların Ermenistan'dan kaçıışı dalgalar halinde devam etmiştir. Bugün Eri- van'da evler ve daireler boş durmaktadır. İşsizlik tehditkâr boyutlara ulaşmıştır; açıklanan sayılar iyimser yaklaşımla yüzde 10 ila 33 arasındadır. Üniversiteden yeni mezun olanları yüzde 50'lik bir işsizlik bekliyor. İnsanların yarısına yakını, yoksulluk sınırının altında yaşıyorlar. Bununla birlikte, son birkaç yılda, özellikle Eri- van'da gözle görülür bir iyiye gidiş gözlemlenmektedir. Yatırımlar yapılmakta; telekomünikasyon, bilgisayar ve bijuteri alanlarında Sovyetler zamanından bu yana var olan firmalar artan cirolar elde etmeyi başarmakta; yabancı şirketler alışveriş merkezleri ve beş yıldızlı oteller inşa etmekte ve sokaklarda yeni ve pahalı arabalar dolaşmaktadır. Ancak bu gelişme, diasporanın katkılarıyla gelen ve ülkenin ayakta kalmasını sağlayan para olmaksızın düşünülemezdi bile. (Uğur 2005).

Bununla beraber, gerçekleşen iyileşme yalnızca zenginle yoksul arasındaki makasın daha fazla açılmasına neden olmuş, işsizlik sorununa ise herhangi bir etki doğurmamıştır. Kitlesel göç yüksek bir düzeyde sürmektedir. Bağımsızlığın ilk dönemlerinde Ermenistan'da dört milyon insan yaşamaktaydı, bugün ise nüfus devlet tarafından hâlâ 3.000.000 olarak açıklanmaktadır. Ancak çok sayıda tahmin, gerçek sayının bunun çok altında olduğu noktasında birleşmektedir. Kötümser tahminler 1.000.000 civarındadır.⁴

ÇEKİCİ (PULL) ETKENLER

Göçü alan ülkelere Rusya, ABD ve Ukrayna'nın (Başlamış 2007) yanısıra Türkiye de dahildir. Türkiye kapalı sınırlara karşın, hem yakındır ve hem de çok arzu edilen Avrupa ülkelerinin aksine, fazla formalite yaşamaksızın ve en önemlisi, fazla yolculuk masrafına gerek olmaksızın ulaşılabilir bir konumdadır. 70 dolar ödeyerek, doğrudan İstanbul'un merkezine varmak mümkündür. İstanbul, bir numaralı çekim merkezidir. Zira burada, daha önceden buraya gelmiş ve yerleşik düzene geçmiş Ermenistanlılar vardır ve bu kişiler, yeni gelenlere iş ve ev ararken yardım vaat etmektedirler. Önemli bir kriter de, İstanbul'da yaşayan Ermenilerden gözlemlenildiği üzere, sınır dışı edilme olasılığının olmamasıdır.

Türkiye Ermeni topluluğunun önemli bir çekim etkeni olması, Türkiye Ermenileri tarafından da memnuniyetle vurgulanmaktadır. "Ermeniler, Ermenilerin olduğu yere giderler" demektedirler, "çünkü onlara yardım edeceğimizi bilirler." Bu etken, kitle göçünün ilk yıllarında rol oynamış olmalıdır; yerleşik Ermeniler yeni gelenleri maddi ve manevi destekle karşılamışlardır. Bununla birlikte, yaşanan birkaç misafirperverlik suistimali, yerleşiklerle göç edenler arasında bir mesafe konmasına neden olmuştur; bu sorunu daha sonra detaylı ele alacağım.

Birçok göçmen Ermeninin Kumkapı'da oturmasının, semtin Ermeni geçmişinden daha somut ve güncel nedenleri vardır: Otogar, yani Emniyet Garajı denilen yer kısa süre öncesine dek Aksaray'da bulunmakta ve göçmenler doğrudan buraya ulaşmaktaydılar. Ancak, özellikle bu semtte arz edilen ucuz konutlar, yerleşim kararını önemli ölçüde etkilemektedir.

Ermenilerin İran'da görece rahatsız edilmeden yaşamalarına, özel bir baskıya maruz kalmamalarına ve sınırın İran tarafının açık olmasına karşın, Türkiye'nin hedef ülke olarak İran'a tercih edilmesi; Ermenistan'ın geçmişte Sovyetler döneminde, kadınların kadın oldukları için sınırlandırılmadıkları eşitlikçi toplumsal yaşamla ilişkilendirilmektedir.

EMNİYET PAZARI

Böylece Türkiye'ye giriş yapıyorlar. Sınır geçişi, 15 dolar maliyetli ve bir ay geçerliliği olan vizeyle yasal olarak gerçekleşiyor. Ermenilerin kaçak

durumuna düşmeleri ancak, vize süresinin sona ermesi ile söz konusu olmaktadır. Devamlı gidip gelerek ticaret yapanlar için ise böyle bir sorun bulunmamaktadır.

Türkiye-Ermenistan sınırının kapalı olması nedeniyle, Erivan'dan başlayan yolculuk, Tiflis, Batum ve Trabzon üzerinden ilerleyerek İstanbul'da, otobüslerin bugün Aksaray ve Yenikapı arasında bulunan Emniyet Pazarı ya da Emniyet Garajına varmasıyla noktalanmaktadır. Söz konusu Emniyet Pazarı kendine has yapısıyla, Türkiye'nin doğu ve batı komşularına hizmet veren, üstelik turistik amaçla değil, iş göçünün gereksinimleri ve beraberindeki eşya ve mal taşımacılığına hizmet eden, yolcu ve kargo terminali olarak çalışan bir otogardır.⁵

Buradan doğuda Kafkaslar, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'a, batıda Balkanlar, Bulgaristan ve özellikle Romanya'ya bağlantılar vardır. Türkiye'nin göç alan bir ülke olduğu gerçeği Emniyet Pazarında çok net görülebilmektedir. Burada, Rusçadan, Ermeniceye ve birçok otobüs şirketi işletmecisi ile kamyonlara yükleme, boşaltma yapan işçilerin dili olan Kürtçe kadar birçok dil konuşulmaktadır.

İŞ ALANLARI

Erivan'dan gelenler kimdir ve İstanbul'da nerelerde çalışırlar? Erkekler Gedikpaşa'daki ayakkabı atölyelerinde, Kapalıçarşı'daki kuyumcularda veya bu iki meslek dalı gibi geneksel olarak Ermenilerin hâkimiyetindeki diğer meslek dallarında çalışıyorlar. Ancak, gelenlerin büyük çoğunluğu kadındır ve kadınlar çoğunlukla erkeklerden daha çabuk iş bulmaktadır: evlerde hasta bakıcı, hizmetçi, çocuk ve yaşlı bakıcısı olarak çalışırlar. Bu çalışmaya alanları nedeniyle, bavul ticareti yapan ve sayıları çok olan diğer kadın göçmenlerin tersine toplumun bakışlarından uzakta kalabiliyorlar. Bavul ticareti yapanlar, şehirden tekstil ürünleri temin ediyor ve bunları Ermenistan'a götürüyorlar. Böylece, Laleli-Erivan eksenindeki Türk-Ermeni ticaretinin önemli bir hattına hizmet ediyorlar.

Kadınlar için diğer iş alanları ise, tekstil atölyeleri ve Rusça konuşan müşterilere hizmet verilen tekstil satış mağazalarıdır. Ancak, bu alan özellikle 1998 yılında Rusya'da yaşanan krizden sonra hacim olarak çok daral-

mıştır. Tekstil sektöründe kadınlar nadiren işletme sahibi olabilmektedir. Örneğin Ermenistanlı Leyla Hanım'ın da ifade ettiği gibi, erkek hegemonyasındaki bu sektörde, o da erkek gibi davranmaktadır.

Kadınların yanlarında çalıştıkları ve genelde geceleri yatılı olarak kaldıkları aileler Ermeni, Türk, Yahudi, Rum veya yabancı kökenli ailelerdir. Müslüman olmayan aileler genelde tercih edilmektedirler, zira kadınlar Hristiyan ailelerin yanında daha iyi himaye edildiklerine inanmaktadır. Bununla beraber, Ermeni aileler hakkında şikâyetler dile getirilmekte; cimri oldukları, gelen göçmenlerin durumlarına anlayış ve empati göstermedikleri ve çalışanlarından utanmazlık derecesinde fedakârlık bekledikleri söylenmektedir. Uzun çalışma günleri, sabah erken, çocukların okula gitmesiyle başlar ve çoğunlukla gece geç saatlere kadar sürer. Misafir geldiğinde, çalışan elbette ki uyanık kalmakta ve onlardan sonra ortalığı toparlayıp, temizlemektedir. Özel durumlarda, kendilerinden hafta sonlarında dahi ek hizmetler beklenmekte ve bunlar için herhangi bir ek ödeme yapılmamaktadır. Türk kadın işverenler ise aksine, “doğru” hatta dostça tutumları için takdir edilmektedirler.

Ermenistanlıların Türk ve Ermeni işverenlerini değerlendirmeleri, beklentilerle ters orantılı görünmektedir. Formül şu şekildedir: “Bir Ermeni olan şefim, ben de Ermeni olduğum halde, alışlagelmiş bir istismarcıdır,” ya da “Şefim Türk olmasına karşın, altın kalpli biridir.” *Economist*'le yaptığı bir görüşmede işvereni olan Türk kadını son derece övgü dolu sözcüklerle takdir eden Kumkapı'dan, Ermenistanlı Marina Martossian, basın tarafından da, geneli temsil eden bir örnek olarak benimsenmiş. Martossian'ın öyküsü bu yorumları teşvik etmiştir (yazarı belli değil, 2006b). Birçok Ermeni'den buna benzer olumlu değerlendirmeler duydum. Türkleri yumuşak yapılarından dolayı takdir etmekte; kolay geçinilebilir, çocuk seven ve müziğe yatkın insanlar olarak değerlendirilmektedirler. Ancak, bu sahnenin dikkatli bir gözlemcisi, bu ifadelerin tamamen politik olduğunu görmektedir; bu sözlerin arka planında kadın Ermenilerin Türk toplumuyla iyi geçinmek zorunda oluşları ve gerçekte yaşadıkları reddedilişi ve tepkiyi ifade etmeyi göze alamamaları yatmaktadır. Boş zamanlarında, Türk toplumuyla çok az ilişkileri bulunmaktadır. Kadınlar, izin günlerinde, yani ge-

nelde Pazar günlerinde, birbirlerini ziyaret etmekte ve çalışma koşullarını birbirleriyle detaylı bir şekilde kıyaslamaktadırlar. Maaşları günümüzde, haftalık beş ya da altı günlük çalışma karşılığında, ayda 300 ila 500 dolar arasındadır. Atölyelerdeki kadın işçiler ise, günlük 15-17,50 TL kazanmaktadırlar.⁶ Mağazalarda satıcı olarak çalışanların maaşları biraz daha yüksek olup, haftalık 150 dolara dek çıkmaktadır. Bu gelirlerden belirli miktarlar, düzenli olarak eve gönderilmekte; söz konusu paralar, diasporadan gelen hibelerle birlikte, Ermenistan ekonomisini ayakta tutan “sıcak parayı” (*hot money*) oluşturmaktadır. Ermenistan’a yılda kişi başına 1000 Türk Lirası havale yapıldığı yolunda tahminler mevcuttur.⁷ Zira, hepsinin Ermenistan’da, geride bıraktıkları akrabaları, eşleri, yetişkin kızları, oğulları ve torunları vardır. Bazı kadınlar ise duldur. Önemli bir kısmı elli yaş civarındadırlar. Yıllardır burada yaşayan orta yaşlı bir çiftte rastlamıştım. Erkek de, kadın da eşlerini Ermenistan’da bırakıp gelmişlerdi. İstanbul’da çalışırken tanışmışlar, birbirlerine değer vermişler ve sonuçta, uzun zamandır beraberler. Çok genç ve bekâr kadınlar da gelir buraya; kimileri Ermeni topluluğundan genç erkeklerle evlenirler. Göçmen ailelerinin çocuklarından daha sonra bahsedeceğim. Ermeni kadınlarıyla Türkler arasındaki evlilikler de çok nadir değildir.

Kendileri söz konusu olduğunda, Ermeni kadınları son derece tutumludurlar ve bu noktada, en düşük maaşla geçinmeye çalışan diğer göçmenlere benzemektedirler. Maddi geçimlerini sağlama çalışırken, bir yandan da şerefleri ve sosyal kimlikleri için mücadele etmektedirler. Küçük, mütevazı evlerinde düzenli olarak birbirlerini ziyaret eder, birlikte yemekler, pastalar yerler. Bu misafirlikler sırasında, ilgili sektörlerde çalışan arkadaşlar tarafından getirilen kıyafet ve takılar da beğeniye sunulur, seçilir ve sonunda satın alınır. Ermeni kadınların bu toplantıları, kiliseye gitmelerinin haricinde neredeyse tek sosyal etkinlikleri ve ruh sağlıklarını korumanın tek yoludur. Bu kadınlar kendi toplumlarının da dışına çıkarak dış dünya ile etkileşimde bulunmaya ne kadar gereksinim duyduklarını vurgulamaktadırlar. Kendilerine uygun etkinliklere özlem duymakta ve kendi eğitim ve yetkinlik düzeylerinin altında işlerde çalışmak zorunda olmanın sıkıntısını yaşamaktadırlar. Birçok Ermeni göçmen sosyal statüsünde gözle

görülür bir düşüş yaşamakta. Bugün orta yaşlarında olan birçok kadın, Sovyetler döneminde yüksek nitelikte eğitim almış ve sonrasında öğretmen, mühendis ve fabrikalarda bölüm müdürü olmuşlardır. Sahip oldukları ve beraberlerinde getirdikleri bu potansiyel Türkiye’de atıl kalmak zorundadır.

Görüşüğüm kişilerden birinde ilginç bir girişim görmüştüm. Kadın, bana kendi hayat hikâyesini anlattıktan sonra, kendi isteğıyle benim için evinde bir Ermeni rahiple bir buluşma ayarladı. Daha sonra, göçmenler hakkında bir film yapmış olan genç bir Türkiye Ermenisiyle beraber beni tekrar evine davet etti. “Siz, ikiniz aynı konu üzerinde çalışıyorsunuz, bu yüzden birbirinizle tanışmalısınız” dedi. Yeterince bilgi sahibi olmadığımı gördüğü için, okumam için Ermenistan hakkında bir broşür verdi. Ve sonunda, çalışmamın yararına Patrikhanede düzenlenecek olan Ermeni Noel Ayinini kaçırmamamı ısrarla tavsiye etti.

SOYKIRIM KONUSU

Çalışanların ortak özelliğı, son derece pragmatik bir yaklaşıma sahip olmalarıdır. İdeolojik kaprisleri kimse göze alamamakta. Siyasi ölçütlerin de iş yeri seçiminde rol oynadığına pek tanık olmadım. Ermeni soykırımını sorunu, göçmenlerin günlük yaşamlarında oldukça önemsiz bir role sahiptir. Türklere bu konuda meydan okumak hiçbirinin ilgi alanında değildir. “Geldiğim yeri ve konuya ilişkin düşüncemi soran taksi şoförünü neden tahrik edeyim ki?” diye soruyor bir Ermeni kadın. “Sen de, ben de orada değildik” diye yanıt veriyor şoföre. Kilisede zangoç olarak çalışan başka bir Ermenistanlı, çalışma odasının duvarındaki lavaboyu gösteriyor: “Görüyor musun, orada su akıyor. Suya ihtiyacın var, onu içiyorsun ve onunla yıkanıyorsun. Niye şimdi musluğu kırasın?” Bir görüşme sırasında kendisine soru sorulan Kumkapı’lı genç bir Ermeni şu şekilde cevap vermiş: “Burada iş buldum. Soykırım falan beni pek ilgilendirmiyor. Bu laflar beni doyurmuyor. Benim derdim, hayatımı sürdürebilmek için para kazanmak.” (yazarı belli değil, 2006a).

Ermenistanlılar, geldikleri yer söz konusu olduğunda dışarıya karşı özgür ve açıklar. Kumkapı’da sokakta, hiç tereddüt etmeden “Ermeniyim” diyen kadın ve erkeklere sıkça rastladım. Türkiye Ermenileri’nde yaygın

olan dikkat, bu grupta pek güçlü değildir. Genç erkekler kimi zaman, polise ya da milliyetçi görüşe sahip Türklere karşı “Biz Ermeniyiz, buna bir itirazınız mı var?” diyecek kadar sahiplenici ve kıskırtıcı bir tutum sergilemektedirler.

DİLLER

Kadın Ermeni göçmenlerin, dikkat çekici düzeydeki yabancı dil bilgileri topluma entegre olmaları açısından önemli bir etkidir. Türkçeyi hızlı ve çoğunlukla çok iyi düzeyde, hatta gençler neredeyse aksansız şekilde öğrenmektedirler. Bu durum büyük olasılıkla, Ermenistan’da hâlâ canlı olan iki dilli olmak, yani Ermenice ve Rusça bilmek ve 37 harfli Ermeni alfabesiyle birlikte Kiril alfabesinin de kullanılmasıyla kolaylaşmakta, bunlara üçüncü olarak Latin alfabesi de eklenmektedir. Kumkapı’da haftalık mahalle pazarında Rusça sıkça duyulmaktadır, zira bu dil Kafkaslardan gelen kadınların yani Moldovalı, Ukraynalı, Gürcü ve Ermenilerin kendi aralarında konuştuğu bir tür ortak dile dönüşmüştür.

Ender de olsa, bazı kadınlar burada, işverenlerinin yanında Batı Ermenicesi öğrenmektedirler. Dilin bu varyantı, Ermenice’nin Türkiye’de konuşulan türüdür ve kelime haznesi açısından bile Doğu Ermenicesinden ciddi farklılıklar göstermektedir. Üç-dört günlük bir alışma süresinin ardından, her iki varyant arasında problemsizce anlaşmak olası görünmektedir.

MİKRO EKONOMİ

Göçmenler, farklı gereksinimleri ile küçük bir pazar oluşturmakta ve böylece kendileri de göçün mikro ekonomisinin bir parçası olmaktadır. Kumkapı’da bol miktarda bulunan telefon dükkânları, internet kafeler de bu pazarın parçalarıdır. Telefon dükkânlarının camlarında asılı ilanlardaki ülke seçenekleri, yani göçmenlerin anavatanları, semtteki toplumsal çeşitliliğin bir göstergesidir. Bu dükkânlar çoğunlukla Türk olmayanlar, örneğin Afrikalılar, Iraklılar ve Kürtler tarafından işletilmektedir. Kaçak çalışan yabancılardan arkasında genelde bir Türk dükkân sahibi bulunmaktadır. Telefon dükkânlarının kaçak işletmecilerinin mesleki özgüveni, müşterilerinin Türklere güvenmeyeceği, ancak kendileri de kaçak olduğundan kendilerine güvene-

cekleri varsayımına dayanmaktadır. Polis bu tür çeşitli iş ilişkilerinden haberdardır ve ara sıra çay içmek için bu dükkânlara uğramaktadır.

Söz konusu mikro ekonominin bir diğer dalı ise, Ermenistanlıların kontrolündeki tek alan olan haftalık semt pazarıdır. Orada pazarın kalabalığı içinde hemen göze batan tezgâhlarını kurarlar ve göçmen topluluğu için Ermenistan'dan gelen malları satarlar. Bu tezgâhlarda sucuk çeşitleri, konserve, tütülenmiş balık, kahve, karabuğday, kozmetik ürünleri, ilaçlar ve içkiler bulunabilir.

Bir diğer önemli alan ise emlak pazarıdır. Göçmenlerin dar bütçeleri ev sahipleri tarafından iyice sömürülmektedir. Kumkapı'daki emlakçıların camekânlarında ilanları asılı olan bekâr odaları için bugün en az 150 TL talep edilmektedir. Bekâr odası kavramı aslında bakımsız ve pek iyi durumda olmayan, yalnız erkek işçilerin kaldığı tek odalı bir mekânı tanımlamaktadır. Bunlar genelde, ısıtmasız, nemli, sıcak suyun olmadığı, mutfaksız ve kirli yerlerdir. Buna karşın, bu eski Kumkapı evlerinin dar odalarına aileler de sıkışıp yerleşmektedirler.⁸ 1950'li yıllarda Anadolu'dan gelen kitlesel göç zamanında altın çağını⁹ yaşayan bu odalar iç göçten, yurtdışından gelen yabancı göçmenlere miras kalan bir gelenektir. Bugün yalnızca roller yer değiştirmiş durumdadır. Bir zamanların köylüleri şimdi ev sahibi ve emlakçılardır. Türkiye Ermenilerinin geniş çaplı göçleri sonucunda boşalmış olan Kumkapı'daki konutları kapsayan emlak pazarını ise, büyük ölçüde Kürtler kontrol etmektedir. Sanki burada iç göç ve dış göç el sıkışmaktadır.

PATRİKHANE

Kaçak Ermeni göçmen kadınları da diğer kaçaklar gibi haklarını korumanın olanaksızlığını yaşıyorlar; ancak Ermenistan'la diplomatik ilişkisi olmayan, dolayısıyla Ermenilere sahip çıkacak bir büyükelçilik ve konsoloslukun bulunmadığı bir ülkede yaşadıkları gerçeği de bu soruna eklenmektedir. Ermenilerin, azınlık olarak bir bakanlıkları, siyasi partileri ya da resmi kurumları olmaması nedeniyle, Ermeni Patrikhanesi, Türkiye Ermenilerinin kendilerine dair işleriyle ilgilenilmesi umuduyla başvurdukları önemli bir mercidir. Bu nedenle, patrikhaneden sosyal hayata dair, din dışı konularda da hizmet beklenmektedir. Burası Ermenistanlılar için dahi,

kismen de olsa bir başvuru kurumu olmuştur. Her ne kadar Patrikhane minimum hizmet için uğraşsa da, zor durumlarda yardım edebilmektedir; örneğin, memlekete dönülebilmesi için bir otobüs biletini karşılayabilir. Ayrıca Kumkapı'daki cemaatten ihtiyaç sahiplerine zaman zaman yemek dağıtımı yapılmaktadır; tıpkı ibadet için Patrikhanenin kilisesine gelen çok sayıda Afrikalı gibi, her ulustan Hristiyan dinine mensup kişiler bu yemek yardımlarından yararlanabilmektedir. Ayrıca, eski giysiler toplanıp ihtiyaç sahiplerine verilmekte, doktor muayenesi için mali yardımlar yapılmaktadır. Bununla birlikte Patrikhane Ermenistanlıların sorunlarıyla, hele hele iş sorunlarıyla tek tek uğraşmanın kapasitelerini aştığını vurgulamaktadır.¹⁰

TÜRKİYE ERMENİLERİ

Ne Türkiye Ermenilerinden ne de Türklerden yardım bekleyemediklerinden dolayı, Ermenistanlı kadınlar genelde, kendi başlarının çaresine bakmak durumundadır. Ermeni topluluğu içinde birlik ve dayanışmanın, neden yalnızca istisnai durumlarda gerçekten yürüdüğü sorusunun yanıtı bir değerler çatışmasıdır. Ermenistanlıların dürüst olmadıklarına, yalan söylediklerine, çaldıklarına, bir Ermeni gibi çalışmadıklarına, yüksek Ermeni çalışma ahlakına sahip olmadıklarına dair suçlamalar duymak olasıdır. Hatta göçmenlerin “kaba konuşma şekilleri” bile eleştirilmektedir. Bu ithamların çoğu öznel ve mantıklı bir temelleri yoktur. Olanları uzun zamandır dikkatlice takip eden yerleşik bir Ermeni iş adamı durumu daha farklı değerlendirmekte. Ona göre, Türkiye Ermenileri göçmenlerin fakirliğinden utanıyorlar. Burada, Türkiye’de yaşayan Ermeniler orta ve üst gelir sınıfına dahiller ve büyük çoğunlukla dikkat çekmeden, gerginlik yaratmadan ve elbette dilenmeden, doğru ve dikkatli davranmaya çalışıyorlar. Bu yaklaşım, özellikle 40 yaşın üzerindeki nesil için geçerlidir. Göçmenlerin bu göze batan fakirliği onların duygularını incitiyor: “Ne, bunlar bize mi aitler?” Dışarıya yansıttıkları kendilerini algılama şekli ve uyum içinde beraber yaşamaya dair kişisel adanmışlıkları, göçmenlerin bu pragmatik ortaya çıkışı sonucunda tartışmalı hale gelmiş. Bahsi geçen iş adamına göre her ne kadar Türkiye Ermenileri, özellikle ilk dönemlerde yeni gelenlere kapılarını açmış, onları misafir edip, iş imkânı sunmuş da olsalar, hırsızlık gi-

bi uygunsuz davranışlar nedeniyle hayal kırıklığı yaşamış ve zamanla göçmenlere yüz çevirmişler.

SIYASİ HACİZ

Geniş Türk kamuoyunda ise, Ermenistanlılara atfedilen net bir kimlik söz konusu değildir, zira bu grup gerçekte tam olarak tanınmamaktadır. Grup aslında, üzerinlerine farklı fikir, önyargı ve dileklerin izdüşümü yapılan boş bir kap gibidir. Haklarında basın tarafından yapılan araştırmalar sayıca az, veri tabanı dardır. Bir gazete istisnai olarak, ilgili siyasi güncelin etkisiyle, sahaya inerek araştırmacı gazetecilik yaptığında," sonuçlar daha sonra iç ve dış basın tarafından kullanılmakta, böylece konuya bütün basın tarafından ilgi duyulduğuna dair bir izlenim yaratılmaktadır.

Ermenistanlıların kamusal alanda söz konusu edilmeleri, tahminen 1990'lı yıllarda, Tansu Çiller'in iktidar dönemine rastlamaktadır. O günlerde başbakan, "hiçbir mecburiyetimiz olmadığı halde, katlandığımız aç Ermenilerden" söz etmiştir.¹² Bu söylemin adresi, soykırımın tanınması için çaba gösteren Ermenistan idi. Çiller'in tehdit söylemi, o günden bu yana, gereksinim duyulduğunda kullanılmak üzere siyasi bir araç olarak varlığını sürdürmektedir.

2006 yılı sonbaharında, Fransa parlamentosunda Ermeni soykırımının inkârına ilişkin yasa tasarısı tartışılırken, bu siyasi tutum yeniden hatırlanmıştır. Tartışma, Ermenistanlıları aniden sahne ışıkları altında bırakmıştır. ¹³ İlk taşı Düzce AKP milletvekili, eski Dışişleri Bakanı ve AB-Uyum Komisyonu Başkanı Yaşar Yakış attı. Yakış'ın önerisi, söz konusu yasa tasarısına karşı, intikam ve ceza olarak "yetmiş bin" kaçak Ermeni'nin sınır dışı edilmesi idi. CHP sıralarından, milletvekili Şükrü Elekdağ'dan bu öneriye onay gelmiş ve parti yöneticilerinden Onur Öymen'le birlikte düzenlediği basın toplantısında, Ermenistanlıların tek sefer yerine, gruplar halinde geri gönderilmesi fikri ortaya atılmıştır. Öneriler üzerine Cengiz Aktar, Açık Radyo'daki bir yayın sırasında bunun yeni bir tehcir olduğu yorumunu yaptı ve "Yoldaki etaplarda yemek falan mı yedirecekler?" diye sordu (Aktar 2006). Yaşar Yakış'ın önerisi hemen hemen tüm basında yer bulmuş ve kontrolsüz nefret tepkilerine de neden olmuştur:

Tebrik ederim Yakış'ı ... Yakışmış yani. Ama bence sınır dışı etmeyelim... esir turalım. Bi de megafon bulduk mu, tamamdır. Bağırınız artık... 'Ermeniler elimizdel! Tasarımı geri çekin, yoksa hepsini tek tek vuracağız! (Özdil 2006).

Öte yanda, Yakış'ın bu sınır dışı önerisine karşı çıkan güçlü sesler de vardı. Bu sesler böyle bir önlemin getireceği yararlar Türkiye'nin kendisine yapacağı zararın tartılması yönünde insani ve insan haklarına dayalı savların bir karışımıydılar:

Olmayacak bir şey, aleyhimize kullanılacak bir yol. Bunlar zaten gariban... ihtiyaçları olmazsa bin türlü zahmetle Türkiye'ye gelmezler ve her gün kovulma korkusuyla, üç beş kuruş için ona buna kapılanmazlar. Hıncımızı garibandan çıkarmayalım. (Tekin 2007).

ya da

Gariban işçilerden ne istiyorsunuz? (Dikbaş 2007).

Kimileri ise, Devlet Bakanı Abdülatif Şener'in Düzce'de işadamlarına yaptığı bir konuşmada, batılı devletlerin soykırım konusundaki ısrarlarıyla Ermenistan'a ve Ermenilere zarar verdiklerini söylemesi gibi, sağduyuya seslenmiştir:

Ülkemizdeki Ermenileri kaçak çalışıyor diye işten çıkaracağız da kimin işine yarayacak? (Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü 2006).

Sonunda, politik sağduyu kazanmıştır; Ermenistanlılar hâlâ Türkiye'deler ve gerçekte pek azı sınırdışı edilmiştir. Bütün bir göçmen grubuna karşı duyulan hoşgörüyü çok yönlü yaklaşmalıdır. Her ne kadar polis, herkes için aynı yasaların geçerli olduğunu¹⁴ vurgulasa da, bu yasaların şu anda Ermenilere uygulanmadığı görülmektedir. Bu moratoryum, birçok farklı yoruma

açıktır. Bir taraftan iyi davranışlara ve gergin ortamı daha fazla kızıştırmama yönündeki özene karşı bir jest olarak, Ermenistan ile bir çeşit saldırmazlık anlaşmasının ifadesidir. Diğer bir taraftan ise, Ermenistanlılar Türkiye'ye geldiklerinden beri potansiyel bir siyasi koz oluşturmuşlardı. Onlar sınırın öbür tarafından, ilişki kurulmak istenmeyen bir ülkenin insanlarıydılar. Çiller'in "aç Ermenistanlıları sınır dışı etme" ifadesi, yetkililerin Ermenistanlıları ellerindeki bir koz olarak değerlendirdiklerini göstermektedir: "İstersek hepsini kovabiliriz, ama yapmıyoruz." Şu an görevde bulunan başbakan da bu fırsattan faydalanmaktadır. "Biz Ermenistanlıları sınır dışı etmedik ve etmeyeceğiz" diyerek, Ermeni sorununu adil şekilde ele aldığını iddia edebilmektedir.

Ama biz bunları tutup da Ermenistan'a göndermiyoruz. (...) Niye geldiler buraya, niye buradalar acaba. Çünkü, Ermenistan'da yaşam koşullarını bulamıyorlar. (...) Biz onları kovmadık, kovmayacağız. (Cihan Haber Ajansı, CHA 2007).

Yalnızca siyasi arenada değil, normal günlük yaşamda da bu garibanlar polis tarafından kazanç kapısı olarak görülmektedirler. Polislerin ev baskınlarına tanık olan değişik çevrelerden bana böyle bilgiler gelmiştir. Her şeyden önemlisi bu baskınlar, polisin bu ortamdan etraflıca haberdar olduğunu gösteriyor. Bu baskınlarda, evdekilerden sınır dışı edilecekleri için eşyalarını toparlamaları talep edilir. Ama bir miktar para verilirse bir sorun kalmaz ve rahatsız edilmezler. Bana söylendiği kadarıyla, verilen paranın miktarı elli ila iki yüz dolar arasındadır. Ayrıca bu ev ziyaretleri tek sefer yaşanmamakta ve belli aralıklarla tekrarlanmaktadır. Öyle ki, bazı Ermenistanlılar bundan kurtulmak için sık sık ev değiştirmektedir. Eğer bu iddia doğrulanabilirse, göçmenlerin belirsiz durumunu *de facto* ortaya koyan hukuksal boşluğun birileri tarafından yasal olmayan şekilde kullanıldığı anlama gelir.

SAYILAR

Tüm bu önlemlere karşın, Ermenistanlıların sayısında iddia edildiği gibi bir artış olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir (yazarı belli değil, 2006b). Bilimsel araştırmaların eksikliği hayal gücü ürünlerini artırmakta

ve yalnızca ideolojik bazlı düzenlenmiş internet forumlarında değil, ciddi yayın organlarında dahi spekülasyonlara neden olmaktadır. Bununla birlikte, sorunda bir büyüme gözlenmektedir. Türkiye Ermenileri'nin ve Ermenistanlı göçmenlerin sayısı onlarca yıldır bir tartışma konusudur, sürekli revize edilir ve değiştirilir. Yirminci yüzyılda çok sayıda Ermeninin İslam dinine geçmesi yani dönme olması ya da Ermeni kimliğini yalnızca özel hayatında kullanması ve iş hayatında bir Türk ismi kullanması baş döndürücü spekülasyonlara neden olmuştur. CIA'in bir çalışmasına göre Türkiye'de 2.000.000¹⁵ "gizli Ermeni" yaşamaktadır. Almanya'daki Ermeni Patriği Karekin Bekciyan, isim değiştiren Ermenilerden bahsederken, tahminlerini, gerçeğe daha yakın görünen 500.000 sayısı ile ifade etmiştir (Özay 2007).

Bu sayılardan burada bahsedilmektedir, zira Türkiye Ermenilerinin sayılarındaki bu belirsizlik ve tutarsızlık Ermenistanlıların sayıları için de söz konusudur. Genel olarak, bu iki toplumsal grup, ilgili çevreler dışında birbirlerinden ayırt edilemediği için Türkiye Ermenileri için oluşturulan düşünceler Ermenistanlılar için de geçerli görülmektedir. Bu belirsizliklerin nedeni yalnızca geniş kitlelerin ilgisizliği ya da göç hakkındaki araştırma eksikliği değil, Türkiye nüfusunun mevcut durumunun dini, etnik ve anadil bazında detaylı bir dağılımının tesbit edilememesidir.¹⁶

Dolayısıyla, her çalışma spekülasyona açıktır. Bir süre boyunca 20.000 ya da 30.000 Ermenistanlıdan bahsedilmiştir. Sonra 2005 yılı başlarında, dönemin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün beyanıyla 40.000 göçmen sayısı gündeme gelmiştir.¹⁷ Bu sayı o günden beri tekrarlanarak kullanılmış, 2006 yılı Kasım ayında *Economist* dergisinde basılan ve daha önce anılan makalede de yer bulmuş ve yeniden Türkiye gündemine girmiştir. Gül'ün, Çiller tarafından o zaman kullanılan tehditkâr ifadesinin olumlu versiyonu olan bu ifadesi, yasadışı göçmenlere yaklaşım konusunda, Başbakan Erdoğan'ın konuyla ilgilenmesinden çok önce ortaya çıkan bir dönüm noktasıdır. Ermenistanlılara verilen bu dolaylı çalışma izni, kayıtdışı ekonominin bütün sektörlerine, devletin en yüksek makamından gelen bir çeşit yardım anlamına gelmektedir ve kendi nüfusunun ekonomik çıkarlarının dış politika hesaplarına bağlandığı anlamına gelmektedir; bu da bazı itirazlara yol açmıştır.

2006 yılının sonbaharında Yaşar Yakış'ın Ermenistanlıları sınır dışı etme önerisiyle bağlantılı olarak 70.000 sayısı gündeme gelmiştir. Genel belirsizlikten dolayı, ilk etapta bu sayıya kimse karşı çıkamamış, böylece bu sayı kullanılmaya başlanmıştır. Bazen mutabık kalınan ifade “40.000 ile 70.000 arası Ermenistanlı”dır; burada dikkat çekici durum ise, sayılardan bahsederken, genelde edilgen ve belirsiz bir anlatımın kullanılmasıdır. Örneğin “Sayılarının 40 ile 70 bin arasında olduğu ileri sürülen Ermenistanlı” ya da “70 bin kaçak Ermeni varmış Türkiye’de” gibi. Bunların dışında, 100.000’e (Kalafat 2006) varan tahminler ve 200.000’lere ilişkin sözlü iddialar mevcuttur. Diğer tarafta ise, bu sayıların aşağı doğru düzeltilmesi yönünde ifadeler de vardır.

Bunlara bir örnek, Gül’ün konuya ilişkin açıklamasından hemen sonra, Vatan Gazetesi’nin Kumkapı’ya gönderdiği bir ekiple yaptırdığı bir anketten elde edilen sonuçlardır. Görünen manzaradan elde edilen sonuçlar, “Ne 40 Bini Bakanım Türkiye’de 4 Bin Ermenistanlı Bile Yok.” (Öztürk 2005) şeklinde ironik bir manşetle yayınlanmıştır. Protestan kilisesinin rahibi de sayıları daha aşağıda tutmakta ve 40.000-50.000 kişinin günlük hayatta daha güçlü temsil edilmiş olması gerektiğini iddia ederek, sormaktadır: “Nerede bu insanlar? Bak, yoklar.” Keza, göçmenlerin yaşamlarına-yakından tanıklık eden bir Türkiye Ermenisi de, 5.000 civarında bir tahminde bulunmaktadır.

Ermeni Başpiskoposu ise tersine, Gül’ün verdiği sayıyla hemfikir dir. Onun tahminine göre, 30.000 Ermeni İstanbul’da, 10.000 de diğer illerde yaşamaktadır. Başpiskopos, Gül’ün söz konusu sayıları Emniyet Müdürlüğü Yabancılar Şubesinden aldığını tahmin etmektedir.

Somut sayıların yanı sıra, Türkiye’de yaşayan Ermenilerin sayısının arttığına dair kaynağı belirsiz daha çarpıcı bir iddia da vardır. Soykırıma ilişkin Fransız yasa taslağıyla bağlantılı olarak Kumkapı’daki durumu dikkate alan az sayıdaki gazeteden biri olan Vatan, bir Ermenistanlının, her gün Ermenistan’dan dört otobüs dolusu insanın geldiği ifadesini okurlarına aktarmıştır. Bahsi geçen, *Economist* (2006b) makalesi muhtemelen bu yazıdan etkilenmiş ve “Türkiye’nin Ermeni Nüfusu artıyor” (*Turkey’s Armenian Population is Growing*) ve “henüz tükenmedi” (*Not yet dead*) başlıklarını atmış-

tır. Gerçi, haftada birkaç kez, genelde altı, sekiz, on otobüs dolusu insanın Ermenistan'dan buraya ulaştıkları doğrudur. Ancak, aynı sayıda otobüs de, Türk mallarıyla ticaret için yolculuk yapan kişilerle dolu olarak geri dönmektedir.¹⁸

Türkiye'deki Ermenistanlı kadınlarının yaşamları böylesi bir hareketliliğin gergin ortamında şekillenmektedir. Vize sürelerinin sona ermesinin ardından, hiçbir yasal statüleri kalmaması nedeniyle, kendilerini ne sivil yasa hacze karşı koruyabilmekte, ne de onları beş, on hatta daha uzun seneler süren saklanma halinden kurtaracak ve Türkiye'de resmen yerleşmelerini sağlayacak olan, o çok arzu ettikleri ikamet izni gibi hakları talep edebilmektedirler. Böylece, gitmekle kalmak arasında, bir Avrupa ülkesine vize alabilme umudu ile bir sonraki seçimlerde daha demokratik bir yönetimin iktidara gelmesi halinde, Ermenistan'a geri dönme umudu arasında gidip gelmektedirler.

ÇOCUKLAR

Ermenistan'a, yani kendi ülkelerine dönüş umudu, bütün ülkelerdeki göçmenlere eşlik eden bu inanç, bir yandan yabancı bir ülkede hayatta kalmayı kolaylaştırırken, diğer yandan ise entegre olmak için gerekli birçok adımın atılmasına engel olmaktadır. Ermenistanlılar da, bu inanç doğrultusunda küçük ama önemli bir projeyi, çocukları için düzenledikleri özel ders projesini hayata geçirmektedirler. İki grup halinde, tek bir tahtanın bulunduğu küçük odada bir tarafta daha küçük, diğer tarafta ise daha büyük çocuklar, hergün anadillerinde bütün dallarda ders görmektedirler. Her iki kadın öğretmen de Ermeni göçmeni ve göçten önce eğitimci olan kişilerdir. Bu proje yalnızca ebeveynlerin, çocuklarının anavatanlarının kültürünü öğrenmelerini istemesinden doğmamış, oturma izinleri olmadığından çocuklarını herhangi bir devlet okuluna kayıt ettirmenin imkânsızlığından dolayı gerçekleşmiştir. Bu çocukların resmi Ermeni okullarına devam etmeleri de olanaklı ve yasal değildir.

Söz konusu proje, Patrikhane tarafından küçük bir mali yardımla desteklenmenin yanı sıra, bağışlarla ayakta durmaya çalışmaktır ve mali yetersizlikten dolayı, daima kapanma tehdidi altındadır. Çocuklar iki dil, Er-

menice ve Türkçe konuşmaktadır ve çoğu burada doğmuştur. Bu çocuklar, göçmenlerin burada büyüyen ikinci neslini oluşturmaktalar. Muhtemelen günün birinde anavatanlarına geri göç edecek ve döndüklerinde Türkiye deneyimlerini de Ermenistan'a taşıyacak olan bu çocuklara, Türkiye tarafından bir tür büyükelçilik rolü öngörülmektedir:

Üç milyonluk fakir Ermenistan'dan on binlerce insanın Türkiye'ye gelip ekmek bulması aslında oradaki ön yargıları kıracak ve toplumsal nefreti azaltacaktır. Keşke her Ermenistan vatandaşı hayatlarında bir kez Türkiye misafirperverliği ile ağırlansa ve fikirlerini değiştirse. (...) ...Ermenistan'dan gelen Ermeniler de toplumlar arasındaki soğuklukları gidermede önemli rol üstlenecektir. (Ateşkan 2006).

Bu tutum, sayıları günden güne artan birçok entelektüel tarafından desteklenen oldukça yeni pragmatik bir stratejinin bir parçasıdır ve bu strateji iki ülke arasındaki soğukluğun bitirilmesi için tartışılan stratejilerden biridir. Stratejinin temel parçalarından biri, yalnız Ermenistanlıların değil, sınırın bu tarafında, Kars, Ardahan ve Iğdır'daki Türk halkının da yıllardan beri arzu ettiği üzere, Türkiye-Ermenistan sınırının biran önce açılmasıdır. Böylece ekonomik etmenler, önceliği, siyasi-ideolojik olanlardan alacaktır ki, Ermenistanlılar bunu yıllardan beri, sessiz sedasız uygulamaktadırlar.

KAYNAKÇA

- Akçam, T. 2006. Türk ve Ermeni. *Radikal* 1K1. 12.11.
- Aktar, C. 2006. "Avrupa'ya Doğru," *Açık Radyo*: 11.10.tarihli yayın (www.acikradyo.com.tr).
- Andrews, P. A. 1992. *Türkiye'de Etnik Gruplar*. İstanbul: ANT.
- Ateşkan, Y. S. 2006. "Soykırım İddiaları ve Akıllı Siyaset," *Türk Ermeni Anlaşmazlığı*. (www.turkermenianlasmazligi.blogspot.com/2006_11_01_archive.html; erişim tarihi: 25.1.2007).
- Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü. 2006. *Ülkemizdeki Ermenileri Kaçak Çalışıyor Diye İşten Çıkaracağız da Kimin İşine Yarayacak?* 8.10. (www.byegm.gov.tr/yayinlarimiz/anadoluhaberleri/yeni/2006; erişim tarihi: 28.1.2007)
- Başlamış, C. 2007. "Ermenistan'dan Kaçış," *Milliyet*. 1.12.
- Başyurt, E. 2004. "Komşuda Tuhaf Şeyler Oluyor!" *Aksiyon dergisi* (516): 25.10.
- Cihan Haber Ajansı CHA. 2007. "Ermeni Soykırımını Kabul Edilirse Ortaklığımıza Gölge Düşer," *Sabah*. 17.2.
- Dikbaş, K. 2007. "Ermeni Kaçakların Hatırlattıkları," *Ekoçerçeve*: 13.10.; (www.ekocerceve.com/print_basin.asp?yazilD=4805&yazarIDM; erişim tarihi: 28.1.2007).
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. (1993-1995) İstanbul: Tarih Vakfı.
- Ergin, S. ve Özkök, E. 2005. "ABD'yi Uyardım Ama Dinlemediler," *Hürriyet*. 2.3.
- Fatih, U. 2005. "Ermenistan'a Diaspora Hakim," *Aksiyon Dergisi* (550), 20.6.
- Kalafat, Y. 2006. "Dış Türkler. Güney Kafkasya Barışının Sağlanmasında Anahtar Etnisite – Ahıskalar," *Türkiye Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi TÜRKSAM* (28.3).
- Kaplan, S. ve Özınan, A. 2006. "Kumkapı'da Her Çarşamba Küçük Bir Ermenistan Kuruluyor," *Hürriyet Pazar*. 6.8.
- Laçiner, S. 2004. "Ermenistan Dış Politikasını Belirleyen Faktörler," *The Journal of Turkish Weekly*. Aralık.
- Özay, A. 2007. "Türkiye'de Yarı Milyondan Fazla İsmi Değiştiren Ermeni Var," *Zaman Pazar*. 7.1.
- Özdil, Y. 2006. "Gazi Cezayir...." *Sabah*. 11.10.
- Öztürk, H. 2005. "Ne 40 Bini Bakanım Türkiye'de 4 Bin Ermenistanlı Bile Yok," *Vatan*. 4.3.
- Sönmez, T. 2002. "Erivan'dan Haberler," *Cumhuriyet*. 1.5.
- Tavşanoğlu, L. 2004. "Bölgesel İşbirliğine Doğru," *Cumhuriyet*. 3.10.
- Tavşanoğlu, L. 2005. "Kars Halkı Cezalandırılıyor," *Cumhuriyet*. 30.7.
- Tekin, A. (www.politikcity.de/forum/showthread.php?t=13917&page=3; erişim: 22.1.2007)
- Van Gent, A. 2005. Armeniens schwieriges Verhältnis zur Türkei. Erewan fordert die Öffnung der gemeinsamen Grenze. (Ermenistan'ın Türkiye'yle zor ilişkisi. Erivan ortak sınırın açılmasını talep ediyor.) *Neue Zürcher gazetes*i. 29./30.10.
- , 2005a. Im 'Schwarzen Garten' des Kaukasus. Keine Lösung der Nagorni-Karabach-Frage in Sicht. (Kafkasların kara bahçesinde çözüm yok.) *Neue Zürcher gazetes*i, 12./13.11.
- Yazan belli değil, 2004. "Ermenistan Göç Sebebiyle Hızla Yok Oluyor," *Zaman*. 14.7.
- Yazan belli değil, 2006a. "Bizi Fransa mı Doyuracak?" *Vatan*. 11.10
- Yazan belli değil, 2006b. "Not Dead Yet. Turkey's Armenian Population Is Growing," *The Economist print edition*. 16.11.

NOTLAR

- 1 Ermenistan'dan gelen kaçak göçmenlerin faydasına ya da zararına hizmet edecek çeşitli tartışma ve makalelerde, bu Ermenistanlı kişilerin gelecekte kendi vatanlarında Türkiye'nin büyükelçisi gibi çalışacağına dair bir umut dile getirilmektedir.
- 2 Örneğin, Sönmez (2002) "Tahminen otuz bin Ermenistan vatandaşı Türkiye'de çalışıyor," ya da Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) Ermenistan temsilcisi, Arsen Avagyan: "Bizim elimizde hiçbir sayı yok. [...] Ancak, Türkiye'den kimi sayısal veriler geliyor. Şu an itibarıyla yaklaşık 25.000 Ermenistan Ermenisi Türkiye'de, çoğunlukla da İstanbul'da yaşamaktadır." Leyla Tavşanoğlu ile yapılan bir görüşme (2004); ya da Kars Valisi Nayif Alibeyoğlu: "Bugün İstanbul'da 50.000'in üzerinde Ermenistan Ermenisi, büyük oranda kaçak olarak çalışıyor," Tavşanoğlu (2005)
- 3 Bu çalışmada mevsimlik işçi olarak, çay toplamak için Doğu Karadeniz Bölgesi'ne gelenler ve yine diğer bölgelere, örneğin Antalya'ya gelenler dikkate alınmamıştır. Burada söz konusu olan bölge İstanbul'dur.
- 4 Laçiner (2004), çeşitli kaynaklara dayanan hesaplamalarında, bağımsızlıktan bu yana nüfusun dörtte üç oranında azaldığı sonucuna ulaşmaktadır. Gent (2005) ise, Ermenistan kitle göçünün sayısını nüfusun üçte biri, yani bir milyon civarı olarak vermektedir, ki bu sayı Laçiner'in tahmininden daha düşüktür. Benzeri değerleri Başyurt (2004); yazarı belli değil (2004) ve en yeni araştırmalara dayanan Başlamış (2007) vermektedirler.
- 5 Şehrin aynı bölgesindeki diğer, daha küçük uluslararası terminallerden, Ermenistan'a bağlantıları olmadığı için burada bahsedilmemektedir.
- 6 Gedikpaşa'daki atölye sahiplerinin verdiği bilgilere göre.
- 7 Toplamda 800 milyon doların üzerinde, Uğur (2005).
- 8 Bekâr odaları muhtemelen Bizans, ya da en azından Evliya Çelebi'nin tasvirlerine göre erken Osmanlı dönemlerinden beri vardır. Bununla ilgili olarak bkz. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (1993-1995 II: 123f.)
- 9 Orhan Kemal 1962 yılında yayınlanan *Gurbet Kuşları* adlı romanında bekâr odalarını tasvir eder.
- 10 Ermeni Başpiskoposu Aram Ateşyan'ın bir telefon görüşmesi sırasında verdiği bilgiler.
- 11 Kaplan ve Özınan'ın röportajlarında olduğu gibi (2006).
- 12 İki Türkiye Ermenisinin birbirinden bağımsız olarak hatırladıklarına göre. Buna ilişkin yazılı bir kaynağa ulaşamadım.
- 13 Konuyla ilgili bkz. 9-11 Ekim 2006 tarihleri arasında yayınlanan çok sayıda günlük gazete. Örn. 9.11.2006 tarihli *Hürriyet* gazetesi.
- 14 İstanbul Emniyet Müdürlüğünde görevli bir polis memurunun, Ermenilerin sınır dışı edilmekten muaf olup olmadıkları sorusuna ilişkin sözlü yanıtı.
- 15 Yaşar Kalafat (2006). Yazar CIA'nin bildirdiği sayıların abartılı olduğunu kabul etmektedir. Orijinal kaynaklara ulaşma olanağını bulamadım.
- 16 1965 nüfus sayımından bu yana anadile dayalı bir dağılım yayınlanmamaktadır. Bu durum, on yıllardır yalnızca azınlıkların sayıları hakkında değil, Müslüman etnik grupların nüfus sayıları hakkında da birçok spekülasyona neden olmaktadır. Birçok yazar tarafından anketlerle doğru sonuçlara ulaşmanın zorluklarına işaret edilmiştir. Konuya ilişkin bkz. Andrews (1992: 57).
- 17 Dışişleri Bakanı kaynağını "Bir STK'nın yaptığı araştırma" şeklinde açıklamıştır. Ancak, bu kaynak ulaşılabildiği görünmemektedir (Ergin ve Özkök 2005).
- 18 Emniyet Garajı yöneticisinin 2007 yazında verdiği ifadelerle dayanmaktadır.

İSTANBUL'DAKİ IRAKLI GÖÇMENLERİN PARÇALI EKLEMLENME SÜRECİNDE TOPLUMSAL AĞLAR'

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK), 17-18 Nisan 2007 tarihinde Cenevre'de Iraklı mülteciler sorunu üzerine uluslararası bir konferans düzenledi. Toplantıda, Irak'ta 2 milyon kişinin ülke içinde yerlerinden edilmesi ve daha fazla sayıda kişinin ülke dışına çıkmasıyla yaklaşık 4,5 milyon kişiyi etkileyen insanlık krizine dikkat çekildi. 2003 sonrası yükselen şiddet ortamı Iraklıların, öncelikle komşu ülkelere yönelmesine yol açmıştı: Nisan 2007 itibariyle Suriye'de 1,2 milyon, Ürdün'de 750.000, Mısır'da yaklaşık 100.000, İran'da 54.000, Lübnan'da 40.000 ve Türkiye'de 10.000 Iraklı bulunmaktaydı. Yüksek Komiser Antonio Guterres, bu krizin boyutlarının büyüklüğüne rağmen bir yankı uyandırmamış olmasını açıklarken "bunun bir nedeni(nin) de kaçanların mülteci kamplarına gitmemesi fakat Irak'taki ve yakın ülkelerdeki ev sahibi topluluklarla bütünleşmeleri" olduğunu söylemişti.²

Diğer komşu ülkelere göre daha az sayıda kişi söz konusu olsa da, Iraklıların yöneldiği ve toplumsal dokuya sessizce eklemlendiği sınırdaş ülkelerden biri de Türkiye'dir. Irak kökenliler, 1991'deki Körfez Savaşı'ndan bu yana Türkiye'deki düzensiz göçmenler içindeki en önemli gruplardan biri olmuşlardır. 1951 Cenevre Anlaşması'nda korunan coğrafi kısıtlamadan ötürü Avrupa dışındaki ülkelere gelen diğer sığınmacılar gibi, Iraklılar da Türkiye'de mülteci olarak yerleşme hakkına sahip değildirler. Bu nedenle çoğu, Türkiye'yi geçiş ülkesi olarak değerlendirmekte ve yasal ya da yasadışı yollarla Batı ülkelerine ulaşmaya çalışmaktadırlar. Iraklı Hristiyanlar Avustralya ya da Kanada'daki akrabalarının desteğiyle yasal kefillik sistemini kullanarak transit göç modeline ilginç bir örnek oluştururken, Kürtler hedefledikleri AB ülkelerinin sıkı iltica ve göçmen politika-

larından dolayı daha çok yasadışı yöntemlerle sınırları geçmek zorunda kalmaktadırlar. Iraklılar arasında şimdiye kadar çok az sayıda kişi Türkiye’de kalıcı yerleşme kararı almış olsa da bu grup, son yirmi yıldır ülkedeki önemli göçmen topluluklarından birini oluşturmuştur.

Bu makalede, Iraklı göçmenlerin iş ve konut piyasasına eklemlenme (*incorporation*) mekanizmalarına odaklanılarak iktisadi, toplumsal ve hukuki açıdan içinde bulundukları belirsizlik ortamında hayatlarını nasıl idame ettirdikleri incelenmektedir. Bu analizde kullanılan temel kavramsal araç toplumsal ağlar (*social networks*) kuramıdır.¹ Akrabalık bağları, etnik ve dinsel aidiyetler ve ticari ilişkilere dayanarak inşa edilen toplumsal ağlar, İstanbul’daki göçmenlerin sosyo-ekonomik bütünleşmelerinin temelini oluşturmaktadır. Resmi kabul mekanizmalarının yetersizliği ve yasal çerçevenin belirsizliği karşısında Iraklı göçmenler kendi becerileriyle hayatlarını idame ettirme yöntemleri aramış ve böylece “fiili bir bütünleşme” (*de facto integration*) sağlayabilmişlerdir. Göçmenlerin eklemlenmesi göç edilen toplum ile, daha doğrusu toplumun bir kısmı ile, göçmenler arasında bir ilişki kurulmasını gerektirmektedir. Toplumsal ağlar bu ilişkileri mümkün kılar ve ev sahibi topluma “dahil olma” (*insertion*) mekanizmaları olarak iş görürler. Göç edilen toplumla toplumsal bağlar kurulması göçmenlerin belirli toplumsal nişlere eklemlenmesini sağlar ve bu da aşağıda ayrıntılı olarak tartışılacak olan “parçalı bütünleşme” (*segmented integration*) sürecine yol açar.

Yabancı göçmenlerin Türk toplumuna dahil olma/eklemlenme örüntülerini anlamak için kavramsal bir katkıda bulunmayı amaçlayan bu çalışmada, bir yandan toplumsal ağların içerik ve yapabilirlik kapasitelerindeki farkların altını çizerek, diğer yandan da bu süreçte devlet kurum ve politikalarının etkilerine değineceğim. Böylece, Iraklıların toplumsal ilişki ağları kurarak gerçekleştirdikleri “parçalı bütünleşme” sürecinin imkân ve kısıtlılıklarını tartışmayı amaçlıyorum. Ancak bundan önce, Iraklıların Türkiye’ye göçü hakkında genel bir çerçeve çizip, sonra da Türkiye’deki göçmen eklemlenmesinin çeşitli yönlerini incelemek üzere kullanacağım kavramsal arkaplanı sunacağım.

Türkiye'nin küresel göç sistemlerindeki konumu, ülkeyi etkileyen göç dalgalarının hacminin artması ve içeriğinin çeşitlenmesi nedeniyle esaslı bir biçimde değişmiştir. Son yirmi beş yılda, Türkiye'nin Asya, Orta-doğu ve Avrupa kesişiminde bulunan coğrafi konumunun da etkisiyle yeni köken ülkelerin ve yeni göç akışlarının ortaya çıkışına tanıklık edilmiştir (İçduygu 2003; Erder 2000). Türkiye'deki göçmenlerin büyük bir kısmı, siyasi olarak çalkantılı ve iktisadi olarak istikrarsız bir yapıya sahip olan Avrupa dışı ülkelerden gelmektedirler. Bu göçmen ve sığınmacıların çoğu, hem düzensiz göçmenlerle ilgili yasallaştırmaların olmaması hem de Türkiye'nin Cenevre Anlaşması ile getirmiş olduğu coğrafi kısıtlama nedeniyle yasal bir statü edinme imkânından mahrumdurlar (Kirişçi 1996). Türkiye'deki bu yasal kısıtlılıklara rağmen, AB ülkelerinin giderek daha katı bir biçimde uyguladıkları "istenmeyen göç"ü engelleme politikaları, Iraklılar da dahil güney ve doğu sınırlarından giriş yapan düzensiz göçmenlerin Türkiye'de birikmesine yol açmaktadır.

Irak'tan Türkiye'ye göçü dört ana döneme ayırabiliriz. İlki, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasından 1980'li yıllara kadar devam eden ulus inşası dönemidir. Özellikle erken cumhuriyet döneminde ulus-devlet yaratma projesine paralel olarak nüfusun homojenleştirilmesi hedeflenmiştir (Çağaptay 2002). Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları dışında kalan "soydaşlar" gibi, Türkmenler için de eğitim ve ticaret amacıyla Türkiye'ye gelişleri kolaylaştırıcı ikili anlaşmalar imzalanmıştır. 1926'da Musul'un Irak'a bağlanması, Irak'ta kalan Türkmenlerle Türkiye arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine yönelik politikalarla telafi edilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde Türkmenlerin Türkiye'ye göçü üzerinde önemli etkileri olan iki önemli anlaşma imzalanmıştır. Birincisi, 09.01.1932'de imzalanan Türkiye-Irak İkamet Mukavelenamesi, diğeri ise 29.03.1946'da imzalanan Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması'nın 3. maddesinde kabul edilen Eğitim, Öğretim ve Kültür İşbirliği Protokolü'dür (Şimşir 2004: 89-90). Bu anlaşmalar sayesinde, Türkmenlerin iki ülke arasındaki gidiş gelişleri kolaylaşmış; başlangıçta Türkiye'de kalma niyetleri olmasa da, ileriki yıllarda Irak'ta siyasi ve toplumsal koşullar kö-

tüleştikçe kalıcı olarak yerleşenler olmuştur. Bu dönemde Türkmen göçü az ama istikrarlı bir şekilde devam etmiştir.

Birinci ve ikinci dönemler arasında bir geçiş dönemi olarak Türkmenler dışında diğer etnik ve dini gruplara mensup Irak vatandaşlarından da Türkiye'ye göç edenler olmuştur. 1970'lerin sonu ve 1980'ler boyunca süren bu ara dönemde göç edenlerin bir kısmı, Irak'taki yönetimin azınlıklara yönelik baskıcı ve zalim muamelesinden kaçanlardı. Diğer bir kısmı da 1980-1988 yılları arasındaki İran-Irak Savaşı süresince, uzun ve bıktırıcı askerlik görevinden dolayı ülkeyi terk eden genç erkeklerdi. Ancak bu dönemde gelenler, Türkiye'yi kalıcı bir yerleşim yerinden ziyade Avrupa'ya geçiş durağı olarak değerlendirmekteydi.

Irak'tan Türkiye'ye yönelik nüfus hareketlerinin ikinci dönemi, 1988-1991 yılları arasında gerçekleşen kitlesel mülteci akınıdır. Irak hükümetinin İran'la işbirliği yapmakla suçladığı Kürtlere karşı yürüttüğü Anfal Harekâtı ve Mart 1988'de kimyasal gaz kullanılarak beş bin kişinin ölümüne yol açan Halepçe Katliamı, bu ani nüfus hareketine neden olmuştur. İran-Irak savaşı bitiminde Halepçe benzeri şiddet olayları olmasından korkan on binlerce Iraklı Kürt 1988 Eylül'ünde Türkiye topraklarına sığınmıştır (Ciğerli 1998). Bunu takiben, 1991'de dünya tarihinin en büyük iltica hareketlerinden biri yaşanmıştır. ABD önderliğindeki ittifak güçlerinin Irak'a müdahalesi sonrasında başlayan Kuzey Irak'taki Kürt ayaklanması Irak ordusunca şiddetle bastırılmış ve bunun sonucu, çoğunluğu Kürtlerden oluşan 460.000 Iraklı Türkiye'ye sığınırken, diğer 1.000.000 kişi de İran'a kaçmıştır (Mannaert 2003; Van Hear 1995). Ancak bu dönem gelenlerin büyük çoğunluğu, çok kısa bir sürede Türkiye topraklarını terk etmişlerdir (Kaynak 1992).

Üçüncü dönem 1991-2003 arasında gerçekleşen düzensiz göç hareketleriyle şekillenmiştir. 1991'deki kitlesel mülteci akını ardından çok daha az sayıda ama düzenli olarak devam eden bu süreç, 1990'lı yıllar boyunca Türkiye'nin bir geçiş ülkesi olmasında da önemli rol oynamıştır. Irak'ta, muhaliflere karşı uygulanmaya devam eden baskılar ve Körfez Savaşı sonrası uygulanan iktisadi ambargolarla kötüleşen yaşam koşulları, bu göçün temel nedenleridir. Sonunda, 1990'lı yıllar boyunca, siyasi ve iktisadi nedenlerin birleşimi, çok sayıda Kuzey Iraklının Türkiye'den geçerek Avru-

pa'ya gitmelerine yol açmıştır. Bu düzensiz göç trafiğinde Kürtlerin yanı sıra Türkmenler ile Asuri-Keldani Hristiyanlar da bulunmakta ve hepsi Batı'ya doğru çıkan tehlikeli yolculuğu bitirmek için bazen ortak bazen farklı yollar kullanmaktadır.

2003'te Saddam Hüseyin'in devrilmesiyle Irak kaynaklı göçün son dönemi başlamıştır. İşgalin ardından önce bir duraklama yaşanmış, daha sonra Bağdat başta olmak üzere büyük kentlerde şiddetini arttıran sokak çatışmaları ve mezhepler arası silahlı mücadeleler sonucunda göçün ivmesi bir kez daha artmıştır. Irak'tan göç olayı 2007 yılında doruk noktasına ulaşmış, Iraklıların büyük çoğunluğu ya ülke içinde yer değiştirerek ya da komşu Arap ülkelere kaçarak sığınacak bir yer arayışına girmişlerdir. Bu makale 2007 yılında yazıldığı için, bu son göç olayına kısaca değinerek, Irak'tan göçün içeriğinin değiştiğini ifade etmek gerekir. Amerikan işgal kuvvetleri denetimi altında yeni kazanılmış topraklarda iktisadi ve siyasi açıdan parlak bir gelecek inşa etme umudunun yeşermesiyle beraber Iraklı Kürtlerin göçü duraklama noktasına gelmiştir. Bunda elbette Avrupa ülkelerinin bu gelişmeyi öne sürerek, Kürtlere iltica kapısını kapatması da etkili olmuştur. Kürt örneğinde, ters yönde bir göçten bile bahsedebiliriz: İstanbul'da sıkışıp kalmış olanlar gibi, Avrupa ülkelerinde yasal statü kazanamamış Kürtler arasında da, ülkelerinde gelişen yeni siyasi yapıyı göz önüne alarak geri dönmeyi seçenler olmuştur. 1990'lı yıllar boyunca Türkiye'deki Irak kaynaklı göçmenler arasında en kalabalık grup olarak tanımlanan Kürtler şu an için anavatanlarında kalmaya karar vermiş olsalar da diğer azınlıklar, yani Türkmenler ve Hristiyanlar, sürmekte olan şiddet ve zulüm ortamından dolayı Irak'ı terk etmeye devam etmektedirler.

DEĞİŞKEN STATÜLER ARASINDA

Son 15 yılda Türkiye'de emniyet güçlerince yakalanan düzensiz göçmenler arasında en büyük gruplardan biri Iraklılardır. 1995'ten beri yakalanan Irak kökenlilerin toplam sayısı 100.000 kişiye yakındır. Iraklılar 1995-2004 yılları arasında, Ortadoğu ve Asya'dan Türkiye'ye gelerek yakalananların yarısını ve tüm yakalanma olaylarının beşte birini oluşturmaktadırlar (Apap, Carrera ve Kirişçi 2005: 34).

Tablo 1. 1995 ile Haziran 2004 arasında Türk güvenlik görevlileri tarafından yakalanan düzensiz göçmenlerin uyruklarına göre dağılımı

Ülkeler	Kişi Sayısı
Afganistan	28.911
Bangladeş	13.418
Pakistan	28.442
İran	22.199
Irak	99.402
Suriye	50.18
Ara toplam	197.390
Kuzey Afrika	9.397
Eski Sovyet Cumhuriyetleri*	100.018
Orta Asya Ülkeleri**	6.473
Arnavutluk	3.988
Bulgaristan	9.111
Romanya	19.067
Türkiye	24.419
Diğer	107.986
Toplam	477.849

Kaynak: J. Apap, S. Carrera ve K. Kirişçi (2005:34) İçişleri Bakanlığı'na bağlı Yabancılar Şubesi'nden elde edilen veriler

* Eski Sovyet Cumhuriyetleri: Rusya, Ukrayna, Moldova, Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Beyaz Rusya, Litvanya, Letonya, Estonya.

** Orta Asya Ülkeleri: Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan.

Düzensiz konumdakilerin yakalanma istatistiklerini bir veri olarak kabul edecek olursak, son yıllarda Türkiye'ye gelen Iraklı düzensiz göçmenlerin sayısında 2001-2003 arasında ciddi bir düşüş yaşandığını söyleyebiliriz. Ancak, emniyet güçlerince hazırlanan istatistikler, sadece gözaltına alınan yabancıların sayısını açıkladıkları ve ülkedeki düzensiz statüdeki yabancıların toplam sayısını vermediği için temkinli bir şekilde ele alınmalıdır. Saha çalışması boyunca da gözlemlendiği gibi yetkililer tarafından “dokunulmayan” pek çok düzensiz göçmen bulunmaktadır. Bununla beraber, yine Emniyet Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan istatistiklerdeki düşüş, 2003 yılındaki Amerikan işgalinin ardından Irak'tan gelen Kürt göçünün yavaşlamış olması ile de açıklanabilir. Türkiye'deki Iraklı düzensiz göçmenlerin çoğunluğunun rejim baskısından veya Kürt gruplar arasındaki ça-

tışmalardan kaçan Kürtler olduğunu hatırlarsak, Saddam Hüseyin'in devrilmesinin ardından Kuzey Irak'ta yarı-otonom, hızla müreffehleşen bir siyasi yapı kurulmasıyla bu kişilerin yerlerinde kalmayı tercih ediyor olması bu tabloyu daha anlaşılır kılar. Bununla birlikte Iraklılar, diğer komşu ülkelere göre daha az sayılarda da olsa Türkiye'ye gelmeye devam etmekte ve süren bu göçün çoğunluğu Hristiyanlar ve Türkmenler gibi, Irak'taki sürecin yeni mağdurlarından oluşmaktadır.

Tablo 2. 1995 ile 2003 arasında Türk yetkililerce yakalanan düzensiz göçmenlerin dağılımında ilk on ülke

	1995	1997	1999	2001	2003
Moldova	19	17	3.098	7.980	7.728
Pakistan	708	307	2.650	5.618	6.258
Irak	2.128	5.689	11.546	23.444	3.757
Romanya	68	107	3.395	4.533	2.785
Rusya	5	52	1.695	4.694	2.130
Afganistan	24	81	3.046	9.542	2.178
Ukrayna	9	52	1.695	4.694	1.947

Kaynak: İçişleri Bakanlığı'na bağlı E.G.M. Yabancılar Şubesi'nin resmi internet sitesinde yayımlanan verilerin derlenmesiyle oluşturulmuştur.

Irak'taki etnik ve dini azınlık gruplarına yönelik saldırıların şiddetine ve 1991'den beri süren göç yoğunluğuna rağmen Iraklıların Türkiye'deki sığınma başvuruları sınırlı sayıda kalmaktadır. İranlılar ile Iraklılar, Türkiye'deki en büyük iki sığınmacı grubu oluştursalar da Iraklıların yıllık ortalama başvuru sayısı dört bini aşmamakta, çoğu zaman 1-2 bin civarında seyretmektedir (İçduygu 2003: 23). Irak kaynaklı göçün diğer Ortadoğu ülkelerindeki boyutları düşünüldüğünde bunun kesinlikle çok düşük bir sayı olduğu açıktır. Bu istatistikleri açıklamaya yardımcı olan etkenlerden biri, Türkiye'nin 1951 yılında imzaladığı Cenevre Anlaşması'ndaki coğrafi kısıtlamayı devam ettirmesidir (Kirişçi 2000). Bu nedenle Avrupa dışından gelen pek çok potansiyel sığınmacı, resmi makamlara başvuruda bulunmadan Türkiye'yi geçiş ülkesi olarak kullanmakta ve mülteci olarak kabul edilebilecekleri ülkelere yönelmektedirler. Türkiye'dekine benzer bir durum Ürdün'de de

yaşanmaktadır: 1991-2003 yılları arasında 1,5 milyonun üstünde Iraklının Ürdün'e giriş yaptığı tahmin edilmesine rağmen bunların çoğu "1951 Cenevre Anlaşması'nın Mültecilerin Statüsü konusundaki maddelerine taraf olmayan ve sığınma hakkı veya iktisadi bütünleşme imkânı sunmayan bu ülkeyi" geçiş amacıyla kullanmayı tercih etmektedir (Chatelard 2004).

Tablo 3. 1994 ile 2005 arasında Türkiye'de sığınma başvuruları

	İran	Irak	Diğer	Toplam
1994	1.803	2.475	179	4.457
1995	935	2.890	152	3.977
1996	1.552	2.691	192	4.435
1997	1.484	3.028	129	4.641
1998	2.206	4.895	229	7.330
1999	4.221	2.635	435	7.309
2000	4.185	2.160	664	7.019
2001	3.708	1.933	1.034	6.675
2002	2.815	1.128	388	4.331
2003	3.310	366	604	4.280
2004	2.064	954	916	3.934
2005	1.047	1.717	1.150	3.914
Toplam	29.330	26.872	6.072	62.302

Kaynak: BMMYK resmi internet sitesinden derlenmiştir. <http://www.unhcr.org.tr/MEP/FTPRoot/Dosyalar/turkiyedebmyk/sayilarlailtica/Basvuru%20Dagilimi%201994-2005.xls>

Iraklı sığınmacıların sayısını sınırlayan etkenlerden biri de, BMMYK bürolarında Iraklılara ait dosyaların geçici olarak dondurulmuş olmasıdır. 2003 yılındaki Amerikan işgalinden beri pek çok Batılı ülke, Irak'ta siyasi bir çözüm bulunana kadar Iraklılara ait iltica dosyalarının değerlendirilmesini ertelemeye karar vermiştir. BMMYK'nın resmi internet sitesine göre, 2006 yılı başında Türkiye'de yaklaşık 2.200 Iraklı mülteci ve sığınmacı bulunmaktadır.⁴ Bu kişiler Türkiye durağında takılmış, ileri veya geri gidemez halde beklemektedirler. Iraklı sığınmacılar ülkelerinde devam eden savaş ve belirsizlik ile dosyalarını donduran ülkelerin katı tavrı arasında sıkışıp kalmışlardır. BM verilerine göre, 1994-2005 arası Iraklılara ait toplam başvuruların üçte birini oluşturan "askıda kalmış dosyalar"ın sayısı artış göstermektedir.⁵

Tablo 4. 1984 ile 2004 arasında Türkiye'ye yasal yollarla giriş yapan Iraklıların sayıları

1984	8.162
1985	8.674
1986	7.154
1987	8.558
1988	8.216
1989	12.508
1990	15.473
1991	3.859
1992	12.664
1993	12.085
1994	15.045
1995	14.381
1996	13.558
1997	17.574
1998	18.277
1999	17.591
2000	20.759
2001	16.378
2002	15.765
2003	24.727
2004	111.475

Kaynak: T.C. Kültür Bakanlığı'nın internet sayfasından toplanılan verilerle oluşturulmuştur.
www.kultur.gov.tr (erişim tarihi: Haziran 2006.)

2003 sonrası Türkiye'deki Iraklı düzensiz göçmen sayısı azalırken ülkeye yasal yollardan girişlerin sayısı ciddi şekilde artmıştır. Bu ani artışın en büyük sebebi pasaport rejiminin serbestleştirilmesidir. Bunda Türkiye ve Irak arasındaki ticaret hacminin artışı da etkili olmuştur. Irak vatandaşlarının ülkeye yasal giriş istatistiklerini gösteren aşağıdaki tabloya göre 1991 yılında sert bir düşüş yaşanmıştır. Körfez Savaşı sonrası yaklaşık 500.000 Iraklı'nın sığınmacı olarak, yani resmi giriş-çıkış kayıtlarına geçmeden ülkeye girmiş olması bu düşüşü açıklayabilir. Takip eden yıllarda Iraklıların Türkiye'ye girişleri artarak 2003'te 24.727'ye ulaşsa da Ortadoğu ülkelerinden yapılan toplam giriş ile karşılaştırıldığında bu sayı gene de düşüktür. Bu durum dönemin Baas rejiminin katı pasaport uygulama-

siyla açıklanabilir. 1990'lı yıllarda ambargolarla kötüleşen iktisadi koşullar nedeniyle ülkeden kaçan Iraklıları engellemek isteyen hükümet, dış göçü denetlemek için yeni politika arayışlarına girmiştir. Uygulanan yöntemlerden biri, özellikle doktorlar ve mühendisler başta olmak üzere eğitilmiş meslek sahibi kesimin turist vizesiyle çıkışını önlemek için pasaport başvurularında, Irak'a dönüldüğünde ödenmek üzere, 1.000 Amerikan Doları "depozito" almaktır (Hiro 2003: 15). Ülkedeki iktisadi istikrarsızlık ve Irak Dinarının büyük değer kaybı nedeniyle, bu kişilerin değerli mülklerini satmadan bu ücreti karşılama mümkün değildi. Dolayısıyla, 2002 yılı verilerinin yaklaşık on katı olan 2004'teki inanılmaz artışın, rejimin devrilmesiyle Irak'ta pasaport sahibi olmanın kolaylaşmasının bir sonucu olduğunu söyleyebiliriz.

GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE GÖÇMEN EKLEMLENMESİ ÜZERİNE KURAMSAL BİR ÇERÇEVE

Göçmen bütünleşmesi konusu, Batı ülkelerinde göç alanının en revaçta konularından biri olmasına rağmen, gelişmekte olan ülkelere çok az araştırılmıştır. Bütünleşme yazını, çoğunlukla göçmenlerin yasal yollarla gelip kalıcı olarak yerleştikleri Batı'daki örnekleri ele almaktadır (Van Hear 1998, Faist 2000). Gelişmekte olan ülkelere düzensiz göçmenlerin eklemelenmesi üzerine olan az sayıda araştırma ise Afrika kıtası kaynaklıdır (Sommers 2000, Dick 2002, Lindstrom 2003). Küresel Güney olarak tanımlanan ülkelere çok sayıda mülteci ve göçmen olması bu alanda araştırma ihtiyacına işaret etmektedir.

Bu makalede "eklemelenme" (*incorporation*) veya "dahil olma" (*insertion*) denirken, "bütünleşme" (*integration*) konusunun kültürel boyutundan ziyade sosyo-ekonomik ve yapısal yönleri üstünde durulmaktadır. Bu yüzden de, toplumsal bütünleşme göstergeleri olarak özellikle emek ve konut piyasasına dahil olma ele alınmaktadır. Bu alanda kullanılan terminolojideki çeşitlilik ve karmaşıklık dikkate alınarak (bütünleşme, asimilasyon, dahil olma, eklemelenme, vb, Cohen 1999) "eklemelenme" ya da "dahil olma" kavramları tercih edilmiş ve bunlarla göçmenlerin bulundukları ülkelere bütünleşmelerindeki yapısal etkenlerin altı çizilmek istenmiştir.

Göçmen eklemlenmesi konusundaki Amerikan yazını, bize bazı faydalı kavramsal araçlar vermiştir. Eski bir göç ülkesi olan ABD’de 1920’li yıllardan itibaren göçmen bütünleşmesi üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Robert Park ve Milton Gordon tarafından geliştirilen asimilasyon gibi erken dönem kavramları sonradan eleştirilmiş ve yakın dönemde Amerikan göçmen eklemlenmesine dair kuramlar yeniden gözden geçirilmiştir. Schmitter-Heisler, bugünkü durumda anlamlı olduğuna inandığım, kavramsal alandaki dört temel değişikliği şöyle sunmaktadır:

1. Göçmenlerin yeni çevrelerine uyma çabalarının vurgulanmasından, göçmenlerle Amerikan toplumu arasındaki etkileşime odaklanan bir bakış açısına kayış.
2. Amerikan toplumunun farklılaşmış ve kendine özgü özelliklerini gözardı eden bir kavramsallaştırmadan, mevcut iktisadi (özellikle de emek piyasasına ilişkin), etnik ve sınıfsal yapıları ve eşitsizlikleri dikkate alan bir kavramsallaştırmaya kayış.
3. Öncelikle kültürel değişkenler yerine yapısal/iktisadi değişkenleri, yani emek piyasası ve göçmenlerin vasıflarını vurgulamaya kayış.
4. Eklemlenme sürecindeki çeşitli adımları ve aşamaları tek bir model (örneğin asimilasyon) ile tanımlamak yerine, koşulları ve olası sonuçları yansıtan çeşitli modellerin bir arada ele alındığı bir bakış açısına kayış. (Schmitter-Heisler 2000: 79)

Göçmen eklemlenmesi konusunda Amerikalı araştırmacılar tarafından geliştirilen kavramsal araçlar göçmen ağları alanında yapılan yeni katkılar sayesinde daha da güçlenmiştir. Örneğin, Collyer (2005) Cezayirli sığınmacıların Fransa ve Britanya’daki toplumsal ağlarını karşılaştırırken varılan ülkedeki göçmen politikası ve iktisadi fırsatlar gibi makro etkenlerin rolünü de incelemiştir. Siyasi ve iktisadi etkenlerin, hareketin yönünü belirleyen toplumsal ilişki ağlarının kapasitesini sınırlandırdığını belirtmiştir. Böylece Collyer toplumsal ağların yapılabirliklerini açıklarken yapısal kısıtlara vurgu yapmıştır. Başka bir bağlamda Krissman (2005), Meksika’dan Birleşik Devletler’e yönelik göçü incelerken, göçmen ağlarına etki eden harici aktörleri

yok sayan ve ağların içindeki ilişkileri karşılıklı olarak simetrik ve eşit kabul eden Massey ve arkadaşlarının çalışmasını (1987) eleştirmiştir.

Bu teorik katkıları da göz önüne alarak, Iraklıların Türkiye'deki toplumsal yapıya eklenmesini daha iyi kavramsallaştırmak amacıyla üç temel noktanın altını çizmek istiyorum:

1. Göçmenlere yönelik resmi politikaların ve devlet destekli yardım programlarının yetersiz olması, temel ihtiyaçları karşılamada toplumsal ağların önemini artırmaktadır. Etnik ya da dini bağlar gibi çeşitli toplumsal sermayelerin harekete geçirilmesiyle inşa edilen göçmen ağları, devletler tarafından dikkate alınmayan göçmenlerin toplumsal ve iktisadi sıkıntılarını, kısmen de olsa hafifletmektedir.
2. Türk toplumunun heterojen yapısı ile göçmen ağlarının bunlarla benzerlik taşıyan özellikleri, göçmenlerin belirli toplumsal nişlere eklenerek “parçalı bir bütünleşme” yaşamalarına neden olmaktadır. Bu kavram, Portes ve Zhou'nun (1993) “parçalı asimilasyon” kavramından yola çıkarak, yabancıların Türk toplumuna dahil olmasındaki farklı örüntüleri anlamak için “parçalı bütünleşme” olarak yeniden adlandırmayı tercih ettiğim analitik bir araçtır. Tamamıyla farklı bir bağlamda, Birleşik Devletler'deki ikinci nesil göçmenlerin eğitim alanındaki başarılarını tartışırken Portes ve Zhou, göçmen bütünleşmesinin “doğrusal çizgi halinde ilerlemediğini” iddia ederek, bunun genellikle birden fazla sonuca yol açabileceğini dile getirmişlerdir. İstanbul'daki Iraklı göçmenler de, sahip oldukları sermayelerin gücü dahilinde ev ve iş alanlarında farklı parçalara eklenmekte, böylece parçalı bir bütünleşme modeli sergilemektedirler. Böylece, kentin iktisadi ve mekânsal dağılımında göçmen kümeleşmeleri ortaya çıkmaktadır.
3. Toplumsal ağlar önemli bir boşluğu dolduruyor olsa da, göçmen bütünleşmesi alanındaki yazında bazen gereğinden fazla yüceltilmektedir. Oysa, toplumsal ilişkilerin eşitsiz doğası ve dış etkenlerin rolü ile bağlantılı olarak bu tür ağların bazı sınırlılıkları olduğu görülmektedir:

- a. Göçmen ağıları boşlukta yer almaz. Devlet, yapısal kısıtlamaları düzenleyen birim olarak, tüm dış etkenler arasında en güçlü olandır. Devlet(ler)in sürece dahli, duruma göre doğrudan ya da dolaylı; örtülü ya da açık olabilir.
- b. Devlet, göçmen bütünleşmesi sürecine iki tür etkiye bulunur: bir yandan çeşitli göçmen gruplarına yönelik tavrındaki farklılıklar, diğer yandan göçmenlerin eklemlendiği toplumsal veya iktisadi nişlere yönelik politika ve uygulamaları göçmen ağlarının işleyişini etkiler.

Aşağıda, Türkiye'deki Iraklı göçmenler örneğini bu noktalar ışığında tartışacağım.

DEVLET YARDIMININ EKSİKLİĞİ VE BU BOŞLUĞU DOLDURAN TOPLUMSAL İLİŞKİ AĞLARI

Gelişmekte olan ülkelerdeki göçmenler genellikle Batı ülkelerindeki mülteci ve göçmenlere sağlanan devlet yardımından mahrumdurlar. Türkiye'de de sığınmacılara sağlanan bazı temel yardımlar dışında genel erişimli bir devlet desteği bulunmamaktadır. Hükümet tarafından desteklenen bir bütünleşme politikası olmadığı gibi, BMMYK'nın sunduğu maddi yardımın veya diğer STK'ların sunduğu hizmetin çok sınırlı olması, ülkedeki yabancıların çoğunun karşılaştıkları sıkıntılar karşısında yalnız başlarına kalmasına neden olmaktadır. Özellikle Sahraaltı Afrika ülkelerinden gelenlerle (Brewer ve Yüksekler 2006), Ortadoğu ve Asya ülkelerinin vatan-daşları, Türkiye'de "statüsüz" yani düzensiz göçmen konumunda olmalarına bağlı olarak yasal, toplumsal ve iktisadi alandan dışlanmakta, bu da sorunlarının çözümünü zorlaştırmaktadır.

Devlet yardımının olmadığı durumlarda düzensiz göçmenler, sosyo-ekonomik zorlukların üstesinden gelmek ve temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için toplumsal ilişki ağları kurar ve onlardan faydalanırlar. Karen Jacobsen'in (2001) ifade ettiği şekliyle resmi bir bütünleşme sağlanmadığı durumlarda göçmenler "fiili bütünleşme" gerçekleştirebilmek için etnik, dini, iktisadi, akrabalık ve benzeri türden çeşitli toplumsal sermayelerini se-

ferber ederler. Sahip oldukları veya kurguladıkları aidiyetler sayesinde kurulan bağlar, göçmenlerin yeni ortama uyum sağlamasını kolaylaştırdığı gibi, konut ve iş gibi birincil ihtiyaçlarını karşılamaya da yardım eder.

Iraklılar da kendi göç süreçlerinde attıkları pek çok adımda toplumsal ilişki ağlarından faydalanmaktadır. Bunlar arasında ilk olarak, geniş anlamıyla aile ya da akrabalık ağlarından bahsetmek gerekir. Gerçek veya kurgusal, dar veya geniş şekliyle aile göçün her aşamasında en önemli desteklerden biridir (Pessar 1999). Örneğin, 1990'lı yılların başında Avustralya ve Kanada'ya giden Iraklı Hristiyan öncü göçmenler bugünün göçmenleri için temel bir dayanak olmuşlardır.⁶ Aile bağları Irak'tan çıkış, İstanbul'a geliş ve daha sonraki pek çok aşamada yol gösterici olmuştur (Danış 2007a). 2003 yılının başında 24, 28 ve 35 yaşlarındaki iki oğlu ve bir kızı ile İstanbul'a gelmiş dul bir kadın olan Fadiya, göç sürecinde ailenin rolünü şöyle vurgulamaktadır:

Irak'ta geçim zordu. Avustralya'daki oğlum İstanbul'a gelin, oradan da Avustralya'ya gelirsiniz dedi. Biz de çıktık geldik. Ama daha bir cevap almadık başvurumuza. Oğlum Irak'tan 6 sene önce çıktı. Bir kaç sene Yunan'da kaldı, 2 sene önce de Avustralya'ya gitti. Hep bizi düşünür, ayda bir iki arar. Bize para da gönderir, yoksa kirayı ödeyemedik zaten.

Akrabalık bağları, Türkmenler için de İstanbul'daki dayanışmanın birincil kaynağı ve karşılaşılan zorlukları aşmada temel destektir.

Buraya geldiğimizde pek bir zorlukla karşılaşmadık. Bizden önce gelmiş akrabalarımız olduğu için alışmamız kolay oldu. İlk geldiğimizde kalacak yerimiz yoktu, onların evinde kaldık. En önemlisi iş bulmamıza yardım ettiler. Akrabalarımız olmasa mahvolmuştuk burada.

Iraklıların akrabalık ilişkileri, dünyanın her yerine dağılmış olan Irak vatandaşları sayesinde bazen ulusaşırı bir ağa da dönüşebiliyor. Kerkük kökenli Saime, 1994 yılında kocasıyla beraber Ürdün'den geçerek İs-

tanbul'a geliş hikâyesini anlatırken ulusal sınırları aşan ailevi dayanışma ağlarının öneminin altını çiziyor:

Kayınbiraderim buraya daha önce gelmişti. Üç kayınbiraderim de Birleşmiş Milletler izni ile Kanada'ya gittiler, biri de burada kaldı ve Türk vatandaşlığı aldı. Biz ilk önce onun evine geldik. Bize çok yardım etti o, evinde kaldık yemeğini yedik (...) Bizim ailemiz birbirine çok bağlıdır, her konuda. Orada nasılsa burada da öyle bağlıyız birbirimize. Birinin bir ihtiyacı varsa herkes yardım eder. Mesela biz bu evi alırken kayınbiraderim masrafların yarısını karşıladı, hem de hiçbir karşılık beklemeden. Eşyaların çoğunu da Kanada'daki kayınbiraderimin gönderdiği parayla aldık.

Aynı ulusaşırı ağ Iraklı Hıristiyanlar için de geçerlidir. 2002 yılında karısı, beş çocuğu ve 69 yaşındaki annesi ile Bağdat'tan gelen Bes, sınır ötesi aile ağlarının dış göçteki etkisine işaret ediyor.

Biz buraya geldiğimizde, ablam buradaydı, bizi o karşıladı. Ablamlar 1999'da gelmişti, 4 yıl sonra Avustralya'ya gittiler. Bize çok yardım ettiler. İlk başta evlerinde kaldık, sonradan burayı bulduk, taşındık. Benim bütün akrabalarım Avustralya'da, Irak'ta kimse kalmadı, en son bendim. Ben de Avustralya'ya gitmek istiyorum. Her şeyi satın geldik buraya, arkada bir sigara bile kalmadı.

TOPLUMSAL SERMAYELERİN SEFERBER EDİLMESİYLE NİŞLERE DAHİL OLMA

Toplumsal bir ağın üyesi olmak genellikle etnisite, cinsiyet, din gibi doğuştan gelen özelliklere dayanır ve toplumsal sermaye "bireylerin ihtiyaç durumunda bunları seferber etme becerisi" olarak tanımlanır (Portes 1995: 12-13). Göçmenlerin yeni geldikleri topluma eklemlenmek için kullandıkları toplumsal sermayeleri, Putnam (2000) "köprü kurucu" (bridging) ve "bağlayıcı" (bonding) sermayeler olarak ayırtmıştır. "Köprü kurucu toplumsal sermaye," göçmenlerin kendileri dışındakilerle ilişkileneşini sağlayan ağları içerirken, "bağlayıcı toplumsal sermaye" göçmenlerin birbirleriyle iletişimini ve dayanışmasını güçlendirici ağları ifade eder. Köp-

rü kurucu toplumsal sermaye, özellikle emek piyasasına girişte büyük öneme sahiptir; iş bulmada “zayıf bağların gücü” kişinin kendi grubu dışında kilerden destek görmesini sağlar (Granovetter 1974).

Göçmenler göç ettikleri yere göre, sahip oldukları çeşitli kimliklerden bulundukları toplumla ilişki kurmalarına yarayacak olanları vurgulamaktadır. Hangi özelliklerin ön plana çıkarılacağı ya da hangilerinin hasır altı edileceği, bulunulan ülkenin ulusal koşullarına, grupların yerel tarihlerine ve sosyo-kültürel özelliklerine bağlı olarak belirlenmektedir (Vertovec 2002: 3-4). Devletlerin ve diğer resmi örgütlerin evrensel bir koruma sağla(ya)madıkları durumlarda, bu özellikler daha çok göçmenlerin etnik ve dini kimlikleri olmaktadır⁷ (Chatelard 2007). Bu durum, Türkiye’deki Iraklı göçmenler için de geçerlidir; resmi merciler herkesin eşit olarak erişebildiği evrensel bir güvence sunamazken, cemaat bağlarının dayanışma ağlarının oluşumunda etkili olması bu tür birincil kimliklerin kuvvetlenmesine neden olmaktadır.

Çoğunluğunu Keldani Katoliklerin oluşturduğu Türkiye’deki Iraklı Hristiyan göçmenler için din, önemli bir “köprü kurucu sermaye”dir. Bu dini sermayenin dikkat çekici özelliği iki yönlü bir açılımı mümkün kılmasıdır. Iraklı Keldaniler, hem Doğu Kilisesi’ne, hem de Batı Katolikliğine mensup olmalarından gelen ikili bağlantılarını seferber ederek çeşitli toplumsal ilişki ağları inşa edebilmektedirler. Keldanilerin çoğu Doğu Hristiyanı olma özellikleri sayesinde İstanbul’daki Süryanilerle⁸ bağlantı kurup ev ve iş gibi hayatlarını idame ettirebilmek için elzem olan temel ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar: Genç Keldani kadınlar, İstanbul’daki zengin Süryani ailelerin yanında ev işlerinde çalışmakta veya Keldani aileler kentin eski Hristiyan mahallelerinde ev kiralamaktadır. Iraklı göçmenlerle İstanbul’un yerlileri arasındaki konut ve iş bulma ile ilgili bağlantıları sağlayan “aracılar” kendileri de İstanbul’a yakın zamanlarda Güney Doğu Anadolu’dan göçle gelmiş yerli Hristiyan kilise çalışanlarıdır. Keldani göçmenlerle İstanbullu gayrimüslim işveren ve ev sahiplerini buluşturan bu kilise çalışanları Granovetter’in (1974) kullandığı anlamda köprü görevi görmektedirler. Böylece kilise çalışanları kendi içlerinde güçlü bağlara sahip olan Keldanilerin Doğu Hristiyanlığı kimliği sayesinde daha geniş bir toplumsal çevreye eklemlenmelerine ön ayak olmaktadır.⁹ Sara’nın 13 yaşındayken ilk işe başlama hikâyesi, bunun tipik bir örneğidir:

Buraya gelir gelmez Pazar günü kiliseye gitmiştik, (Süryani) Katoliklerin kilisesine gitmiştik. Oraya gittik, biz dedik ki, biz yeni geldik, bir haftamız var, durumu anlattık, konuştuk işte papazla. Papaz tavsiye etti, kızlara böyle bir iş var, böyle iştahla gelin ya dedi, iyidir işte dedi, annemi ikna etti. Hadi dedi, çalışsınlar o zaman. Neyse, benle kardeşim ertesi gün kalktık hazırlandık gittik. Bunlar dedi ki haftaya gelin, gittik haftaya tam 15 gün oldu. Geldiğimizden beri sayıyordum biliyor musun günleri, böyle bir bir sayıyordum. Yani 15 gün kalmadım evde, başladım işe.

Muhtemel iş olasılıkları hakkındaki bilgiler göçmenler arasında kullaktan kulağa yayılmakta ve bu süreç için gerekli olan ağ kurma düzeneği de yerli kilise çalışanları, özellikle bekçiler tarafından sağlanmaktadır.¹⁰ Yeni gelmiş ve iş arayan Iraklı Hristiyanlar, Pazar ayını sırasında kilise çalışanlarını durumlarından haberdar ederler. Bu kişiler daha sonra, ev içi hizmetinde çalışacak eleman arayan yerli gayrimüslimlere iş arayanların haberini iletir ve anlaşma sağlandığında aracıya çok ufak bir para verilir. Kilise çalışanları bu aracılık rolü yanında Iraklı göçmen işçilerle İstanbullu Süryani işverenler arasında bir sorun yaşandığında “uzlaştırıcı” işlevi de görürler.

Ancak madalyonun öbür yüzünde, bu sosyal sermayenin “acı” bir tarafı da vardır. Etnik ve dini yakınlıkla beslenen “güvenlik duygusu,” toplumsal denetimin kuvvetli olduğu “sıkı bir ağ” örülmesine ve Iraklı Keldanî göçmenlerin, özellikle de genç kadınların, bu ağ içinde hapsolmalarına yol açar (Granovetter 1974). Jaklin neden sadece yerli Süryani ailelerin evlerinde çalıştıkları sorusuna cevap verirken bu ağın kısıtlayıcılığından da dem vurmıştır:

Çevre yok çünkü, anlatabiliyor muyum. Başka tanıdık çevremiz yok. Tanıdığın olsa diyecek ki sana iş var gel. Ana tanıdık olmadığı için yapamazsın. Burada Süryaniler daha tanıdık, hepsi birbirini tanıyor, hepsi birbirine haber veriyor, öyle gidiyoruz.”

Iraklı Keldanilerin ağlarının diğer bir katmanı Caritas isimli Latin Katolik hayır kurumu çevresinde örülmüştür. Dünyanın çeşitli yerlerinde-

ki Caritas şubelerinin desteklediği bu Katolik yardım örgütü, diğer çalışmalarının yanı sıra İstanbul'daki Iraklı Keldani göçmenlere de hizmet sunmaktadır. Özellikle mülteci statüsü almak için BMMYK'ya başvuru ve Avustralya ile Kanada gibi kefil sistemi uygulayan ülkelerin temsilcileriyle bağlantıya geçmek gibi yasal konularda göçmenlere yardım etmektedirler. Hukuki danışmanlığın yanı sıra gıda, kıyafet yardımı ve acil sağlık hizmeti sağlamakta, ayrıca Türkiye'de yasal oturma izni olmadığı için devlet okullarına gidemeyen çocuklara gayriresmi eğitim imkânı sunmaktadırlar. Ancak 3. bölümde göreceğimiz üzere bu tür Hristiyan yardım örgütlerinin göçmenlere hizmetleri, yerleşik "misyonerlik korkusu" nedeniyle potansiyel kapasitesinin çok altında gerçekleşmektedir.

Dini ağlar sayesinde yerli toplumla ilişkiye geçen Keldanilerin aksine, Iraklı Kürtlerin başlıca köprü kurucu sermayesi etnik ve siyasi kimlikleridir. Ancak bu iki bağ toplumsal sermaye olarak her zaman beklendiği kadar yapıcı ve olumlu sonuçlar vermez. Iraklı Kürtlerin ilişkiye geçtikleri yerli toplumsal nişin (yani Türkiye'deki Kürtlerin) güçsüzlüğü ve Türk yetkililerin onları tehdit olarak algılayan tavrı nedeniyle Türkiye'deki toplumsal eklemlenmeleri sınırlı kalmaktadır.

Bu çerçevede, özellikle 2003'e kadarki Iraklı Kürt göçünde iki grubu ayırıştırabiliriz. Bir tarafta çoğunluğu bekâr erkeklerden oluşan ve daha iyi bir hayat umuduyla düzensiz göç kanallarını kullanarak Batı'ya ulaşmaya çalışan Iraklı Kürt göçmenler, diğer tarafta ise yoğun siyasi faaliyet içindeki eğitim ve siyasi bilinç seviyesi yüksek Kürtler bulunmaktadır. Bu ikinci gruptakiler, İstanbul'daki Kürt siyasi örgütleriyle kurdukları bağlar sayesinde buradaki ikâmetleri ve sonraki göç planları açısından daha zengin ağlara sahiptirler.

İlk grubun Türk toplumuyla toplumsal bağları zayıftır. Türkiye'deki kalışları, her anlamıyla kayıtdışıdır: Ülkeye, çoğu zaman gerekli evraklar olmadan giriş yapmakta veya vize süresini aşmakta ve Yunanistan'a geçmek için kaçakçılara başvurumaktadırlar. Temel amaçları, bir ara durak olarak gördükleri İstanbul'da olabildiğince kısa süre kalmak ve Avrupa'nın herhangi bir yerine ulaşmaktır. Bu bekleyiş sürecinde, barınma ve çalışma koşulları çok kötüdür. Aksaray'da iş bulmak için bekleyen Doğu ülkelerinden gelen düzensiz göçmenler kalabalığına katılırlar. İş bulabildikleri zaman-

larda, özellikle inşaat sektöründeki günlük işlerde çalışırlar. Genellikle, Kumkapı-Yenikapı hattında oturmakta ve bu bölgedeki kahvehanelerde oyalanmaktadırlar. Civardaki ucuz otellerde kalmakta ya da diğer düzensiz göçmenlerle beraber kent merkezindeki çöküntü alanlarında bekâr odaları kiralamaktadırlar. Polis tarafından yakalanma korkusu nedeniyle, çok nadiren kentin diğer bölgelerine giderler. Sonuç olarak, dünyaları hem mekân-sal hem de toplumsal anlamda sınırlıdır.

İkinci gruptakiler, Türkiye'deki Kürt siyasi çevreleriyle kurdukları ilişkiyle ayrılmaktadır. Kuzey Irak'tayken siyasi olarak faal olan bu kişiler, Türkiye'deki Kürt örgütleri ile "ortak Kürt davası için çalışma" ülküsü etrafında buluşmakta, böylece daha zengin bir toplumsal sermaye edinmektedirler. İstanbul'daki Kürt siyasi çevrelerinde bulunmuş bir kişi, bu süreçte çeşitli örgütlerin belirleyiciliğinin altını çiziyor:

90'larla birlikte, özellikle 98'de saldırılar başladığında Türkiye'ye yoğun bir göç oldu. Onların buraya gelişindeki ağ daha çok parti üzerinden yürüyordu. İlk başta Nusaybin, Cizre gibi çoğunun zaten akrabalık bağları olduğu kentlere geldikten sonra direkt parti üzerinden organize olup İstanbul'a geliyordu çoğu. Buradaki barınma sorunlarının çözümünde, belli bir vasfı olanlar onu burada da kullanıyordu. Mesela tanıdığım biri orada (Irak'ta) grafikerdi, buraya geldikten sonra da burada gazetede çalışmaya başladı. Yine müzisyen olan çok kişi vardı aralarında ve hatta buradaki kültür merkezinde müzik ve folklor faaliyetlerinin altyapısını çoğunlukla bu insanlar kurdu."

Siyasi olarak faal Iraklı Kürtler tarafından kullanılan toplumsal ağların kuruluşunda etnik ve siyasi bağlar iç içe geçmektedir. Türkiye'deki Kürt siyasi örgütler, kültür kurumları, gazete ve dergiler çevresinde gelişen yapılanma, bu göçün örgütlenmesine katkıda bulunmakta ve yeni gelenlerin dahil olabilecekleri bir niş sağlamaktadır.¹² Türk ve Iraklı Kürtler arasındaki ilişki tek taraflı değildir: Türkiye'dekiler Irak'tan gelenlerin geçici de olsa bütünleşmelerine aracılık ederken, yeni gelenler Kürt dayanışma "et-

hosu” etrafında “ellerinde hangi araç varsa onlarla” destek olurlar. Iraklı Kürtlerin en büyük katkısı hiç tartışmasız Kürt örgütlere katılımıdır.

Çok tehlikeli bir durumda olmalarına rağmen siyasal olarak da katılım sağlıyorlardı. Bu kültür merkezinde dil kursu veren çoktu. Türkiye Kürtlerinde dil bilme oranı çok düşmüştü ve onlar iyi Kürtçe bildiklerinden, ders verebiliyorlardı. Aslında polis onları yakalasa hemen Irak’a sınırışı edebilirdi ama onlar bundan korkmuyordu.

Bu etnik-siyasi dayanışmadan yararlananlar sadece Iraklı Kürtler değildir. Suriye’den gelen Kürtler de bu siyasi ağla bütünleşebilmektedirler. Kürtlerin kent merkezinde yer alan yoksul mahallelerdeki toplumsal ve mekânsal yoğunluğu yeni gelenlerin yerli Kürtlerle bağlantı kurmalarına yardımcı olmaktadır.

Geçen sene Kamışlı’da (Suriye’de) olaylar çıktıktan sonra buraya bir sürü Kürt gelmişti. Onlar pek öyle ilişkiye açık insanlar da değildi. Mesela kadınları hatırlıyorum, biz gidip görmüştük onları. Çünkü yardım falan toplanıyordu. Çatışma bitene kadar diye gelmişlerdi, geri dönmeleri gerekiyordu ama paraları yoktu, onun için para topluyorduk. Kadınlar çarşafılardı ve hiç konuşmuyorlardı. Sadece erkekler konuşuyordu. Ama gene de bir şekilde bulmuşlardı, Tarlabası’na gelip oradaki Kürtlerle tanışmışlardı. Tarlabası’ndaki bütün dükkânlar Kürtlere ait, bakkal çakkal şu bu.. Dil de Kürtçe orada konuşulan. Bir şekilde orada bir temas yakaladıklarını, onun ardından dertlerini anlattıklarını düşünüyorum. ‘Biz kaçtık geldik, (Adana’dan otobüse binip gelmişler), çatışma bitti, geri dönmemiz lazım, çoluk çocuk orada.’ O para toplanıp, Suriye’ye gönderildiler sonra.

Bu siyasi bağlardan faydalanabilen az sayıda kişi dışında, 2003’e dek Türkiye’ye yoğun olarak gelen Iraklı Kürtler, Türk devletinin Kürtlere karşı şüpheli tavrı nedeniyle çok zayıf ve kısmi ilişkiler kurabilmişlerdir. 1991’deki mülteci krizinde de görüldüğü üzere Türk yetkililer, Iraklı Kürt-

lerin PKK ile işbirliği yaparak iç güvenliğe zarar vermesinden endişelenmişlerdir. Devletin bu kaygılarının etkisiyle Iraklı Kürtlerin Türkiye toplumunun bir kesimiyle kurabilecekleri ağ güdük kalmış ve köprü kurucu sermayeye dönüşebilecek etnik aidiyetleri “acı sermaye”ye dönüşmüştür.

Iraklı Kürtlerin örneğinde “acı sermaye” olan etnik aidiyet aslında her zaman olumsuz sonuçlara yol açmaz. Iraklı Türkmenler için etnik bağ Türkiye’de zengin toplumsal ağlar inşa etmeleri için önemli bir zemin oluşturmaktadır. 1934 İskân Kanunu’nda belirtildiği üzere sadece “Türk soyundan ve kültüründen” olan kişilerin Türkiye’ye yerleşme hakkı olması “Türk kökene” sahip Türkmenler için pozitif ayrımcılığı mümkün kılmıştır (Kirişçi 1996). Türk kökenli olmanın getirdiği artılar 1991 yılındaki kitlesel iltica hareketinde açıkça gözlemlenmiştir. 1991, diğer Iraklı azınlık grupları gibi Türkmenler için de göç tarihlerindeki en kritik yıllardan biri olmuştur.¹³ Körfez Savaşı’nın ardından patlak veren Kürt ayaklanmasını bastıran Irak ordusunun kimyasal bomba kullanacağı korkusu, Türkmenlerin de içinde bulunduğu milyonlarca kişinin Kuzey Irak’tan Türkiye ve İran’a doğru kaçmasına yol açmıştır. Bu insanlık trajedisi sırasında Irak’tan gelen Türkmenler sıcak bir şekilde karşılanıp kısa sürede oturma izni almaya hak kazanmışlardır. Oysa onlarla beraber gelen Kürtlerin günlerce Türk topraklarına girmesine izin verilmemiş, sınırın öte yanında bekleyenlerin sayısı yüz binleri geçince zoraki olarak içeri alınmışlardır.¹⁴ 1991’deki gelişini anlatırken “gemileri yakmak kolay değil ama artık bıçak kemiğe dayanmıştı” diyen Kerkük doğumlu Mustafa bugün Türkiye’de vatandaşlık hakkı kazanmış Türkmenlerden biri:

Ben naçizane şiir, edebiyatla uğraşıyorum, ama o dönemler yazdıklarımızı yayınlamak mümkün olmuyordu. Yani tabii gül, çiçek, aşk, meşk yazarsan sorun yoktu ama rejim bizim içimizden gelen şiirlerimizi yayınlamamıza izin vermiyordu. Ayrıca Türkmenlere yönelik rejimin baskıları da vardı; idamlar oluyordu, işe almamalar, üniversiteye kabul edilmemeler, gayrimenkul alım-satımını yasaklıydı. Sonunda 1991’deki o kalabalık grupla beraber, dağları yürüyerek Türkiye tarafına geçtik. 1 ay Silopi’de kampta kaldık. Hükümet

bir karar aldı o dönem, bankada parası olan, ya da burada akrabası olan geçebilir diye.

Türkmenlerin bu etnik bağ sayesinde Türkiye’de edindikleri ayrıcalıklı konum, diğer alanlarda, özellikle de BMMYK ofisine sığınma başvuruları sözkonusu olduğunda bir dezavantaja dönüşmektedir. 1991 Krizi’nin ardından, mülteci statüsü alan Türkmenlerin sayısı çok azdır ve Türkiye’den başvuru yapanlar arasında reddedilenlerin oranı giderek artmaktadır. Türkmen derneklerinin temsilcilerine göre, son beş yılda sığınmacı olarak başvuran Iraklı Türkmenler ciddi bir hayalkırıklığına uğramıştır. Bunun en önemli sebebi, BMMYK ofisinin Türkmenlerin dosyalarını, Türk yetkililerin misafirperver muamelelerine bağlı olarak, “aciliyeti olmayan” vakalar olarak değerlendirmeleridir.

Türkiye’deki Iraklı Türkmenlerin bütünleşmesini kolaylaştıran ağ kaynaklarından başlıcası dernek etrafında şekillenmektedir. 1959 yılında kurulan Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği (ITKYD) İstanbul’daki Türkmen varlığının merkezidir. İstanbul’da bunun dışında birkaç tane daha Türkmen derneği¹⁵ bulunmasına rağmen, Iraklı Türkmenler için esas toplumsal, kültürel ve coğrafi çekim merkezini Aksaray’daki bu dernek oluşturmaktadır. Dernek iki çeşit üyeye sahiptir: Birinci grup Türk vatandaşlığına kabul edilmiş ya da iki yıldan uzun süreli oturma izni olan kişilerden oluşur. Yasal statü açısından hiçbir sorunu kalmamış bu grupta yaklaşık üç yüz elli kişi vardır. İkinci grup ise kısa süredir Türkiye’de bulunan ve çoğunlukla oturma izni olmayan birkaç bin kişiyi kapsamaktadır.

ITKYD, özellikle yeni gelenler için çok şey ifade eder. Öncelikle, Yabancılar Şubesi’nde oturma iznine başvurma için gerekli formalitelerin hazırlanmasına yardımcı olur. Dernek ayrıca, yeni gelenlerin Türkmen ticari ağları sayesinde iş bulmalarına ön ayak olur. Türkmenler, tekstil ve diğer ürünlerin Arap ülkelerine ihracı konusunda uzmanlaşmış, bu sayede Laleli ve Osmanbey pazarında kök salmış “bavul ticareti” içinde kendilerine özel bir niş yaratmışlardır. Bir dernek yetkilisinin ifade ettiği üzere, bu sektör yeni gelen Türkmenler için istihdam imkanı sunar:

Irak'tan yeni gelmiş veya işinden çıkmış temiz düzgün gençlere Osmanbey'de, Laleli'de iş yapanların yanında iş bulmaları için aracı oluyoruz. Sağolsun oralarda iş sahibi olanlar da eleman ihtiyaçları olunca bize haber veriyorlar, şöyle şöyle biri lazım bize diye. Biz onların bir araya gelmesini sağlıyoruz, sonra tamamen aradan çekiliyoruz.

Bu kolaylaştırıcı etkenlere rağmen, Türkmenlerin bütünleşme kapasitelerini olumsuz etkileyen öğeler de vardır. Bunların başında son dönemde Türkiye'nin Irak'a karşı yürüttüğü dış siyasetteki değişimin Türkmenler üzerindeki etkilerinden bahsetmek gerekir. 2003 yılındaki Amerikan işgalinden beri Türk devleti, Türkmenlerin Irak'ta kalmalarını tercih etmekte, onlara yerleşme izni vermekte gönülsüz davranmaktadır. 1990'lı yılların ortalarına kadar kolayca vatandaşlık alabilen Türkmenler şimdi bırakın vatandaşlığı, ikamet izni almada bile ciddi zorluklarla karşılaşmaktadırlar. Bu da, onların giderek düzensiz göçmen statüsüne düşmelerine yol açmaktadır. Türkiye'nin yeni Irak politikasından olumsuz etkilenen Türkmenler, son dönemde Türk kökenli olmayan diğer düzensiz göçmenlerle benzer zorluklar yaşamaktadır. Örneğin, 2004 yılında Kerkük'ten gelen Ahmet tarafından dile getirilen şikâyetler, Türkiye'ye daha önce gelenlerce hiç telaffuz edilmemiştir:

Başta inşaatlarda çalıştım, sonra boyacılık yaptım. Şimdi konfeksiyonda çalışıyorum. Çalışma saatlerimiz çok uzun ve yorucu. Irak'ta da zor koşullarda çalışıyordum ama bu kadar yorulduğumu hatırlamıyorum. Burada çok çalışıyorum ama çok az para birikiyor. Hak ettiğimizi alamıyoruz. İş değiştirmek de bir çözüm değil. Göçmen-sen, hep aynı muamele. Sonuçta sigorta yok, maaş çok az. Hiçbir şey söyleyemiyoruz ama, çünkü göçmeniz.

Yasal statü alamamışlık nedeniyle hissedilen güvensizlik yeni gelen Türkmenlerin çoğu tarafından paylaşılmaktadır. Artık Türkmenler de diğer düzensiz göçmenler gibi çeşitli dışlanma biçimlerinden mustarip olmakta-

dır. Beş yıl önce ailesi ile birlikte Kerkük'ten göç eden 15 yaşındaki Metin bunun tipik örneklerinden sayılabilir. Ailesinin geçimini sağlamak için, 13 yaşından beri Gedikpaşa'da bir ayakkabı mağazasında çalışan Metin, ikamet etmediği için devlet okullarına kayıt olamamakta, yeşil kart çıkartamamakta, kısacası pek çok yönden sistemin dışına itilmektedir.

Sonuç olarak, göçmenlerin toplumsal sermayelerinin değişmez, sabit kaynaklar olmadığına bir kez daha altını çizmek gerekir. Türkmenler örneğinde de görüldüğü gibi Türk kökenli göçmenler Türkiye'de farklı dönemlerde farklı muamele görmüşlerdir. "Türk kökenli olmaları" 1990'lı yılların ortalarına dek kolaylaştırıcı bir etken olmuş olsa da, Türk devletinin Irak dış politikasının değişmesiyle bu özellik engelleyici bir etkene dönüşmüştür. 1990'lı yılların sonlarından itibaren, Türk yetkililer Türkmenlere oturma izni verme konusunda isteksiz davranmışlardır. Yetkililerle yapılan çeşitli sohbetlerde bu politikanın ardındaki zımni amacın Türkmenleri Irak'ta tutmak ve bu şekilde demografik devamlılıklarını sağlamak olduğu ifade edilmiştir.

GÖÇMEN AĞLARININ ETKİNLİĞİNİ SINIRLAYAN BİR AKTÖR OLARAK DEVLET

"Toplumsal ağlar" kavramının olumlu çağrışımının aksine "fiili бүtүнleşme" genellikle, parçalı ve tamamlanmamış bir süreçtir. Bu tür bir toplumsal eklemlenmeyi besleyen ağlar toplumsal ve yasal çerçevelerce sınırlanmaktadır. Anglo-Sakson göç yazınında genellikle görmezden gelinse de, ağların işleyişi dışsal etkenlerden etkilenmektedir. Massey ve arkadaşları (1993) tarafından geliştirilmiş olan klasik ağ teorisine sağlam bir eleştiri, ABD'ye yönelen Meksikalı işçi göçü üzerine çalışan Fred Krissman'dan gelmiştir. Ona göre "gerçek ağların incelenmesi, nereden geldiklerine ya da kim olduklarına bakmaksızın anahtar kişilerin en önemli bağlantılarının derinlemesine araştırılmasını gerektirmektedir" (Krissman 2005: 26). Krissman, cemaat çalışmaları konusunda öncü antropologların, 60'lardaki Manchester Okulu üyelerinin uyarılarını hatırlatırken, toplumsal ağ araştırmalarının toplumun geri kalan kısmıyla kurulan tüm önemli bağlantıları içermesi gerektiğini öne sürmekte ve ağ sınırları tanımlanırken "çalışılan konuya göre tüm ilgili değişimleri içeren işlevlerin incelenmesi" (Mitchell 1969: 40) gerektiğini söylemektedir.

Göçmen ağlarının işleyişine dışarıdan dahil olan en önemli aktörlerden biri devlet ve ona bağlı kurumlardır.⁶ Devlet ağ kurma sürecine iki yönlü etki eder: Öncelikle, göçmen gruba yönelik tutumu; ikinci olarak da göçmenlerin dâhil oldukları toplumsal nişlere yönelik tutumu bu süreçte etkili olmaktadır. Böylece, farklı göçmen gruplarının ağ kurma becerisinde farklılıklar oluşmasına yol açar. Düzensiz göçmenlerin durumunu düzenlemek, mülteci statüsü vermek ya da çeşitli göçmen gruplarına yönelik bütünleştirme programları hazırlamak gibi hükümet politikalarının hepsi göçmen eklemlenmesinin başarısını etkilemektedir (Portes 1995: 24). Özellikle, devlet kurumlarının düzenleme işlevi, göçmenlerin yasal statü kazanmasını etkilediği için, belirleyici bir farklılaştırma yaratır. Yasal göçmenler ya da mülteci statüsü kazanmış kişilerin aksine düzensiz konumdaki yabancılar kendilerini kamusal alanlarda tedirgin ve güvensiz hissederler. Düzenleyici kurumların başlıcası olarak devletin müdahalesi, göçmenlerin iş piyasasına girişini de etkilemekte ve göçmenlerin kayıt dışı ve güvence-siz işlere itilmesine neden olmaktadır.

Toplumsal ağlar analizinde gözardı edilseler de, başta Türkiye olmak üzere, Avustralya, Kanada ve Avrupa Birliği üye devletleri, Iraklıların göçünde belirleyici roller oynamaktadırlar. Batılı hükümetler uyguladıkları kabul politikaları ya da giriş kotasıyla; Türk devleti ise topraklarındaki yabancılara tutumuyla göçmenleri ilgilendiren toplumsal alanı şekillendirmektedir. Öncelikle devletlerin yasal enstrümanları ve bunların uygulanması (ki bunun, aynı ülkeden gelen göçmen grupları için bile aynı olmadığını yukarıda gördük) göçmenler için önemli sonuçlar doğurmaktadır. Kürtler örneğinde görüldüğü gibi devletin şüpheli ve hasmane tavrı ya da Türkmenler örneğinde olduğu gibi oturma iznine yönelik izlenen politikanın değişmesi, göçmenlerin sosyo-ekonomik koşullarını doğrudan etkilemektedir.

Ne devletler ne de izledikleri göçmen politikaları bütüncül ve değişmez yapılardır. Iraklı Türkmen örneğine geri döneceksek olursak, ikamet politikasının zaman içinde değişmesi gibi, aynı dönemde devletin farklı katmanları arasında tutum farklılıkları da gözlenmektedir. Makro politika düzeyinde devletin oturma izni verme konusundaki gönülsüzlüğü, mikro düzeyde gösterilen hoşgörülü tavrı el ele gitmektedir. Devletin üst kat-

manlarında kabul edilen politikalar yeni gelen Türkmenleri düzensiz göçmen konumuna itse de, sokakta polisle yüz yüze geldiklerinde daha müsamahakar bir tavır görürler.

Güvenlik güçleriyle ikameti olmayan Türkmenlerin karşılaşmasında, en önemli kolaylaştırıcı dernek tarafından verilen kimlik kartıdır. Bu kartın bir yüzünde, kart sahibinin temel bilgileri (ad, soyad, doğum tarihi, vs.) bulunmakta, ve “bu kart sahibi Türk kökenlidir” yazmaktadır. Diğer yüzünde ise bir Kerkük haritası ve “Kerkük Türktür, Türk kalacak” ibaresi bulunmaktadır. Türk polisinin milliyetçi duygularını tazeleyen bu kimlik kartı, görüşmecilerin de ifade ettiği gibi Irak’tan yeni gelen Türkmenler için gayri resmi bir ikamet izni görevi görmektedir. 1998 yılında 18 yaşındayken, aile üyelerinden pek çoğunu savaşlarda kaybetmiş ve sonu gelmeyen askerlik görevinden bunalarak Kerkük’ten kaçmış bir Türkmen olan Muhammed, bu kartın polisle karşılaşmalarındaki önemini vurgulamaktadır:

Benim ikametim yok, kaçacağım, ama polis bize göz yumuyor. Onlar daha çok Arap ve Kürtleri yakalıyor. Artık ikamet almak çok zorlaştı, ama polis dokunmuyor Türkmenlere, halimizden anlıyorlar, bu kartı gösterince de hoşgörü gösteriyorlar.

Devletin göçmen ağlarının işleyişindeki rolü konusunda daha az bahsedilen ama en az diğeri kadar önemli bir başka nokta da, devletin göçmenlerin bağlantı kurduğu topluluklara yönelik tutumudur. Iraklı Hristiyanlar ve Kürtler örneklerinde de görüldüğü gibi dahil olmaya çalıştıkları toplumsal nişin sağlamlığı ya da zayıflığı, göçmen eklemlenmesinin başarisını da etkilemektedir.

Türkiye Kürtlerinin toplumsal ve iktisadi güçsüzlükleri ve çoğunun 1990’larda hazırlıksız ve zorunlu göç dalgalarıyla yerleştikleri İstanbul’da “mahrumiyet koşulları”nda yaşıyor olması, Iraklı Kürtlerin sosyo-ekonomik eklemlenmesinde sınırlayıcı bir rol oynamaktadır. Köylerine geri dönüş umudu olmayan ve çok kısıtlı bir toplumsal sermayeye sahip olan ülke içinde yerinden edilmiş bu kişiler “işsizlik, geçici veya kayıtdışı işler arasında gidip gelen; hayatını idame ettirebilmek için her zaman dışsal bir yardı-

ma ihtiyaç duyan, kalıcı bir sınıfı altına dönüşmesi tehlikesi”nin sınırında gezmektedirler (Keyder 2005: 132). Bu yüzden, bunaltıcı bir toplumsal ve siyasi dışlanma ile karşı karşıya bulunan ve çok kısıtlı iktisadi ve toplumsal kaynakları olan yerli Kürtler Iraklı Kürtlerin eklemenebileceği güvenli bir toplumsal niş sağlamaktan uzaktırlar. 1990’lı yıllarda ülke içinde yerinden edilme deneyimiyle sarsılmış ve yoksullaşmış; “sözde vatandaşlar” ve “tehlikeli azınlıklar” olarak damgalanmış yerli Kürtlerin (Yeğen 2006; Bayraktar 2006), Iraklı etnik kardeşlerine yardım sağlayacak güçleri yoktur. Etnik kimliklerine bağlı olarak ortaya çıkan “acı sermaye” nedeniyle destekleyici toplumsal ağlardan yoksun kalan Iraklı Kürtler için, bazı yasadışı sahalar hariç, Türkiye’de toplumsal eklemleme kanalları kapalı gözükmektedir. Bu durumda pek çoğu için tek seçenek, gidiş günü gelene dek geçici ağır işlerde çalışmaktır.

İstanbul’daki Hristiyan Iraklıların toplumsal ağları Kürtlerinkine göre daha zengin imkânlarla sahiptir. Yukarıda bahsedildiği gibi, Iraklı Keldanilerin ağları iki ana hatta ilerlemektedir: Bir tarafta, İstanbul’daki Süryani cemaatle kurdukları ilişkilerle beslenen Doğu (veya yerli) Hristiyanlığı; diğer tarafta Caritas gibi Katolik kurumlar tarafından temsil edilen Batı/Latin Hristiyanlığı. Türkiye’deki Keldani ya da Katolik dini yapıların “kurumsal kapasitesi,” Amerika ya da Avrupa örnekleriyle karşılaştırıldığında çok zayıftır. Türkiye’de Sünni-Türk nüfusun baskın olduğu laik ulus devlet modeli ve azınlık haklarıyla ilgili Lozan Anlaşması’nın gerçek anlamda uygulanmaması, gayrimüslim dini cemaatlerin demografik ve kurumsal anlamda zayıflamasına neden olmuştur. Bu durum göçmenlerin faydalanabileceği yerli Hristiyan ağların kurumsallaşmasını olumsuz yönde etkilese de, gene de devletin yerli Hristiyanlara daha sıcak baktığını belirtmemiz gerekir. Burada devletin tutumu nedeniyle asıl güdük kalan yapı Batı Hristiyanlığıyla kurulabilecek ağıdır. Ortadoğu’nun diğer ülkelerinde uluslararası Hristiyan yardım kurumları rahatça etkinliklerini sürdürürken Türkiye’de ulusaşırı Hristiyan örgütlerine yönelik şüpheli tavrı ve “misyonerlik korkusu” kilise örgütlerinin hareket alanını daraltmaktadır. Iraklı Hristiyanların Türkiye’de erişebileceği imkânlar da bu yüzden mevcut potansiyelin altında kalmaktadır.

Dünyanın her yerinde insanlar çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için toplumsal ağlar kurmakta, bu ağlarla geliştirdikleri ilişkilerden faydalanmaktadır. Göçmenlerin durumunda toplumsal ağlar hayatta kalmak veya göçü devam ettirebilmek, resmi kurumların sağlamadığı hizmetleri ikame etmek için kullanılmaktadır. Ağlar akrabalık, etnik, dini veya ticari bağlar ya da modern bir örgütün veya hayali bir cemaatin üyesi olmak gibi toplumsal ilişkiler çeşitliliğine dayanan bağlar üzerine inşa edilmiştir. Göçmen ağları, göçmenlerin sosyo-ekonomik eklemlenmeleri için önemli bir araçtır. Türkiye örneğinde, bu bağlar bir “parçalı eklemlenme” modelinin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu modelin potansiyel başarısı göçmenlerin sahip oldukları sermayelerin bağ kurma kapasitesi, “köprü” görevi gören aracı aktörlerin etkinliği ve göçmenlerin eklemleneceği evsahibi toplumdaki nişlerin yapabilirlik gücüyle belirlenmiştir.

Göçmen ağlarının işleyişine müdahil olan önemli bir etken de devlet(ler)dir. Bu yazıda diğer devletlerin politikalarının nasıl etkili olduğunu detaylı bir şekilde ele alamamak da, Türkiye’de mevcut politikaların Iraklı göçmenlerin göç ve eklemlenme sürecinde ciddi bir ağırlığa sahip olduğunu gördük. Bu politikalar, göç akışı hacmini ve şeklini etkilemek yanında göçmenlerin sosyo-ekonomik eklemlenme koşullarını da doğrudan belirlemektedir. Kısacası, benimsenen politikalar ve bunların çeşitli uygulamaları, göçmenlerin toplumsal ağlarının sınırlarını çizmekte ve onların yapabilirlik gücünü etkilemektedir.

“Parçalı eklemlenme” göçmenler için çok temel bir boşluğu doldurursa da, bu modelin ciddi kısıtlılıkları olan eşitsiz ve hiyerarşik bir bütünleşmeye yol açtığını unutmamak gerekir. Göç ettikleri yerde konut ve emek piyasalarına dahil olabilmek için etnik ve dini aidiyetlerine dayanarak toplumsal sermayelerini harekete geçiren göçmenler ve onların bu ağlar içinde kalmasını destekleyen politikalar göçmenleri cemaatsel yapılara mahkûm etmektedir. Etnik gruplar gibi cemaatler de statik değildir; durumsal olarak kurulur, güçlenir veya zayıflarlar (Barth 1996). Çeşitli siyasi, iktisadi ve toplumsal koşullar etkisiyle içeriği, sınırları ve yapabilirlikleri değişebilir. Türkiye’deki Iraklı göçmenler durumunda hem göçmenlerin hayatta kalma ve

göçe devam edebilme arayışından, hem de devletin onlara yönelik tavrından dolayı cemaat bağları güçlenmektedir. Devletin yabancılara evrensel bir güvence sağlayamaması, gruplara göre farklı yasalar ve farklı uygulamalar benimsemesi bu cemaatsel yapının yeniden üretilmesini beslemektedir.

“Parçalı eklemlenme” düzensiz göçmenlerin hayatlarını idame ettirebilmeleri için son derece önemli olsa da göçmenlerin yasal statülerinde bir iyileşme olmadıkça belirsiz kalmaya mahkûm olmaları anlamına gelecektir. Başka bir deyişle, Türkiye’deki diğer Avrupa dışından gelen göçmenler gibi Iraklı göçmenlerin toplumsal ağları da yasal ya da siyasi değişikliklere bağlı olarak olanca kırılganlığıyla varlığını sürdürmektedir.

- Apap J., Carrera, S. ve Kirişçi, K. 2005. *EU-Turkey Relations in the Pre-Accession Period: Implementing the Schengen Regime and Enhancing Border Control* (CERP raporu).
- Barth, F. 1996. "Enduring and Emerging Issues in the Analysis of Ethnicity," H. Vermeulen ve C. Govers (Ed.) *The Anthropology of Ethnicity: Beyond 'Ethnic Groups and Boundaries'* içinde. Amsterdam: Het Spinhuis, 11-32.
- Boyd, M. 1989. "Family and Personal Networks in International Migration: Recent Developments and New Agendas," *International Migration Review* (23/3): 638-70.
- Böcker, A. 1995. "Migration Networks: Turkish Migration to Western Europe," *Causes of International Migration*. Atölye Bildirileri, Eurostat, Lüksemburg, 15-16 Aralık 1994: 151-72.
- Brettel, C. B. 2000. "Theorizing Migration in Anthropology: The Social Construction of Networks, Identities, Communities and Globalscapes," C. B. Brettel ve J. F. Hollifield (Ed.) *Migration Theory: Taking Across Disciplines* içinde. N.Y. ve Londra: Routledge, 97-135.
- Brewer, K. T. ve Yüksek, D. 2006. *A Survey on African Migrants and Asylum Seekers in Istanbul*. Mirekoc Research Projects 2005-2006 (http://www.mirekoc.com/mirekoc_eng.cgi).
- Bruinessen, M. 2000. *Kürt Toplumunu, Milliyetçilik, Etnisite ve Mültecilik Sorunları. Kürtlük, Türklük, Alevilik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, İstanbul: İletişim.
- Chatelard, G. 2004. *Jordan: A Refugee Haven* (<http://www.migrationinformation.org/Profiles/display.cfm?id=236>; aufgerufen im Januar 2006).
- Chatelard, G. 2007. "Emigrating from Iraq in the Period 1991-2007: Social Networks As Alternatives for International Protection," Çağdaş Irak Araştırmaları Uluslararası Derneği'nin (International Association of Contemporary Iraqi Studies, IACIS) 2. Konferansı'na sunulan bildiri, Philadelphia Üniversitesi, Amman, Ürdün, 11-13 Haziran 2007.
- Çiğirli, S. 1998. *Les Réfugiés Kurdes d'Irak en Turquie: Gaz, Exode, Camps*. Paris: Harmattan.
- Cohen, J. 1999. *Intégration: Théories, Politiques et Logiques d'Etat*. P. Dewitte (Ed.) *Immigration et Intégration: L'État des Savoirs* içinde. Paris: La découverte, 32-42.
- Collyer, M. 2005. "When Do Social Networks Fail to Explain Migration? Accounting for the Movement of Algerian Asylum-Seekers to the UK," *Journal of Ethnic and Migration Studies* (31/4): 699-718.
- Çağaptay, S. 2002. "Kemalist Dönemde Göç ve İskân Politikaları: Türk Kimliği Üzerine bir Çalışma," *Toplum ve Bilim* (93): 218-241.
- Danış, D. 2006. *Integration in Limbo: Iraqi, Afghan and Maghrebi Migrants in Istanbul* (Cherie Taraighi ve Jean-François Pérouse ile), Mirekoc Research Projects 2005-2006 (http://www.mirekoc.com/mirekoc_eng.cgi).
- Danış, D. 2007. "Transit Göç ve Ulusötesi Dini Ağlar: İstanbul'da Iraklı Keldani Katolik Göçmenler," A. Kaya ve B. Şahin (Ed.) *Kökler ve Yollar: Türkiye'de Göç Süreçleri* içinde. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 521-544.
- Danış, D. 2007a. "Iraqi Christian Women in the Domestic Service Ladder of Istanbul: Solidarity or Exploitation," *Journal of Ethnic and Migration Studies* (33/4): 601-615.
- Danış, D. ve diğ. 2009. "Integration in Limbo: Iraqi, Afghan and Maghrebi Migrants in Istanbul", A. İç-

- duygu ve K. Kirişçi (Ed.). *Land of Diverse Migrations*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, 443-636.
- Dick, S. 2002. "Liberians in Ghana: Living Without Humanitarian Assistance," *New Issues in Refugee Research*. Ön Makale (57).
- Eder, M. 2007. "Moldovyalı Yeni Göçmenler Üzerinden Türkiye'deki Neo-Liberal Devleti Yeniden Düşünmek," *Toplum ve Bilim* (108): 129-142.
- Erder, S. 2000. "Uluslararası Göçte Yeni Eğilimler: Türkiye 'Göç Alan' Ülke mi?" Atacan, F. ve diğ. (Ed.) *Mübeccel Kıray İçin Yazılar* içinde. İstanbul: Bağlam, 235-259.
- Faist, T. 2000. *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford: Oxford University Press.
- Granovetter, M. 1974. "The Strength of Weak Ties," *American Journal of Sociology* (78/6): 1360-1380.
- Gurak, D. T. ve Caces, F. 1992. "Migration Networks and The Shaping of Migration Systems," M. M. Kritz, L. L. Lim ve H. Zlotnik (Ed.) *International Migration Systems: A Global Approach* içinde. Oxford: Clarendon Press, 150-176.
- Hiro, D. 2002. *Iraq: A Report from the Inside*. Londra: Grante Books.
- İçduygu, A. 2003. *Irregular Migration in Turkey*. Cenevre: IOM.
- Jacobsen, K. 2001. "The Forgotten Solution: Local Integration for Refugees in Developing Countries," *New Issues in Refugee Research*, UNHCR Evaluation and Policy Analysis Unit, Ön Makale No.45.
- Kaynak, M. 1992. *The Iraqi Asylum Seekers and Türkiye (1988-1991)*. Ankara: Tanmak.
- Kearney, M. 1986. "From Invisible Hand to Visible Feet: Anthropological Studies of Migration and Development," *Annual Review of Anthropology* (15): 331-61.
- Keyder, Ç. 2005. "Globalization and Social Exclusion in İstanbul," *International Journal of Urban and Regional Research* (29/1): 124-34.
- Kirişçi, K. 1996. "Coerced Immigrants: Refugees of Turkish Origins since 1945," *International Migration* (34/3): 385-412.
- Kirişçi, K. 2000. "Disaggregating Turkish Citizenship and Immigration Practices," *Middle Eastern Studies* (36/3): 1-22.
- Krissmann, F. 2005. "Sin Coyote Ni Patron: Why The 'Migrant Network' Fails to Explain International Migration," *International Migration Review* (39/1): 4-44.
- Lindström, C. 2003. "Urban Refugees in Mauritania," *Forced Migration Review* (17): 46-47.
- Mannaert, C. 2003. "Irregular Migration and Asylum in Turkey," *New Issues in Refugee Research*, UNHCR Evaluation and Policy Analysis Unit, Ön Makale No. 89.
- Massey D. ve diğ. 1993. "Theories of International Migration: A Review and A Appraisal," *Population and Development Review* (19/3): 431-466.
- Massey, D. ve diğ. 1987. *Return to Aztlan*. Berkeley: University of California Press.
- Mitchell, J. C. (Ed.) 1969. *Social Networks in Urban Situations: Analyses of Personal Relationships in Central African Towns*. Manchester: Manchester University Press.
- O.V. 1991a. "İrak'a ultiimatı verdik," *Hürriyet*. 3.4.
- O.V. 1991b. "Kurşuna dizilecektik," *Hürriyet*. 3.4.
- O.V. 1991c. "Kaçabildikleri için mutlular," *Sabah*. 5.4.

- Pessar, P. R. 1999. "The Role of Gender, Households and Social Networks in the Migration Process: A Review and Appraisal," *The Handbook of International Migration* içinde. New York: Russel Sage Foundation, 53-70.
- Portes, A. 1995. "The Economic Sociology and the Sociology of Immigration: A Conceptual Overview," A. Portes (Ed.) *The Economic Sociology of Immigration: Essays on Networks, Ethnicity and Entrepreneurship* içinde. New York: Russel Sage Foundation, 1-41.
- Portes, A. ve Zhou, M. 1993. "The New Second Generation: Segmented Assimilation and Its Variants Among Post-1965 Immigrant Youth," *Annals of the American Academy of Political and Social Science* (530): 74-96.
- Putnam, R. 2000. *Bowling Alone*. New York: Touchstone.
- Schmitter-Heisler, B. 2000. "The Sociology of Immigration: From Assimilation to Segmented Integration. From the American Experience to the Global Arena," C. B. Brettel ve J. H. Hollifield (Ed.) *Migration Theory* içinde. New York: Routledge, 77-96.
- Sirkeci, İ. 2005. *Irak'tan Türkmen Göçleri ve Göç Eğilimleri*. Ankara: Global Strateji Enstitüsü Yayınları.
- Sommers, M. 2000. "On the Margins, in the Mainstream: Urban Refugees in Africa," S. C. Lubkemann, L. Minear ve T. G. Weiss (Ed.) *Humanitarian Action: Social Science Connection* içinde. Institute for International Studies Brown University Publications, 63-89 (<http://www.watsoninstitute.org/pub/OP37.pdf>).
- Şimşir, B. 2004. *Türk-Irak İlişkilerinde Türkmenler*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Van Hear, N. 1995. "Displaced People After the Gulf Crisis," R. Cohen (Ed.) *The Cambridge Survey of World Migration* içinde. Cambridge: Cambridge University Press, 424-430.
- Van Hear, N. 1998. *New Diasporas: The Mass Exodus, Dispersal and Regrouping of Migrant Communities*. Londra: UCL Press.
- Vertovec, S. 2002. *Transnational Networks and Skilled Labour Migration* (<http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/WPTC-02-02%20Vertovec.pdf>).
- Yacoub, J. 1994. La Diaspora Assyro-Chaldéenne. *Espace Géographique* (22/1): 29-37.
- Yeğen, M. 2006. *Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaş: Cumhuriyet ve Kürtler*. İstanbul: İletişim.
- Yılmaz, B. B. 2006. "Migration, Exclusion et Taudification Dans le Centre-Ville Istanbulite: Etude de cas de Tarlaşı," Université de Paris VIII, Saint-Denis (yayınlanmamış doktora tezi).

NOTLAR

- 1 Bu makalede kullanılan malzemenin bir kısmı yazarın bu konudaki doktora tezine, diğer bir kısmı da Şubat 2005-Şubat 2006 arasında Koç Üniversitesi Mirekoç Araştırma Programınca desteklenen araştırmaya dayanmaktadır. Mirekoç kapsamındaki araştırma raporunun bütünü için bkz. D. Danış, 2009. Bu makalenin Türkçe versiyonunu hazırlamak için yardım eden İlknur Kurşunlulu'ne teşekkür ederim.
- 2 Iraklı mültecileri kabul eden Suriye, Ürdün ve Lübnan gibi komşu ülkeler bu krizin geçici olacağını düşünmüşlerdi. 2007'de, Amerikan işgalinin dördüncü yılında, bunun böyle olmadığı anlaşıldı. Komşu ülkeler için "sorunun devam ediyor olması" beklenmeyen ve istenmeyen bir durum yaratmış, bu da Iraklı mültecilerin koşullarının giderek kötüleşmesine yol açmıştır. Örneğin Suri-

- ye, Aralık 2006'da aşırı yüklenme nedeniyle Iraklılara karşı sınırlarını kapatma niyetinde olduğunu açıklamıştır. "Irak-Nations unies: Les réfugiés invisibles," Radio France Internationale, 17 Nisan 2007 (http://www.rfi.fr/actufr/articles/088/article_51087.asp).
- 3 Göçmenlerin toplumsal ağları, uluslararası göç araştırmacıları tarafından her boyutuyla çalışılmış bir konudur (Kearney 1986; Brettel 2000). Göçmenlerin toplumsal ilişki ağlarıyla ilgili ilk çalışmalar, göçün sürekliliğinin sağlanmasında toplumsal ağların rolünün (Massey ve diğ. 1993) yanında göçmen ağlarının destek ve teşvik edici rolü üzerine de odaklanmışlardır (Gurak ve Caces 1992; Böcker 1995; Boyd 1989).
- 4 <http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/home/openssl.pdf?tbl=PUBL&id=4371d1a90&page=home> (erişim tarihi Haziran 2006.)
- 5 Bu makalenin yazıldığı 2007 yılında, ABD'nin Iraklılara mülteci statüsü vermeye başlayacağını açıklamasıyla durum değişmeye başlamıştır.
- 6 Avustralya göç ofisinin verilerine göre Irak doğumlu göçmenler ülkede en hızlı büyüyen gruplardandır. Irak'taki en büyük Hristiyan azınlık grubu olan Asuri-Keldaniler de Avustralya'daki Iraklı nüfusta birinci sırada yer almaktadırlar. 2003 yılı sonunda Avustralya'da yerleşmiş 40.000 üzerinde Asuri-Keldani kökenli Iraklı bulunduğu açıklanmıştır (<http://www.immi.gov.au>).
- 7 Buna rağmen, etnik ya da dini kimliklerin akışkan ve değişebilir olduğunu da unutmamak gerekir. "Etnisite akışkandır ve en azından bir dereceye kadar kişisel tercihlere bağlıdır; doğuştan kazanılan değişmez bir kimlik değildir ve bir kimsenin yalnızca tek bir etnik gruba mensup olması şart değildir. Herkesin kısmen örtüşen farklı kimlikleri vardır ve kişinin hangi kimliklerini öne çıkaracağı, hangilerini geri plana iteceği duruma bağlıdır." (Bruinessen 2000, 26-27).
- 8 Süryaniler, Asuriler ve Keldaniler, Doğu Kilisesi olarak da bilinen Asuri-Keldani Kilisesi bileşenleridir. Ayrıca Aramicenin farklı lehçelerini kullanmaları nedeniyle dilsel olarak da ortak bağları bulunmaktadır.
- 9 Bu dini bağ ve kilise merkezli toplumsal örüntü İstanbul'daki ev içi temizlik sektöründe küçük ama etkili bir Hristiyan etnik niş oluşumuna yol açmıştır (Danış 2007b).
- 10 Kilise çalışanları ve onların tabiriyle "Iraklılar" arasındaki ilişki ilk bakışta sanıldığı kadar sıcak değildir. Göçmenlerin en çok irtibatla olduğu Türk Keldani kilise bekçisi gibi diğer kiliselerin çalışanları da bugün artık nüfusu ciddi anlamda azalmış yerli Hristiyan cemaatlerin, yurtdışına göç edememiş yoksul kesimlerini temsil etmektedir. Örneğin, Türkiye Keldani cemaatinin nüfusu 1980 ve 1990'larda Güneydoğu Anadolu'dan Fransa'ya yönelik sessiz kitlesel göçten dolayı 1.000 kişinin altına düşmüştür (Yacoub 1994).
- 11 Bu bölümde Iraklı Kürtlerle ilgili alıntılarda, diğer görüşmeciler ses kaydını kabul etmedikleri için tüm ifadeler Osman'a aittir.
- 12 2000'li yılların başına kadar İstanbul'daki düzensiz Kürt göçmenlerin mekânsal dağılımı, bu siyasi ağırlıklı yayılımıyla paralel seyretmiştir. Yenikapı ve Tarlabası Kürtler için iki ana mevkidir.
- 13 İbrahim Sirkeci'ye (2005: 40) göre Iraklı Türkmenlerin % 80'i, 1990 yılından sonra yurtdışına göç etmişlerdir.
- 14 1991 yılının Nisan ayı başında sınırda bekleyen Kürtlerin sayısı yüz binlere ulaşmışken 4.500 Türkmen çoktan Türk topraklarına kabul edilmiş; kimlik ve sağlık kontrollerinin ardından daha iyi koşullarda barınabilecekleri Kayseri ve Sivas'a gönderilmişlerdi. Hürriyet gazetesi, "sınıra yakın

bir yerde yeni inşa edilmiş çadır kente" yerleştirilen "Türkmenlerin tüm ihtiyaçları karşılandığı"ndan ve yetkililerin Türkmenlere karşı misafirperver tutumundan gururla söz etmekteydi. Bkz. "Irak'a ulti matom verdik" ye. "Kurşuna dizilecektik" *Hürriyet*, 3.4.1991; "Kaçabildikleri için mutlular" *Sabah*, 5.4.1991. Aynı tarihlerde yabancı basın Kürtlere sınır kapılarını açmayan Türk devletini insanlık dışı davranmakla suçluyordu.

- 15 İstanbul'da başka Türkmen örgütler de bulunmaktadır. 2006 yılında İzzettin Kerkük'ün başkanlığında kurulan Kerkük Vakfı, Fatih'te bulunan Türkmeneli İnsan Hakları Derneği, Osmanbey'deki Irak Türkmenleri Kardeşlik ve Kültür Derneği. Ancak bunlardan hiçbiri Aksaray'daki dernek kadar geniş bir yapılanmaya sahip değildir. İlk ikisi, Irak'ta Türkmenlere yönelik baskıya karşı bilinci artırmak amacıyla yayın faaliyetinde bulunmakta; sonuncusu ise daha çok Türkmen işadamlarına hizmet veren mesleki bir dernek işlevi görmektedir.
- 16 Bu konuda, Mine Eder'in (2007) Türkiye'deki Moldovalı kadın işçi göçünden yola çıkarak düzensiz göç süreçlerinde bir etkisi yokmuş gibi gözüken devletin çelişkili, değişken ama fazlasıyla belirleyici rolünü incelediği makalesi önemli bir katkıda bulunmaktadır.

ANADOLU'DA ÇERKES DİASPORASI: ETNOKÜLTÜREL VE SİYASAL YAPI

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de yaşayan Çerkeslerin anavatanlarından uzakta, diasporada, içinde bulundukları zaman, mekân, siyasal ve toplumsal koşullarda ne tür kimikleşme süreçleri yaşadıklarını ve bu süreçlerde özellikle farklı coğrafyalarda yaşıyor olmalarına rağmen hangi ortak kültürel unsurları ön plana çıkardıklarını değerlendirmektir. Gerek diaspora çalışmalarında, gerek kültürel antropoloji çalışmalarında, gerek etnik çalışmalarda gerekse kimlik çalışmalarında pek çok teorisyenin fikir birliğine vardığı bir nokta vardır. Buna göre, ulusal, etnik, kültürel, diasporik ve bireysel kimlikler, içinde yaşanan toplumsal, siyasal, hukuksal, kültürel yapı ve etkileşimde bulunulan toplumsal grupların nitelikleriyle doğrudan ilintilidir. Bu nedenle kimliklerin, diyalojik ve diyalektik bir süreçte üretildiğini söylemek gerekir.

Diasporada yaşayanlar açısından da bakıldığında, farklı coğrafi bölgelere yayılmış olan bir diasporanın öznelere olan insanlar, haliyle birbirinden farklı özellikler taşıyan diasporik kimlikler geliştireceklerdir. Bu çerçeveden bakıldığında, günümüzün diasporik kimliklerini tanımlayan iki temel eksenin olduğu iddia edilebilir: evrensel ve tikel eksenler (Safran 1991; Clifford 1994; Gilroy 1994; Kaya 2000). Evrensel eksen, anavatan ile diaspora arasındaki iletişimi, ulaşımı ve etkileşimi ifade eden, küreselleşme ile maddi bir gerçeklik kazanan alanı ifade eder. Bu eksen, uluslararası (transnasyonel) alan olarak da nitelendirilebilir. Tikel eksen ise, kendiliğinden ortaya çıkan bir eksen olmayıp, çoğunluk toplumu ve egemen siyasal ve yasal sistemin belirlediği dışlayıcı ve demokratik katılımı engelleyen koşullarda geliştirilen tepkisel bir tasarım olarak ortaya çıkan alandır. Tikel eksen, otantik kültürün, geleneğin, örf hukukunun ve tarihin ön plana çıktığı eksendir. Eğer, tikel eksenin evrensel eksene oranla ön plana çıktığı bir örnekten söz ediliyorsa, bu tür diasporik öznelere kendilerini hâlâ bulundukları ülkede misafir olarak görmeleri ve anavatana dönüş umutlarını yitirmemeleri beklenebilir.

2001 ve 2002 yaz aylarında, özellikle Samsun-Reyhanlı hattında gerçekleştirdiğim sosyal-antropolojik nitelikli alan çalışması ve yine 2002 sonlarında, Türkiye genelinde düzenlediğim 600 adetlik yapılandırılmış sosyolojik anket çalışmasından elde ettiğim bulguların bir kısmını kullanacağım bu çalışmada, yukarıda sözünü ettiğim tikel eksende Türkiye'nin farklı coğrafyalarında birbirlerinden uzakta yaşayan Çerkes toplulukları arasında ortaya çıkan ortak kültürel ritüellerin altını çizmeye çalışacağım. Bu ritüelleri Türkiye'nin zenginlikleri olarak algılamak da mümkün, kendilerini bu ülkede hâlâ misafir olarak gören insanların ürettiği kültürel üretim yolları olarak da. Çalışmanın ilk kısmında, Çerkeslerin Kuzey Kafkasya'dan Anadolu'ya doğru gerçekleştirdikleri göç süreci anlatılacak, daha sonraki kısımda, alan çalışmasından edinilen izlenimler aktarılacak. Son kısımda ise Çerkeslerin içinde bulundukları tarihsel, siyasal ve sosyal koşullarda şekillendirdikleri siyasal katılım stratejileri anlatılacaktır. Küreselleşmenin kendilerine sunduğu kaynakları ve kanalları kullanmak suretiyle anavatanlarıyla diasporada aynı anda var olabilme becerisini geliştiren Çerkeslerin diasporik kimliklerinin belirli özelliklerini aktarmadan önce tecrübe ettikleri göç sürecini kısaca özetlemekte fayda olacaktır.

ANADOLU'YA GÖÇÜN KISA TARİHİ VE ÇERKES KİMLİĞİ

Çerkes sözcüğünün etimolojisi hakkında günümüzde pek çok farklı görüş ileri sürülmektedir. Bunların tümüne değinmek bu çalışmanın temel sorunsalı olmadığından sadece anlamlı bulduğum iki görüşü hatırlatmakla yetineceğim. Çerkes sözcüğü, kimilerince antik yunanca bir sözcük olan ve kuzeybatı Karadeniz kıyısında yaşayan halkları tanımlamak için kullanılan Kerket (*Kercetai*) sözcüğünün günümüze değin değişerek gelmiş halidir. Bir diğer görüş ise, Çerkes sözcüğünün kökeninin antik Yunanca olmadığını, Tatarca olduğunu savunur. Göçebe özellikler taşıyan Tatarların Kırım'ı XIII. yüzyıldan itibaren yurt edinmeleriyle birlikte, Kuzey Kafkasya'da yaşayan, toprağa bağlı yerleşik bir hayat tarzı süren ve Zihler olarak bilinen halkları "*Jarkaz*" olarak tanımlamaya başladıkları görülmektedir. "Jar" veya "çer" toprak, "kaz" veya "kes" sözcükleri ise Tatar dilinde kazmak, kesmek, bellemek veya işlemek anlamına gelmektedir. Top-

rağı işleyen anlamına gelen “Jarkaz” sözcüğünün zaman içinde Türkçede “Çerkez” veya “Çerkes” haline dönüşmesi de anlamlı görülmektedir (Avagyan 2004). Bu noktada dikkat edilmesi gereken çok önemli bir detay var. XVII. yüzyıl itibariyle bütün Kuzey Kafkasya halkları “Çerkes” sözcüğü kapsamında değerlendirilmişlerdir. Adigeler, Kabarteyler, Karaçay Türkleri, Balkar Türkleri, Abhazlar, Çeçenler, Dağıstanlılar ve Avarların yanı sıra Güney Ukraynalıların bir kısmı ile Kazaklar “Çerkes” olarak adlandırılmışlardır.

Osmanlıların Çerkes toprakları üzerinde sağladığı hükümleranın sınırları hem Kuzey hem de Güney Kafkasya’da 1787 ve 1828-29 yıllarında yaşanan Osmanlı-Rus savaşlarının ardından giderek daralmıştır. 1787 yılı itibariyle, Rus yayılcılığı karşısında Kırım Türklerinin yerlerinden edilmesiyle başlayan, Müslümanların Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu’ya yönelik göçleri XIX. yüzyıl boyunca durmaksızın devam etmiştir. Önce Kırım Tatarları ve ardından Nogaylar vatanlarını terk etmişler ve bu süreci daha sonra Kuban nehrinin güneyinde ve doğusunda kalan Adigeler, Kabarteyler, Çeçenler ve Abhazlar izlemişlerdir. Yoğunluklu olarak 1850’li yıllarda başlayarak ve 1917 Rus Devrimine değin dalgalar halinde kara ve deniz yoluyla Osmanlı topraklarına gelen Çerkesler, Bab-ı Âli tarafından Anadolu topraklarına, Balkanlar’a ve bugünkü Suriye, Ürdün ve İsrail topraklarına yerleştirilmiştir. Çerkesler önce Kırım Savaşının, daha sonra 1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin ardından Osmanlı topraklarına akın etmeye başladılar (Gökçe 1979; Karpat 1985). Teknelerle, kağnılarla ve yaya olarak Osmanlı topraklarına göç ettiler. Hilafetin merkezi olan Şehr-i İstanbul, Çerkesler için sembolik bir öneme sahipti o dönemde. Öte yandan, hızla yükselen milliyetçilik dalgaları nedeniyle sürekli toprak kaybına uğrayan Osmanlının ise, olası yeni savaşlarda genç Müslüman insan gücüne ivedilikle ihtiyacı vardı. Osmanlı, böylece bir yandan savaşacak askeri güç elde ediyor, diğer yandan Balkanlar’da, Orta Anadolu’da ve Ortadoğu’da merkezkaç, ayrılıkçı hareketlere karşı denge unsuru olarak Çerkeslerden yararlanmayı umuyordu (Karpat 1985; Dündar 2001; Kaya 2005).

Rus yayılcılığı sonucunda anavatanlarını terk etmek zorunda kalan Çerkeslerin “Sürgün” şeklinde nitelendirdikleri bu göçlerle Osmanlıya

sığınan Çerkes nüfusunun 1 milyonun üzerinde olduğu sanılıyor. Rus verileri dikkate alınarak yapılan akademik çalışmalarda, Osmanlıya göç etmeye zorlananların sayısının 500 bin ile 1 milyon arasında olduğu görülür (Avagyan 2004: 56). Göçmen sayısının Türkiye kaynaklı çalışmalarda ise genellikle 1 ile 2 milyon arasında olduğu iddia edilir (Berkok 1958; Gökçe 1979; Karpat 1985; Aydemir 1988; Saydam 1997; Dündar 2001). Ayrıca, meşak-katli yolculuk sırasında pek çok insanın da hayatını kaybettiğini eklemek gerekiyor. Ölümlerin önemli bir kısmı, yolculuk sırasında karşılaşılan zor-luklar veya tifo, suçiçeği ve benzeri hastalıklardan kaynaklanmıştır. Öyle ki, dönemin Trabzon ve Samsun limanlarında, on binlerce insanın salgın has-talık nedeniyle öldüğü kayıtlara geçmiştir (Karpat 1985; Avagyan 2004). Göç sırasında hayatlarını kaybedenlerin oranının göç eden toplam nüfusun yaklaşık % 25'ini teşkil ettiği iddia edilir (Karpat 1985; Avagyan 2004: 58). Öte yandan, XIX. yüzyıl sonu itibariyle Kuzey Kafkasya'da kalan ve göç et-meyen Çerkeslerin sayısının ise 150-200 bin dolaylarında olduğu ifade edil-mektedir (Jaimoukha 2001: 69).

Zorunlu göçe tabi tutulan Çerkesler klasik bir diaspora özelliği taşı-r lar. Klasik diasporaların en belirgin özelliği ise anavatana yönelik özlemin ve geri dönüş eğiliminin daima sürmesidir. Çerkesler Anadolu toprakları-na geldiklerinde, İstanbul hükümeti tarafından on yıl süreyle askeri yü-kümlülük ve vergiden muaf sayıldılar; ev yapımı için gerekli olan bedel ken-dilerine hükümet tarafından verilirken aile başına ayrıca iki adet öküz veril-di. Göçmenlerin Ermeni, Rum ve benzeri Hristiyan köylerinde meskûn ki-şilerin evlerine yerleştirildikleri de bilinir (Avagyan 2004). Göçmenler, zo-runlu bir iskân politikasına tabi tutulmuşlardır. Özellikle, 1860'lı yıllardan itibaren yoğun olarak Osmanlı topraklarına akın eden Çerkesler, merkez-kaç kuvvet olma özelliğine sahip unsurların bulunduğu yerlerde iskân edil-mişlerdir. Balkan milliyetçiliğinin yaşandığı Balkanlar, Arap milliyetçiliği-nin yaşandığı Ortadoğu, Rum ve Ermeni milliyetçiliğinin yaşandığı Anado-lu toprakları Çerkeslerin yoğun olarak yerleştirildikleri bölgeler olmuştur. Akın akın ülkeye gelen Çerkesler ile Osmanlı, Müslüman ahalinin gittikçe çoğaltılmasını sağlamış, Hristiyan vilayetlerini Müslümanlaştırmış, savaşı-çı özelliklere sahip bu yeni unsurlar sayesinde orduyu güçlendirmiş, milli-

yetçi, merkezkaç, gayrimüslim unsurlara karşı bir denge sağlamaya çalışmış ve Panislamizm konusunda önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Çerkesler özellikle Kürtlere, Dürzilere, Türkmenlere ve Bedevilere karşı Osmanlının yanında bir denge unsuru olarak kullanılmıştır.

Öte yandan, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı öncesinde Bab-ı Âli'nin Rusya ile yaptığı anlaşma gereği Çerkeslerin Osmanlı-Rus sınırına ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerleşim birimlerine yerleştirilmeyeceğine karar verilmiştir. Ancak daha sonra, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı ardından Balkanlar'dan sürülen Çerkeslerin, yoğun olarak Ermenilerin yaşadıkları Orta Anadolu ve Doğu Anadolu vilayetlerine yerleştirildikleri görülmür. Kuzeyde Samsun'dan başlayan ve güneyde Hatay Reyhanlı'ya kadar uzanan şerit üzerine yerleştirilen ve ayrıca yer yer Batı Anadolu'da Adapazarı, İzmit, Biga, Çanakkale, Bursa ve Güneydoğu Anadolu'da bazı bölgelerde ikamet etmeleri istenen Çerkeslerin bugünkü sayıları konusunda farklı rakamlar mevcuttur. Bu konuda, kesin olmamakla birlikte 1 ile 7 milyon arasında çok farklı rakamlar söylenmektedir. Ancak yine de, 1970'li yıllarda Peter Andrews'ın 900 kadar Çerkes köyünün olduğu saptamasından ve düşük doğum oranlarından yola çıkarsak, kabaca bir tahminle 2-2,5 milyon dolaylarında Çerkes nüfusunun bulunduğunu söylemek abartılı olmaz sanıyorum. Bu sayının, bugünkü Kuzey Kafkasya'da yaşayan yaklaşık 1 milyonluk Çerkes nüfusuna oranı düşünüldüğünde, hiç de azımsanmayacak bir nüfus olduğu görülecektir.

Çerkeslerin başlangıçta yoğun olarak iskân edildikleri üç bölge mevcuttur. Rumeli, Samsun-Reyhanlı (Hatay) hattı ve Suriye-Ürdün hattı. Çerkesler, öncelikle Kırım Tatarları ve Nogay Türklerine de iskâna açılmış olan Rumeli'ye yerleştirildiler. Rusların uzun yıllardır Panslavizm çalışmalarını ve yayılcılığını yürüttüğü bölgeye Çerkeslerin Panislamizm çerçevesinde yerleştirilmesi oldukça anlamlıdır. Köstence, Varna, Sofya, Priştina, Kosova ve Plevne dolaylarına yerleştirilen Çerkesler, '93 Rus harbinden sonra bu kez Güney Marmara bölgesi ve Golan tepelerine yerleştirildiler. Hatta, Rumeli'de arta kalan 80 kadar Çerkes nüfusu, 2000 yılında Rus hükümetinin de desteğiyle Adige Cumhuriyeti'ne yerleştirildi. Günümüzde, Balkanlar'da çok az sayıda Çerkes nüfusuna hâlâ rastlanmaktadır.

Çerkesler, Anadolu topraklarına geldiklerinde zorunlu bir iskân politikasına tabi tutulmuşlardır. Kuzeyde Samsun'dan başlayan, Çorum, Tokat, Amasya, Ankara, Kayseri ve Kahramanmaraş'tan geçerek güneyde Hatay-Reyhanlı'ya kadar uzanan şerit üzerine yerleştirilen; ayrıca, Batı Anadolu'da Adapazarı, İzmit, Biga, Balıkesir, Çanakkale, Bursa ve Güneydoğu Anadolu'da bazı bölgelerde ikâmet etmeleri istenen Çerkeslerin bugünkü sayıları konusunda rakamlar farklıdır. Bu konuda kesin olmamakla birlikte 1 ile 7 milyon arasında farklı rakamlar dile getirilmektedir. Ancak, 1970'li yıllarda Peter Andrews (1992) tarafından yapılan çalışma sonucunda Türkiye'de yaklaşık 900 kadar Çerkes köyünün olduğu düşünülürse ve Çerkesler arasındaki düşük doğum oranlarından yola çıkılırsa kaba bir tahminle 2 milyon dolayında Çerkes nüfusunun bulunduğunu söylemek abartılı olmaz. Bu sayının bugünkü Kuzey Kafkasya'da yaşayan Çerkes nüfusundan fazla olduğu düşünülürse, hiç de azımsanmayacak bir nüfus olduğu görülecektir. Öte yandan, bugün kesin rakamlar bilinmemekle beraber Ürdün'de çoğunluğu Şapsıg ve Kabartey olan 60.000, Suriye'de çoğunluğu Abzeh, Kabartey ve Abhaz olan 40.000 ve İsrail'de ise çoğunluğu Şapsıg ve Abhaz olan 3.000 kadar Çerkes bulunmaktadır (Jaimoukha 2001).

KAF DAĞI'NIN ARDINDAKİ HAYALİ ÜLKE GERÇEK OLUYOR...

1998 yılının Haziran ayında, Çerkes kültürüne yakınlığıyla bilinen Ürdün prensi Ali Ben-El Hüseyin, on kadar kraliyet ailesi koruması ile birlikte Ürdün'ün başkenti Amman'dan tarihi bir yolculuğa başladı. Kafdağı'nın ardındaki hayali ülkeye doğru başlayan bu yolculuğun rotası Suriye, Reyhanlı, Göksun Ovası, Pınarbaşı, Ankara ve Samsun şeklindeydi. Beyaz atlı prens ve adamları, Çerkeslerin yoğun olarak yaşadığı bu bölgelerden at üzerinde geçerek Samsun limanına ulaştılar. Çerkes kıyafeti giyen atlılar, adeta Kaf Dağı'nın ardından gelen o hayali masal kahramanları gibi, Türkiye'de her uğradıkları köy ve kentte Çerkes diasporası tarafından çok sıcak bir ilgi gördüler. Daha sonra atlılar bu noktadan, Karadeniz'i gemiyle katederek Kuzey Kafkasya'da bulunan Soçi liman kentine ulaştılar. Atlılar, Karadeniz'in her iki kıyısında da şaşkınlık yüklü bakışlar altında büyük bir coşkuyla karşılandılar. Hatta öyle ki, gözlerine inanamayan yaşlılar bu atlı-

lara dokunarak, hayal görmediklerine kendilerini iknaya çalışır gibiydiler. Zaman zaman, belli belirsiz haber aldıkları “Arap illerindeki” hayali akrabalar, birden gerçek oluvermişlerdi (Kaya 2005).

Bu tarihi yolculuk, Şehbal Şenyurt yönetmenliğinde filme de alındı. Yaptığı araştırmalar sonucunda, Keltlerin Kafkasya kökenli olduğuna inanan Kanadalı ünlü pop müziği sanatçısı Loreena McKennitt’in müziği eşliğinde yapılan bu video-film, daha sonra Türkiye’deki hemen her Çerkes derneği ve vakfı tarafından düzenlenen özel gecelerde geniş kitlelere ulaştırıldı. Çerkes kimliğinin Türkiye’de son dönem sıkça duyulmasında hiç şüphe yok ki, bu yolculuk ve bu yolculuğa ilişkin medyadaki temsiller çok önemli bir rol oynamıştır. Öyle ki, bu yolculuğun filmi, çok yakınlarda CNN Türk kanalında gösterilmiştir. Elektronik kapitalizm olarak niteleyebileceğimiz görsel kitle iletişim araçları -özellikle televizyon- bu örnekte olduğu gibi, farklı coğrafyalarda yaşayan insanların düşsel bir düzlemde bir tür “ortak duygu cemaati” (*community of sentiments*) oluşturmalarını sağlamıştır (Appadurai 1997). Çerkesler, bu ve benzeri temsiller ile Çerkes kimliğini adeta yeniden, gururla duyumsadılar.

TÜRKİYE’DEKİ ÇERKES DİASPORASI

Benim yolculuğum ise, Prens Ali’nin beyaz atıyla Kuzey Kafkasya’ya yelken açtığı ve daha önemlisi, bundan yaklaşık yüz elli yıl önce sürgüne gönderilen Çerkeslerin deniz yoluyla ulaştığı ilk Osmanlı limanlarından biri olan Samsun’dan başlıyor. Bulutlu, hırçın dalgalı bir Karadeniz sabahında Samsun’a ulaşıyorum. Sürgün sırasında denizde yok olanlar, karaya ulaştıktan sonra sıtma gibi salgın hastalıklar nedeniyle ölenler, İstanbul’a doğru yapılan umut dolu yolculuk sırasında düzülen “İstanbulako” (Adige dilinde, *psishxo yicijj*) türküleri, sürgün yıllarında birbirinden ayrık düşen Balkanlar’a, Anadolu’nun farklı yerlerine ve hatta Suriye, Ürdün, İran gibi uzak diyarlara savrulan insanların öykülerine dair okuduklarım ve dinlediklerimi anımsatırcasına hüznünlü bir gününde karşıladı beni Samsun. 1860’lı yıllar ve sonrasında Samsun’a gelen Çerkesler, yoğunluklu olarak iki bölgeden Anadolu topraklarına giriş yapmışlar. Birinci bölge Çarşamba düzlüğü, ikinci bölge ise Sinop yolu üzerinde Karlı köyü ve Alaçam mevkii.

Karlı köyü, tamamıyla Çerkes olmasıyla ün salmış Türkiye köyleri arasında. Yine sürgünün ilk yıllarında Çarşamba'da kurulan Kızılot adlı köy ise çevresi 35' adımlı ve yerel adı Kavlan olan çınar ağaçlarıyla ünlü. İnaniş'a göre, Samsun'a ilk gelen ve ağaç kültü olan Çerkesler bu ağaçları dikip gözleri gibi bakmışlar. Kızılotlular köyün kuruluş öyküsünü anlatıyorlar. Söylentilere göre, yerli Türk halkı "çınar ağacının yetişmediği topraklar verimsiz olur" inanişına sahipmiş. Bölgeye gelen Çerkesler ise kızılolarla dolu ve yerli halk tarafından verimsiz olduğu düşünülen toprakları işlemeye başlayıp çınar ağaçlarıyla bezemişler. Bu verimli toprakların adı bundan böyle Kızılot olmuş. Kızılotlular, yakındaki diğer Çerkes köyü gibi yoğun olarak fındık üretimi yapıyorlar. Yaz aylarında fındık toplama işini yapmak üzere Güneydoğu Anadolu'dan gelen yüzlerce Kürt kökenli insanı taşıyan ardi arkası kesilmeyen traktörler görmek mümkün. Yaz aylarında Çarşamba ovası yer yer, sezonluk Kürt ırgatların yaşadığı çadırlarla kaplıdır.

Kızılot köyünde bana ev sahipliği yapan Mete'nin babası ve amcası, Çerkes yaşantısına ilişkin pek çok bilgi veriyor. Ancak iki tanesi var ki, söz etmeden geçmek mümkün değil. Misafirperverlik ve saygı, Çerkes kültürünün en önemli iki ögesi. Eve gelen misafire gösterilen ilgi çok özeldir ve küçük büyük herkese adeta toplumsal olanı kutsar gibi bir edayla saygı gösterilir. Çerkeslerin evlerine gelen bir yabancıya üç gün boyunca hizmet sunup ziyaret nedenini sormadıkları söylenir ve bilinir. Köy evlerinde misafirin odası kendini rahat hissedebileceği bir yerde, yani evin avlusundan ilk giriştedir. Misafirine yeterince ilgi göstermeyenler toplumsal dışlanma mekanizmasını karşılarında bulurlar. Misafirperverlik kurumu, bir anlamda toplumsal aidiyet hissinin gelişmesi sürecindeki önkoşullardan biridir. Bireyler arasındaki saygı da aynı şekilde toplumsal yaşantının örgütlenmesinde önemli bir işleve sahiptir. Saygı burada sadece küçüklerin büyüklere karşı gösterdikleri bir itaat şekli ya da yaşlı kuşakların genç kuşakları kontrol altında tutmak için kullandıkları ideolojik bir aygıt değil, aynı zamanda yaşça büyük olanların da küçük olanlara karşı göstermek zorunda oldukları bir tutumdur. Sözgelimi, herhangi bir topluluğun içine giren küçük büyük her bir kimseye topluluğun her bir ferdi saygı göstermek amacıyla aya-

ğa kalkmak ve selamlamak zorundadır. Kızılot köyünde saygı kurumu öylesine ileri götürülmüştür ki, köyün içindeki yoldan at üstünde geçmek bile saygısızlık olarak addedilirmiş eskiden. At binen kimse köye girer girmez atından inip atın önünden köyden çıkıncaya değin saygılı bir şekilde yoluna devam edermiş.

Misafirperver olmamak, saygısızlık, geleneklere uymamak gibi davranış ve tutumlar “*Khabze*” denilen örf hukukuna aykırılığı teşkil eder. Bu tür davranışlar “*Haynape*” (ayıp) olarak nitelenir. “*Haynape*,” yine toplumsal yaşantının örgütlenmesinde en sık rastlanan kurumlardan biridir. Büyüklere (*Thamate*) ve küçüklere saygısızlık, misafirperverlikte kusur işleme, misafire iş gördürme gibi pek çok davranış “*Haynape*”dir. Hint kültüründe “*Dharma*” adıyla bilinen örf hukukuna benzeyen “*Khabze*”yi, Kayseri’ye bağlı Pınarbaşı ilçesinin Karaboğaz adlı Kabartey köyünde yaşayan 88 yaşındaki Mahir Bey’in anlattıklarıyla betimlemek ve böylece anavatandan getirilen kültürün genel özellikleri hakkında ipuçları edinmek mümkün. Kayseri’deki diğer pek çok Kabartey gibi o da Kafkasya’nın “baba vatani” olduğunu, ama Anadolu’nun kendi vatani olduğunu söylüyor. “*Khabze*”yi anlatırken şu ilkeleri birbiri ardına sıralıyor Mahir Bey (kişisel mülakat, 2002 Yazı, Pınarbaşı, Kayseri):

- Harpte kılıcı, kürsüde dili olan başımızdır;
- Cemiyette her zaman asil olan bir unsur gerek;
- Mert olan her fert asildir;
- Asil olan için servet ve ziynet “*haynape*”dir;
- Gurur, asalet alameti olamaz;
- Asalet, ziynet demektir;
- Asaletin kaynağı zekâ, hayâ ve tevazudur;
- Asalet ırısı değildir; hizmet, fazilet gerektirir;
- Âdet, her zaman uygun olandır;
- İkiyüzlü olmayın;
- Önce annem ve babam, sonra sırasıyla ailem, köyüm, kabilem, milletim ve dünya gelir;
- Akraba ile evlilik olmaz.

Çarşamba ve Samsun, Çerkeslerin İslam dinine yoğun olarak bağlanmış oldukları bir coğrafyayı temsil ediyor. Bu bağlanma öyle bir noktaya ulaşmış ki, bazı Çerkes gelenekleri kaybolma ihtimaliyle karşı karşıya. Çarşamba'nın Epçeli köyü, bu duruma bir örnek. Çoğunluğu Abzek olan köy halkı, Çerkes danslarını İslama aykırı olduğu gerekçesiyle adeta yasaklar duruma gelmişler. Bu yasağın yerleşmesinde daha çok köyün yaşlıları etkili olmuş. Ancak, son yıllarda Çerkes kültürünün ve kimliğinin yaşadığı hareketlilikten köyün gençleri de kendilerine düşen payı almışlar. Gençler vakit buldukça, ebeveynlerinin yasaklarına karşın Çarşamba ilçe merkezindeki Çerkes derneğinde dans etmeyi öğrenerek kültürlerini devam ettirmeye çalışıyorlar. Epçeli köyü bu tür yasakların olduğu, İslam dininin geleneksel Çerkes kültürüne baskın geldiği yerlerden biridir. Ancak, bu durumun her yerde aynı olduğu anlamına gelmez. Çok yakın zamana değin Epçeli köyünde Çerkes halk danslarının oynanması günah sayılırken, Çerkes kültürünün adeta sürgün ile birlikte getirildiği günkü gibi korunduğu Uzunyayla'da böyle bir şeyin telaffuz edilmesi mümkün değildir. Aynı şekilde, günümüzde Çorum'daki bazı Çerkes köylerinde düğünlerde davul-zurna kullanımına rastlanırken yine böyle bir uygulamanın Uzunyayla veya Adapazarı'nda görülmesi mümkün değildir.

Ancak, unutmamak gerekir ki kültürün ve etnik kimliklerin devami, unutulması veya gizlenmesi, gündelik hayatta etkileşimde bulunulan grupların niteliğiyle yakından ilgilidir. Çerkesler Anadolu'da yerleştirildikleri topraklara göre farklı etnik gruplarla birlikte yaşamak ve ilişkiler geliştirmek zorunda kaldılar. Bazı yerlerde Sünni Türkler, bazı yerlerde Aleviler, Kürtler, Ermeniler, Rumlar, muhacir Türkler, Manavlar, Tatarlar ve/veya Gürcülerle etkileşime girmek durumunda kaldılar. Kabilelerin, obaların, aşiretlerin ve daha pek çok kendi içine kapalı topluluğun bulunduğu Anadolu, uzun yüzyıllar bu birbirinden uzak gruplara ev sahipliği yapmıştır. Gruplar arasında ticarete dayalı alışveriş olmadığından ilişkiler o denli sıcaklaşmamıştır. Karşılıklı çıkara dayalı ilişkilerin olmadığı gruplar, karşılıklı önyargıların geliştirilmesine uygun zeminlerdir. Anadolu'da genellikle bazı gruplarca Çerkeslere yönelik haksız önyargıların geliştirildiğini biliyoruz. Kadın-erkek ilişkilerindeki demokratik tutumları, onların

diğer bazı gruplarca ahlaki olmayan işler yaptıklarına yorulmuş ve bu nedenle dışlanmışlardır.

Antropolojik açıdan bakıldığında etnik, dinsel ve kültürel kimliklerin, etkileşimde bulunulan “öteki” kişi ve grupların söz konusu gruba yönelik yaptıkları tanımlamalar, değerlendirmeler ve önyargılı saptamalarla birlikte şekillendiğini söylemek gerekir. Bu nedenle, bireyler veya gruplar varlıklarını devam ettirebilmek için, rasyonel bir davranış ve tutum olarak etkileşimde bulundukları çoğunluk gruplarının hayat tarzlarına görünürde de olsa asimile olmayı tercih ederler. Her ne kadar bu asimilasyon, aile içi özel hayatta kendini o denli göstermese de kamusal alanda gözle görülebilir. Sözgelimi, Samsun Çarşamba’nın bazı köylerinde Sünni Türklerle yoğun ilişkiye girmek zorunda kalan Şapsıgılar ile Kayseri Uzunyayla’da çoğunluğu elinde bulunduran Kabarteylerin Müslümanlığa karşı tutumları ve Çerkes kültürünün uygulanmasına yaklaşımları arasında yukarıda da anlatığım gibi önemli farklar vardır.

Türlere göre Abhazlar hırsız, Çerkesler geçimsiz, savaşçı, kaçakçı ve suça yatkın kimselerdir. Bu şekildeki önyargılarla karşılaşan Çerkesler ise kırsal alanda ne düğünlerine ne de cenazelerine Türkleri davet etmek istemişlerdir. Günümüz Anadolu’sunda bu soğukluk hâlâ devam etmektedir. Çerkesler ise Türklerin bu tür önyargılarına karşın yer yer onları yine önyargılı bazı değerlendirmelerle tanımlamışlardır. Öyle ki, Çerkesler kendi aralarında Türkleri bodur, kısa, cılız anlamına gelen “*Tlepagh*” sözcüğüyle tanımlarlar. Çerkesler tarafından kullanılan “Türk” sözcüğü de bir o kadar sorunlu ve önyargılıdır. “Türk” denildiğinde bu hemen hemen Çerkes olmayan herkesi kapsar: Sünni, Alevi, Pomak, muhacir, Yörük ve hatta yer yer Kürt.

Mecitözü’ne bağlı Fakiahmet köyü yemyeşil bitki örtüsü, yüksek meşelerle kaplı ormanlık arazisi ve düzenli yerleşim planı ile hemen dikkati çekiyor. Bir Şapsığ köyü. Dağların arasında, Türk köylerine yakın. Köyün orta yerinde pek yüksek olmayan minaresiyle son dönemde restore edilmiş bakımlı caminin yapım tarihi, neredeyse Çerkeslerin Anadolu’ya yerleşim tarihiyle aynı: 1877. Seksenli yaşlarındaki Kemal Bey, hızlı adımlarla evinden ayrılıp akşam saatlerinde hayvanlarına bakmak üzere ağıla gidiyor. Öğ-

lu ve torunlarıyla sohbet ettiğimizi görür görmez yanımıza yaklaşıyor. Anlamaya çalışıyor neler konuştuğumuzu. Çerkesleri, sürgünü ve Anadolu'ya iskânı konuştuğumuzu anlar anlamaz söze giriyor. Sürgüne ilişkin atalarından duyduklarını bize aktarıyor. Fakıahmet köyünün neden bu kadar yeşil kaldığını, çevre köylerde ise yeşilin neden kaybolduğunu soruyorum. Cevabı çok ilginç. Çerkeslerdeki ağaç kültüründen ve ağaca, yeşile gösterilen seviden söz ediyor. Çevre köylülerin doymak bilmeyen oburluğundan ve yeşile olan düşmanlıklarından dem vuruyor. Çevredekiler, ormanları ya tarım arazisi açmak ya da yakacak odun elde etmek için yok etmişler. Bununla da kalmayıp Çerkeslerin elinde bulunan ormanlık araziye de göz diktiklerinden Çerkeslerle arazi kavgaları da yaşamışlar. İsmail Bey bu kavgalarda çevre köylüleri nasıl püskürttüklerini heyecanlı bir şekilde anlattı.

ÖNYARGILARIN ETKİNLİĞİ

Çerkes olanlarla olmayanlar arasındaki etnik ve kültürel sınırların korunmasında, yukarıda sözü edilen gruplar arası önyargılar önemli bir rol oynarken, Çerkeslerin kendi içinde de grup içi önyargılar geliştirdiklerini söylemek gerekiyor. Samsun'un Vezirköprü ilçesine bağlı Ağcalan adlı Abhaz köyü geçit vermeyen sarp dağların arasında yemyeşil bir coğrafya üzerine kurulmuş. Köyün kente göç nedeniyle sayıları hızla azalan gençleri bir temmuz akşamı gün batarken köyün ortasında "tembelhane" denilen konak yerinde sohbet ediyorlar. Yer yer Abhazca yer yer Türkçe yapılan sohbet katılıyorum. Gençlerin hemen tamamının ilkökul eğitimine başlayınca değin Türkçe bilmediklerini öğreniyorum. Anadillerini çok iyi konuşan bu gençler, daha sonra beni köyün "*Tahamate*"leri (yaşlıları) ile tanıştırmıyorlar. İri kıyım iki yaşlı adamın sohbetine tanık oluyorum bu kez. Espri-ler ardı ardına geliyor. Abhazların hırsız ve aynı zamanda dinsel açıdan hoşgörülü grup, Ubıhların konuşmayı en iyi bilen grup, Abzehlerin en din-dar grup, Şapsığların en kaba ve cahil grup, Kabarteylerin ise kültürlerine en bağlı grup olduğunu esprili bir şekilde dile getiriyorlar. Örnekler ve kahkahaların ardı arkası kesilmiyor. İki "yaşlı delikanlı" hemen köyün yanındaki Mecidiye deresinin öyküsünü anlatmaya başlıyorlar, yine kahkahalarla. Bir kısım Abhaz, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında sürgünden sonra ken-

dilerine uygun bir mekân ararken dağların arasında kimsenin onları rahatsız edemeyeceği ve geride bıraktıkları vatanlarını andıran bu verimli köy yerini bulurlar. Yanı başı dere olan bu köyde yaşamaya başlayan Abhazların alışkanlıklarını bırakmaya hiç niyetleri yoktur. Yakın köylerden at, öküz, inek ve benzeri hayvanları çalmaya başlarlar. Hayvanları çalınan yakın köylüler, suçluları saptamakta zorlanmazlar. Abhazlar, hayvanlarını geri almak isteyen köylülerden dönemin parası olan bir miktar Mecidiye isterler. Para karşılığında geri verilen çalıntı hayvanların teslim edildiği yer, derenin hemen yanı başıdır. Mecidiye deresinin adının nerden geldiğini keyifle anlatan “*thamate*”ler daha sonra beni Mecitözü’ne doğru sıcaklık ve dostlukla uğurluyorlar.

Bu keyifli anların ardından, esprili bir şekilde bana anlatılanları, okuduklarımı, araştırdıklarımı, Kuzey Kafkasya’da gördüklerimi bir araya getirmeye çalışıyorum. Bana öyle geliyor ki, aslında bu tür önyargısal değerlendirmelerin antropolojik açıdan büyük bir önemi vardır. Bu önyargılı saptamaların maddi temelleri olduğu ve bu temellerin grup içi etnik sınırların belirlenmesi sürecinde önemli bir etkiye sahip olduklarını söylemek gerek. Bu açıdan bakıldığında, kıyı boyunda yaşayan Ubıhlar tarih boyunca Rumlar, Yahudiler, Türkler ve Ruslarla ticari ilişkiler geliştirmişler ve dışarıya açık bir tutum sergilemişlerdir. Bu nedenle diğer gruplarla dil düzeyinde iyi ilişkiler geliştirmeleri daha kolay anlaşılabilir. Abzehler, yine kıyı boyunda yaşadıkları ve Osmanlıyla daha yakın ilişki içinde olduklarından, dini kurallara daha sıkıca sarılmışlardır. Şapsığlar, yine kıyı boyu dağlık bölgelerde yaşadıkları ve daha kapalı bir toplumsal yapı sergilediklerinden diğer gruplara göre ayrı dururlar. Zengin topraklarda yaşayan Abhazlar, dinsel ayrılıkları problem etmedikleri gibi aynı ailede Hristiyan ve Müslümanların bir aradalığı mümkün olabilmiştir. Türkiye’deki Kabarteylerin Çerkes kültürünü değiştirmeden koruyabilen grup olma nedenini de belki, Kuzey Kafkasya’dan savaşların ardından topluca Uzunyayla’ya göç etmelerine ve bu bölgedeki çoğunluk grubunu teşkil etmelerine bağlamak gerekir. Anavatanından getirilen bu farklılıkları belirleyen bir diğer unsur da Ubıh, Abzeh ve Şapsığ gibi kıyı boyunda yaşayan grupların feodal beylik düzeninde yaşamayıp dış dünya ile daha yakın ilişki içinde olmaları, diğer grupların ise,

feodal beylik düzeninde yaşayıp kendi içine kapalı bir toplumsal yapı geliştirmiş olmalarıdır.

GÜNÜ YAKALAYANLAR...

Kuzeyde Samsun'dan başlayıp güneyde Reyhanlı'ya kadar uzanan ve Eskişehir, Düzce, Adapazarı ve İstanbul'un değişik semtlerini de içine alan uzun yolculuğum sırasında nerede misafir edildiysem, düğün ve eğlenceyle karşılaştım hep. Günü yakalayan Çerkesler, dünya nimetlerinden haz almayı bir ilke haline getirmişlerdir. Zevk ve eğlenceye düşkünlük, Çerkesleri betimleyen bir diğer özelliktir. Sürekli düğün, eğlence, "Zekes" ve "Semerkho" gibi ritüellerin kamusal alanda yinelenmesi bu anlayışın bir göstergesidir.' Zevke olan düşkünlükleri nedeniyle maddi zenginliğe ulaşamadıklarına inanırlar. Çerkesler bu özellikleriyle, gittikçe kapitalistleşen dünyaya uyum sağlayamama tehlikesiyle karşı karşıya olduklarını düşünürler. Özellikle kentte yaşayan insanlar, bu "ehl-i keyf" hayatın bir hastalık olduğunu ve bu hastalıktan kurtulmak gerektiğini düşünürler. Ancak, belki de tam tersi bir değerlendirme yapmak daha doğru olabilir.

Zevk düşkünlüğünün nedeni, Çerkes toplumunda yüzyıllardır süren anti-kapitalist *Potlaç* (Mauss 1990) üretim anlayışıdır. Çerkesler, pek çok tarım toplumu gibi sürekli üretime dayalı ve Protestan ahlakını içine sindirmiş bir kapitalist üretim anlayışından ziyade daha ahlaki ve hazcı olan *Potlaç* ekonomik üretim anlayışını benimsemişlerdir. Bilindiği gibi, kapitalist ekonomi anlayışında belirleyici olan çalışma, yatırım, tasarruf, mal ve hizmetlerin satışıyken, *Potlaç* ekonomisinde belirleyici olan misafirperverlik, armağan verme ve tüketim anlayışlarıdır. Kapitalizmde gücün kaynağı para ve maddi zenginliktir; *Potlaç* ekonomisinde ise meşru gücün kaynağı armağandır. Bir beyin, aşiret reisinin veya ağanın buyruğundakilere verdiği armağanlar, ziyafetler ve ödülleri karşılığında onlardan aldığı sadakat ve güçtür. Bu nedenle varsıllık, tükettiğiniz, verdiğiniz armağanlar ve sergilediğiniz misafirperverlik ölçüsünde mümkündür. Bu pederşahi yapı, bu tür nedenlerle üretimi değil tüketimi, sıkıntıyı değil hazzı, çalışmayı değil ehl-i keyf olmayı yüceltir. Kısacası, sosyal statüyü belirleyen kazanılan değil tüketilendir.

Kuzeyden başladığım yolculuğa devam ediyorum. Samsun, Çorum, Tokat ve Amasya'nın köylerini arkada bırakıp Kayseri, Sivas ve Maraş'ın bir kısmını içeren Uzunyayla'ya doğru yol alıyorum. Uzunyayla, bugün bakıldığında o denli yeşil ve ormanlık bir arazi değil. Ancak, anlatılanlara göre sürgünün ilk yıllarında Uzunyayla'yı gören Çerkesler, sulak arazisine ve engin ormanlarına hayran kalmışlar. Bu bölgeye gelen Çerkesler, o tarihten bu yana Uzunyayla'yı kendilerine yeni vatan bellemişler. Çerkeslerin Anadolu'ya yerleştirilmeleri o denli kolay olmamış, yer yer sancılı günler yaşanmıştır. Çarşamba'da kıvılcıklarla kaplı toprakların elde edilmesi ve tarıma açılması Çerkesler için ne denli kolay olmuşsa, başka topraklara yerleşmek bir o kadar zor olmuştur. Sözgelimi, Çerkes olan Pertevniyal Hanım'ın oğlu Sultan Aziz tarafından o dönemdeki adı Aziziye olan Kayseri-Pınarbaşı'na yerleştirilen Çerkesler, bölgenin yerleşik halkı olan Avşar Türkmenleriyle zaman zaman silahlı çatışmalara girmişlerdir. Bu çatışmalar öyle bir boyuta ulaşmıştır ki, İstanbul hükümetinin müdahalesiyle her iki grubun da yaşayacakları yerler kesin coğrafi sınırlarla belirlenmek zorunda kalmıştır.

Uzunyayla, Çerkes geleneklerinin önemli bir değişime uğramadan yaşatıldığı mekânlardan biri. 1860'lı yıllardan bu yana Kabarteylerin toplu bir şekilde yerleştikleri ve bugüne değin toplu bir şekilde yaşadıkları bir bölge. Bu nedenle, Kayseri, Sivas ve Maraş illerinde ve köylerinde Çerkes kültürünün kaybolması, "khabze"nin etkisini yitirmesi, düğün ve cenazelerin geleneklere uygun bir şekilde düzenlenmemesi, halk meclislerinin oluşturulmaması, dilin unutulması gibi sorunlar bu bölgede pek yaşanmamış. Çerkes kimliği çok belirgin bir şekilde, asimile olmaksızın yıllardır varlığını devam ettiriyor. Hatta öyle ki, unutulmaya yüz tutmuş bazı gelenekler yeniden canlandırılıyor. Uzunyayla, Osmanlı ve Cumhuriyet orduları süvarilerinin at ihtiyacının karşılandığı yer olmuştur daima. Ancak son yıllarda bu özelliğini yitirmeye başlamıştır. Geçtiğimiz yıllarda Erciyes Üniversitesinden yetkililer, Kuzey Kafkasyalı ilgililerle bağlantıya geçerek Çerkes atlarının yeniden bölgede yetiştirilmesi için gerekli çalışmaları başlatmışlardır.

Yollar, beni daha sonra Göksun, Maraş, Hatay ve Reyhanlı gibi yerlere götürüyor. Her bir durak bana yeni zenginlikler, dostluklar ve değerler

kazandırıyor. Göksun'daki Mahmutbey, Mehmetbey ve Tahirbey köyleri Uzunyayla'nın güneye kadar uzanan son noktaları. Her biri kendi halinde Abzek köyü. Göç nedeniyle, verimli topraklar işlenmez halde. Kayseri'yi Maraş'a bağlayan karayolundan geçen araçlar ovanın sessizliğini bozarken, akan suyun sesi, köylerde kalan yaşlılara geçmişin canlı köy yaşantısının anılarını fısıldıyor. Yer yer, çevreye ün salmış kırdaki alabalık lokantantalarına gidenlerin yaydığı gürültü sessizliği deliyor ovanın içinde.

Hatay... Tarihin bilinen ilk kenti. Uygarlıkların beşiği bereketli Anadolu topraklarını Babil'e bağlayan yollar üzerinde kurulmuş. Kuşların göç yollarının üzerindeki o dar ve zor geçit veren Belen geçidini geçer geçmez önümüzde açılan uçsuz bucaksız Amik Ovası... Reyhanlı'ya kadar uzanan verimli topraklar. Reyhanlı Çerkeslerinden bir kısmı, Ürdün, Suriye ve İsrail Çerkesleriyle akraba. Reyhanlı'dakilerin önemli bir kısmı, 93 Harbinden sonra Osmanlı tarafından bölgeye yerleştirilmiş. Reyhanlı Çerkesleri, Suriyeli akrabaları ile yeterince bağlantı kuramadıklarından, Göksun veya Uzunyayla ile aralarında uzun bir mesafe bulunduğundan, Türkiye'nin diğer noktalarında bulunan akrabalarına oranla kendilerini daha fazla yalnız hissediyorlar. Bu nedenle, bölgeden diğer kentlere yoğun bir göç var. Ayrıca, Reyhanlı Çerkeslerinin önemli bir bölümü "Dönüşçü." Yani, anavatana kesin dönüş yapmaktan yanalar. Bugüne değin yirmi beş kişinin kesin dönüş yaptığı söyleniyor bölgeden. Bu oran, diğer bölgelerle kıyaslandığında oldukça yüksek. Reyhanlılılar, 1930'lu ve 40'lı yıllarda CHP'nin Tek Parti iktidarında, bölgede özellikle Araplara karşı uygulanan 'Vatandaş Türkçe Konuş!' kampanyasından olumsuz bir şekilde etkilenmişler. Her ne kadar, anadillerini yaşatma konusunda böyle bir baskıyla karşılaşmışlarsa da, ege-men Arap kültürü karşısında asimile olmamak için direnmişler ve bunda başarılı olmuşlardır.

Yolculuğum, Suriye sınırlarını gösteren dikenli tellerin bulunduğu noktada sona eriyor. Ancak, Düzce, Adapazarı, Balıkesir, Çanakkale ve İstanbul gibi yerlerden hiç söz etmedim. Bu yazıda sadece, Samsun'dan bırakılan suyun güneye doğru izleyebileceği yolu takip ederek Reyhanlı'ya kadar geldim. Türkiye'nin doğusu ve batısı arasındaki çizgide yaşayan Çerkeslerin hayat alanlarına ilişkin gözlemlerimi aktardım. Çerkes dünyasındaki

yolculuğumun sadece bir kısmıydı bu. Yolculuk boyunca gördüklerim, duyduklarım ve yaşadıklarım, anlam dünyama yeni anlamlar kazandırdı. Kaf Dağı'nın ötesinden gelen insanların çocukları ve torunları, bana farklı zenginliklerin bu dünyada hâlâ var olduğunu gösterdiler: Saygı, misafirperverlik ve hayatın kendilerine sunduğu dünyevi olandan keyif alma hali, Çerkeslerin anlam dünyalarında yer etmiş önemli unsurlar. Çerkeslerin Anadolu'da bulundukları zaman içerisinde anlam dünyalarında yer eden bir başka unsur ise, değişen siyasal bağlam karşısında geliştirdikleri siyasal katılım stratejileridir. Çerkeslerin toplumsal belleğinde bu stratejilerin izlerini sürmek mümkün.

ÇERKES DİASPORASI VE SİYASAL KATILIM STRATEJİLERİ: KURUMSAL YÖNLENDİRME

Yukarıda da açıkça dile getirildiği gibi, zorunlu göçün başlangıcından bu yana Çerkesler, anavatanlarından uzakta kendileri için yeni diasporik vatanlar yaratma arayışında olmuşlardır. Terk edilen coğrafyaya benzer coğrafyaların bulunması, akordeonla çalınan folklorik müziğin, tahtalara vurularak elde edilen ritim üzerine yapılan dansların, gençler arasında yapılan *zekes* isimli sohbetli gecelerin, sürgün (göç) sırasında yakılan *İstanbulako* adlı ağıtların günümüzde sürekli yinelenmesinin, kadın erkek arasındaki katılımcı toplumsal ilişkilerin, yine kadın ve erkek arasında 'kaç-göç' olmamasının, Kafkasya'da var olan *Thamate* (Yaşlıların saygınlığı ve halk meclisini yöneten kimse) geleneğinin, hijyene verilen önemin, Batılı anlamdaki kamusal ve özel alan ayrımının, bireyler arası saygı kurumunun, toplumsal ayıp (*haynape*) kurumunun ve belki de en önemlisi misafirperverlik geleneğinin sürdürülmesi anavatanından uzakta yeni vatanların oluşumunu büyük ölçüde sembolik düzeyde de olsa mümkün kılmıştır.²

Türkiye toplumsal yaşantısına daha çok saraya verilen "alımlı" Çerkes kadınlarıyla, Milli Mücadele yıllarında Biga'da gerçekleşen Anzavur Ayaklanması ve yine bu ayaklanmayı bastırmak amacıyla gönderilen Kuva-i Milliye temsilcilerinden Ethem Bey ile geçen, son yıllarda yaşanan Abhazya ve Çeçenistan olaylarıyla gündemi zaman zaman işgal eden Çerkes diasporasının özellikle son yıllarda kentsel alanda farklı bir kimlikleşme sürecine

girdiği gözlemlenmektedir. Geleneklerin yeniden inşa edildiği, geri dönüş yapanların sayıca arttığı, etnik örgütlenmenin ivme kazandığı, dil kurslarının düzenlendiği, anavatan yapılan turistik ziyaretlerin sayıca arttığı, Kafkasya ile yapılan ticaret hacminin yükseldiği günümüzde diasporik kimlikler daha farklı bir düzlemde oluşturulmaktadır. Oluşturulan bu diasporik kimliklerin tasarımını etkileyen farklı nedenler bulunmaktadır. Sovyetler Birliği'nin çözülmesiyle birlikte Kuzey Kafkasya ile Türkiye arasındaki siyasi, iktisadi ve kültürel ilişkilerin yoğunlaşması; son yıllarda Abhazya ve Çeçenistan'da yaşanan siyasal ve toplumsal gerilimler; dünyanın pek çok yerinde son yıllarda yaşanan etnik ve kültürel farklılıkların ön plana çıkarılması gibi etnik siyaset girişimleri ve yükselen kültürelizm söylemi; Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne (AB) giriş sürecinin fiilen başladığı son yıllarda AB'nin Koppenhag Kriterleri çerçevesinde "etnik azınlıklara" "kültürel çeşitlilik temelinde" imtiyazlı haklar tanınması gerektiği yönündeki telkinleri ve demokratikleşme sürecinin bizleri çok-sesli bir Türkiye'nin oluşumuna yöneltmesi gibi önemli etmenler, Çerkes toplumu içerisinde etnik-kültürel örgütlenmenin ivme kazanmasına ve anavatan ile temasın artmasına neden olmuştur.

Özellikle soğuk savaş döneminde egemen olan ideolojik çatışma sürecinde, Türkiye'de yaşayan Çerkes diasporası ile Kuzey Kafkasya arasındaki ilişkiler son derece sınırlı olmuş; Türkiye'de yaygın olan Sovyet karşıtı propaganda nedeniyle Çerkes diasporası güçlü bir Sovyetler Birliği aleyhtarlığı ile beslenmiştir. Anavatan ile iletişim ve ulaşım kanallarının sınırlı olduğu bu dönemde Çerkes diasporası, sadece Kafkasya'dan Çerkes dilinde yayın yapan Sovyet radyolarından anavatanlarına dair haberleri alabilmişlerdir. Sovyetler Birliği'nin 1990'lı yılların başlangıcında yaşadığı çözülme ile birlikte Kuzey Kafkasya'nın dış dünya ile ulaşım ve iletişim kanalları açısından bağlantılarının zenginleştiğini görüyoruz. Bugün Trabzon ve Samsun limanları ile Soçi ve Sohum limanları arasında sürekli feribot seferleriyle birlikte İstanbul'dan Maykop ve Krasnodar havaalanları arasında düzenli uçak seferleri düzenlenmektedir. Anavatan ile diaspora arasında artan bu bağlar sadece ulaşım ve iletişim düzeyinde kalmamakta, yukarıda da dile getirildiği gibi, kültür, eğitim ve ticaret alanlarında da görülmektedir. Günümüzde, Türkiye'de yaşayan Çerkes diasporası için zaman ve mekân kur-

guları Soğuk Savaş döneminde olduğundan farklı bir şekilde tezahür etmektedir. Kuzey Kafkasya, artık yakın zamana değin olduğu gibi ideolojik angajmanlar gereği Türkiye'deki Çerkes diasporası tarafından ötekileştirilen ve sadece geride bırakılan o hayali vatan şeklinde algılanan ülke değil, aksine zaman zaman ziyaret edilen, geride bırakılan yakın akrabaların aranıp bulunduğu, iktisadi ve kültürel bağların kurulduğu gerçek bir coğrafya olarak algılanmaktadır.

Genel hatlarıyla betimlediğim bu yapısal ve konjonktürel arka plan üzerine şimdi, Çerkeslerin özellikle 1970'li yılların başlangıcından bu yana Türkiye'deki kurumsal mekanizmaların el verdiği ölçüde geliştirdikleri farklı siyasal katılım stratejilerine kısaca değinmek istiyorum. Bu değerlendirmeyi yaparken İngiliz araştırmacı Patrick R. Ireland'ın geliştirdiği "kurumsal yönlendirme teorisini" (*institutional channeling theory*) kullanacağım. Ireland, göçmen toplulukların göç sürecinde oluşturdıkları siyasal katılım stratejilerini değerlendirirken, göç alan ülkenin yasal ve siyasal yapısına özel bir önem verir. Ireland, bazı göçmen topluluklarının, yaşadıkları ülkelerin kendilerine yönelik sistematik bir şekilde uyguladıkları kurumsal kayıtsızlık ve dışlama nedeniyle, siyasal katılım yönünde pek istekli olmadıklarını belirtir (Ireland 1994; ve 2000). Ireland, göçmenlerin siyasal katılım stratejilerini anlayabilmek için, bugüne değin sıkça başvuru alan teorik yaklaşımların ötesine gidilmesi gerektiğini düşünür. Bu nedenle, kendisi "kurumsal yönlendirme teorisi" denilen bir yaklaşımı alternatif olarak önerir. Bu yaklaşıma göre, siyasal katılım stratejileri geliştiren etnik azınlıklar, içinde bulundukları yapının niteliği nedeniyle etnisiteyi birincil araç olarak kullanma eğilimi gösterirler. Bu eğilimin ardında yatan neden, öncelikli olarak "evsahibi" toplumun azınlıklara ilişkin uyguladığı yasal ve siyasal düzenlemelerdir. Sözgelimi, eğer ege-men anlayış merkezi siyasal iktidar tarafından uygulanan çokkültürlülük ideolojisi ise, etnik gruplar büyük ihtimalle etnisite ve kültür söylemlerini yücelterek örgütlenme yoluna gidecekler ve iktidarın kendilerine çokkültürlülük projesi çerçevesinde ayırdığı kaynaklardan yararlanabilmek için de iktidarla klientalist bir ilişkiye gireceklerdir. Bu teorik çerçeveden bakıldığında, Türkiye'de yaşayan Çerkes toplumunun, bugüne değin öncelikli olarak ne-

den etnisite çizgisinde örgütlendiğini anlamak mümkün olabilir. Etnik azınlıkları siyasal katılımdan uzak tutan ve onları dışlayan bir yasal düzlemde, Çerkeslerin kendi içlerine dönük etnik örgütlenmelere yönelmeleri, bu teori dikkate alındığında, kaçınılmaz olarak görülür.

Bu yaklaşımdan hareket edilecek olursa, diasporada yaşayan Çerkeslerin farklı ülkelerde farklı siyasal katılım stratejileri geliştirme eğilimi göserdikleri saptaması yapılabilir. Sözgelimi, Antropolog Seteney Shami'nin çalışmalarından da algılanacağı üzere Ürdün kabileler ölçeğinde örgütlenen bir siyasal yapıya sahip olduğundan, bu ülkede yaşayan Çerkesler kabile şeklinde örgütlenme gereğini görmüşlerdir. Bu amaçla 1980 yılında kurulan Çerkes-Çeçen Kabile Konseyi, diğer kabile konseyleri gibi siyasal iktidar tarafından tanınmış ve ülkedeki kaynakların paylaşım sürecinde kendi üyelerini temsil etme hakkına sahip olmuştur (Shami 1998).

Türkiye'de ise ulus-devlet projesinin uygulamaya konduğu ilk yıllardan itibaren yaygınlaştırılan formal çoğunluk milliyetçiliği söylemine paralel olarak, Çerkesler de varlıklarını sürdürebilmek için var olan ulusal homojenleştirme projesine angaje olmayı tercih etmişler ve bu nedenle etnik kimliklerini kamusal alanda dışavurmamaya özen göstermişlerdir. Daha sonra, 1970'li yılların ideolojik kutuplaşma sürecinde siyasal yapının değişimiyle birlikte Çerkeslerin de "devrimci" ve "dönüşçü" kutuplaşması içinde örgütlendiklerini gözlüyoruz. Her iki grup da çoğunlukla sol eğilimli insanlardan oluşmakla beraber, "devrimciler" Çerkes toplumunun haklarının Türkiye'de gerçekleştirilecek bir sosyalist devrim sonucunda oluşacak federatif bir yapı içinde tanınacağı yönünde bir söylem kullanmışlar; "dönüşçüler" ise öncelikli sorumluluklarının Kafkasya'ya yani anavatana yönelik olduğunu söylemişler, bu nedenle geri dönüş tezini savunmuşlardır. "Dönüşçüler" kendilerini sola ait olarak tanımlasalar da Çerkes milliyetçiliği çizgisinde olduklarını söylemek pekâlâ mümkündür ve bir grup Çerkes 1989 sonrasında anavatana dönüşü gerçekleştirebilmiştir.

1980'de yaşanan askeri darbe, Çerkes diasporasında örgütlenme konusunda bir sessizliğin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Metafizik ve teolojik bir niteliğe sahip olan ve Türk-İslam sentezini söylemleştiren 1982 Anayasası'nın damgasını vurduğu 1980'li yıllarda Çerkesler yine iki farklı kolda örgüt-

lenmelerini devam ettirdiler. Bunlardan bir tanesi egemen ideolojiyle örtüşen bir çizgide ‘Çerkes-Türkü’ kimliğini benimseyen ve Türk-İslam sentezine yakın olanlardır. Diğer yandan, Türk milliyetçisi bu anlayışa karşıt olarak Çerkesliklerini ön plana çıkaran gruplar da bu dönemde varlık göstermişlerdir. Ancak her iki oluşum da daha çok popüler düzeyde sergilenmiş, dernek ve vakıf düzeyindeki örgütlenme 1990’lı yıllarda yoğun olarak yaşanmıştır.

Öte yandan, etnik siyasetin yaygınlaştığı 1990’lı yılların Türkiye’sinde ise Çerkes diasporasının, azınlık söylemine dayalı bir siyasal katılım stratejisi geliştirme eğilimi içine girdiği söylenebilir. Dönemin küreselleşen etnik siyasetinin belirlediği Çerkes diasporası içindeki azınlık söyleminin yine 2000’li yılların başlangıcında hızlı bir değişim sürecine girdiği düşünülebilir (Kaya 2004). Özellikle son yıllarda Avrupa Birliği düzleminde yer alan etnik grupların tabi oldukları ulus-devletlerin yer yer baskıcı hegemonyalarından kendilerini kurtarabilmek için Avrupa Birliği’nin kendilerine sunduğu ulus-ötesi mekanizmaları kullanma eğiliminde olduklarını görüyoruz. Bask, Korsika ve Katalan gibi otokton halkların yanı sıra Türkiye’deki Çerkes diasporası da bu eğilimi sergilemektedir. Özellikle son dönemde Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne tam üyeliği yönündeki çalışmalara paralel olarak çıkarılan Katılım Ortaklığı Bildirgesi’nde Avrupa Birliği Komisyonu’nun “azınlık” kavramını kullanmaktan özenle kaçınması, hem Batı’nın kendi yapısal sorunları hem de Türkiye’nin içinde bulunduğu yapısal ve konjonktürel nedenlerden dolayı oldukça anlamlıdır. Çok yakın zamana değin Avrupa ülkeleri, kendileri ve dış dünya için “azınlık” söylemini kullanmakta çekince görmemekle birlikte son dönemde Avrupa Birliği içindeki uyumun bozulabileceği ihtimalini göz önünde bulundurarak “azınlık” kavramı yerine daha uyumlu bir kavram olduğunu düşündükleri “kültürel çoğulculuk” kavramını kullanmaya başlamışlardır. Bu nedenle ulus-ötesi düzlemde hakların arayışına giren kültürel gruplar da bu söylemsel farklılaşmaya uyum sağlayarak azınlık söyleminden kısmen uzaklaşmaya başlamışlardır. Türkiye’deki Çerkes dernek ve vakıflarında da benzer bir eğilimden söz edilebilir. Birazdan daha ayrıntılı bir şekilde aktarılacak olan Demokratik Çerkes Platformu ve Kaf-Der gibi oluşumlar bu eğilimi sergilemektedirler.

Avrupa Birliği’ne entegrasyon sürecinde gerek içsel gerekse dışsal faktörlerle Türkiye’de derinleşerek süre giden demokratikleşme sürecinin

etnik, kültürel ve dinsel azınlıklar ile devlet ilişkilerinin yeniden tanımlanması sürecinde çok belirleyici olduğunu belirtmek gerekiyor. Neredeyse Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından bu yana her türlü azınlık talebini, kendi "ulusal güvenliğine tehdit" olarak algılayan devlet kurum ve kuruluşlarının, uyum paketlerinde de dile getirildiği gibi bu talepleri bundan böyle "eşitlik ve adaletin sağlanması" yönünde dile getirilen talepler olarak değerlendirmeye eğilimine girdiği söylenebilir. Bu eğilimin ortaya çıkmasıyla birlikte yürürlüğe giren anadilde yayın ve eğitim ile birlikte azınlık vakıflarının hukuksal niteliğine ilişkin düzenlemeler, Türkiye'nin demokratikleşmede kattığı yolu ifade etmesi açısından çok anlamlıdır.

Günümüzde geliştirdikleri ulusaşırı siyasal, sosyal, kültürel ve ticari bağlarla Kuzey Kafkasya (Rusya Federasyonu), Ürdün, İsrail ve Suriye ile Türkiye arasında belli ölçülerde bir tür köprü oluşturan Çerkes diasporası, ülke içinde gerçekleştirdiği sivil toplum kuruluşları ile de ülke iç ve dış siyasetini kendi ölçüsünde şekillendirmektedir. Özellikle kentsel alanda sayıları son yıllarda hızla artan bu tür örgütlenmeler, Çerkes diasporası içinde önemli toplumsal, siyasal ve kültürel değişimlere de kaynaklık etmişlerdir. Bu tür örgütler, dergi ve kitap benzeri yayınlarıyla, kapsamlı web sayfalarıyla, düzenledikleri kültürel faaliyetler, konferanslar, sergiler, geziler ve şenliklerle bir taraftan Diane Crane'in (1972) "görünmez kolejler" (*invisible colleges*) olarak adlandırdığı informal eğitim kurumları gibi işlev görmektedirken, diğer taraftan Appadurai'nin (1997) Max Weber'e göndermeyle "ortak hissiyatlar cemaati" (*community of sentiments*) olarak tanımladığı cemaatlerin ortaya çıkmasına da olanak tanır. Kaldı ki, video filmleri, televizyon, dergi, internet gibi kitle iletişim araçlarının son yıllarda diasporik Çerkes kimliğinin Türkiye'de yaygınlık kazanması sürecinde önemli bir etkisi olduğu bilinmektedir (Kaya 2004 ve 2005).

SONUÇ

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de yaşayan Çerkeslerin diasporik kimliklerinin oluşum süreçlerinde ortaya çıkan ortak unsurların altını çizmek; diasporalar bağlamında oluşan etnokültürel ve dinsel kimliklerin anavatanından getirilen ve değişmeden varlığını koruyan tözsel oluşumlar olmadığını

hatırlatmak; aksine bu tür kimliklerin yere, zamana, çevresel koşullara ve toplumsal etkileşim türlerine bağlı olarak gerçekleşen tasarımlar olduğunu iddia etmektir. Bu tür tözcü oluşumların ortaya çıkmasındaki neden, iddia edildiği gibi diasporik grupların muhafazakâr, gelenekçi ve tözcü olmalarından kaynaklanmamaktadır. Bu tür tözcü oluşumları birer semptom olarak görmek ve birtakım farklı süreçlerin sonucu olarak değerlendirmek gerekmektedir. Ortaya çıkan bu kendi içine kapalı diasporik oluşumları, Almanya'da bulunan Türk diasporası örneğinde olduğu gibi Türkiye'de bulunan Çerkes diasporası özelinde de, egemen çoğunluk toplumunun, siyasal yapının, iktisadi süreçlerin, hukuksal yapının ve kültürel söylencelerin karşısında dışlandıklarını hisseden diasporik grupların bir tepki olarak ürettikleri siyasal bir muhalefet tarzı veya hayatta kalma mücadelesi olarak tanımlamak mümkün. Dolayısıyla, diasporik oluşumlar, sadece söz konusu grupların özel alanlarıyla sınırlı olan kültürel ve etnik yapılanmalar olarak değil, aksine oldukça politik birer yapılanma veya bir tür muhalefet etme şekli olarak da algılanabilirler. Bu tür bir yapılanmaya sahip olmaları itibarıyla gerek geleneksel gerekse modern diasporalar, Aydınlanma anlayışının benimsediği "kültürün özel alana, siyasetinse kamusal alana tekabül ettiği" tezini olumsuzlayan oluşumlar olarak karşımıza çıkarlar. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, diasporalar bizlere kültürün son derece siyasal bir araç olarak kamusal alana girme mücadelesi sürecinde kullanılabileceğini göstermektedir. Yukarıda dile getirildiği gibi, günümüzün diasporik kimlikleri, ister geleneksel olsun isterse modern, evrensel ve tikel eksenler üzerine inşa edilmektedir. Küreselleşmenin araçlarını kullanarak birbirine yakınlaşan diaspora üyeleri, bir taraftan anavatanlarıyla ve diasporanın diğer üyeleriyle daha yakınlaşmakta, diğer yandan da küreselleşmenin öznelere olmaktadır. Diasporalar bu yönüyle evrensellik boyutunu yüceltirken, içinde bulundukları siyasal, toplumsal, iktisadi ve hukuksal yapının kendilerine karşı kullandığı yapısal dışlama mekanizmalarının yoğunluğuna bağlı olarak kültürel, etnik ve diasporik kimliklerini tözselleştirme ve yüceltme eğilimi göstermektedirler.

Kendilerini dışlanmış hisseden bu tür gruplarca kültür ve etnisite söyleminin sıklıkla kullanılmasını ve yüceltilmesini aslında, parlamento, siyasal partiler ve sendikal örgütlenme gibi meşru siyasal mekanizmaların kullanıla-

maması ile açıklamak gerekir. Bir ulus-devlet içerisindeki kültürel veya etnik nitelikli merkezkaç kuvvetlerin yaygınlığını belirleyen, bu tür oluşumlara dışlama mekanizmalarıyla zemin hazırlayan çoğunluk toplumunun ve siyasal yapının kendisidir. Eğer herhangi bir ulus-devlet karşılaştığı sorunların üstesinden gelemiyorsa, o devletin bir meşruiyet krizi yaşadığı bilinir. Bu meşruiyet krizini yaşamamak için devletler, merkezkaç kuvvet oluşturma ihtimali olan oluşumları, ideolojik bazı aygıtları kullanarak, yeniden siyasal merkeze kazandırmanın yollarını aramalıdır. Bunu yaparken de, tabii ki, baskıcı yöntemler değil, halkın rızasına dayalı demokratik yöntemler kullanmalıdırlar.

Çerkes diasporası, anavatanlarından zorla uzaklaştırılan, kapitalizm öncesi geleneksel diasporalara bir örnektir. Ancak, hızla toplumları etkisi altına alan küreselleşme süreçleri, iletişim ve ulaşım araçlarıyla zaman ve mekân kurgularını tamamıyla değiştirmekte, “burada” (sözelimi diasporada) fiziki olarak yaşarken “orada” (sözelimi anavatanda) aynı anda sembolik olarak yaşamayı veya “orayla” hızlı bir iletişim ağı kurmayı mümkün kılmaktadır. Diğer bir deyişle, ulusaşırı alanların ortaya çıkmasıyla nehrin iki yanında aynı anda yaşamak mümkün hale gelmiştir. Bu ulusaşırı gerçeklik, Türkiye’de yaşayan Çerkes diasporasının siyasal katılım stratejilerini de büyük ölçüde şekillendirmeye başlamıştır. Çerkeslerin diğer diaspora örneklerinde de olduğu gibi (Kaya, 2000) tarihsel süreç içerisinde, yaşadıkları ülkenin, bu ister Türkiye, ister Suriye, ister Ürdün veya İsrail olsun, egemen siyasal ve yasal yapısından etkilenmek suretiyle siyasal katılım stratejileri ürettikleri sonucuna varmak mümkündür. Bu siyasal katılım stratejisi yeri geldiğinde “devrimci”, “dönüşçü”, “Türk-islam sentezcisi”, “azınlıkçı”, “diasporik” veya “Avrupa Birliği yanlısı” bir niteliğe sahip olabilmektedir. Diğer bir deyişle, söz konusu siyasal katılım stratejisinin dönemin hâkim ideolojisiyle bir bağının olduğunu görmek gerekir.

TEŞEKKÜRLER

Türkiye Bilimler Akademisi’ne (TÜBA) araştırmalarıma sağladığı katkılardan ötürü teşekkürlerimi sunarım. Çerkes Diasporası araştırmam boyunca benden desteklerini esirgemeyen Demokratik Çerkes Platformu ve Kaf-Der Yönetim Kurulu üyelerine de teşekkür ederim.

KAYNAKÇA

- Andrews, P.A. 1992. *Türkiye'de Etnik Gruplar*. İstanbul: Ant Tüzm zamanlar Yayıncılık.
- Appadurai, A. 1997. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Avagyan, A. 2004. *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*. İstanbul: Belge.
- Aydemir, İ. 1988. *Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi*. Ankara.
- Berkok, İ. 1958. *Tarihte Kafkasya*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Clifford, J. 1994. "Diasporası," *Cultural Anthropology* (9/3): 302-38.
- Crane, D. 1972. *Invisible Colleges*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dündar, F. 2001. *İttihat Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ertem, G. 2000. "Dancing to Modernity: Cultural Politics of Cherkess Nationhood in the Heartland of Turkey" (yayınlanmamış doktora tezi).
- Gilroy, P. 1994. "Diaspora," *Paragraph* (17/3): 207-11.
- Gökçe, C. 1979. *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*. İstanbul: Şamil Vakfı Yayınları.
- Ireland, P. R. 1994. *The Policy Challenge of Ethnic Diversity: Immigrant Politics in France and Switzerland*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ireland, P. R. 2000. "Reaping what they sow: Institutions and Immigrant political participation in Western Europe." R. Koopmans ve P. Statham (der) *Challenging Immigration and Ethnic Relations Politics* içinde. Oxford: Oxford University Press: 233-282.
- Jaimoukha, A. 2001. *The Circassians*. Surrey: Curzon Press.
- Karpat, K. 1985. *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Kaya, A. 2000. *Berlin'deki Küçük İstanbul: Diasporada Kimliğin Oluşumu*. İstanbul: Buke.
- Kaya, A. 2004. "Political Participation Strategies of the Circassian Diaspora in Turkey." *Mediterranean Politics* (9/2): 221-239
- Kaya, A. 2005. "Cultural Reification in Circassian Diaspora: Stereotypes, Prejudices and Ethnic Relations." *Journal of Ethnic and Migration Studies* (31/1): 129-149.
- Mauss, M. 1990. *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. London: Norton.
- Safran, W. 1991. "Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return." *Diaspora* (1/1): 83-99.
- Saydam, A. 1997. *Kırım ve Kafkas Göçleri 1856-1876*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Shami, S. 1998. "Circassian Encounters: The Self as Other and the Production of the Homeland in the North Caucasus." *Development and Change* (29/4): 617-46.

NOTLAR

- 1 Zekes ve Semerkho gibi ritüeller hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ertem (2000).
- 2 Kaç-göç ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ertem (2000).

DÖNÜŞMEKTE OLAN SİYASİ KİMLİKLER: TÜRKİYE'DEKİ DOĞU TÜRKİSTAN-UYGUR DİASPORASI¹

Uygurlar, Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuzeybatısındaki Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nde yaşamaktadırlar. Çin'deki toplam sayıları 2001 yılı için yaklaşık 8,7 milyon olarak bildirilmiştir (Shichor 2003: 286). Çok etnili Sincan'da % 47'lik bir oranla en kalabalık etnik grubu temsil etmektedirler. Bunu % 38'le Han-Çinlileri takip etmektedir (Toops 2000: 159).² 19. yüzyıldan bu yana süregelen siyasi çalkantılar farklı dönemlerde değişik göç dalgalarına yol açmış, bunun sonucunda Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan gibi komşu ülkelerde Uygur toplulukları oluşmuştur.³ Türkiye, Suudi Arabistan, ABD ve Almanya'daki daha küçük Uygur toplulukları 20. yüzyılın ikinci yarısında belirginlik kazanmaya başladılar. Bu çalışmada, 1950 yılından sonra Türkiye'deki Uygur diasporası incelenecektir. Uygurların Türkiye'ye göç tarihinin yanı sıra, diaspora Uygurlarının çok katmanlı etnik ve kültürel kimliklerinin ulusalcı bir ideoloji çerçevesinde geçirdikleri değişim ve dönüşümler ele alınacaktır. Burada sunulan sonuçlar, 2006 yılında Kayseri ve İstanbul'da yapılmış olan saha araştırmalarının neticeleridir ve bir ön çalışma niteliğindedir. Bu makaleye temel olan görüşmeler, İstanbul ve Kayseri'deki vakıflarda aktif siyasetle uğraşan Uygurlarla gerçekleştirilmiştir. Bunun yanı sıra, İstanbul'da, büyük çoğunluğu erkeklerden oluşan gençlerle yapılan informel görüşmeler, kitap ve dergi gibi vakıf yayınları bu makalede müracaat edilen diğer kaynakları oluşturur. Bu yayınların en önemlileri, *Doğu Türkistan'ın Sesi* ve *Gökbayrak*'tır.⁴

Siyasi statüsü daha çok bir iddiadan ibaret olan Sincan Uygur Özerk Bölgesi, Çin Halk Cumhuriyeti'nin yönetsel bir birimidir. Uygurların, nüfusu ve yaşadıkları bölgeyle ilgili tanımları, Çin resmi makamlarından farklılık göstermektedir. Türkiye'deki Uygur topluluğunun yayınlarında, Sincan'daki Uygur nüfusu yaklaşık 24 milyon olarak belirtilmektedir (Kaş-

garlı 2004: 11). Uygurlar, resmi Özerk Uygur Sincan Bölgesi tanımının yerine, neredeyse istisnasız *Doğu Türkistan* ifadesini kullanmaktadırlar. Bu şekilde, Çin hâkimiyetini reddettiklerini ifade etmektedirler. Çin resmi kaynaklarının verileri Türkiye'deki Uygurlar tarafından, sömürgeci bir çarpıtma olarak değerlendirilmektedir. Sincan'ın Çin'in bir iç sömürgesi olup olmadığı (Sautman 2000: 239 ve devamı) tartışmasına girmeyerek, Türkiye'de yaşayan Uygurların, en azından çoğunun, geldikleri toprakları sömürgeleşmiş hissettikleri ifade edilebilir.

Pantürkist eğilimleri olan Uygurların algısında Doğu Türkistan, Büyük Türkistan'ın doğal bir parçası olarak görülmektedir. Bu bakış açısı, siyasi savlarında da yer bulmuştur (Alptekin 1981: 23). Günümüzde Doğu Türkistan, Türkistan'ın Çin hâkimiyetindeki parçasını oluştururken, Batı Türkistan, eski Sovyetler Birliği'nden ayrılan, beş yeni cumhuriyeti kapsamaktadır. Türkiye'deki Uygurlarla yapılan mülakatlarda bu beş devletin bağımsızlıklarını ilan etmelerinin ardından, "Batıdaki kardeşlerin," Doğu Türkistan'dakilere yardım edecekleri umuduna kapıldıkları ve ardından ciddi hayal kırıklıkları yaşadıkları görülmüştür. Meselenin bu duygusal boyutuna tekrar ayrıca değinilecektir.

Aktif olarak siyasetle uğraşan Uygurlar arasında, etnisite ve milliyetçilik kavramları konusunda fikir birliği söz konusu değildir. Farklı siyasi talepler geniş bir çeşitlilik göstermektedir. Kendisiyle mülakat yapılan pek çok Uygur, Çin'de insan hakları ihlali eleştirirken, diğerleri, Çin'den ayrılmaktan söz etmektedir. Orta Asya ve Çin'de özellikle 11 Eylül'den sonra gelişen siyasi olaylara paralel olarak Uygurlar arasında insan hakları ihlali konusundaki hassasiyetin arttığı gözlemlenmektedir.

Siyasetle ilgilenen 35 yaşındaki bir Uygur, yaşanan bu olumsuzlukların temelinde Uygurların kendilerine ait bir devletlerinin olmayışını görmektedir: "Kendine ait devleti olmayan tek büyük Türk halkıyız. Bu böyle kabul edilemez."

KİMLİK, ETNİSİTE VE DİASPORA

Son yıllarda sosyal bilimlerde, etnik kimlik, ulus, din ve sınıf gibi sosyal kategorileri konu alan ilginç tartışmalar yaşanmaktadır.

Stuart Hall'a göre kimlik kavramı, kültürel pratikler aracılığıyla temsil edilen tamamlanmış bir olguyu değil, sürekli değişmekte ve dönüşmekte olan bir süreci ifade eder. Kültürel kimlikler "tarih ve kültür hakkındaki söylemler içinde inşa edilen, değişken özdeşleme ve buluşma noktalarıdır. Somut bir kavramdan çok, bir konumlanma halidir" (Hall 1994: 30). Toplumsal ve siyasi koşullar, yeni bir konumlanmaya ve yeni özdeşlemelere neden olmaktadır (Hall 1999: 93). Bu değişimlerde önemli nokta, kimliklerin bir Öteki ile ilişki içinde oluşmalarıdır. Hall bu konuda şöyle yazmıştır: "Bir Öteki ile diyalog ilişkisi olmayan bir kimlik mevcut değildir. [...] Bu yüzden, kimlik bir süreçtir, kimlik bir bölünmedir. Kimlik sabit bir nokta değildir, muğlak bir noktadır. Kimlik aynı zamanda, Öteki'nin Ben ile kurduğu ilişkidir" (Hall 1994: 93).

Konumlanma kavramı, kimlikleri, hem diasporayı, hem de aynı diaspora içinde yer alan farklı grupları, mevcut toplumsal koşullar çerçevesinde incelemeye olanak tanımaktadır. Etnisite ve toplumsal kimlikler, kendilerini duruma göre parçalar halinde ve çok katmanlı gösterebilirler. Türkiye'deki Uygur göçmenler örneğinde de benzer bir durum söz konusudur. Uygurların siyasi kimlikleri Türkiye'de var olagelen ulusalcı ve pantürkist söylemle bir noktada buluşmuş ve etkilenmiştir. Dolayısıyla diasporadaki Uygur milliyetçiliğinin dönüşümünde Türkiye önemli bir etken olarak belirmiştir.

Büyük ölçüde Türkiye'de şekillenen Uygur diasporasının temsil ettiği ulusalcı söylem, katı bir özcülüğü içermektedir. Bu öz, ortak bir köken, ortak özellikler ya da ortak deneyimler aracılığıyla tanımlanır. Milliyetçi söylemlerde bu ortak noktalar, grup içindeki aidiyet duygusuna temel olarak hizmet etmektedir. Primordialist bakış açısının özelliklerinden biri, milliyet ve etnisite kavramlarını çoğunlukla birbirine eşanlamlı ve insan doğasının değişmez parçaları olarak görmektir. Primordialistlerin ortak paydası, millet ve etnisitenin ezelden beri mevcut olduğu ve ulus devletlerin zaten varolan bu birliklerin üzerine inşa edildiği yönündeki çıkış noktasıdır. Bu görüş, milletlerin ezeli ve ebedi özsəl birimler olduğunu vurgular. Söz konusu birimler "[...] belirgin yaşam tarzları, vatan toprağına bağlılıkları ve siyasi özerklik için mücadele etmeleridir" (Özkırmılı 2000: 64-7). Uy-

gur ulusunun köklü tarihi, Uygurların altın çağı, yine Çin etkilerine mal edilen karanlık dönem ve son olarak, Uygur ulusunu birleştirecek ve liderlik ederek onu özgür kılacak olan ulusal kahramanlar hakkındaki tartışma diasporadaki Uygur göçmenlerin siyasi söylemlerinin temelidir. Bu yönüyle onlar da dünyadaki farklı milliyetçi akımların müracaat ettikleri tipik bir modeli kullanıyorlar.

Diaspora gruplarının bağlamsallığı, dinamizmi, durumsallığı ve göreliliğine dair incelemeler, aynı grup içinde farklı kimliklerin oluşabileceğini göstermiştir. Bunun yanı sıra, ülkesini ya da bölgesini zorunlu olarak ya da isteyerek terk eden her grupta, başka bir bölgeye ulaşmasıyla birlikte otomatik olarak, diaspora topluluğu özellikleri tespit edilmemektedir. Diaspora bilincinin oluşabilmesi için anavatana bir eğilim ve/veya entegrasyonda zorlukların olması gerekmektedir (Cohen 1997: 23 ve devamı).

Safran'ın tanımını göz önüne alınırsa (1991: 83-4), Türkiye'deki Uygurlar bir diaspora grubu olarak değerlendirilebilir. Bu kitle, isteyerek ya da mecbur kalarak bir göç gerçekleştirmiştir. Türkiye'de göçmenlerin toplumsal hafızası korunmaktadır. Anavatan, birçok yaşlı Uygur tarafından idealize edilmekte ve geriye dönüş arzusu dile getirilmektedir. Göç ederek terk ettikleri bölgeyle bağlantılarını sürdürmektedirler. Türkiye'de yaşayan aktif siyasetle uğraşan Uygurlar arasında, Sincan'daki siyasi hayata yön verme çabası da görülmektedir. Genç Uygurlar arasında artarak gözlemlenen bir diğer özellik ise, Türkiye'de kabul görmedikleri duygusudur. Birçok Uygurun kaçış süreci, farklı şekillerde konu edilen travmatik deneyimleri de beraberinde getirmiştir. Bu tarz ortak deneyimler, diasporada birbirine bağlı kalmak açısından büyük önem taşımaktadır.

UYGUR İSMİNİN VE ETNİK KİMLİĞİNİN İCADI

Türkiye'de yaşayan Uygurların bazı yayınlarında, bu etnik grubun kökeni, 8. yüzyıldaki bir Uygur krallığına dek dayandırılmakta ve o günden bu yana var olan bir süreklilik ifade edilmektedir (Kaşgarlı 2004: 12). Bilimsel literatürde hemfikir olunan nokta, Uygur teriminin 16. yüzyıldan, 20. yüzyılın 20'li yıllarına dek pek kullanılmadığı ya da en azından Sincan'ın Müslüman-Türk toplumu için hiç kullanılmamış olduğudur (Golden 1992:

409). Gladney, Uygur etnik isminin tarih içindeki anlam kaymalarına işaret etmektedir: Uygur adı Şamanist göçebeleri, Maniheizme, Budizme veya Nasturiliğe inananları ve en sonunda da Doğu Türkistan'da yaşayan Müslüman olmayan halkı tanımlamak için kullanılmıştır (Gladney 1990: 4).

Uygurların yayınlarında, Doğu Türkistan tarihinin karanlık döneminin, 1759 yılı Mançu-Çin istilasıyla başladığı konusunda fikir birliği vardır. Uygurların iddialarına göre, günümüze kadar Çinlilere karşı 200'ün üzerinde "dini ve benliklerini koruma amacı güden" ayaklanma gerçekleştirilmiştir (Bekin 2004: 5). Bunların tümü kısa süreli olmuş ve 1884 yılında Doğu Türkistan, nihai olarak Sincan adıyla (anlamı: yeni sınırlar, yeni bölgeler) resmi eyalet olarak Çin İmparatorluğu'na dahil edilmiştir. Buna karşın bölge, 20. yüzyılın ortasına dek siyasi belirsizlik ve bölünmüşlükle nitelenmiştir (Millward 2000). Son olarak, 1949 yılında Çin Halk Cumhuriyeti'ne dahil olunmasıyla sosyopolitik ortam değişmiştir. Uygurlar Çin'in resmi azınlıklarından biri olarak tanınmışlardır. Sincan bölgesindeki demografik dağılım ve etnik bileşim ise merkezi yönetimin etkisiyle şekillenmiştir.

Uygur etnik isminin yeniden canlandırılması ve eski tanımların yerine geçmesi, 1921 yılında Türkistan'lı entellektüeller tarafından Taşkent'te gerçekleştirilen bir konferansta benimsenmiş ve bu ismin bu bölgeden gelen bütün insanları tanımlaması hedeflenmiştir (Golden 1992: 409). Rudelson'a göre ise Uygur kavramı, 1934 yılında Sincan eyalet yönetimi tarafından Sovyet sınıflandırma sisteminden esinlenerek kullanılmaya başlanmış ve bu tarihten itibaren homojen olduğu varsayılan bir etnik gurubu tanımlama işlevi görmüştür (Rudelson 1997: 6-7). Uygurların bu şekilde tarif edilmesi, Çin Halk Cumhuriyeti'ne dâhil edilmeleriyle ilintilidir. Gladney, Uygur ifadesinin, devlet tarafından Sincan halkını tanımlamak için kullanıldığını, bunun daha sonra da yine aynı halk tarafından benimsenerek özcü bir nitelik kazandığını düşünmektedir. Çin Halk Cumhuriyeti'nin bir parçası olduğu halde merkezi otoriteyle kurulan mesafeli ilişki ve ülkedeki mevcut azınlık siyaseti bu topluluk arasında bir ulus bilincinin şekillenmesine yol açmıştır (Gladney 1990). Bu görüşler günümüzde Uygur milliyetçileri arasında kabul görmemektedir. Yapılan mülakatlarda, son

yüzyıllarda siyaset, ekonomi, din, kültür ve dil birliğı temelinde şekillenen bir ulusal birliğın olduğıunu ısrarla belirtme gereğı duymuşlardır.

SİNCAN/DOĞU TÜRKİSTAN

Sincan ve Doğıu Türkistan coğrafi olduğı kadar siyasi anlamda bir bölgeyi ifade etmektedirler. Resmi Çin tarih yazımı ile Türkiye’de yaşayan Uygurların ulusalcı söylemi, birbirlerini dışlayıp görmezden gelerek bölgenin tarihini tek taraflı kurgulamaya çalışmaktadırlar. Çin açısından, Sincan Çin’in ayrılmaz bir parçasıdır. Çin tarih yazımı, birbirlerinden çok farklı zamanlardaki Han, Tang ve Qing-Hanedanları dönemlerine dayanılarak bir süreklilik söylemi oluşturmuş Sincan’a ilişkin taleplerin meşruiyeti yine Çin tarihinin kendi kaynaklarında aranmıştır (Millward 2000: 121). Uygur milliyetçileri ise Çin tarih yazımının söylemiyle bazı noktalarda buluşmakla birlikte, sözü edilen hanedanları farklı gözle yorumlamakta, bölgenin tarihine primordialist bir açıklama getirmektedirler:

Uygurlar 10. yüzyılda İslamiyet’i benimsemeden önce bile çok gelişmiş bir uygarlığa sahiplerdi ve yüzyıllar süren yabancı istilalara rağmen ulusal birlikleri hiç bozulmadı. Ama günümüzde Doğıu Türkistan’daki Çin işgali, Uygur halkı ve kültürü için büyük bir tehlike oluşturuyor. Doğıu Türkistanlılar binlerce yıl Çin’den ayrı ve bağımsız olarak var oldu. (...) Uygurlar, diğer Türki halklarla birlikte MÖ 210’dan başlayarak, 1759’a kadar bölgeye egemen olan hanedanlar kurdular (Yazarı belli değil. 1993: 16)

Belirli tarihi olaylar, var olan siyasi farklılıklar ve heterojen toplumsal yapı görmezden gelinerek, Doğıu Türkistan’ı etnisite, kültür ve din gibi değerler üzerinden Türk-İslam dünyasının homojen ve ayrılmaz bir parçası olarak tanımlamak üzere araçsallaştırılmaktadır. Sözgelimi, İstanbul’daki vakfın yöneticisi, Uygur ulusunun köklü tarihine, homojen yapısına ve sürekliliğine dikkati çekerek, sadece Uygurların Doğıu Türkistan’ın yerli halkı olabileceğini iddia etmektedir (Bekin 2004).

Yapılan görüşmelerde, Uygur kimliğinin tanımlanmasında iki farklı düzlemin belirdiğı görülmektedir. İlki, İslamla ayrılmaz bir şekilde ilişkililen-

dirilen Türklük, yani bütün Türk Dünyası, diğeri ise 1990'lı yıllardan bu yana artmakta olan Uygur etnik kimliğine dayanan bir ulusalcılıktır. Bu yaklaşım, 50 yaşlarında bir Uygurun sözlerinde açıkça görülmektedir: “Doğu Türkistan Türklüğün beşiğidir ve her zaman İslam ve Türk dünyasının bir parçası olmuştur. [...] Doğu Türkistan binlerce yıldır Uygurların vatanıdır.”

Uygurlar açısından, Sincan'ın Çinileştirilmesi kaygı verici bir gelişmedir. Bunda Çin'in yirminci yüzyılın ikinci yarısında bölgede uyguladığı nüfus siyasetinin önemli rolü olmuştur. Toops, Sincan'ın demografik gelişimine ilişkin araştırmasında, etnik grupların bütün nüfusa oranının özellikle 1950 yılından sonra ciddi değişiklikler geçirdiğini göstermektedir. 1953 yılında, Sincan nüfusunun % 6'sını Çinliler, % 75'ini ise Uygurlar oluşturmaktaydı. 1990 yılına gelindiğinde ise, Uygurların oranı % 47'lere gerilerken, Han-Çinlilerinin oranı % 38'e yükselmiştir (Toops 2000: 159 ve devamı). Han-Çinlilerinin, Çin merkezi yönetimi tarafından bu bölgeye zorla göç ettirilmeleri, azınlığın asimilasyonunu hedefleyen bir Çinileştirme siyaseti olarak nitelendirilebilir. Fakat “azınlık” ifadesi Uygurlar tarafından reddedilmektedir, zira “hiçbir millet kendi öz yurdunda ‘Azınlık’ kabul edilemez” (Bekin 2004: 12). Uygur milliyetçileri arasında, Çin'in Sincan'da uyguladığı nüfus siyaseti ve asimilasyon stratejileri, Tibet'le kıyaslanmakta ve her iki halkın, tamamen yok olmalarına neden olabilecek kadar büyük bir tehlikeyle karşı karşıya olduğu vurgulanmaktadır (Bekin 2004: 11). Bir görüşme sırasında, genç bir Uygur, Uygurların Tibetlilerden farklı olarak, bir lobilerinin bulunmadığını ve bu durumun Müslüman olmalarıyla ilintili olduğunu belirtmiştir. Bu noktada ulusun kendini homojen bir bütün olarak hissetmesine yol açan İslam kimliği siyasi lobi faaliyetlerinde bir tür dezavantaj olarak tanımlanmıştır. Birçok Uygur, görüşmeler sırasında, kendi durumlarını Tibetlilerle karşılaştırırken, kendilerinin Tibetlilerin Dalai Lama'sı gibi bir liderleri olmamasını üzülererek ifade etmiş ve eleştirmiştir.

Kültürel soykırım ifadesi, Uygur yayınlarında sık sık, Çin nüfus politikalarını eleştirmek üzere kullanılmaktadır (Alptekin 1981: 11; Bekin 2004: 10).⁵ Doğu Türkistan'ın Çin'in bir sömürgesi haline geldiği savına delil olarak, uygulanan katı asimilasyon politikaları, her aileye tek çocuk politikası ve insan hakları ihlalleri ve Doğu Türkistan'ın ekonomik sömürüsü

gösterilmektedir. Taklamakan çölünde yapılan atom bombası testleri⁶ ve zorunlu kürtağların etkileri zaman zaman tüm detaylarıyla betimlenmektedir. Kısa süre önce Türkiye'ye gelmiş Uygurların ifade ettiği gibi, Müslüman Uygurlara yapılan baskı, dünyada değişen konjonktürle birlikte 11 Eylül'den sonra daha da artmıştır.⁷

Uygur diasporasının söyleminde, Sincan'da 20. yüzyılın en önemli iki olayı olarak, güneybatıda 1933'te kurulup 1937'ye kadar varlığını sürdüren kısa ömürlü Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ile 1944-1949 yılları arasında kuzeydoğuda şekillenen Doğu Türkistan Cumhuriyeti gösterilmektedir. Ne basılı yayınlarda, ne de yapılan mülakatlarda, bu iki cumhuriyet birbirinden çok farklı görülmektedir. Adeta Çin'e karşı bütün Sincan bölgesini kapsayan ve bölge halkının tümünün siyasi desteğini arkasına alan ortak bir direnişten söz edilmektedir.

Cumhuriyetlerle ilişkili olarak, İstanbul'daki Doğu Türkistan Vakfı'nın girişinde asılı fotoğraflarda özellikle üç kişi, Uygurların deyimiyle "Üç Efendi" göze çarpmaktadır. Bunlar, 1945 sonrası, Guomindang iktidarı döneminin bakanlık ve siyasi danışmanlık görevlerinde bulunmuş Mesut Sabri Baykozi, Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin beylerdir (Benson 1990: 52). Bu "Üç Efendi"nin portresi, yalnızca komünistlerin kontrolüne geçmeden önce, Sincan'ın son bağımsız dönemini hatırlatmakla kalmamakta, ortak bir siyasi hafızanın oluşturulmasında da önemli bir rol oynamaktadır. Kimin ve nelerin hatırlandığı ve bu anıların işlevinin ne olduğu sorusu akla gelmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi, diasporanın söylemsel bir ürünü olan ortak kimliğin oluşumu, geçmişle ve anavatanla olan bağların korunmasını gerektirmektedir. Bu üç siyasi figürün, bu bağın kurulmasında ve güncel bağımsızlık taleplerinin meşrulaştırılmasında işlev kazandıkları görülmektedir.

Sözü edilen bu üç tarihsel figürün bir diğer ortak noktası ise, Türkiye'yle olan ilişkileridir. Mesut Sabri Baykozi (1887-1952) ailesi tarafından tıp eğitimi için Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilmiş, 1915 yılına dek İstanbul'da öğrenim görmüştür. Ülkesine döndükten sonra mesleğini icra etmiş 1949 yılına gelindiğinde, o da çocuklarını öğrenim görmeleri için Türkiye'ye göndermiştir. Mehmet Emin Buğra (1901-1965) 1933 yılında Doğu

Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde yer almış, bu devletin yıkılmasının ardından ise Sincan'dan kaçmış ve İsa Yusuf Alptekin'le beraber Chongqing şehrinde Doğu Türkistan hakkında kitaplar satan bir yayınevi işletmiştir. Buğra, 1951 yılında Türkiye'ye göç etmiştir (Benson 1990). İsa Yusuf Alptekin ve onun çabaları olmasaydı, büyük olasılıkla, Türkiye'de bu büyüklükte bir Uygur diasporası olamazdı. Alptekin yazılarıyla, sunumlarıyla, yarattığı siyasi etkisiyle 1995 senesindeki ölümüne dek sürgündeki Uygurların en önemli kişiliklerinden biri olmuştur.

Uygur diasporasının bu önemli üç siyasi figürü, düzenli aralıklarla makale, sempozyum ve anma toplantılarıyla (Üç Efendi Anma Toplantısı) hatırlatılmaktadır. *Gökbayrak* dergisindeki bir makalede, bu üç kişinin bir başka ortak noktasına dikkat çekilmektedir:

Bu üçünün ortak özelliği, milliyetçi olmalarıdır. Temel düşünceleri Sovyetlere ve komünizme karşı olmaktır. Onların arzusu pantürkizmi yaymak, "Türkler devleti"ni kurmaktır. Pantürkizmin programı, Doğu ve Batı Türkistan'daki bütün Türkçe konuşan halkları (Türkiye Türkleri de bunun içinde) bir bayrak altında toplayarak bir bütün Türk imparatorluğunu kurmaktır (İnayet 2005: 20).

İSA YUSUF ALPTEKİN

Alptekin, 1901 yılında Kaşgar bölgesi Yenihisar şehrinde doğmuştur. Okul öğreniminin büyük bir kısmını Çin okullarında tamamlamış ve Çinli bir görevlinin yanında çalıştığı sırada, 1926 yılında Batı Türkistan'a seyahat etme fırsatını bulmuştur. Orada toplam altı yıl kalmıştır (Taşçı 1985: 69-78). 1954 yılında ailesiyle birlikte Türkiye'ye gelen Alptekin, Doğu Türkistan davasını geniş kitlelere ulaştırmaya çalışmış, Buğra'nın 1965 yılında ölümünün ardından, Uygur diasporasının en önemli kişiliği haline gelmiştir.⁸

Alptekin'in, Türkiye'ye gelişinden sonra yaptığı ve daha önce bahsedilmiş olan çalışmalara, diasporadaki Doğu Türkistanlıları birleştirme teşebbüsü eşlik etmiştir. Yazılarında Uygur ifadesini hemen hemen hiç kullanmamakta, bunun yerine bölge üzerinden bir tanımlamayı tercih etmek-

te, Doğu Türkistanlılar tabirini kullanmaktadır. Doğu Türkistan'ı, Çin tarafından işgal edilmiş bir bölge ve nüfusunun tamamını Türklerin oluşturduğu Büyük Türkistan'ın bir parçası olarak görmektedir. Ona göre, Batı Türkistan'daki Türkler, varlıkları Sovyetler tarafından tehdit altında olan bir Türk-Müslüman birliğini oluşturmaktadır (Alptekin 1974: 28).

İsa Yusuf Alptekin siyasi bir aktivist olarak çalışmalar yapmış, ölüme dek Uygur diasporasının en önemli temsilcilerinden, toplumsal aktör ve liderlerinden biri olarak kalmıştır. Etkinlikleri, hem dışarıya, başta Müslüman devletler olmak üzere uluslararası devletler topluluğuna, hem de içeriye, Türkiye'deki Doğu Türkistanlılara yönelikti. Muslim World League ve World Muslim Conference gibi birçok konferanslara katılarak, Doğu Türkistan'ı ve onun "bilinmeyen ve korkunç" kaderini bütün dünyaya tanıtmayı amaçlamıştı. Dışarıya karşı dini, birleştirici bir unsur olarak öne sürmekte, içeride ise siyasi çalışmalarını pantürkist ideallerle sürdürmekteydi. Alptekin siyasi söyleminde, ev sahibi ülke sıfatıyla ve "Türk dünyasının en modern ve hür ülkesi olarak" Türkiye'ye pantürkist ideallerin gerçekleştirilmesinde kilit bir rol atfetmekteydi (Alptekin 1974).

Türkiye'deki Uygur diasporası, vakıf çalışmaları ile yaşadıkları ülkeye daha fazla entegrasyonu hedeflerken, bir taraftan da düzenledikleri siyasi etkinliklerle Sincan'a dair bir hafızayı canlı tutmaya, yeni bir hatırlama kültürü inşa etmeye çalışmaktadırlar (Alptekin 1972). Bu faaliyetler genelde Doğu Türkistan Göçmenler Derneği, Doğu Türkistan Vakfı ve Doğu Türkistan Kültür ve Dayanışma Derneği tarafından gerçekleştirilmektedir. Doğu Türkistan Göçmenler Derneği'nin bastırdığı 1972 tarihli bir çeşit etkinlik raporu sayılabilecek broşürde, belirtilen hedefler ve talepler güncelliğinden hiçbir şey kaybetmeden günümüze dek ulaşmıştır. Aktif siyasetle uğraşan Uygurlarla yapılan görüşmeler sırasında bu liste neredeyse bire bir yinelenmektedir: Uygur kültürü hakkında bilgilendirme toplantıları, yeni gelenler için sosyal yardım, yeni destekçiler kazanılması, Doğu Türkistan sorununa ilişkin bir bilinç oluşturulması, anma günleri düzenlenmesi ve tüm Türk halklarının komünist boyunduruktan kurtulması, özgürleşmesi için seferber edilmesi temel hedefleri oluşturmaktadır. Bunların gerçekleşebilmesi için Türkiye'de mevcut olan manevi desteğin yanı sıra maddi kaynakların

bulunmasından, daha fazla yayının gerçekleştirilmesinden, davaya yeni insanların kazandırılmasından söz edilmektedir (Alptekin 1972). Alptekin'in Türkiye'de kaleme aldığı yazıları belirleyen en önemli temalar, pantürkist birliğin gerçekleştirilmesi ve bunun için komünizm ve Çin karşıtı siyasi bir oluşumun örgütlenmesidir (Alptekin 1972: 3-8). Birleşik bir Büyük Türkistan düşüncesine ölene kadar bağlı kalmıştır. 1991 yılında düzenlenen birinci uluslararası Türkistan Kongresi dolayısıyla yaptığı kısa konuşmada hem Türkiye'ye, hem de yeni kurulmuş devletlere şöyle seslenmiştir:

Büyük Türkistan Rus mahkûmu Batı Türkistan, Çin mahkûmu Doğu Türkistan ve Afgan mahkûmu Güney Türkistandan müteşekkildir. Şimdi Türkistan Türkleri mukaddes dini, dili, zengin kültürü, şanlı tarihiyle, yaptığı milli ve dini hizmetleriyle bir bütünden ibarettir. Türktür. Sonra Özbektir, sonra Kazak sonra Uygurdur. Batı'da Edirne'den Doğu Türkistan'a kadar uzanan coğrafya da her şeyiyle bir bütün olan 160 milyonu aşkın Müslüman Türk yaşamaktadır. Yalnız 60 milyonu aziz Türkiye'de hür yaşıyor. Kalan 100 milyonu esirdir. Arabın Filistinden başka esiri yok, Türkün Türkiye'den başka hür olanı yok. [...] Batı Türkistan Türkleri için böyle bir tehlike yoktur. Azınlığa düşme, Ruslaşma tehlikesinden kurtuldu. [...] Yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Doğu Türkistanlıların haklarını savunan bir millet, bir kuruluş yoktur. [...] Batı Türkistan Türkleri, Doğu Türkistan Türklerinin meseleleriyle ilgilenmelidir. [...] Aziz Türkiyemiz de bu meselelerle ilgilensin. [...] Dünya Türkleri bir ordu, katılmayan kaçaktır. Daha doğrusu alçaktır. Esir Türklerin ümidi olan Aziz Türkiyemizi Allah ilelebet payidar etsin (Alptekin 1991: 20).

Bu konuşmanın tümünde, Alptekin için merkezi öneme sahip olan dine defalarca atıfta bulunulmuş, Türklükle ilintili ulusalcı söylemler tekrar edilmiş, Türkiye'nin bu davadaki önemi vurgulanmıştır. Burada dikkat çeki olan bir nokta, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından yalnızca kısa bir süre sonra yapılan bu konuşmada, Alptekin'in, Türkiye'deki Doğu Türkistan topluluğunun daha da etnikleşmesini öngörmüş olmasıdır.

Doğu Türkistanlıların Sincan'dan ilk büyük kaçış dalgası, Komünist Çin birliklerinin 1949 yılı sonbaharında Sincan'a girme ihtimalinin belirmesiyle başlamıştır.⁹ Mesut Sabri Baykozi örneğinde de ifade edildiği gibi, bu bölgeden bugünkü Türkiye topraklarına daha önce de bireysel ve geçici göçler olmuştur. Bunlar ya eğitim için ya da Doğu Türkistanlıları İstanbul üzerinden Suudi-Arabistan'a götüren hac yolculukları çerçevesinde yapılmıştır. Bu göç hareketleri geçici bir süreyle sınırlıydı ve 1949 sonrası göç hareketleriyle karşılaştırılmamalıdır.

Tekrarlanan göçe bir diğer ilginç örnek de, 2001 yılında ölen Yakup Anat'ın anılarıdır. Babası, erkek kardeşini bulmak amacıyla Sincan'dan ayrılmış; seyahati sırasında, Mekke'ye gidip hacı olma fırsatını yakalamıştır. Moskova ve Odesa üzerinden gemiyle İstanbul'a gelmiş, Mekke'den dönüşünde Türkistanlılar tarafından işletilen bir dergâhta iş bulmuş ve bundan sonra Türkiye'ye yerleşmiş. Evlenmiş ve 1920 yılında Bursa yakınlarında Yakup Anat dünyaya gelmiş. Anat, altı ya da yedi yaşlarındayken, babasının ikinci hac yolculuğuna eşlik etmiş, dokuz yaşına geldiğinde, ailesiyle birlikte Sincan'a geri dönmüştür. Orada, siyasi çalışmaları nedeniyle defalarca tutuklanmış ve ömrünün toplam 26 yılını Çin hapishanelerinde geçirmiştir. 1996 yılında, Çin'den Türkiye'ye kaçabilmiştir (Yalçın 2003).

1949 yılı sonrası, siyasi durumdan dolayı yaşanan göçlerde kullanılan bir diğer güzergâh ise, Pakistan, Hindistan'ın Kaşmir Bölgesi ve/veya Afganistan üzerinden geçen güney yoludur. Doğu Türkistan Vakfı'nın başkanı ve aynı zamanda Mehmet Emin Buğra'nın yeğeni olan 1925 doğumlu M. Rıza Bekin, 1934 yılında, annesi ve diğer akrabalarıyla birlikte, Karachi üzerinden Suudi Arabistan'a, Mekke'ye hac yolculuğunu gerçekleştirmiştir. Anılarında, oraya yerleşmiş olan Uygurlara rastladığından bahseder. Lahor üzerinden dönüş yolunda, Ladak'a vardıklarında, Sincan'daki siyasi koşulların değişmiş olduğunu öğrenmiş ve dolaylı yollardan Kabil'e ulaşmışlardır. Orada Bekin, amcasının Sincan'dan tanıdığı kişilerle karşılaşmış ve kendisine 1938 yılında buradan ayrılmasını sağlayacak olan Türk Elçiliği'ne başvurmuştur. Bekin, askeri okula gitmiş ve Türk ordusunda kariyer yapmıştır. Bu, Türkiye'yle olan ilişkilerini belirlemiş olan ilginç bir

süreçtir. Açıklamalarında, Türkiye ve onun gözündeki Türk dünyası için öncü rolü ve Türkiye'ye olan hayranlığı sıkça yer almaktadır (Bekin 2005). Türkiye'den "Türklüğün kalesi ve yegâne istinatgâhı" diye söz etmektedir (Bekin 1993: 5).

Türkiye'nin Uygur diasporası için eskilere dayanan özel bir konumu vardır. Uygurlar bir ulus devlet olan Türkiye'ye göç ettikten sonra Türklük kimliğinde bir şekilde buluşmakta ve yaşanan tüm sorunlara rağmen topluma uyum sağlayabilmekte, geçmişlerini unutmadan, yeni bir ülkede, kendilerini anavatanlarında ve eşit vatandaşlar olarak hissedebilmektedirler. Özellikle yaşlılarla yapılan mülakatlarda, gelinen yer belirtilmekle birlikte Uygur etnik kimliğinin kelime dağarcıklarında var olmadığı gözlemlenmektedir. Yapılan bir görüşmede 80 yaşının epey üstünde yaşlı bir adamın anlattıkları bu noktada anlamlıdır. 1920'lerde, kendisi daha bir bebekken, babasının eğitim için Türkiye'ye gönderildiğini, birkaç yıl sonra da bütün ailesini yanına aldığını söylemişti. Bu adam bir Türkle evliydi ve kendini Türk vatandaşı olarak görmekteydi. Konu kökenlerine geldiği zaman, defalarca Hotan'dan geldiğini vurguluyordu. Uygur kavramı ise, bu yaşlı adam tarafından bir kez bile kullanılmamıştır. Fakat daha genç kuşakların, bu göç tarihini Türkiye ile olduğundan daha yoğun bir ilişki ve hep süregelen bir göç dalgası şeklinde yorumlama eğiliminde oldukları gözlemlenmektedir. Bu yaşlı adamdan farklı olarak, genç kuşaklar bu göçü etnik bir temelde tanımlayarak Uygurlaştırmakta, diaspora tarihi içinde bir süreklilik fikrini inşa etmektedirler.

1949 yılı sonrasında, Uygurların göçü büyük gruplar ve birçok dalgalar halinde gerçekleşmiştir.¹⁰ İlginç olan, bu göç sürecinin çok aşamalı özelliğidir. Sincan'dan kaçışı, üçüncü bir ülkede geçirilen yıllar takip etmiştir. İfade edilmesi gereken bir başka nokta da, birçok örnekte ulus aşırı göçün öncesinde ve ardından bir iç göçün yaşanmış olmasıdır."

Çin ordusunun işgalinden hemen önce, Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin "vatan için vatandan" ayrılma kararı almışlardır (Alptekin 1999: 18). 1949 yılı Ekim ayında, yaklaşık 850 kişilik Kazak ve Uygurlardan oluşan bir grup Güney-Sincan'dan Hindistan'a doğru yola çıkmıştır. Bunların 54'ü Hint-Keşmir bölgesine asla ulaşamamış, 49'unun ise uzuvlarının

kesilmesiyle sonuçlanacak şekilde elleri ve ayakları donmuştur. Görüşmelerde dile getirilen iddialara göre, Çin yönetimi Uygurların Hindistan'dan sınır dışı edilmelerini talep etmesi üzerine, göç edilecek uygun bir ülke aramak zorunda kalmışlardır. Görüşülenler arasında, bu grubun içinde yer almış birkaç kişi, yeni ülke arayışında Buğra ve İsa Alptekin'in kilit isimler olduğunu vurgulamıştır. Göç esnasında altı ila dokuz yaşlarında olan Uygurlar yaşadıklarını şöyle anlatmaktadırlar: "Biz o zamanlar çocuktuk, bilinçli bir karar vermedik, sadece akrabalarımızla birlikte yollandık." Birçokları, ailelerini geride bırakarak akrabalarıyla birlikte haftalar boyunca, tehlikeli yollardan geçerek Hindistan'a ulaşmışlardır. Çoğunun ifadesine göre aralarında pek kadın yoktu, anneler ve kız kardeşler oraya daha sonra getirtilmiştir.

12 Mart 1952 tarihinde göçmen grubun Türkiye'ye girişi onaylanmış, seyahat masrafları devlet tarafından karşılanmıştır. 12 Kasım tarihinde yaklaşık 1.850 kişilik çoğunluğu Kazak olan bir grup uçakla yola çıkmış ve "iskânlı göçmen" olarak yasal bir şekilde Kayseri, Niğde ve Aksaray'a yerleştirilmiştir. Gerek Shichor'un yazılarında (2003: 286-87), gerekse yaptığım görüşmelerde, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin (*United Nations High Commissioner for Refugees UNHCR*) Türkiye'ye doğru yola çıkış sırasında göçmenlere yardım ettiği belirtilmiştir. İki görüşme sırasında, seyahatin Birleşmiş Milletler uçağıyla yapıldığı dile getirilmiştir. Türk yönetimi ise iskâna açık arazinin dağıtımını gerçekleştirerek barınma sorununu çözmüştür. Bir ulus devlet olan Türkiye, kan ve kültür bağı olduğunu düşündüğü bu göçmen grubunu Türklük temelinde himayesi altına almıştır. Bu göçmen grubunun hukuksal durumlarını güvence altına almak için, kendilerine vatandaşlık hakkı verilmiştir.

1959-1961 yılları arasında gerçekleşen ikinci göç dalgasında ise yaklaşık 600 kişi Sincan'ı terk ederek, Afganistan'a doğru yola çıkmıştı. Bu göç hareketini başlatan neden, Sovyet-Çin ilişkilerinin kötüleşmesine paralel gelişen iç siyasetteki değişimlerdi. Artan kamulaştırmalar, azınlıklara karşı hukuki olmayan keyfi uygulamalar, devletin müdahalesiyle gerçekleştiği düşünülen şüpheli kayıplar göç sürecini tetiklemişti.

Buğra'nın ve Alptekin'in desteğiyle, uzun yıllar süren çabalar sonunda, 1964 yılında bu grubun Türkiye'ye girişine izin verilmiştir. 1965 yı-

linda yaklaşık 230 ve 1967 yılında yaklaşık 75 kişi uçakla yola çıkmış ve Kayseri'ye yerleştirilmişti. Shichor da (2003: 287), bu yasal işlemlerin, Türk hükümetinin başvurusu üzerine, UNHCR tarafından sağlanan mali destekle gerçekleştirildiğine işaret etmektedir.¹²

Görüşmeler sırasında, Türkiye'nin yardımları sıkça konu edilmiştir. Gelenlere barınak verilmiş ve ilk yıl geçim masrafları devlet tarafından karşılanmıştır. Küçük işletmeler açabilmeleri için, kendilerine sermaye sağlanmıştır. Sağlık hizmetlerinden faydalanmaları güvence altına alınmış ve okul çağındaki çocuklar okula gönderilmişlerdir. Yetişkinlerin uyum zorlukları, sunulan Türkçe kurslarıyla azaltılmıştır. Bir meslek edinmelerini kolaylaştırmak amacıyla, farklı kurslarda eğitim görme olanağı sağlanmıştır. Yeni gelen göçmenler, bu kurslarda bir taraftan temel ekonomik bilgiler edinirken, diğer taraftan dikişçilik ve halıcılık gibi el becerileri kazanmışlardır. Birçokları daha sonra Türkiye'de, Kayseri'den İstanbul'a bir iç göç gerçekleştirmiştir. Kayseri'den İstanbul'a taşınma kararına neyin yol açtığı sorusuna, İstanbul'daki daha iyi çalışma ve konut imkânları gerekçe gösterilmiştir.

Uygurların göçü 1960'lı yıllardan sonra da devam etmiştir. Ancak, konumları değişmiştir. İlk dalga sırasında geride kalan birçok Uygur, 1969-1977 arasında "serbest göçmen" olarak Türkiye'ye gelmiştir. Sayıları, Doğu Türkistan Vakfı genel sekreteri tarafından aşağı yukarı 200 olarak verilmektedir. 1970'li yılların sonlarında Çin'in açılmasından bu yana, birçok Uygur gerçekleştirilmesi artık daha kolay olan hac yolculuğundan sonra Çin'e dönmek yerine, Türkiye'ye yerleşmiştir. Vakfın verdiği bilgilere göre, 1980'li yıllardan bu yana aile birleşmesiyle yaklaşık 3.500 Uygur Türkiye'ye gelmiştir. Bu serbest göçmenler İstanbul'a yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Yaşanan iç göç sonucunda daha önceki yıllarda İstanbul'a gelen, bu kentte yeni bir hayat inşa etmiş, kurulu bir düzeni olan Uygurların yardımına başvurmuşlardır.

Her ne kadar Türkiye, söz konusu zaman diliminde göç eden Uygurların çoğu açısından, göç hikâyelerinin son durağı olsa da, yaptığımız görüşmelerde birçok Uygurun Türkiye'den Amerika ve Almanya'ya göç etmiş akrabalarının olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir deyişle, göç Türkiye'de

son bulmamış Avrupa ve Amerika'ya doğru devam etmiştir.¹³ Göç hangi yöne gerçekleşirse gerçekleşsin Türkiye bir geçiş ülkesi olarak önemli bir role sahiptir. Çin'de yaşayan ve Almanya, Suudi Arabistan ya da Amerika'daki akrabalarını ziyaret etmeyi planlayan Uygurlar, yolculuklarını çoğunlukla Türkiye üzerinden yapmaktadırlar. İkamet süreleri sınırlı olmakla birlikte, hâlâ her yıl genç Uygurlar eğitim görmek için Türkiye'ye gelmektedirler.

Türkiye'ye yerleşmiş, sayıları 5.500'ü bulan Uygurların 4.000 kadarı İstanbul'da, yaklaşık 1.000 kadarı Kayseri'de, geri kalanı ise bütün Türkiye'ye dağılmış olarak yaşamaktadır.¹⁴ Bazı Uygurlar bu sayının yaklaşık 40.000 olduğunu belirtmektedirler. Bir diasporanın kendi nüfusunu daha yüksek gösterme eğilimi tüm dünyada yaygın bir tutumdur fakat bu örnekte meselenin sadece abartılan rakamlarla değil, etnik aidiyet ve onun değişimiyle ilintili olduğu gözlemlenmektedir. Doğu Türkistan Vakfı genel sekreterinin anlattıkları, bu çelişkiye bir nebze açıklık getirmektedir. Genel sekretere göre Türkiye'de 30.000 Doğu Türkistanlı yaşamaktadır ve bunların yaklaşık 5.500'ü Uygurdur ya da kendini öyle tanımlamaktadır. Bazı Doğu Türkistanlıların ise kendilerini Kazak olarak gördüklerini üzülenek belirtmektedir. Doğu Türkistanlılar ile yapılan görüşmeler sırasında, kendilerini Doğu Türkistanlı yerine Uygur olarak ifade etmenin daha iyi olacağını düşündükleri gözlemlenmektedir.

İstanbul'da yaşayan Uygurların büyük bir çoğunluğu Zeytinburnu, Sefaköy, Fatih, Küçükçekmece, Ataköy semtlerinde ikamet etmektedirler, küçük bir grup ise Üsküdar'da oturmayı tercih etmektedir. Kayseri'de ise, İstanbul'dan farklı olarak, çeşitli semtlerde dağınık ikamet etmek yerine, Türkistan Mahallesi olarak adlandırılan bir semtte yaşamaktadırlar.

HEDEF ÜLKE OLARAK TÜRKİYE

Kimi yazarlar, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'ni Doğu Türkistan için bir rol modeli olarak vurgulamış olsalar da (Shichor 2003: 286; Landau 1981), bu iki kültür coğrafyası arasında inşa edilmek istenen tarihsel bağ iddia edildiği kadar güçlü olup olmadığı tartışılabilir. Bu kültürel faktörün Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye yönelen göç üzerindeki etkisi sınırlıdır.

Burada sorunsallaştırılması gereken konu, İsa Yusuf Alptekin'in pantürkist düşüncelere vurgu yapmasını mümkün kılan kültürel ve siyasi koşullardır. Pantürkistlerin Türkiye'deki siyasi faaliyetlerinde tam da 1950'lerin başlarında yeniden bir hareketlenme söz konusudur (Özdoğan 2001). İsa Yusuf Alptekin'in Türklüğü vurgulamasında iki etmen belirleyici olmuştur. Bunlardan ilki, bulundukları ülkenin halkıyla ilişkilerini güçlendirmesi ihtiyacıydı. Bu noktada en rahat entegre olunabilecek siyasi görüş pantürkizmdi. Türk kökeni ve komünizm karşıtlığı ortak paydasında, Türkiyeli siyasi çevrelerle kolayca buluşulabildi ve siyasi lobi faaliyetleri bu mecrada sürdürüldü.

Bir diğer etmen ise, Türkiye'deki pantürkist gruplarca, Türkiye dışında yaşayan Türklerin (Dış Türkler), özellikle de "komünist rejimlerin boyunduruğu altında bulunanların" durumunun ne kadar kötü olduğunu göstermek için, "Türklüğün beşiğinden" (Kaşgarlı 2004: 11) gelen Uygurların bir araç olarak kullanılmasıdır.

Doğu Türkistan ile Osmanlı İmparatorluğu ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişki Uygurlar tarafından sürekli vurgulanmaktadır (Bekin 2004). Bununla birlikte, Alptekin'in yazılarında, Türkiye'ye göçün daha önceden planlandığına ilişkin herhangi bir ifadeye rastlanmamaktadır. Uygurların Türkiye'yi kültürel nedenlerden dolayı seçtikleri iddia edilse de (Shichor 2003: 285), bu yazılarda, bununla ilgili herhangi bir ifade bulunmamakta, sadece göç ve özgür bir ülkeye gitme isteğinden söz edilmektedir: "[...] Doğu Türkistan'ın güney sınırından Hindistan veya Pakistan'a gidelim. Yahut onlardan sonra hür bir memlekete gidelim" (Taşçı 1985: 537). Görüşmelerde de defalarca belirtildiği üzere, 1952 yılında bazı kişiler Türkiye'ye gitme fikrine karşı çıkmışlardır. Bunların bazıları sonradan gelmiş, bazıları Pakistan ya da Afganistan'da kalmış, yine bazıları ise Suudi Arabistan gibi başka ülkelere göç etmişlerdir.

Alptekin'in 90. doğum günü nedeniyle yayınlanan bir armağan kitabında yazarlar, Alptekin'in Kaşmir'de yaşayan Uygurların çıkış yolculuğu için gerekli adımları atmak amacıyla, 6 Eylül 1951 tarihinde nasıl Suudi Arabistan'a ve oradan da Mısır'a gittiğini anlatmaktadırlar. Hem Suudi, hem de Mısır hükümetlerinden olumsuz yanıt aldıktan sonra, 6 Ocak 1952 tarihinde

Türkiye'ye gitmeye karar vermiş ve sonunda burada mülteci olmuştur. Oğlu Erkin Alptekin de babasının çabalarını *Gökbayrak* dergisinde hemen hemen aynı şekilde anlatmaktadır (Alptekin 2003: 2-4). Bu anlatılara dayanarak, Alptekin'in olası ev sahibi ülkenin dini kimliğine vurgu yaptığı ve Türkiye'yi ilk tercih olarak değerlendirmede sonucuna varılabilir. Açıkça, ülke tercihi sırasında, dini kimlik, pantürkist kimlikten önce gelmektedir. Bu durumdan, Alptekin'in pantürkist düşüncelerini, asıl Türkiye'ye gelişinden sonra, şekillendirdiği gözlemlenmektedir. Bunun sebebi, Türkiye'nin 1950'li yıllardaki sosyo-politik ortamının uygunluğu olmalıdır. Yeniden kuvvetlenen pantürkist çevreler, Uygurları araçsallaştırarak Türklüğün tek bir ortak kökene ve bölgeye dayandığı fikrini meşrulaştırmaya çalışmaktaydılar. Onlar açısından bu konu, ideolojinin yanı sıra, otantik bulunan Orta Asya'daki geçmişe doğru romantik bir keşifti (Landau 1981). Bu romantizm, Suudi Arabistan ve Mısır'ın Uygurları reddetmesiyle gerçekleştiği herkes tarafından bilinen ve açıkça ifade edilen bir göç hikâyesinin, ulusalcı bir çizgide yeniden yorumlanmasına yol açıyordu. Söz konusu devletlerin, "din kardeşlerinin" kaderine karşı kayıtsız kaldıkları belirtiliyor ve "Türklük âleminin anası" olan Türkiye daha bir yüceltilerek, idealize ediliyordu (Alptekin 1999: 19).

Alptekin'in Türkiye'de geçirdiği süre içinde pantürkist düşünceleri içselleştirmesi ve sürekli bunlara referansta bulunması şaşırtıcı değildir. Uygurlar söz konusu dönemde yüzlerini kime dönebilirlerdi? Türkiye'deki pantürkist gruplar onlara bir fırsat vermişti. Türk Ocakları, sempozyumlar düzenlemelerine, Doğu Türkistan hakkında kitaplar ve broşürler yayınlamalarına olanak sağlamıştı.¹⁵ Böylece kendilerini ev sahibi toplumla diyalog içinde ve onun beklentileri paralelinde konumlandırıyorlardı. Pantürkist grupların Uygurları hızla aralarına kabul etmesi ve onlara yaptıkları yardım, ideolojik bir hoşgeldin hediyesiydi. Uygurların, kendi siyasi önceliklerine uymasa da, çıkarlarını savunan siyasi gruplarla bağlantıları söz konusudur. Vakıf faaliyetlerine katılan Uygurlarla yapılan görüşmelerde, özellikle gençler, aşırı sağ kanatta yer alan Milliyetçi Hareket Partisi'nin (MHP) temel düşünceleriyle uyuşamayacaklarını ifade ederlerken, "bize destek olan ve unutulmadığımızı gösteren bir parti var" diyerek, söz konusu partiye duydukları sempatiyi dillendirmektedirler.¹⁶

Türkiye'nin Uygurlar için ikinci vatan olduğu savı, 1980'li yılların sonuna doğru ciddi sarsıntılar yaşadı. Özellikle Türkiye'ye son 20 yıl içerisinde göç eden Uygurlar arasında, bürokratik zorluklardan, daha az sayıda ve daha büyük çabalarla alınan Türk vatandaşlığından şikâyet edilmektedir. 1985 yılında göç etmiş, 60 yaşındaki bir Uygurun ifadeleri birçoğunu temsil edebilecek niteliktedir: "Biz de Türk olduğumuz halde, yıllarca yasal bir statümüz olmadı. Bizim Türk vatandaşı olmamıza engel olundu. Türk kökenlere sahip olmak, artık Türk vatandaşlığını elde etmek için yeterli değil."

Bu durum, özellikle genç öğrenciler arasında, sürekli ve açıkça eleştirilen önemli konulardan biridir. Bu dönemde, göç ederek gelenler Türk hükümetinden mali ya da manevi yardım da görmemektedirler. Böylece öğrenciler çözüm için mevcut toplumsal bağlantılara, vakıf ve derneklere müracaat etmektedirler. Genç Uygurların birçoğu, Türkiye'yi artık yalnızca bir geçiş ülkesi, bir atlama taşı olarak görmektedir.

Sovyetlerin yıkılışı, 11 Eylül sonrası süreçler ve Çin'in Türkiye'nin ticaret partneri olarak ortaya çıkması gibi son birkaç on yılda gerçekleşen siyasi ve iktisadi olaylar, değişim ve dönüşümler, Uygur milliyetçilerinin gündemine yön vermiştir. Bu tartışmalarda belli bir karamsarlık tonu sezilmektedir. Genç bir öğrencinin aşağıdaki sözleri, birçok farklı yaş grubundan Uygur tarafından onaylanmaktadır:

Biz beş yeni cumhuriyetin bağımsızlığına sevindik ama Türkiye bir tepki göstermedi ve tamamen hazırlıksızdı. [...] Kazakistan ve Özbekistan'ın yardım edeceğini de umduk. Ya da en azından, orada yaşayan Uygurların örgütlenmesini ve Çin'e karşı verdiğimiz bağımsızlık mücadelesini desteklemelerini ummuştuk. Ancak, bu ülkelerdeki Uygurlar'ın durumu şu sıralar Çin'dekilerden daha kötü.

Çin'in komşu devletlerle ikili ilişkileri ve bir dizi antiterör önlemi, gündeki örgütlerin koşullarını değiştirmiştir. Çin tarafını kızdırmamak ve ticari bağlantıları tehlikeye atmamak için Orta Asya devletleri Çin'in taleplerini kabul etmiş ve Uygurların örgütsel faaliyette bulunmalarını yasaklamışlardır.

Yaşanan bu hayal kırıklıkları ve boşa çıkan umutlar yeni bir siyasi iklim yaratmıştır. 1990'lı yılların başından bu yana, Alptekin'in yukarıda alın-tılanan Birinci Uluslararası Türkistan Kongresi'ndeki konuşmasında da ön-gördüğü üzere, pantürkist görüşler çekim güçlerini yitirmektedir. Doğu Türkistan'ın Uyguristan olarak tanımlanmasının uygun olup, olmayacağı hararetle tartışılmaktadır (Kutluğ 1992; Avşar 1993 ve Yalçın 2005). Pantürkistlerin bütün müdahale ve çağrılarına rağmen, yayınlarda Uygur etnik ismi gittikçe artan bir sıklıkla kullanılmakta ve yavaş yavaş Doğu Türkistanlı ifadesinin yerini almaktadır. Değişen koşullarla birlikte Uygurlar için artık "öteki," Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da yaşayan, "Batıdaki kardeşlerdir." Bu durum Pantürkist çevrelerde kaygı uyandırmakta ve eleştirilmektedir. Sözgelimi Yakup Anat, Uyguristan tanımlamasının, Sincan'da yaşayan diğer etnik Türki grupları temsil etmediğini belirtmekte, bu yaklaşımın, zaten zayıf olan Doğu Türkistan milliyetçi hareketinin daha da etnikleşmesine ve bölünmesine yol açacağını düşünmektedir (Yalçın 2005: 31-8).

Uygur etnik kimliğinin artan şekilde kullanılmasında, kendilerini Uygur ya da Uygur Türkü olarak tanımlayan, yeni göçmenlerin de ciddi bir katkısı vardır. Bu durum, söz konusu tanımın 1949 sonrası Çin'de yaygınlık kazandığını düşündürülebilir. Batı ve Doğu Türkistan arasında neden bir işbirliği olmadığına dair soruya, başta daha yaşlı Uygurlar olmak üzere, çoğu kişiden, nedenin bu iki toplumun farklı etnik gruplara mensup olmaları değil, her birinin bencilce tutumları olduğu yanıtı verilmektedir. Özellikle öğrenciler siyasi aktörlerin zayıflığına atıfta bulunarak, "Aslında biz kardeşiz, ancak artık kendi milli davamızla uğraşmalıyız" demektedirler. Yaşlı Uygurlar tarafından da bu görüş paylaşılmakta Doğu Türkistan'daki dayanışma ruhunun ve Batı Türkistan'la olan ilişkilerin yeterince gelişememesinin nedeni olarak Sovyet politikaları görülmektedir.

Türkiye'nin yeni sosyopolitik koşullarının bir kurbanı da, yukarıda bahsedilen Yakup Anat'tır. Türkiye'de doğmuş olmasına karşın, kendisine Türk vatandaşlığı verilmemiştir. Bu ve benzeri durumlardan ötürü Türk hükümetinin uygulamalarından duyulan rahatsızlık açıkça dile getirilmektedir. Değişen koşullar yeni konumlanmalara neden olmaktadır. 1967 yılı öncesinde Türkiye'ye göç etmiş olan nesillerin defalarca dile getirdiği min-

nettarlık, yerini Türk hükümetine yöneltilen eleştirilere bırakmıştır. Uygurlar arasında pantürkist söylem gücünü yitirirken, Uygur etnik kimliği ön plana çıkmaktadır. Bunun nedeni, ilgisizlik ya da yardımların yapılmaması değil, birçok Uygura göre, Türkiye'nin Çin'in ekonomik gücü karşısında onun kölesi haline gelmesidir. Eleştiri 90'lı yılların ortasına kadar bu kadar açıkça dile getirilmemişti. Uygurların "Biz Türkiye'nin umurunda değiliz" algısının temelsiz olmadığına iki farklı örnek gösterilmektedir. Bunlardan ilki, Afganistan'da yakalanan ve Guantanamo Körfezi'nde tutuklu olan Uygurlarla ilgilidir. Göçmenler arasında "Türkiye, tutuklu olarak tutulan Uygurlar için en azından bir girişimde bulunabilirdi. Ama hiçbir şey olmuyor. Çin yüzünden cesaret edemiyorlar" görüşü yaygındır.

Diğer ciddi bir eleştiri konusu, dönemin sürgündeki Uygur başbakanının Türkiye'ye geldiğinde İstanbul'da, havaalanında ülkeye girişinin reddedilmesidir. Bu noktada yöneltilen eleştirinin dozu artmakta, Türkiye'nin bütün Uygurları, özellikle sürgündeki Uygurları terörist olarak gösteren Çin hükümetinin bakış açısını benimsediği vurgulanmaktadır. Diasporadaki Uygurların Türkiye'nin Çin karşısında diz çöküşü olarak algıladıkları bu durum, internet sitelerinde açıkça ifade edilmektedir.¹⁷ Kendilerine şimdiye kadar destek olan bir ülkenin Çin'le ilişki kurması istenmemekte, bu yakınlaşmadan duyulan rahatsızlık yüksek sesle telaffuz edilmektedir (Bekin 2004: 27 ve devamı). Uygurların yaşadığı devletlerin baskıcı tavırlarının, Uygur diasporanın daha güçlü bir işbirliğine gitmesine ve kenetlenmesine yol açacağı düşünülmektedir. Yapılan görüşmelerde genç bir öğrenci, Türkiye ve Kazakistan'ı Uygurlara yönelik baskıcı politikalar izlemekle suçlamış, yaşanan bu olumsuzluklar karşısında Uygurların daha yoğun bir dayanışma içine girmelerinin bir zorunluluk olduğunu vurgulamıştır.

Yeni bir safhaya girdiklerini hisseden Uygurların siyasi talepleri, Çin'de insan haklarına uyulması, nükleer silah denemelerinden vazgeçilmesi, her aileye tek çocuk politikasının uygulanmaması, daha fazla siyasi katılım hakkı, ekonomik kalkınmadan pay alma, doğal kaynakların sömürülmesinin durdurulması ve yasal bir otonom statü verilmesini içermektedir (Bekin 2004: 13). Ancak, bunun dışında Çin'den ayrılma talebinde bulunan gruplar da söz konusudur. Ayrılıkçı talepler, Doğu Türkistan'ın da-

ima Uygur tarihinin bir parçası olması ile meşrulaştırılmaktadır. Bağımsız bir ülke kurmak için de gerekli olan doğal zenginliklerin ve insan kaynaklarının bulunduğu ifade edilmektedir. Etnik özellikleri ve ortak dinleri sayesinde Uygurlar, Çin ile Ortadoğu arasında, Orta Asya üzerinden bir köprü görevi görebilirler. Şiddet kullanarak ayrılma konusu, görüşmeler sırasında yalnızca marjinal olarak ve yalnızca bir iki kez, Filistinlilerin durumuyla ilişkili olarak gündeme gelmiş; 40 yaşlarındaki bir Uygur, şiddet kullanımını, doğrudan meşrulaştırmamakla birlikte Çin devleti ve Uygur halkı arasındaki “dengesiz savaş”ta son seçenek olarak dile getirmiştir.

Türkiye’deki Uygur diasporası, kendi içinde bir çoğulluğu temsil etmektedir. Çin ve Türkiye’nin Uygur siyaseti konusunda, diaspora içinde mutlak bir fikir birliğinden söz etmek mümkün değildir. İstanbul’daki vakıf ve Kayseri’deki dernek arasında ciddi farklılıklar olduğu gibi bu derneklerin kendi içlerinde de farklı gruplaşmalar söz konusudur. Yorum egemenliği ya da görüş tekeli çerçevesinde bir rekabet ortamının olduğu, tarafların birbirlerini küçümsediği gözlemlenmektedir. Sorun, Doğu Türkistan konusunun, kimin önderliğinde yürütüleceğidir. İstanbul’daki bir görüşme sırasında, 45 yaşlarındaki bir Uygur şunları söylemiştir: “Biz onlarla her zaman beraber çalışıyoruz, ancak onlar olayları farklı görüyorlar ve taleplerini savunmak için kafalarında başka yöntemler var.” Siyasi görüş ayrılıklarına zaman zaman, kişisel kinler ve kıskançlık da karışabilmektedir. Otuz yaşlarında bir Uygur kızgınlığını şu şekilde dile getirmiştir:

Bizim bir anavatanımız yok, haklarımız yok ve farklı gruplar birleşemiyorlar. Kayseri’dekiler bir aşiret ve kesinlikle demokratik değiller. Küçük tartışmaları unutamadığımız için, asla işbirliği yapamayacağız.

Bu durum her iki tarafça bir sorun olarak kabul edilmektedir. Gerek İstanbul, gerekse Kayseri’deki farklı yaş gruplarından Uygurlar bu konuda aynı düşünmekte, tüm Uygurları dışarıya karşı eşit ölçüde temsil edebilecek bir lider ihtiyacından söz etmektedirler. Ancak, görüşmelerden çıkan sonuç, herkesin fikir birliği edeceği böylesi bir lider figürünün henüz ufukta görünmediğidir.¹⁸

Uygurlar arasında dillendiren diğerk bir şikâyet konusu, göçmenlerin Sincan'dan gelirken kişisel kinlerini de beraberlerinde getirmiş olmalarıdır. İddiaya göre bu gruplar içinde var olduğu düşünülen kibir ve kendini beğenmişlik duygusu diaspora içindeki birlik ve dayanışma ruhuna zarar vermektedir.

DOĞU TÜRKİSTAN-UYGUR KİMLİKLERİ

Uygurlar arasında diaspora deneyimleri dönemlere, değişen siyasi ve toplumsal koşullara göre farklı algılanmaktadır. Geride bırakılan akrabalar, kaçış sırasında yaşanmış korkular, ölümler, göçmenlerin hafızasında önemli bir yer tutmakta, bu travmatik tecrübeler toplumsal kimliklerinin bir parçası haline gelmektedir.

1949 yılında göç etmiş grup içinde, Doğu Türkistan özlemi ve dönüş dileği sürekli dile getirilmektedir. Fakat benzer belirsizlikleri yaşadık-tan sonra 1950'li ve 1960'lı yıllarda Türkiye tarafından kabul edilen diğer göçmen grubu, bu ülkenin Uygurlarla ilgili siyasetinden büyük ölçüde memnuniyet duymakta, yapılan yardımları minnetle anmakta, hatalı buldukları uygulamaları ise anlayışla karşılamaktadırlar. Yaşlı bir Uygur, Türkiye'nin konumuna şöyle hak vermektedir: "Türkiye mevcut ekonomik koşulları dolayısıyla, bu ülke dışındaki Türkler için artık daha fazla bir şey yapamaz."

Söz konusu grubun diaspora bilinci, ağırlıklı olarak kaçış yolculuğu ve kendilerine kucak açan Türkiye ile şekillenmiştir. Asimilasyondan asla söz etmemekte, Türkiye'yi ikinci vatan olarak görmektedirler. Görüşme yapılan kişilerden hiç biri, kendisini ulusal-etnik Uygur ifadesi üzerinden tanımlamamış "Türküm" demişlerdir. Buradaki Türk kavramının Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığının yanı sıra daha geniş kapsamlı bir Türk dünyasına aidiyeti temsil ettiği varsayılabilir. Bazı yaşlı Uygurlar, özellikle Kayseri'de Türkistan Mahallesi'nde yaşayanlar, Uygur ifadesinin kendileri için bir anlam taşımadığını söyleyerek, kendilerini "Türki" olarak, ya da geldikleri bölgeye, şehre göre tanımlamaktadırlar. "Ben Hotan'lıyım" ya da "Ailem ve ben Kaşgar'ın eşrafındanız" gibi ifadeler kullanmaktadırlar. Türk kavramının ne anlama geldiği sorulduğunda ise, tüm Doğu Türkistan

halkını ve Batı Türkistan'da konuşulan Türk dillerini anlayan insanları kas-tettiklerini ifade etmişlerdir. Kendilerini, Türkiye Türklerinden ya da diğer gruplardan ayırmak için Doğu Türkistanlı tabirini kullanmaktadırlar. Burada da yine, ayrım daha geniş tutulmuş bir bölge kavramı üzerinden yapılmaktadır. İçeriğe göre ya da görüştüğüm kişinin, kendini ayrı tutmak istediği gruba bağlı olarak, söz konusu konumlandırmalardan biri tercih edilmektedir. Burada özdeşleme, bir bölge ve/veya bir dil grubuna aidiyet üzerinden gerçekleşmektedir.

Sözü edilen bu gruplar dışında, kendilerine sadece Türk diyen fakat etnik kökeni önemsemeyen farklı bir kategori daha bulunmaktadır. İstanbul'da yaşayan bu topluluk, aktif siyasetle ilgilenmeyen, genç yaşta Türkiye'ye gelmiş ya da burada doğmuş bireylerden oluşmaktadır. Bu grup için etnik aidiyet hayatlarında çok önemli bir rol oynamamaktadır. Uygurcaı pek iyi konuşamayan bu kişilerin çoğu ya farklı bir etnik kökene sahip bir eşle evlilik yaşamaktadırlar ya da böyle bir evliliğin çocukları olarak dünyaya gelmişlerdir. Bir gün Çin'e geri dönmeyi düşünüp düşünmeyecekleri yönündeki soruya, hemen hepsi olumsuz yanıt vermektedir. Ama bu durum, yalnızca genç Uygurlar için geçerli değildir. İstanbul'daki vakıfta rastladığım yaşlıca bir adam, buraya yalnızca "laflamaya" geldiğini, bu "siyasi ıvr zıvırın" onu hiç ilgilendirmediğini ve Uygur ya da Doğu Türkistanlı olarak nitelendirilmenin onun için hiç fark etmediğini, zira her şeyden önce "Türk" olduğunu ifade etmişti.

Kayseri'deki Türkistan Mahallesi'nde, Türkiye'de doğmuş ve aktif siyasetle uğraşan bir Uygur genci, Türki tanımlaması ya da geldikleri yer üzerinden bir özdeşlemeye dair soru üzerine, bu tanımlamaları demode bulduğunu, Uygurlar arasında siyasi bir bilincin olmamasına üzüldüğünü, kendisinin ve ülküdaşlarının amacının modern Uygur ulus bilincini oluşturmak olduğunu belirtmiştir. Bu klasik milliyetçi söylem, Türkiye'deki Uygurlar tarafından ulusal şair olarak kabul edilip vakıflara portresi asılan Abdülhalûk Uygur ve "Uyan" adlı şiiriyle bire bir örtüşmektedir.

Çin'de Kültür Devrimini yaşamış ve 1980 sonrasında Türkiye'ye göç etmiş Uygurlar ise sürekli Çin zulmünden söz etmekte, Türkiye'yi bu duruma sessiz kalmakla eleştirmektedirler. Uygurlar, yetersiz destek yü-

zünden, Türkiye tarafından reddedildikleri duygusuna kapıldıklarını ifade etmektedirler.

1990'lı yıllarda vakıfların yardımıyla Türkiye'ye gelen öğrencilerin birçoğu, Türkiye Türkçesini öğrenme ve üniversitelere başvuru yapma konularında, var olan toplumsal ağlardan yararlanmışlardır.¹⁹ Söz konusu öğrenciler, bir Çin pasaportu taşımakta ve çoğu doğrudan Türkiye'ye gelmektedir. Kimileri, ileride iş bulma şanslarını artırmak amacıyla, bütün okul eğitimlerini Çince konuşulan okullarda tamamlamışlardır. Bazıları kendilerini, Çin pasaportlu Uygur Türkleri olarak görmektedir. Türkiye'ye gelmelerinin altında yatan hedefler, burada yükseköğrenim görmek ya da buradan Avrupa ya da Birleşik Devletler'e gitmek ve oralarda para kazanmak, daha iyi koşullarda yaşamak ve çalışmaktır. Bu ifadeler genelde, Türkiye'deki koşullara dair eleştirileri de içermektedir. Birçok Uygur genci, Türkiye'yi bir geçiş ülkesi olarak görmektedir ve Türkiye nadiren Uygur gençlerinin ilk tercihi olmaktadır. Bu gençler, vakıfları da siyasi kurumdan çok, bir sıçrama tahtası olarak görmektedirler. Öte yandan, ulusalcı, idealist öğrencilerle de karşılaşmaktadır. Sözelimi genç bir kız öğrenci, Türkiye'deki öğrenimini tamamlamasının ardından, Doğu Türkistan'a geri dönmek istemiştir. Bu öğrenci, halkının gerçek tarihini, Çin sansürüne takılmaksızın öğrendiğini ve bu bilgileri Doğu Türkistan'da yaymak istediğini söylemiştir.

Türkiye'deki Uygurlar arasında, özellikle Çin okullarında okumuş Uygur gençlerine belirgin bir dikkatle yaklaşılmaktadır. Türkiye'dekiler, herhangi bir Çinlileştirme sürecine maruz kalmadıkları için kendilerini gerçek birer Uygur olarak görmektedirler. Ama bu "gerçek"lik iddiası, Çin milli eğitim sisteminde yetişen Uygurlar için çok fazla bir şey ifade etmemektedir. Şanghay'da büyüyen, kendilerini birer Uygur Türkü olarak tanımlayan fakat Uygurca konuşamayan iki genç kadın, bu duruma ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Çin devletinin verdiği bir bursla Türkiye'ye yükseköğrenim görmek için gelen bu kız öğrenciler Sincan tanımlamasını kullanmış ve Türkiye'deki Uygurların örgütlenmeleriyle ilişkiye geçip geçmedikleri sorusuna, yurtdışındaki ayrılıkçı ve terörist Uygurlarla asla bir ilişkileri olmasını istemedikleri yanıtını vermişlerdir. Onların görüşüne

göre, bu tür örgütlenmeler Uygur-Çin ilişkilerine zarar vermekten başka bir işe yaramamaktadır.

Son yıllarda göç etmiş olan kitleyi ise, klasik diaspora durumundan çok, ulusaşırı göç çerçevesinde değerlendirmek gerekmektedir. Diasporadan ulusaşırılığa doğru değişim sürecinin sonu beklenmeli ve incelenmelidir. Çin'den gelen genç Uygurlarla birlikte, etnik özdeşleme özelliği olarak "Uygur" ifadesi daha fazla yaygınlaşacak gibi görünmektedir. Özellikle Türkiye'de aktif siyasetle uğraşan Uygurlar arasında, Doğu Türkistan kimliğinden, belirli bir etnik Uygur kimliğine doğru bir değişim söz konusudur.

Sonsöz

Türkiye'de yaşayan Doğu Türkistan-Uygur diasporası örneğinin de gösterdiği gibi kimlikler karmaşık, değişken ve araçsallaştırılabilme özelliği taşımakta; bir diyalog süreci içinde, belirli bir tarihsel mekânda söylemsel pratiklerle şekillenmektedir ve homojen bir yapıdan söz etmek mümkün değildir. Türkiye'de aktif siyasetle uğraşan Uygurların söylemleri incelendiğinde, bu kişilerin siyasi kimliklerinin bir Uygur milliyetçiliğine evrilmesinde, ev sahibi ülkedeki değişen koşulların önemli bir rolünün olduğu gözlemlenmektedir. Uygurlar, geçmişi yeniden yorumlayarak, homojen bir bütün olduğunu varsaydıkları bir ulus kimliği ve bu ulusun tarihini inşa etmeye çalışmaktadırlar.

Diaspora içinde düşünce ve eylem tekeli ele geçirmek için yaşanan ciddi bir siyasi rekabet söz konusudur. Türkiye'deki farklı Doğu Türkistan-Uygur toplulukları siyasi bir bütünlüğü temsil etmemekte, bu durum aktif siyasetle uğraşan Uygurlar arasında topluluğu birleştirecek bir lider beklentisini körüklemektedir.

Doğu Türkistan, etnik bileşeni olmayan, yalnızca bir ülke toprağıyla ilişkili bir kavramdır. Türkiye'deki Uygurların, Doğu Türkistan olarak adlandırdıkları bölgedeki toprak talepleri, Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla oluşmuş sınırları kapsamaktadır. Çin hükümetinin azınlık siyasetinin bir uzantısı olarak kullanmaya başladığı Uygur kavramı, sürgünde yaşayan Uygurları tarafından bir kültür coğrafyasının ulus devlet temelinde tanımlanmasına ve bir Uyguristan'dan söz edilmesine yol açmaktadır. Bu-

nunla birlikte, Türkiye’de yaşayan Doğu Türkistanlılar arasında kendi kimlikleriyle ilgili çoğul, farklı ve çok katmanlı bir tanımlama süreci bütün dinamizmiyle devam etmektedir.

Eski kuşakların geri dönme isteği, anavatanın idealleştirilmesi, uluslararası bağlantılar, bir Doğu Türkistan-Uygur kimliği oluşturma girişi ve Çin’e karşı kamuoyu oluşturma çabaları, diaspora bilincinin oluşturulmasında yaşanan deneyimlerdir. Tüm bu bütünselleştirici çabalara rağmen, diasporada kırılmalar söz konusudur. Yeni gelen göçmenlerle birlikte Uygurlar yeni girdiler elde etmekte, değişim geçirmekte ve bölünmektedir. Yeni göçmenler halihazırda var olan toplumsal bağlantılara başvurmakla birlikte, durumları klasik diasporadan ciddi bir farklılık göstermektedir. Zira ülkelerini kendi istekleriyle ve yasal yollardan terk etmişlerdir ve diletikleri zaman geri dönebileceklerdir. Sürgün söylemi yerini bireysel tercihlerle gerçekleşen yasal bir göçe bırakmıştır.

KAYNAKÇA

- Anderson, B. 1991. *Imagined Communities: Reflection on the Origins and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Andrews, P. A. 1989. *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Alptekin, E. 1999. "Babam İsa Yusuf Alptekin", Mücadele Felsefesi ve Doğu Türkistan Davası," *Doğu Türkistan* (19/183-184): 18.
- Alptekin, E. 2003. "Şükran Günü," *Gökbayrak* (10/52): 2-4.
- Alptekin, İ. Y. 1972. *Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neler Yaptı?* İstanbul.
- Alptekin, İ. Y. 1974. *Doğu Türkistan İnsanlıktan Yardım İstiyor*. İstanbul: Otağ.
- Alptekin, İ. Y. 1981. *Doğu Türkistan Davası*. İstanbul: Marifet.
- Alptekin, İ. Y. 1991. "Türkistan Meselesi," *Türkistan* (4/13): 20.
- Avşar, A. 1993. "Uyguristan Üzerine," *Doğu Türkistan'ın Sesi* (9/34-35): 62-63.
- Bekin, M. R. 1993. "Doğu Türkistan Milli Kurultayı Tertip Komitesi Başkanı M. Rıza Bekin'in Açış Konuşması," *Doğu Türkistan'ın Sesi* (10/36): 5.
- Bekin, M. R. 2004. *Doğu Türkistan Üzerine Rapor*. İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı.
- Bekin, M. R. 2005. *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları*. İstanbul: Kastaş.
- Benson, L. 1990. *The Ili Rebellion. The Moslem Challenge to Chinese Authority in Xinjiang 1944-1949*. Armonk: M. E. Sharp.
- Cohen, R. 1997. *Global Diasporas. An Introduction*. Seattle: University of Washington Press.
- Delioorman, A. ve Donuk, A. ve diğerleri. 1991. *Türklük Mücadehidi İsa Yusuf*. İstanbul: Bayrak Basım.
- Gladney, D. 1990. "The Ethnogenesis of the Uighur," *Central Asian Survey* (9/1): 1-28.
- Golden, P. B. 1992. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Hacaloğlu, Y. (Ed.) 1995. 21. *Asra Girerken Doğu Türkistan*. Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Hall, S. 1994. *Rassismus und kulturelle Identität. Ausgewählte Schriften 2*. Hamburg: Argument.
- Hall, S. 1999. *Ethnizität: Identität und Differenz*. J. Engelmann (Ed.) *Die kleinen Unterschiede*. Frankfurt am Main: Campus, 83-98.
- İnayet, A. 2005. "Milli Mücadele Yöntemleri ve İsa Yusuf Alptekin," *Gökbayrak* (12/66): 20-23.
- Kaşgarlı, S. M. 2004. *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası*. İstanbul: Çağrı.
- Landau, J. 1981. *Pan-Turkism in Turkey. A Study of Irredentism*. Londra: C. Hurst & Company.
- Kutluğ, M. 1992. "Anayurdumuzun Adı Uyguristan Değil Doğu Türkistandır," *Doğu Türkistan'ın Sesi* (9/33): 21-22.
- Millward, J. 2000. "Historical Perspectives on Contemporary Xinjiang," *Inner Asia* (2/2): 121-135.
- Özdoğan, G. G. 2001. "Turan'dan "Bozkurt"a. Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946). İstanbul: İletişim.
- Özkırımlı, U. 2000. *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. New York: St. Martin's Press.
- Rudelson, J. J. 1997. *Oasis Identities. Uyghur Nationalism along China's Silk Road*. New York: Columbia University Press.
- Safran, W. 1991. "Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return," *Diaspora* (1/1): 83-99.

- Sautman, B. 2000. "Is Xinjiang an Internal Colony?," *Inner Asia* (2/2): 239-271.
- Shichor, Y. 2003. "Virtual Transnationalism: Uygur Communities in Europe and the Quest for Eastern Turkistan Independence," S. Allievi ve J. Nielsen (Ed.) *Muslim Networks and Transnational Communities in and across Europe* içinde, Leiden, Boston: Brill, 281-311.
- Svanberg, I. 1989. *Kazak Refugees in Turkey. A Study of Cultural Persistence and Social Change*. Uppsala: Almqvist&Wiksell.
- Taşçı, M. (Ed.) 1985. *Esir Doğu Türkistan İçin. İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*. İstanbul: Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi.
- Toops, S. 2000. "The Population Landscape of Xinjiang/East Turkestan," *Inner Asia* (2/2), 155-170.
- Yalçın, S. (Ed.) 2003. *Hacı Yakup Anat. Hayatım ve Mücadelem*. Ankara.
- Yalçın, S. (Ed.) 2005. *Hacı Yakup Anat. Doğu Türkistan'da Milliyetçilik Hareketleri. Makaleler*. Ankara.
- Yazarı belli değil. 1993. "Eastern Turkestan. (Facts and Figures)," *Bitiş. Türk Dünyası Dergisi* (3/6):16-17.
- Yazarı belli değil. 1993. "İsa Yusuf Alptekin'e Vefa," *Doğu Türkistan* (18/178): 41.

İNTERNET KAYNAKLARI

- http://www.atomwaffena-z.info/pdf/gesch_atom_neokolon.pdf.
- <http://www.amnesty.org/en/region/asia-and-pacific/east-asia/china>.
- http://www.uygur.org/wunno5/07_11.htm.

NOTLAR

- 1 Türkçe çevirisinin gözden geçirilmesinde önemli katkısından dolayı Hatice Bilgili'ye teşekkürlerimi sunarım.
- 2 Sözü edilen iki büyük grubun yanı sıra, bölgede Kazaklar, Kırgızlar, Tacikler ve Özbekler de yaşamaktadırlar.
- 3 Orta Asya'daki en büyük Uygur topluluğu yaklaşık 350.000 üyesiyle Kazakistan'daki Uygur topluluğudur. Kırgızistan'da 47.000, Özbekistan'da ise 37.000 Uygur yaşamaktadır (Shichor 2003: 287).
- 4 *Doğu Türkistan'ın Sesi* 1984'ten beri İstanbul'da, *Gökbayrak* ise 1994'ten beri Kayseri'de yayınlanmaktadır.
- 5 Basılı yayınlarda kullanılan soykırım ifadesi, yaptığım görüşmeler sırasında dile getirilmemiştir.
- 6 Genç bir Uygur öğrenci, "Fransızlar herhangi bir küçük ada üzerinde nükleer test yaptığında, bütün dünya itiraz eder. Ama aynı şey, Doğu Türkistan'da olunca, kimsenin umurunda değil" diyerek kimsenin Uygurların çıkarları için uğraşmamasından şikâyet etmektedir.
- 7 Sincan'da yaşanan insan hakları ihlalleri, terörizme karşı verilen uluslararası mücadele bahanesiyle merkezi yönetim tarafından meşrulaştırılmıştır. Bu bağlamda, Uygurlar sürekli terörist ya da ayrılıkçı olarak damgalanmaktadır. Bu olaylar Dünya İnsan Hakları Örgütü (*Amnesty International*) tarafından da belgelenmiştir. Belgeler <http://www.amnesty.org/en/region/asia-and-pacific/east-asia/china> internetadresinden okunabilir. Sincan'daki nükleer silah testlerinin ölümcül sağlık sonuçlarına ilişkin bkz. http://www.atomwaffena-z.info/pdf/gesch_atom_neokolon.pdf.
- 8 1998 yılında Zeytinburnu'ndaki bir caddeye onun adı verilmiştir. Bkz. 1998 *Doğu Türkistan* (18/178): 41.

- 9 Daha önce de Kuzey Sincan'ın daha çok Kazaklardan oluşan gruplarının göç hareketleri olmuştur. Onların göç tarihleri ve Türkiye'de yaşamlarının değişmesi Ingvar Svanberg (1989) tarafından daha önce araştırılmıştır.
- 10 Aşağıdaki açıklamalar, İstanbul'daki Doğu Türkistan Vakfı'nın genel sekreteri ve diğer Uygurlarla yapılan görüşmelere ve basılı yayınların ilgili bölümlerine dayanmaktadır. Vakfın araştırmalarına ve kimi mültecilerin anılarına dayanan sayısal bilgiler de vakıf tarafından sağlanmıştır.
- 11 Bu konuda elime şu ana dek güvenilir bir bilgi geçmemiştir. Söz konusu olan ve görüşmelerde netlik kazanmayan, köyden kente ya da kuzey-güney düzlemindeki göçtür.
- 12 Göçmenlerin tümü Türkiye'yi tercih etmiş değildirler. Kimileri Pakistan, Hindistan ve Afganistan'da kalmış, bir bölümü de Suudi Arabistan'a, orada yaşayan akrabalarının ve tanıdıklarının yanına göç etmişlerdir.
- 13 Batı Avrupa'da tahminen 1.300 Uygur yaşıyor olmalıdır (Shichor 2003: 285). Vakfın verilerine göre, söz konusu göçmenlerin yaklaşık 500' kadarı Almanya'da, özellikle de Güney Almanya'da ikamet etmektedir.
- 14 Bu rakamlar, Türkiye'deki Uygurlar hakkında yapılan bir anketin sonuçlarını yansıtmakta olup, 2007 yılında İstanbul'da Doğu Türkistan Vakfı'nın genel sekreterinden temin edilmiştir.
- 15 Bkz. örn. Hacaloğlu (1995).
- 16 Diğerleri, sağ partilere olan sempatilerini selamlaşma biçimleriyle (yanak yanağa öpmek yerine şakaklarını birbirlerine tokuşturarak yaptıkları kurt selamlaşması) açıkça ortaya koymaktadırlar.
- 17 Konuya ilişkin bkz. http://www.uygur.org/wunno5/07_11.htm, erişim tarihi: 9.2.2007.
- 18 Görüşme yaptığım kişilerden bazıları bu bağlamda, Türk milletini uyandıran, karanlıktan aydınlığa çıkaran ve bağımsızlığa götüren ulusal kahraman Atatürk ile bir karşılaştırma yapmıştır.
- 19 Vakfın tam olarak ne tür yardımlar yaptığı, yalnızca öğrencilerin imalarından anlaşılabilir. Bu konu vakıflar açısından çok hassas olduğundan, konuşmak istememektedirler.

TÜRK, TÜRKİSTAN VE ÖZBEK KİMLİKLERİ ARASINDA: İSTANBUL'DAKİ ÖZBEK GÖÇMENLER

“Sovyetler Birliği’nden gelen Özbekler, Türkiye’de tamamen asimile olma yolundaki gruplara en iyi örnektir. Öte yandan, aralarından kimileri kimliklerini korumuş ve Türkistan örgütlenmelerinde öncül rol oynamışlardır.” (Svanberg 1989: 592 vd.).

1989 yılında İsveçli Etnolog Ingvar Svanberg tarafından ortaya atılan bu öngörü, Türkiye’deki Özbek göçmenler hakkında çalışma yapmış diğer yazarlar tarafından da paylaşılmaktadır. (Bezaniş 1994; Cosnahan 1991; Svanberg 1989). Bu makale gerçi bu tezi çürütmemekte, ancak Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından, Türkiye’deki Özbek grubun maruz kaldığı ifade edilen tam asimilasyon sürecine paralel olarak kimliklerin değişebildiğini, yeniden canlanabildiğini ve oluşabildiğini göstermektedir. Bu kimliklerin kamusal ve resmi olmayan düzlemde nasıl eklemelendiğini açıklamadan önce, Türkiye’deki Özbek topluluğunun kısaca portresini çizmek gerekir. Bu noktada, Özbeklerin Türkiye’ye göçlerinin tarihsel ve siyasi arka planını özellikle göz önünde tutmak gerekir, zira söz konusu grubun heterojen yapısı, geniş ölçüde bu arka plana dayanmaktadır.

TÜRKİYE’DEKİ ÖZBEK TOPLULUĞU

Türkiye’de bir Özbek topluluğunun varlığı, Orta Asya’nın Türkistan olarak adlandırılan bölgesinden çeşitli kaçış ve göç hareketlerinin sonucudur. Özbek göçmenlerin, kendilerini isimlendirmeyi tercih ettikleri “Türkistanlı” ifadesi de, geldikleri bu bölgeye dayanmaktadır. Türkistanlı üst kavramı, Özbeklerin yanı sıra, Türkistan’dan Türkiye’ye göç etmiş olan ve Türkçe konuşan Kazaklar, Kırgızlar ve Uygurları da kapsamaktadır.

Türkiye’deki Özbek grubun büyüklüğü hakkında somut ve güvenilir istatistik veri bulunmamaktadır. Türkistanlı topluluğun tahminlerine

göre, 150.000 Türkistanlının yaşadığı Türkiye, en büyük Türkistanlı göçmen topluluğunu barındıran ülkedir (Kocaoğlu 2000: 121). Topluluk üyelerinin nüfus hakkındaki tahminleri genelde çok yüksek bulunduğundan bu tahminlere karşı bir şüphe gelişmiştir. Yurtdışında yaşayan Özbekler hakkında yazılmış bir eserde, Türkiye’de 20.000 ila 175.000 Özbek vatandaşın yaşadığı ifade edilmektedir. (Hayitov 1992: 20). Büyük olasılıkla, Lowell Bezanis’in Batı Türkistan’dan gelen göçmenleri 50.000 olarak belirten tahmini gerçek duruma en yakın olandır (Bezanis 1994: 159).¹

GÖÇÜN ARKA PLANI

19. yüzyılda çok az sayıda Özbek İstanbul’a gelmiştir. O zamanlarda gelenlerin çoğu hacdan dönüşte İstanbul’a yerleşenlerdir. Özbek göçmenler Osmanlı İmparatorluğuna veya genç Türk Cumhuriyeti’ne ancak 20. yüzyılın başında gelmişlerdir. Bu grup, siyasi aktivistlerle, eğitim amacıyla Türkiye’ye ve Avrupa’ya gönderilen öğrenci ve akademisyenlerden oluşmaktadır. Memleketlerindeki gelişmeler, çoğunun geri dönmemesine ve Türkiye’de ya da Avrupa’da kalmalarına, sonra da Avrupa’dan Türkiye’ye taşınmalarına neden olmuştur (Bezanis 1994: 159; Bıçakçı 1996: 35 ve devamı; Kocaoğlu 2000). Bu ilk grup Türkistan göçmenlerinin çoğu, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti’nin akademik, entelektüel ve yayın dünyasına katılmıştır.² 1920’li yıllarda, önde gelen bir Türkistanlı göçmenin çabaları³ gerçekleştirilseydi, bugün Türkiye’de yaşayan Özbeklerin sayısı büyük olasılıkla, çok daha yüksek olacaktı. Söz konusu kişinin öngördüğü plan, Balkanlar’dan gelen Müslümanların kabul edilmesine benzer⁴ şekilde yürütülecek ve Orta Asya’dan büyük çaplı bir göç gerçekleştirilecekti. Bu plan Atatürk tarafından reddedilmiştir (Bezanis 1994: 66).

20. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan göç dalgalarının karakteristik özelliği, Türkistanlı göçmenlerin doğrudan memleketlerinden değil, genelde birkaç yıl süreyle bir başka ülke ya da ülkelerde ikamet ettikten sonra Türkiye’ye gelmeleri şeklindedir. Bu şekilde, 1948 yılı sonrasında, biri Özbek olmak üzere, yaklaşık 100 Türkistanlı aile Almanya’dan Türkiye’ye gelmiştir. Söz konusu kişiler başlangıçta, ya öğrenci olarak, ya da Sovyet iktidarından kaçan mülteciler ya da savaş esirleri olarak Almanya’ya gelmişler-

di. Aralarında ordunun Türkistan Lejyonunda görev yapmış çok sayıda kişi de vardır (von zur Mühlen 1971). Her ne kadar, 1945 tarihli Yalta Anlaşması, bu askerlerin Avrupa'yı terk etmelerini ve SSCB'ye dönmelerini gerektirmiş de olsa, aralarından kimileri Avrupa'daki mülteci kamplarında, kimileri Batı Almanya'da kalmış, bir süre sonra ise Türkiye'ye göç etmişlerdir. Söz konusu gruba mensup kişiler ve onların yeni nesil akrabaları İstanbul (1980 yılı itibarıyla yaklaşık 250 hane), İzmir ve Ankara'da yerleşiktirler (Svanberg 1989: 594; Bezanis 1994: 159).

Özbeklerin büyük çoğunluğu ise Türkiye'ye Afganistan'dan gelmişlerdir. Buradan, Pakistan ya da Hindistan üzerinden Türkiye'ye ilk grup 1952 yılında gelmiştir. Söz konusu grup, 1917-1930 yılları arasında Taşkent, Andican ya da Kokand'daki evlerini terk ederek Kuzey Afganistan'a gitmiş ve burada Özbeklerin yaşadığı bölgelere yerleşmiş olan Özbeklerden oluşmaktadır. Takip, sürgün, kolektifleşme, din karşıtı önlemler ya da 1930'lu yılların ilk dönemlerindeki kıtlıktan kaçmışlardır. 1950-1958 yılları arasında ise, Türkistan'dan 884 aile (2.688 kişi) Türkiye'ye göç etmiştir. 564 aile "iskânlı göçmen" olarak resmen yerleştirilirken, 320 aile ise Türkiye'de "serbest göçmen" statüsü ile yerleşmiştir (Adatepe 1959: 194).⁵ Türkiye, Türk kökenli mülteciler için açtığı entegrasyon kursları aracılığıyla, mesleki entegrasyonu teşvik etmiştir. 1950'li yılların sonlarında, Türkistanlı göçmenlerin, özellikle Türkçe okuma-yazma kursları ve dikiş, halı dokuma ve marangozluk eğitimlerinde tatmin edici sonuçlar elde edildiği görülmüştür. Türk kaynaklarının verdiği bilgiye göre; Niğde, Konya ve Kayseri'de yerleşmiş olan bu Türkistanlılar, söz konusu kurslarda elde ettikleri hünerler sayesinde, bölgesel piyasalara çok iyi entegre olabilmişlerdir (Adatepe 1959: 191).

1980'li yılların başlarında yaşanan bir sonraki göç dalgası da, daha önce Afganistan'da yaşamış olan Özbekleri Türkiye'ye getirmiştir. Sovyetler Birliği'nin 1979 yılında Afganistan'a yaptığı askeri müdahale, söz konusu kitlenin ilk olarak Pakistan'a kaçışına neden olmuştur. 1982 yılında çıkarılan bir yasa⁶, Pakistan mülteci kamplarındaki Türk kökenli mültecilerin Türkiye'ye kabul edilmelerinin yolunu açmıştır. 1982 yılı Ağustos ayında Türk hükümeti, Pakistan'dan yaklaşık 4.350⁷ Türk kökenli mülteciyi kabul etme kararı almıştır. Hemen o ay içerisinde, Türk Hava Yolları tarafından

oluşturulan Karaçi-Adana hava köprüsü üzerinden ilk 366 mülteci Türkiye'ye ulaşmıştır. Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanı ve Türk basını, mültecileri "duygu yüklü bir tören" ile karşılamıştır (Franz 1994: 279). Sonuçta, bu hava köprüsü üzerinden, çoğunluğu Özbek olmak üzere, 3.811 Türk kökenli mülteci Türkiye'ye gelmiştir. Kendilerine, bir göç fonundan 5.000.000 dolar tutarında mali destek yapılmış ve taşınabilir mallarını gümrük vergisinden muaf olarak getirme izni verilmiştir. Yeni gelenler değişik illere dağıtılmış,⁸ devlete ait konutlara yerleştirilmiş ve kendilerine yaklaşık asgari ücret düzeyinde maddi yardım yapılmıştır. Daha 1982 yılı Aralık ayında ilk 224 yerleşimci Türk vatandaşlığına geçmiş, 1983 yılı boyunca ise, diğer mültecilerin vatandaşlık işlemleri gerçekleşmiştir. 1983 yılı sonrasında, Afganistan'dan kendi olanaklarıyla gelen diğer Türk kökenli aileler, ağırlıklı olarak İstanbul'un artık Türkistanlı göçmenlerin yerleşim merkezi haline gelmiş olan Zeytinburnu semtine⁹ yerleşmişlerdir. 1987 yılı sonbaharında, Türkiye'de Afganistan'dan gelmiş yaklaşık 4.500 Türk kökenli göçmenin yerleşik olduğu düşünülmektedir. Bu kitlenin sayısı 1990 yılına dek 7.000 kişiye ulaşmış olmalıdır (Franz 1988: 67 vd.; Franz 1994: 279 ve devamı).

Özbekistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını elde etmesinden bu yana, Türkiye'ye üç grup Özbek gelmiş, ancak bu grupların ikametleri geçici olmuştur. Türkiye, 1993/94 ila 1998 yılları arasında iki Özbek muhalefet partisinin liderine, Abdurrahim Polat (Birlik) ile Muhammad Salih'e (Erk) sığınma hakkı vermiştir. Türkiye'nin bu politikacıları kabul etmesi, iki devlet arasında siyasi krize yol açmıştır. Sonuç olarak, Özbekistan'ın baskıları üzerine Türkiye, bu iki muhalif siyasi lideri sınır dışı etmiştir. Bağımsızlığın ilanından sonra eğitim görmek amacıyla Türkiye'ye gönderilmiş olan öğrenciler, Türkiye'de sürgünde yaşayan Özbek muhaliflerin etkisinden korkan Özbekistan hükümeti tarafından geri çağırılmıştır.¹⁰ Günümüzde, bir turist vizesiyle Türkiye'ye seyahat eden Özbeklerin çoğu, çalışma amacıyla gelmektedir. Çok sayıda Özbek, bavul ticareti olarak adlandırılan işi yapmaktadır. Kimileri, İstanbul'da yerleşik Özbeklerin dükkânlarında ya da Özbek ailelerin yanında hizmetçi ya da çocuklarına Özbekçe öğretmek amacıyla çocuk bakıcısı olarak çalışmaktadır.

Bu bölümdeki açıklamaların odak noktası, kendileri ya da ebeveynleri 1950'li yılların ortalarına dek Türkiye'ye göç etmiş olan ve günümüzde İstanbul'da yerleşik Özbeklerdir. Kaçış ve defalarca göç deneyimi, bu kitlenin ortak hafızasında derin izler bırakmıştır. Bugün İstanbul'da yerleşik Özbekler arasında birçok, geçen süre içinde birkaç yıl ABD, Suudi Arabistan ya da Almanya'da yaşamış olanlar vardır. Bunun yanı sıra birçoğu, son göçlerini Türkiye içerisinde yaşamışlardır. Genel iç göç eğilimi, Özbek ailelerini de Türkiye'ye geldiklerinde yerleşmiş oldukları kırsal bölgelerden, büyükşehir İstanbul'a getirmiştir. Burada, çoğunlukla Merter, Güngören, Güneşli, Ataköy, Bakırköy, Zeytinburnu ve Bahçelievler gibi şehrin Avrupa yakasında ve birbirine yakın semtlerde yaşamaktadırlar. Kişiler, kendi vatandaşlarıyla komşuluk etmeyi arzu etmekte ve büyük şehir koşullarında dahi, aralarındaki düzenli teması korumak için çaba harcamaktadırlar.

İlk dönem göçmenler üniversite öğrencisi, öğretmen ve yöneticilerdir. 1950'ler ve 1980'lerde göç eden Özbekler ise, çoğunlukla zanaatkar (küçük esnaf) ve tüccardır ve Türk yerleşim merkezlerinde tarım ve ticaret yapmaya başlamışlardır. İstanbul'daki Özbekler ise özellikle akademik meslekler ile ticaret alanında çalışmaktadırlar." Özbek ailelerin çoğu, bugün Türkiye'nin orta sınıfına mensuptur. Bu kişilerle yaptığımız tüm görüşmelerde eğitime ne denli önem verildiği açıkça görülmüştür. İyi bir eğitim, toplumsal yükselme ve tanınmayı bünyesinde barındırmakta ve ayrıca, Türkiye'deki Özbek topluluğun gelişimine katkı olarak görülmektedir. Geleneksel Özbek toplumunda alışılmamış şekilde, yükseköğrenim görmek ve meslek sahibi olmak, günümüz Türkiye'sinde artan şekilde Özbek kadınlarının yaşam planlarının parçası haline gelmiştir.

UYUM VE SINIRLAMA: KİMLİKLER

Özdeşleme modellerini şekillendirmek amacıyla, kimliklerin farklı şekillerde eklemlendiği iki alanı araştırdım:

1. Kamusal Düzlem: Topluluk kendisini dışarıya nasıl ve hangi araçlarla göstermektedir? Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım-

laşma Derneği'nin¹² etkinliği olan *Türkistan* dergisini ve grubun internet platformunu çözümlemeye dahil ettim. Araştırılacak dönemi, 1980'lerden bu yana gerçekleştirilen etkinliklerle sınırladım, zira söz konusu tarih birçok bakımdan bir kırılma noktasıdır. Özbek göçmenlerin geldikleri bölgeden ciddi yapısal ve siyasi değişim haberleri gelmekte, Türkiye'deki liberal atmosfer de, kimlik sorunları hakkında kamusal bir söyleme gitgide daha fazla olanak tanımaktaydı.

2. Resmi Olmayan Düzlem: Günlük yaşamı kapsamaktadır. Dil, günlük kültür, nesiller arası ilişkiler ve resmi olmayan toplumsal ağlar aracılığıyla, Özbeklerin kimliklerini nasıl korudukları, geliştirdikleri ve birleştirdikleri anlaşılabilir. Sonuçlar büyük ölçüde, 2000-2002 yılları arasında, alan araştırmam kapsamında gerçekleştirdiğim çok sayıda kişisel ve resmi olmayan görüşme ve katılımcı gözlemden elde ettiğim veriye dayanmaktadır.

İKİNCİ VATAN TÜRKİYE

Görüşmeler sırasında, kimliklerine dair sorular sıklıkla şüphe içermeyen bir “Türküm” yanıtı ile karşılanmıştır.¹³ Bu yanıt, üç ayrı özdeşleme düzlemini içermektedir: vatandaşlık, Türk halklarına aidiyet ve Türkiye’yi vatan olarak benimseme.

Türkiye’de yaşayan Özbeklerin çoğu, Türk vatandaşlığına sahiptir. Özbek göçmenlerin yayın ve ifadelerinde daima Türkiye’ye minnettarlık ve bağlılığı dile getirmelerinde bu konumlarının da payı şüphesiz büyüktür.

Türkiye’de var olan ve halk gruplarının etnik ve ulusal alt kimliklerinin üstünü örten ulus devlet anlayışına uygun olarak, Türkiye’deki Özbekler Türk sayılmaktadır. Özbek örneğinde, ortak ilgi noktası Türk halkları grubuna ait olmaktır. Göçmenler bu aidiyeti, kendilerinden “Özbek Türkleri”¹⁴ olarak bahsederek ya da “Türk dünyası” sözünü kullanarak ifade etmektedirler. Türkiye de onların tarafında tutum sergilemekte, Orta Asya’yı Türklerin menşei olarak vurgulamakta ve Orta Asya’dan ve Balkanlar’dan Türkçe konuşan grupların Türkiye’ye göçünü devletin Türk niteliğinin istikrarını sağlama hedefiyle sistemli olarak desteklemektedir.

Özbek göçmenler Türkiye'yi ikinci vatanları ya da ikinci ülkeleri olarak görmektedirler.¹⁵ Yaşadıkları göç çoğu kez “vatandan vatana” giden yol olarak betimlenmektedir. *Anavatan Türkistan’dan Anavatan Türkiye’ye* (Donuk 1998) başlıklı yayın ve benzerleri bunun göstergesidir. Özbek göçmenlerin kaçış ve başka bir ülkede kalış dönemlerinde edindikleri deneyimler, Türkiye’ye karşı vatani duygular geliştirmelerinde önemli bir rol oynamaktadır. Kaçıştan ve akrabalarıyla mallarından kopmaktan kaynaklanan travmayı atlatma isteği, yeni bir başlangıç ve güvenli bir vatana duyulan hasreti anlaşılır kılmaktadır. Göçmenlerin ifadesine göre, Türkiye bu beklentilerin her ikisine de olanak vermektedir. Eğitim ve mesleki başarı önemli entegrasyon stratejileri olarak ortaya çıkmıştır ve kendi topluluklarının ötesinde de kabul sağlamaktadır.

Gestek ya da *gap*¹⁶ diye adlandırılan toplantılar da Türk toplumuna entegre olmalarına katkı sağlamaktadır. Aynı yaş grubundan erkeklerin bu sosyal toplantıları İstanbul’da, yalnızca geldikleri bölgenin dil ve kültürünün korunmasına ve toplulukla ilgili ve siyasi konuların tartışılmasına hizmet etmemektedir. Geleneksel Orta Asya kurumu olan *gestek* burada, katılımcılarının kendi mesleki ve toplumsal konumlarını, topluluk üyelerinin ve ailelerinin gereksinimleri ve refahı için kullanmaya çalıştıkları resmi olmayan bir toplumsal ağ olarak işlev görmektedir.

Türk ve Özbek kültürleri arasındaki ortak yönlere yapılan vurguya karşın, özellikle aile ve topluluk yaşamında Türk toplumu ile net sınırlar söz konusudur. Örneğin, Özbek toplumunda korunan ebeveynlere, yaşlılara ve eşe duyulan büyük saygı bir fark olarak özellikle belirtilmektedir.¹⁷ Modern İstanbul yaşamında dahi Özbek ebeveynler, çocuklarının kendilerine “siz” diye hitap etmelerine, kendileri odaya girdiklerinde ayağa kalkmalarına ve yanlarında sigara içmemelerine büyük önem vermektedirler. Evli eşlerin de, birbirlerine saygı ifadesi olarak “siz” diye hitap ettikleri sıkça görülmektedir.¹⁸ Türk toplumu, Özbek toplumuyla karşılaştırıldığında daha modern, batılılaşmış ve daha az içten bulunmaktadır. Ancak bu noktada, göçmenlerin İstanbul’un kozmopolit ortamında yaşadıklarını ve bu karşılaştırmayı, on yıllar önce terk ettikleri bir Özbek toplumuyla yaptıklarını da göz önünde tutmak gerekir.

Özbek grubun kamusal alanda temsilinde, “Türkistanlı” öz tanımlaması hâkimdir. Topluluğun dernek adı, yayınları ve internet sayfası bu durumu ifade etmektedir.

İstanbul Özbekler başından beri derneklerde örgütlenmişlerdir. Ancak, açıkça Özbek kimliğini vurgulayan bir dernek bugüne dek kurulmamıştır.¹⁹ Böylece Türkistan’dan gelen göçmen toplulukları, Türkistanlı üst etnik kimliğini korumakta ve vurgulamaktadır (Kocaoğlu 2000: 124). Günümüzde İstanbul’da etkin olan Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Derneği 1984 yılında, ANAP’lı politikacı ve cerrah Prof. Ahat Andican²⁰ çevresinde toplanan ikinci nesle mensup ve yükümlülük üstlenmeyi göze alan topluluk üyeleri tarafından kurulmuştur. Ahat Andican, derneğin açılışı dolayısıyla yaptığı konuşmada, dernek ve topluluk etkinlikleri çerçevesinde yeni görevler dile getirmiştir. Bundan böyle amaç yalnızca, kendi varlığını savunmak ve topluluk yaşamını korumak olmamalıydı. SSCB’de radikal değişikliklerin ortaya çıktığı bir dönemde, yurtdışındaki Türkistanlılar “Komünistler, şunu yaptı, bunu etti” şeklindeki suçlamalara son vermeliydi. Tersine, sağlam bilimsel çalışmalarla dünyada seslerini duyurmalı ve vatandaşlarının bağımsızlık elde etmesinin ardından, Orta Asya cumhuriyetleriyle Türkistanlı göçmenlerin yaşadıkları ülkeler arasındaki ilişkilerin hızla kurulması için ellerini taşın altına koymalıydılar (Andican 2003: 698 vd.).

Türk ve dünya kamuoyuna “Türkistanlılar ve Türk Dünyası hakkındaki bilgi” sağlama arzusunu da, derneğin resmi olmayan sesi *Türkistan*²¹ dergisi yerine getirecekti (*Türkistan* 1988:1). Ortalama 60 sayfadan oluşan dergi, 1988-1995 yılları arasında yayımlanmış ve böylece bugüne dek Türkiye’deki Türkistanlı süreli yayınlar arasında en uzun soluklu dergi olmuştur. Timur Kocaoğlu’nun ifadesine göre, bu dergi ve gazeteler ulusal anavatan (*national homeland*) ve ulusal bir kimliğin sembolü olarak Türkistan düşüncesini, 1925 sonrası Sovyet rejimi ve 1949 sonrası Çin rejimi tarafından yasaklandığı dönemde dahi savunmuştur. Türkistan teriminin, 1980’li yılların ortalarında Orta Asya’nın tarihi adı olarak ve Orta Asya Sovyet Cumhuriyetleri’nde süreli yayınların başlığı olarak yeniden ortaya çıkması, Kocaoğlu açısından, Sovyet öncesi, Sovyet dönemi ve Sovyet sonrası dönemler

ile göçmen toplulukları arasındaki bağlantının devamının bir ispatıdır (Kocaoğlu 1998: 21). Geçmişteki süreli göçmen yayınlarından farklı olarak, *Türkistan* dergisinin yazarları geçmişe öykünmekle yetinmemiş; geldikleri bölgede kendini gösteren değişiklikler ve 1991 yılında gerçekleşen bağımsızlık karşısında, Türkistan Konfederasyonu, Türkistan Birliği ya da Birleşik Türkistan adları altında birleşik bir Türkistan için fikirler geliştirmeye çalışmışlardır.²² Dergi, Türkistan ve Türk dünyası konuları çerçevesinde, göze çarpan derecede çok yönlü bir içerik sergilemiştir. Ağırlık noktalarından birini güncel siyasi konular, olaylar, yayınlar ve etkinlikler oluşturmaktaydı.²³ Örgütlenme ve partilerin yanı sıra, kültürel, akademik ve politik yaşamın çağdaş ve tarihsel kişilikleri de tanıtılmaktaydı. Anavatani ziyaret hakkında raporlar (Hayit 1993), topluluğun önde gelen üyeleri, akademisyenler ve politikacılar²⁴ ile görüşmeler ya da Özbek öyküleri, şiirleri, şarkı sözleri ve bir roman dizisi de²⁵ basılmıştır. Orta Asya'dan kimi yazarlar da yazılar kaleme almakta, anavatandaki durum ve gelişmeler hakkında haberler vermekteydiler.²⁶

Dernek ve derginin yanı sıra, 9 Ağustos 1990 tarihinde topluluğun önde gelenleri, topluluğun siyasi ve akademik taahhütlerini destekleyen Türkistan Araştırmaları Vakfı'nı kurmuşlardır (Andican 2003: 701). Ayrıca, grubun bir sesi olması, tanınmış Orta Asyalı kişilerin Türkiye'ye davet edilmelerini sağlamak ve Türk basınının dikkatini çekmek amaçlarıyla, toplumsal ve siyasi anlamda etkili çevrelerde yoğun bir lobi çalışması başlatılmıştır (Bezaniş 1994: 161). Topluluk bir süre, ANAP'ın önde gelen siyasetçilerinden biri ve Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları ile ilişkilerden Sorumlu Devlet Bakanı olan Ahat Andican sayesinde Türk siyasetinde etkili bir sese sahip olmuştur.²⁷

Derginin yayınının 1995 yılında durdurulmasının ardından topluluk on yıl boyunca kamusal bir sestən mahrum kalmıştır.²⁸ 2005 yılı Mayıs ayında vakıf ve dernek Türkçe bir internet sayfası kurarak kamusal alana yeniden adım atmıştır.²⁹ "Türkiye'deki Türkistanlı topluluğun (*community*) en önemli eksiklerinden birini giderdiğiniz için sizi gönülden tebrik ederiz."³⁰ gibi kutlamalar, internet sayfasının kuruluşu ile, uzun süredir dört gözle beklenen ve göçmen topluluğunun bilgi ve bağlantı kurma gereksinimlerini yerine getiren

bir forum ortamının olşturulduğunu ifade etmektedir. İnternet sayfasının yapımcıları, *Türkistan*’ın geleneklerine ve içeriğine açıkça görülebilir şekilde bağlıdır. Türkistanı ve Türk dünyası burada da konuların merkezindedir ve *Türkistan* yazarlarının bir kısmı burada da yazmaktadır. Derneğin etkinlikleri ve Özbek topluluğuna dair haberler, dergiye göre çok daha büyük bir yer kaplamaktadır. Kutlamalara, toplantılara, derneğin etkinliklerine ait özetler ve fotoğraflar ile topluluk bünyesindeki nişan, düğün, mezuniyet ve ölüm haberleri verilmektedir. İnternet sayfası, topluluk için yaşamsal bir bilgi ve tartışma forumu haline gelebilmiştir. Özellikle genç neslin yükümlölük üstlenmesi³¹ sayesinde sayfa, topluluk içerisindeki güçlü bağlantıların korunmasına katkı sağlamaktadır. Söz konusu genç nesil açısından internet ortamında var olmak, bağımsızca etkin olmak ve topluluk için yükümlölük üstlenerek yaşlı nesillerin takdirini kazanmak için iyi bir fırsattır. Bu ayrıca, gitgide kendini belli eden nesil değişim sürecinin önemli bir adımıdır.

YENİ YAKINLIK: ÖZBEK KİMLİĞİ

Geçmişte ve günümüzde, çok sayıda etken Özbekistan ile daha yakın bir bağlantı kurulmasına katkı sağlamıştır. 1997 yılında başlanılan Özbek yazısının değiştirilmesi ve Kiril alfabesi kullanımından Latin alfabesi kullanımına geçilmesi, göçmenlerin Özbek basınıni takip edebilmelerini ve diğer yayınları okuyarak Özbekistan hakkında birinci elden bilgi edinmelerini olanaklı kılmıştır.³²

Özbekistan Cumhuriyeti’nin kuruluşu ile, Özbekler tarihte ilk kez bağımsız bir ulus-devlete sahip olmuşlardır. Türkiye’de yaşayan Özbek topluluğu içerisinde, bağımsızlık uzun süredir dört gözle beklenmekteydi ve coşkuyla ve heyecanla karşılanmıştır.³³ Bağımsızlığın gerçekleşmesiyle bir Türkistan Birliği düşüncesi de geri plana itilmiştir.

Bağımsız Özbek Cumhuriyeti’nin kurulmasının ardından anavatan ile yeni bağlantılar kurulabilmesi, gitgide artan bir Özbek bilincinin şekillenmesinde önemli bir katalizör olmuştur. Bu noktada, kişisel bağlantılar çok önemli bir rol oynamaktadır. Çok sayıda Özbek, geçen süre içinde eski vatanlarını ve ailelerinin eski evlerini aramış, oradaki akrabalarını bulup ve ziyaret etmiş ve onları kendilerini ziyaret etmeleri için Türkiye’ye davet et-

mişlerdi. Dernek de Özbekistan'dan sanatçılar davet etmektedir ve bu kişiler kutlama toplantılarında sahne almakta, göçmen aileler tarafından da misafir edilmektedirler.

Dernek ayrıca, kendisini Özbek devletinin muhatabı olarak görmektedir. Dernek yöneticileri ve topluluk üyeleri, Türkiye ile Özbekistan arasındaki gergin ilişkiyi üzüntü, huzursuzluk ve endişeyle takip etmekte ve Özbekistan'ın Türkiye'deki resmi temsilcilikleriyle iyi ilişkiler kurmak için çaba harcamaktadırlar. Bu kuruluşların temsilcileri düzenli olarak topluluğun etkinliklerine davet edilmektedir. Dernek yöneticileri de, bu kuruluşların Özbek Büyükelçiliği ya da Başkonsolosluğu'nda verdikleri davet ve kutlama etkinliklerine katılmaktadırlar. Böylesi fırsatlar, göçmen topluluğuyla Özbekistan'ın resmi temsilcileri arasındaki ilişkileri derinleştirmek amacıyla kullanılmaktadır. Dernek temsilcilerinin Özbekistan Büyükelçiliği'ndeki bir ziyareti, kültürel işbirliği konularının yanı sıra, dernek üyelerinin Özbekistan Cumhuriyeti'ne vizesiz seyahat edebilmeleri yönündeki topluluk taleplerini dile getirmek amacıyla da kullanılmıştır.³⁴

Bununla beraber, ulaşılan çok sayıda yeni temas noktaları on yıllar boyunca farklı toplumsal sistemler ve ilişkiler içinde yaşanmış olduğunu da açıkça göstermektedir. Böylece, göç ortamında korunmuş olan Özbek-Türkistanlı kültürü ile geride bırakılmış olan anavatanın günlük yaşamı arasındaki farkların bilincine varılmıştır. Örneğin göçmenler, Özbek dilinin Rus ve Türk dillerinin etkileriyle farklı gelişimler gösterdiğini, eski aile yapıları ve davranış biçimlerinin çok değiştiğini ve hatta sevilen geleneksel yemeklerin bile günümüzde Özbekistan'da farklı hazırlandığını fark etmişlerdir. Bu farklılıklar göçmenler tarafından tamamen çelişkili biçimde değerlendirilmektedir. Bir yandan, coşku dolu şekilde "otantik Özbek kültürü"nden, örneğin son derece saygılı davranış biçimlerinden söz etmektedirler. Öte yandan ise, alkolizm, boşanmalar ve Özbekistan'daki geleneksel değerlerden vazgeçme gibi sorunların sorumlusu olarak gördükleri Ruslaşma ve Sovyetleşme süreçlerinden şikâyet etmektedirler. Bu deneyimler, kendi gruplarına olan bakışlarını ve göçmen topluluğu olarak anlayışlarını da değiştirmektedir. Buna, Türkiye'ye karşı güçlü bir bağlılık duyma ve kendi toplulukları içindeki gelişmeleri sorgulama da dahildir.

SONUÇ

Kendilerini (ikinci) vatanları olarak gördükleri Türkiye ile açıkça özdeşleştirmeleri, bugüne dek Özbeklerin geldikleri bölgeye olan ilgilerini kaybetmelerine neden olmamıştır. Türkistanlılık bilinci, ortak bir menşe bölge, paylaşılan kaçış deneyimi, akrabaları kaybetmiş ya da geride bırakmış olmak ile eski vatani bağımsız ve birleşik görme dileğine dayanan ulus üstü bir kimlik olarak eklemlenmektedir. Düşünce olarak Türkistan ve siyasi bilinç olarak da Türkistanlı kimliği varlığını sürdürmektedir. Bölgede bir birlik kurulması olası görülmemektedir. Kaçış ve göçe dair anılar zamanla sararırken, Özbekistan devleti varlığını sürdürmektedir ve bu nedenle Özbek kimliğinin daha çok güçleneceği tahmin edilmektedir. Bu süreç, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından eski ve yeni vatan arasında gelişebilmiş olan ulus ötesi alanlarla desteklenmektedir.

İstanbul'daki Özbek topluluğu, Türkiye'deki halk gruplarının çoklu kimlikler geliştirebileceğine ve bu kimliklerin kiminle iletişim halinde olunduğuna bağlı olarak değişebildiğine dair bir örnek oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- Adam, V. 2002. *Rußlandmuslime in Istanbul am Vorabend des Ersten Weltkrieges. Die Berichterstattung osmanischer Periodika über Rußland und Zentralasien*. Frankfurt: Peter Lang.
- Adatepe, G. 1959. "Settlement Measures Taken in Turkey and Improvements Made in that Field," *Integration* (6/3): 190-197.
- Andican, A. 1993a. "21. Yüzyıla Doğru Türkistan Cumhuriyetleri," / "Türkistan Republics Towards The 21st Century," *Türkistan* (17-18): 5-15 ve 16-24.
- Andican, A. 1993b. "Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinden 'Birleşik Türkistan'a," *Türkistan* (17-18): 51-56.
- Andican, A. 2003. *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, İstanbul: Emre Yayınları.
- Andrews, P. A. 1993. "Muhâdjir," *The New Encyclopaedia of Islam*. Leiden (Vol. 3). New York: Brill, 350-354.
- Balcı, B. 2003. "Fethullah Gülen's Missionary Schools in Central Asia and their Role in the Spreading of Turkism and Islam," *Religion, State & Society* (31/2): 151-177.
- Baldauf, I. 1993. *Schriftform und Schriftwechsel bei den muslimischen Russland- und Sowjettürken (1850-1937): Ein Symptom ideengeschichtlicher und kulturpolitischer Entwicklungen*. Budapeşte: Akad. Kiadó.
- Berg, A. 2000. "Informelle Netzwerke in einer städtischen mahalla in Usbekistan," R. Loimeier (Ed.) *Die islamische Welt als Netzwerk. Möglichkeiten und Grenzen des Netzwerkansatzes im islamischen Kontext* içinde, Würzburg: Ergon Verlag, 415-430.
- Bezanis, L. 1994. "Soviet Muslim Emigrés in the Republic of Turkey," *Central Asian Survey* (13/1): 59-180.
- Bıçkacı, A. S. 1996. *Özbek Milli Kimliğin Muhafazası*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- Cosnahan, G. 1991. "The Uzbek Population in Istanbul," *Türkistan* (14): 59-63.
- Denker, D. 1983. "The Last Migration of the Kirghiz of Afghanistan?," *Central Asian Survey* (2/3): 89-98.
- Donuk, A. 1988. "Anavatan Türkistan'dan Anavatan Türkiye'ye," *Türkistan* (1): 18-19.
- Franz, E. 1988. "Turkstämmige Afghanistanflüchtlinge in der Türkei," E. Grötzbach (Ed.) *Neue Beiträge zur Afghanistanforschung* içinde. Eichstätt: Franz-Sales-Verlag, 67-69.
- Franz, E. 1994. *Population Policy in Turkey. Family Planning and Migration between 1960 and 1992*, Hamburg: Deutsches Orient-Institut.
- Hayit, B. 1993. "Vatanımı Ziyaret Ettim," *Türkistan* (17-18): 25-38.
- Hayitov, S. A., Sobirov, N. S., Legai, A. S. 1992. *Xorijdagi O'zbeklar*, Taşkent: Fan Nashriyoti.
- İlslan, S. 1989. "Süleyman Demirel ile Sohbet," *Türkistan* (8): 4-5.
- Kocaoğlu, T. 1998. "A National Identity Abroad: The Turkistani Emigré Press (1927-1997)," *Central Asia Monitor* (1): 21-24.
- Kocaoğlu, T. 1999. "Türkistanlı Göçmenlerin Siyasî Faaliyetleri Tarihine Kısa Bir Bakış," R. Ekşi ve E. Cihangir (Ed.) *Dr. Baymirza Hayit Armağanı*, içinde, İstanbul: Turan Kültür Vakfı, 159-169.
- Kocaoğlu, T. 2000. "Turkistan Abroad: The Political Migration – From the Soviet & Chinese Central Asia (1918-1997)," H. Komatsu, C. Obiya ve J. Schoeberlein (Ed.) *Migration in Central Asia: Its History and Current Problems* içinde, Osaka: The Japan Center for Area Studies, 113-126.
- Öktem, N. 1959. "Die Einwanderung der turkistanischen und idil-uralischen Türken in die Türkei," *Integration* (6/3): 208-214.

- Salih, M. 1990. "Geleceği Düşünmek," *Türkistan* (10): 4-5.
- Salih, M. 1991. "Milli Gurur," *Türkistan* (14): 41-46.
- Salih, M. 1993. "Türkistan Modelinden Çin Modeline," *Türkistan* (17-18): 39-42.
- Snesarev, G. P. 1963. "Tradicija muzskih sojuzov v ee podnejsem variante u narodov Srednej Azii," Akademija Nauk (Ed.) *Materialy Chorezmskoj ekspedicii. Polavje issledovanija Chorezmskoj ekspedicii v 1958-1961* içinde. Moskova, 155-205.
- Svanberg, I. 1989. "Turkestani Refugees," P. A. Andrews (Ed.) *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* içinde, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 591-601.
- von zur Mühlen, P. 1971. *Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg*, Düsseldorf: Droste Verlag.
- Yazarı belli değil, 1992. "Gap," *U'zbek Sovyet Enzyklopediyasi* içinde, Taşkent, U'zbek Sovyet Enzyklopediyası Bosh Redakziyasi (3): 207-208.

İNTERNET KAYNAKLARI

www.turkistan.org

GÖRÜŞÜLEN KİŞİLER

Emvel	(05.09. 2001)
Hakan	(16.09. 2000)
Halide	(30.08. 2001)
Muazzam	(07.09. 2001)
Munise	(26.09. 2000)
Selahettin	(19.09. 2000)
Sobir	(17. 09. 2000)
Turan	(22.09. 2000)

NOTLAR

- 1 Bezanis'in bu ifadesi, Batı Türkistan'dan gelen göçmenlere işaret etmektedir ki, bu nedenle söz konusu grubun ağırlıklı olarak Özbeklerden oluştuğu düşünülebilir.
- 2 Siyasi ve yayımsal anlamda etkin Türkistanlıların etkileri hakkında çok sayıda yayın (Adam 2002; Andican 2003; Bezanis 1994; Kocaoğlu 1998, 1999, 2000) mevcutken, özellikle Türkiye'deki Özbeklere odaklanmış yalnızca tek bir, üstelik yayınlanmamış çalışma bulunmaktadır (Bıçakçı 1996).
- 3 Bezanis burada, Türkistan Türkleri Gençler Birliği Başkanı Dr. Mecit Bey'in Atatürk'ü kişisel olarak tanıdığını ve kendisine sözü geçen göç planlarını aktardığını ifade eden çok eski kaynaklara dayanmaktadır (Bezanis 1994: 91, Dipnot 24).
- 4 Cumhuriyetin 1923 yılında kurulmasıyla birlikte, Türkiye Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya ile nüfus değişimi hakkında anlaşmalar imzalamış ve o tarihten bu yana Balkanlar'dan gelen yüz binlerce Türk göçmeni kabul etmiştir.
- 5 Yönetimsel açıdan, göçmenler iki ayrı grupta değerlendirilmektedir: "Serbest göçmen" olarak ifade edilenler, kendi girişimleriyle Türkiye'ye gelen bağımsız göçmenlerdir. "İskanlı göçmenler" ise,

- resmi kuruluşların desteğiyle resmen yerleşen göçmenlerdir (Svanberg 1989: 591). 1950-1958 yılları arasında, 226 aile Niğde'ye, 72 aile Konya'ya, 104 aile Kayseri'ye, 160 aile Manisa'ya ve 2 aile de Sakarya'ya resmen yerleştirilmiştir (Adatepe 1959: 193 vd.; Öktem 1959: 212).
- 6 17.03.1982 tarihli ve 2641 Sayılı Yasa.
- 7 Söz konusu sayı hakkındaki bilgilerde ufak sapmalar mevcuttur: 4.352 (Svanberg 1989: 599) ve 4.351 (Denker 1983: 89).
- 8 1980 yılında İstanbul'da yaklaşık 280, Adana'da ise 50 aile yaşamaktaydı. Hatay'a 172 Özbek aile, Urfa çevresine 180 Özbek ve Gaziantep'e 60 Özbek aile yerleştirilmiştir (Franz 1988: 67; Andrews 1993: 353).
- 9 Burada yaşayan yaklaşık 80 hane arasında, Özbeklerin yanı sıra, Türkmen ve Kazak aileler de vardır (Franz 1988: 68).
- 10 1992-1998 yılları arasında 1.638 Özbek öğrenci Türk üniversitelerinde öğrenim görmüştür (Balci 2003).
- 11 Özellikle tekstil ürünleri üretiminde ve sıklıkla aile işletmeleri şeklinde. Ancak, Özbekler İstanbul'da eczane, inşaat firması ve atölye de işletmektedirler.
- 12 Bu derneğin adı ayrıca Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği olarak geçiyor.
- 13 "Ben önce Türküm, sonra Özbekim," Muazzam ve Turan; "Ben bir Türkistan Türküyüm," Sobir.
- 14 "Ben kendimi Özbek Türkü olarak hissediyorum," Selahattin.
- 15 "Türkiye benim ikinci vatanım," Muazzam ve Munise; "Atalarımızın vatanı Türkistan. Bizim anavatanımız burası. [...] Türkiye bizim ikinci ülkemiz, vatanımız," Sobir; "Biz Türkiye'yi ülkemiz olarak görüyoruz. [...] Atalarımızın vatanı Türkistan'dır. Bizim anavatanımız Türkiye'dir," Hakan.
- 16 İstanbul'daki Türkistanlılar Fergana Vadisi kökenli olan Özbekçe *gap* tabiri yerine, çoğunlukla Tacikçe *geştek* tabirini kullanmaktadırlar (Snesarev 1963: 171). Köken olarak, *gap/geştek*, yalnızca kış mevsiminde yapılan ve köyün erkeklerinin katıldığı bir toplantıyı ifade etmektedir. Bu toplantıda erkekler hep beraber yemek yerler, dini soruları ve köyün sorunlarını tartışırlar, şarkı söylerler, müzik yaparlar, dans ederler ve oyunlar oynarlar. Kimi bölgelerde tüm erkekler bir araya gelirken, diğer bazı bölgelerde ise aynı yaş grubuna dahil erkekler toplanırlar. *Gap*, günümüzde Özbekistan'da kadınlar tarafından da yapılmaktadır ve burada hem kadınlar, hem de erkekler arasında sabit kurallar çerçevesinde çalışan "dönemsel para biriktirme grupları"na dönüşmüştür. Böylece toplantılar, katılımcılar için sırayla para toplamak amaçlı kullanılmaktadır. Toplanan para her seferinde, toplantıyı düzenleyen kişiye kalır (Yazarı belli değil, 1992; Berg 2000). İstanbul'da yaşayan Türkistanlı erkekler, yaz ayları temmuz, ağustos ve eylül hariç olmak üzere her ay, ilk cumartesi akşamı *geştek* için toplanırlar. Söz konusu toplantılara Kazaklar, Kırgızlar, Türkler ve Orta Asya'dan gelen konuklar da katılırlar.
- 17 "Bizde saygı daha büyüktür." Halide.
- 18 "Biz birbirimize "sen" demeyiz, "siz" deriz." Muazzam.
- 19 Dernekler için bkz. Bezanis (1994) ve Kocaoğlu (1998, 1999, 2000). Doğu Türkistan'dan gelen göçmenler, geldikleri bölgeyi vurgulayan kendi derneklerinde örgütlenmektedirler. Örneğin: Doğu Türkistan Göçmenler Derneği ya da Doğu Türkistan Vakfı. Yalnızca Kazaklar, kendi etnik kökenlerini vurgulayan, Kazak Türkleri Vakfı adlı bir vakıf kurmuşlardır.
- 20 Derneğin kurucuları, geçmişte, 1954-1976/77 yılları arasında İstanbul'da varlık göstermiş olan Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği'ne üyeydiler. Söz konusu dernek, göçmenler Afganistan'dan

Türkiye'ye geldiklerinde kurulmuş ve onlara önemli bir başlangıç noktası olarak hizmet vermiştir (Bezanis 1994: 160).

- 21 Derginin tam adı: *Türkistan: Üç aylık ilmi siyasi-ekonomik kültürel dergi*. Dergi, üç ayda bir yayımlanma iddiasını yalnızca sınırlı şekilde yerine getirebilmiştir. Yazarları arasında, Afganistan, SSCB ve Çin'den gelen Türkistanlı göçmenlerin yanı sıra, Türk akademisyenler de vardı. *Türkistan* Türk bir okuyucu kitlesini, özellikle de Türkiye'de yaşayan Türkistanlı topluluğu hedeflemiştir. Sınırlı sayıda nüsha Özbekistan'a da gönderilmiştir. Derginin Pakistan, Suudi Arabistan, Almanya ve ABD'de aboneleri vardı.
- 22 Bkz. Ahat Andican'ın "Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinden "Birleşik Türkistan'a" ve "21. yüzyıla doğru Türkistan Cumhuriyetleri" başlıklı *Turkistan* dergisinde yayınlanan makaleleri. (Andican 1993a, 1993b).
- 23 Örneğin, Azerbaycan ve Afganistan'da ya da Türkistan Kurultayı'ndaki olaylar. 1991 yılında *Türkistan*'ın 13. sayısının tümü 1. Uluslararası Türkistan Kurultayı'na ayrılmıştı, 3.-5.12.91.
- 24 Örneğin dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı (1991-1993) ve Cumhurbaşkanı (1993-2000) Süleyman Demirel ile Türkler hakkında söyleşi (İlslan 1989).
- 25 Timur Kocaoglu, Özbek yazar Memedali Mahmudov'un *Ölmez Kayalar* adlı romanını, göçmen topluluğun anlayabilmesi için Latin alfabesine aktarmıştır. Zira 1939/40-1997 yılları arasında Özbekistan'da Kiril alfabesi kullanılmaktaydı.
- 26 Örneğin, Muhammed Salih'in "Milli Gurur" (1991) ve "Türkistan Modelinden Çin Modeline" (1993) başlıklı makaleleri.
- 27 Ahat Andican, Mesut Yılmaz hükümetinde (1997-1998) Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları ile ilişkilerden Sorumlu Devlet Bakanı olarak görev yapmıştır. Andican ayrıca, bir süre boyunca hükümet sözcüsü ve parti başkanı vekiliydi.
- 28 Durgunluğun nedenleri arasında, Özbekistan'daki gelişmeler ile Türkiye'nin Orta Asya'daki rolünün yarattığı hayal kırıklığı, Türkiye ve Özbekistan arasındaki gergin ilişkiler ve elbette Ahat Andican'ın topluluk başkanlığından geri çekilmesi sayılabilir.
- 29 Söz konusu internet sayfasının adresi: www.turkistan.org.tr/turkistan.
- 30 S. Aynural, www.turkistan.org, erişim tarihi: 08.08.2005.
- 31 İnternet sayfası *Adana Genç Türkistanlılar Bülteni*'ni de yayınlamaktadır.
- 32 Özbek göçmenlerin çoğunluğu Özbekçenin yazımında on yıllarca kullanılan Kiril alfabesini bilmekte ve bu nedenle Özbekistan'daki kaynaklara ulaşamamaktadır. 1923 yılına dek Türkistan'da yazı, Arap alfabesiyle yazılan Çağatayca'ydı. Daha sonra dilde yapılan bir yeniden düzenleme ile yazı dili, Özbekçe konuşma diline uyumlandırılmış ve yazı dili de Özbekçe olmuştur. 1929 yılında Latin harflerinden oluşan bir alfabe ve 1939/40 yıllarında ise uyumlandırılmış bir Kiril alfabesi Özbek diline dahil edilmiştir. Özbekistan'daki yazı ve konuşma dili reformları için bkz. Baldauf 1993.
- 33 Görüştüğüm kişilerden birkaçı bu bağlamda şu ifadeleri kullanmıştır: "Özbekistan'ın bağımsızlığı bizler için bir rüyaydı," Hakan; "Hep beklediğimiz bir şeydi. Yıllarca bunun için mücadele verdik ve şimdi çok mutluyuz," Emvel; "Tüm hayatımızı buna adamıştık, bağımsızlığa." Sobir.
- 34 Bu konu, dernek yöneticilerinin 29.05.2005 tarihinde Ankara'daki Özbekistan Büyükelçiliği'ne yaptıkları ziyaret sırasında dile getirilmiştir. (www.turkestan.org.tr, erişim tarihi: 26.02.2007).

İSTANBUL'DAKİ AFRİKALI GÖÇMEN VE SİĞINMACILARIN YAŞAM KOŞULLARI

Bu yazının amacı, İstanbul'da yaşayan Afrikalı göçmen ve sığınmacıların göç nedenleri ve yaşam koşullarıyla ilgili yaptığımız bir anket çalışmasının bulgularını özetlemek olacak.' Bulgulara geçmeden önce, yazıya bir anekdotla başlamak istiyoruz.

2005 yılının başında araştırmaya başladığımızda, Türkiye'ye üç ay önce deniz yoluyla kaçak giriş yapmış olan Somalili genç bir erkekle tanıştık. Adına Ali diyeceğimiz bu kişi, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne (BMMYK) iltica başvurusunda bulunmuştu. Ancak bir süre sonra başvurunun reddedildiği haberini aldı. İlgili yönetmeliklerden doğan hakkını kullanarak bu karara itiraz etti. Aradan aylar geçiyordu. Ali, Galata'da köhne bir apartman dairesinde, Somalili birkaç arkadaşıyla birlikte kalıyordu. Ara sıra çevredeki esnaf için yaptığı ufak tefek işler karşılığında aldığı para dışında hiçbir geliri yoktu. Ali'nin amacı, Türkiye'de kalmak değil batılı bir ülkeye gitmekti. İltica süreciyle ilgili sabrı zorlanan Ali, iki kez Edirne üzerinden Yunanistan'a kaçmaya çalıştı. İki seferinde de başarısız olan ve yakalanan Ali, birkaç gün gözaltında kaldıktan sonra İstanbul'a döndü. Bir süre sonra Ali bizi aradı. Somalili bir kızla evlenecekti, bizi düğününe davet ediyordu. Afrikalı bir göçmen tarafından işletilen bir kafede, Somalili arkadaşlarının katıldığı bir kutlamayla evlendi. Bir süre sonra iyi haber geldi; BMMYK ikinci incelemede Ali'ye mülteci statüsü vermeye karar vermişti. Diğer mülteciler gibi BMMYK'dan aylık bir yardım almaya başlayan Ali'nin, sığınmacılarla ilgili yönetmelikte 2006 yılında yapılan değişiklik uyarınca, başka bir ilde ikamet etmesi gerekiyordu (*Resmî Gazete* 2006). Ali ve eşi, Konya'da ikamet kaydı yaptırıp, orada yaşamaya başladılar. 2007 yazında, Kanada Ali ve eşini yerleştirmeyi kabul etti. Böylece, Ali'nin üç yıllık Türkiye deneyimi "mutlu son"la bitti. Ali ve eşi 2007 yılında Kanada'ya yerleştiler.

Ancak Türkiye'ye gelen Afrikalıların hikâyeleri, zorlanarak da olsa amacına ulaşan Ali'ninki gibi sonuçlanmayabiliyor. Sayıları tam olarak bilinmese de, İstanbul'da beş-altı bin Afrikalı kaçak göçmen ve sığınmacı yaşadığı tahmin ediliyor. Her birini Türkiye'ye getiren nedenler ve amaçları farklı olsa da, Afrikalı mülteciler ve göçmenlerin deneyimleri, Ali'nin deneyimiyle bazı ortak unsurlar içeriyor. Bu yazıda, bu ortak noktalardan ve zorluklardan söz etmek istiyoruz. Aşağıda ayrıntısına gireceğimiz bu ortak deneyimleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Yasadışı göç akımları ile sığınmacı ve mülteci akımları, hukuki olarak birbirinden farklı olmakla birlikte, aslında pratikte birbirinin içine geçmiş durumdadır.
2. Genelde uluslararası göç yazınında “transit göç” olarak nitelendirilen olgu, bir göçmenin deneyimi açısından zamana yayılmış bir süreçtir. Dolayısıyla bireyin; “transit” halinde olduğu, yani “geçici” olduğu ülkede çok da geçici olmayan faaliyetlerle uğraşması gerekir.
3. Konumlarının “geçici” ve çoğu zaman “yasadışı” olması nedeniyle, sığınmacıların ve kaçak göçmenlerin İstanbul'daki yaşamları zorluklarla doludur. Sosyal yardım olanakları kısıtlıdır; gelir getirci faaliyetler de çok sınırlıdır; yaşadıkları konutlar sağlıksızdır.
4. Avrupa Birliği'ne (AB) üyelik müzakereleri çerçevesinde Türkiye'nin göç ve mülteci politikaları yeniden oluşturulurken, sığınmacı ve yasadışı ekonomik göçmenlerin insan haklarını gözetilen uygulamalar geliştirilmelidir. Ancak bu konuda AB, Türkiye'nin omuzlarına binecek yükü paylaşmalıdır.

Yaptığımız araştırmanın bulgularını, bu dört gözlem etrafında özetlemeye çalışacağız. Araştırma, 2005 yılında 133 Afrikalı kaçak göçmen ve sığınmacıyla yaptığımız anket ve 20 kadar sığınmacı ve kaçak göçmenle yaptığımız derinlemesine görüşmelere dayanıyor. Ayrıca, Ankara'daki BMMYK temsilciliğinin yetkilileri, İstanbul Emniyet Müdürlüğü Yabancılar, Hudut ve İltica Şube Müdürlüğü (“Yabancılar Şubesi”) yetkilileri ve İstanbul'da göçmenlere yardım sağlayan bazı sivil toplum kuruluşlarının görevlileriyle de görüştük.

1- GÖÇ SÜRECİ VE GÖÇÜN NEDENLERİ

1970'lerden beri, uluslararası göçün niteliği ve yönleri giderek farklılaşıyor. Örneğin Türkiye, önceden sadece işçi göçü veren bir ülkeyken, son 20 yılda aynı zamanda göç alan bir ülkeye dönüştü. Günümüzde Türkiye, hem yasadışı transit göçe, hem kaçak işçi göçüne, hem de sığınmacıların akınına sahne oluyor (İçduygu 2003). Bu değişimlerde, bulunduğu bölgede yer alan ülkelerdeki siyasi, ekonomik ve askeri gelişmeler kadar, AB'nin 1990'larda sertleşen göç ve iltica politikaları da etkin oldu. AB genişleme sürecinde üyelik sürecindeki veya yeni üye olmuş ülkeler AB'nin göç ve iltica politikalarının birer parçası haline geldiler. Üyelik sürecindeki ülkelerin Mültecilerin Statüsüne İlişkin Cenevre Sözleşmesi (1951) ve 1967 tarihli protokolü tümüyle kabulleri, ülkeler arasında "yeniden kabul" (*readmission*) anlaşmaları yapılması, kaçak göçe karşı mücadele tedbirleri hep bu bağlamda değerlendirilebilir. Türkiye de 2001'den itibaren AB müktesebatına uyum çerçevesinde bu gelişmeler içindedir (Kirişçi 2002).

Türkiye 1980'lerden beri İran, Irak, Afganistan, çeşitli Afrika ülkeleri ve eski Sovyet cumhuriyetlerinden transit göç, kaçak göç ve sığınmacı akınlarına uğradı. Mültecilerin statüsüne ilişkin 1951 Cenevre Sözleşmesine ve 1967 tarihli protokole taraf olan Türkiye, bu belgelere coğrafi bir çekince koyarak, Avrupa dışındaki ülkelere mülteci kabul etmeyeceğini ilan etmişti. 1991'de Körfez Savaşı sırasında on binlerce Iraklı Kürtün sınırı geçerek Türkiye'ye sığınmasının ardından yapılan bir düzenlemeyle, 1994 yılından bu yana, Avrupa dışı ülkelere gelerek Türkiye'de iltica talebinde bulunanlara geçici sığınma veriliyor (*Resmi Gazete* 1994; Kirişçi 1996). Türkiye'de sığınmacılarla ilgili yapılan bu değişikliğin ardından, hem AB ülkelerinin mülteci ve göç rejimini sıkılaştırarak bir "Avrupa Kale-si" oluşturmaları nedeniyle, hem de Afrika ülkelerinde ekonomik çöküntü ve iç savaşlar sebebiyle nüfus hareketlerinin yoğunlaşması yüzünden, 1990'ların ortalarından itibaren Afrika ülkelerinden Türkiye'ye gelen kaçak göçmen ve sığınmacıların sayıları arttı. Ancak, Türkiye'deki Afrikalı göçmenlere odaklanan kayda değer akademik bir çalışma yok.²

Türkiye'ye yönelen Afrikalı göçü, Afrika'daki mevcut nüfus hareketlerinin bir uzantısı olarak görülebilir. Bir yandan, çeşitli siyasi ve ekonomik

nedenlerle yoksulluğun artması yüzünden yasadışı ekonomik göç artarken, bir yandan da bazı yöreler iç savaşlar yüzünden sürekli mülteci akınlarına sahne oluyor (Adepoju 2005; IOM 2005). 2006 sonunda, dünyada toplam 9,9 milyon mülteci bulunuyordu. Bunların yaklaşık 2,5 milyonu Afrika ülkelerinden kaynaklanıyordu. Afrika'da en çok mülteci veren ülke, yıllardır işlevsel bir hükümetin bulunmadığı Somali. Önemli istisnalar olmakla birlikte, yasadışı ekonomik göçün genel olarak Batı Afrika ülkelerinden kaynaklandığını, mülteci akımlarının ise genel olarak Doğu ve Orta Afrika ülkelerinden kaynaklandığını söylemek yanlış olmaz (UNHCR 2007).

Türkiye'ye sığınma başvurusunda bulunanların çoğunluğunu İranlılar ve Iraklılar oluşturuyor. Sığınma başvurusunda bulunan Afrikalıların çoğunun ise Somalili olduğunu görüyoruz (bkz. Tablo 1). Sığınma talebinde bulunup da mülteci statüsü alan Afrikalıların sayısı ise oldukça düşük (bkz. Tablo 2). Türkiye'ye kaçak olarak gelen ve sığınma başvurusunda bulunmayan Afrikalıların çoğunun ise Batı ve Orta Afrika ülkelerinden olduğu söylenebilir.

Tablo 1. Türkiye'de Bireysel Sığınma Başvuruları ve Mülteci Statüsü Verilme Durumları (2005) Kaynak: BMMYK

Ülke	Yıl Başında Mevcut Başvurular	Yıl İçindeki Başvuru	Yıl İçinde Kabul Edilen Başvurular	Yıl İçinde Reddedilen Başvurular	Kapanan Başvuru Dosyaları	Yıl Sonunda Devam Eden Başvurular
Kongo	-	1	-	-	-	1
Burundi	3	5	3	-	1	4
Kongo D.C.	14	12	2	1	7	16
Eritre	17	18	6	1	12	16
Etiyopya	23	32	2	3	19	31
Fildişi Kıyısı	-	1	-	-	-	1
Liberya	5	2	5	-	2	5
Moritanya	-	14	-	-	1	13
Nijerya	7	8	-	2	8	5
Sierra Leone	-	-	-	-	-	-
Somali	214	473	82	16	152	437
Sudan	39	76	6	4	35	70
Ruanda	-	1	-	-	1	-
Afrika Ülkeleri						
Toplamı	322	643	106	27	238	599
Genel Toplam	3929	3914	1368	377	2874	4969

Genel toplam; İran, Irak ve diğer ülkeleri içeriyor.

Kaynak: BMMYK'nın yazarlara verdiği verilerden derlenmiştir.

Tablo 2. Türkiye’de Yasal Statü ve Tanınma Türüne Göre Mülteci Nüfusu (2005 sonu)

Kaynak: BMMYK

Ülke	Yasal Statü	Tanınma Türü		
	BMMYK Mandası	Toplam	Bireysel Tanınma	Toplam
Burundi	3	3	3	3
Kongo D.C.	2	2	2	2
Eritre	4	4	4	4
Etiyopya	3	3	3	3
Moritanya	7	7	7	7
Ruanda	1	1	1	1
Sierra Leone	1	1	1	1
Somali	66	66	66	66
Sudan	7	7	7	7
Tunus	1	1	1	1
Toplam	95			
Genel Toplam*	2342	2399	2342	2399

Genel toplam; İran, Irak ve diğer ülkeleri içeriyor.

BMMYK’nın yazarlara verdiği verilerden derlenmiştir.

Şimdi, yaptığımız anketin bulgularına geçelim. Ankete cevap verenler, 11 farklı ülkedendi. 53 kişiyle Somalililer ve 21 kişiyle Nijeryalılar en büyük iki gruptu. Diğerleri, Gana, Kongo Demokratik Cumhuriyeti (K.D.C.), Moritanya, Eritre, Etiyopya, Kenya, Burundi, Sudan ve Cibuti’den gelmişlerdi.³ Anketi cevaplayanlar arasında en çok kadının yer aldığı grup Somalililerdi (bkz. Tablo 3).

Tablo 3. Ankete Cevap Veren Afrikalıların Ülkelerine Göre Cinsiyet Olarak Dağılımı

	Somali	Nijerya	Gana	Kongo D.C.	Moritanya	Eritre	Etiyopya	Kenya	Burundi	Diğer	Toplam
Erkek	24	16	6	5	6	2	3	3	6	7	78
Kadın	30	5	-	5	1	5	6	2	-	1	55
Toplam	54	21	6	10	7	7	9	5	6	8	133

Nijeryalılar, Ganalılar ve Kenyalıların çoğunluğu ülkelerini terk etme nedeni olarak ekonomik güçlükleri gösterirken, Somalililer kendilerine ve ailelerine yönelik saldırılar, can güvenliği sorunu ve genel şiddet durumunu gerekçe gösterdiler (bkz. Tablo 4).

Kongolulara (K.D.C.), Eritrelilere, Etiyopyalılara ve Moritanyalılara baktığımızda, hem ekonomik güçlüklerden hem de şiddetten söz ettiklerini görüyoruz. Bu da, mülteci akınlarıyla kaçak ekonomik göçün aslında iç içe olduğu yönündeki savımızı destekler nitelikte. Aslında bu, şaşılacak bir durum değil. Çünkü bir ülkedeki genelleşmiş şiddet olaylarıyla ekonomik çöküntü birbirinden bağımsız olgular değildir; iç savaşlar ve çatışmalar ekonomik çöküntüye neden olurken, yoksulluk da, farklı gruplar arasında kıt kaynakları elde etmek için çatışmalara yol açabilir.

Ancak 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne ve 1967 protokolüne baktığımızda, hangi koşullarda bir kişiye mülteci statüsü verilebileceği, çok sınırlı bir şekilde tanımlanmış durumda. Sözleşme ve protokol, mülteciler; ırk, din, milliyet ya da bir sosyal gruba veya siyasi görüşe mensubiyet nedeniyle adli takibata uğrama korkusu nedeniyle ülkesini terk eden ve o ülkeye dönmek istemeyen kişiler olarak tanımlıyor. Dolayısıyla hem ekonomik nedenler hem de şiddet olayları yüzünden ülkelerini terk etmek zorunda kalan pek çok kişi, BM'nin öngördüğü mülteci koruma kriterlerine dahil değildir (Hyndman 2000).

Ankete yanıt verenlerin 63'ü BMMYK'ya sığınma başvurusunda bulunmuş, 64'ü ise bulunmamıştı (bkz. Tablo 5). Somalililerden sadece 9'u başvuruda bulunmamıştı; bunun nedeni de Türkiye'ye yeni gelmiş olmaları idi. Nijeryalılar ve Ganalıların hiçbiri sığınma talebinde bulunmamıştı. Kongolular, Moritanyalılar, Eritreliler, Etiyopyalılar ve Sudanlıların bir kısmının başvurduğunu görüyoruz. Bunun nedenlerini şöyle açıklayabiliriz: Daha önce belirttiğim gibi, bu ülkelerde çatışma, şiddet olayları ve ekonomik çöküntü iç içe girmiş süreçler. Ancak BMMYK, iç savaş veya şiddet eylemlerinin çok yoğunlaştığı yöreler veya dönemler dışında, bu ülkelerden başvuranlara mülteci statüsü vermeyebiliyor.

Tablo 4. “Ülkenizi Neden Terk Ettiniz?” (%)

	Ailemin/benim güvenliğime yönelik tehditler yüzünden	Aileme/bana karşı bir saldırı tehdidi yüzünden	Yaşadığım bölgede şiddet olaylarının artması yüzünden	Aileme/ şahsıma yönelik adli takibat tehdidi yüzünden	Artan ekonomik sorunlar yüzünden	Diğer
Somali	13,3	66,7	10,0	6,7	3,3	-
Nijerya	-	3,6	7,1	7,1	64,3	17,9
Gana	-	-	22,2	-	77,8	-
Kongo D.C.	-	9,1	36,4	18,2	27,3	9,1
Moritanya	57,1	28,6	-	-	14,3	-
Eritre	33,3	33,3	-	33,3	-	-
Etiyopya	28,6	14,3	-	-	57,1	-
Kenya	-	-	25,0	-	75,0	-
Burundi	50,0	50,0	-	-	-	-
Diğer	-	-	-	25,0	75,0	-
Toplam	12,8	26,6	11,0	7,3	36,7	5,5

Tablo 5. “Sığınma Başvurusu Yaptınız mı?”

Ülke	Hayır	Evet	Toplam
Somali	9	43	52
Nijerya	19	-	19
Gana	6	-	6
Kongo D.C.	6	2	8
Moritanya	4	3	7
Eritre	4	3	7
Etiyopya	6	3	9
Kenya	4	1	5
Burundi	-	6	6
Diğer	6	2	8
Toplam	64	63	127

Ankete katılanların Türkiye'ye giriş şekline baktığımızda ise şunu görüyoruz. Yanıt verenlerin yüzde 34'ü yasal yollardan, yani geçerli vizelerle giriş yapmış. Yüzde 66'sı ise kaçak olarak girmiş. Bunlar arasında hemen hemen bütün Nijeryalıların, Kongoluların ve Kenyalıların ülkeye yasal yollardan girdiğini (ki büyük çoğunluğu Atatürk Havalimanı'ndan giriş yapmış), hemen hemen bütün Somalililerin, Moritanyalıların, Eritrelilerin ve Etiyopyalıların ise yasadışı olarak kara veya deniz yoluyla giriş yaptığını görüyoruz (bkz. Tablo 6).

Bu insanlar neden Türkiye'ye geliyor? Özellikle sığınmacıları ele aldığımızda, çarpıcı bir unsur ortaya çıkıyor. İnsan kaçakçıları, Kuzey Afrika kıyılarından gemilerle veya botlarla yola çıkan kişilere onları İtalya veya Yunanistan'a götürme vaadinde bulunuyorlar, ama Türkiye kıyılarında bırakıyorlar. "Neden Türkiye'ye geldiniz" sorusuna cevap verenlerin yüzde 40,8'i "beni Yunanistan'a götüreceklerini vaat ettiler, ama Türkiye'ye bırakıldılar" dedi. Somalililerin neredeyse yüzde 80'i bu cevabı verirken, Moritan-yalılar ve Eritreliler de yüzde 57 ve yüzde 31,3 oranında aynı yanıt verdiler. Batı Afrikalılar arasında ise, Türkiye'de bulunan bir arkadaşlarının olması veya Türkiye'de futbolcu olma umudu, buraya geliş nedenleri arasında ilk sıralarda yer alıyordu (bkz. Tablo 7).

"Türkiye'den sonra nereye gitmek istiyorsunuz" sorusunu ise, ankete katılanların yüzde 46'sı "Avrupa'ya veya Yunanistan'a gitmek istiyorum" şeklinde yanıtladılar. Yüzde 21'i Türkiye'de kalmak istediklerini söylerken, yüzde 11'i de ülkelerine dönmek istediklerini belirttiler (bkz. Tablo 8).

Tablo 6. Türkiye'ye Giriş Biçimi

Ülke	Yasal Giriş	Yasadışı Giriş	Toplam
Somali	1 % 2	52 % 98	53 100
Nijerya	20 % 95	1 % 5	21 100
Gana	4 % 67	2 % 33	6 100
Kongo D.C.	9 % 100	- -	9 100
Moritanya	- -	7 % 100	7 100
Eritre	1 % 14	6 % 86	7 100
Etiyopya	1 % 11	8 % 89	9 100
Kenya	5 % 100	- -	5 100
Burundi	2 % 33	4 % 67	6 100
Diğer	2 % 25	6 % 75	8 100
Toplam	45 % 34	86 % 66	131 1

Tablo 7. “Neden Başka Bir Ülkeye Değil de Türkiye’ye Geldiniz?” (%)

Ülke	Türkiye’de arkadaşlarım vardı	Türkiye’de akrabalarım vardı	Türkiye’ye girmek kolaydı	Türkiye’ye vize almak kolaydı	Türkiye’de BMMYK’ya başvurabileceğimi biliyordum	Türkiye üzerinden Avrupa’ya gitmek kolay	Türkiye’de sahte vize/ pasaport edinmek kolay	Futbol oynamak için geldim	Yunanistan’a gideceğim söylenmişti; ama kandırılarak Türkiye’ye getirildim	Diğer
Somali	3,7	1,9	-	-	-	3,7	-	-	79,6	11,1
Nijerya	53,6	3,6	3,6	7,1	-	10,7	-	3,6	3,6	14,3
Gana	62,5	-	-	12,5	-	25,0	-	-	-	-
Kongo D.C.w	53,8	23,1	-	7,7	-	7,7	-	-	-	7,7
Moritanya	-	-	-	11,1	11,1	-	-	-	77,8	-
Eritre	28,6	14,3	-	-	-	-	-	-	57,1	-
Etiyopya	77,8	-	-	-	-	11,1	11,1	-	-	-
Kenya	50,0	16,7	-	-	-	-	-	-	16,7	16,7
Burundi	50,0	-	-	-	16,7	-	-	16,7	-	16,7
Diğer	28,6	-	-	-	-	14,3	-	-	57,1	-
Toplam	31,3	4,8	0,7	3,4	1,4	6,8	0,7	1,4	40,8	8,8

Tablo 8. "Türkiye'den Hangi Ülkeye Gitmek İstiyorsunuz?"

Ülke	Bilmiyorum	Ayrılmayacağım	Yunanistan	Batı Avrupa	Diğer	BMMYK'ya başvurumun sonucunu bekleyeceğim	Ülkeme geri döneceğim	Toplam
Somali	11	14	6	1	1	2	2	37
Nijerya	-	-	3	9	1	-	4	17
Gana	-	-	2	2	-	-	1	5
Kongo D.C.	2	1	2	3	-	-	1	9
Moritanya	1	3	-	2	-	-	-	6
Eritre	1	2	2	-	-	-	-	5
Etiyopya	-	-	4	1	1	-	1	7
Kenya	-	-	-	2	-	-	1	3
Burundi	1	-	-	2	-	-	-	3
Diğer	-	1	4	-	-	-	1	6
Toplam	16	21	23	22	3	2	11	98

2- GÖÇ KISA SÜRELİ BİR DENEYİM DEĞİLDİR

Girişte belirttiğimiz gibi, asıl amaçları Avrupa'ya gitmek olsa bile, ne sığınmacılar için ne de kaçak göçmenler için İstanbul'daki yaşamları kısasürelidir. Bunu, ankete verilen cevaplarda da görüyoruz.

Anketi yaptığımız 2005 yılının son aylarında, yanıt verenlerin 28'i İstanbul'a son üç ay içinde gelmişti. 55'i ise 3-12 aydır Türkiye'deydi. 29'u 1-3 yıldır Türkiye'de bulunuyordu. 17'si ise 3 yıldan uzun bir süredir Türkiye'de yaşıyordu. Nijerya ve Ganalıların kalış süresinin daha uzun olduğunu görüyoruz. Somalililerin çoğunluğu ise son bir yıl içinde Türkiye'ye girmişti (bkz. Tablo 9). Buradan da, Somalililerin Türkiye'ye akınının anket tarihinde hâlâ devam ettiğini, Batı Afrikalıların ise bir süredir İstanbul'da yaşadıklarını anlıyoruz. Bu hususun, Afrika ülkelerine yönelik vize politikasında yapılan değişikliklerle de ilgisi var. Türkiye 2005'te 48 Sahra-altı Afrika ülkesine yönelik vize uygulamasını değiştirdi. Buna göre, Türkiye konsolosluklarına başvuranlara, İçişleri Bakanlığı'nın onayı olmadan turist veya ticaret vizesi verilmiyor (Güneş 2005). Yabancılar Şubesi yetkilileri, bu değişiklikten sonra Afrika ülkelerinden vizeyle yasal olarak gelen ve vize süresi dolduktan sonra kalmaya devam edenlerin sayısında bir azalma olduğunu söylediler.

Göçün çok da geçici bir süreç olmadığını gösteren diğer bir bulgu, vizelerin geçerliliğiyle ilgiliydi. Türkiye'ye geçerli bir vizeyle girmiş olanlara vize sürelerinin ne zaman dolduğunu sorduk (bkz. Tablo 10). Cevap verenlerin yüzde 58'i, bir yıldan uzun bir süre önce vize sürelerinin dolduğunu söylediler. Vize süresi dolduğu halde kalanların yarıya yakını Nijeryalıydı. Bu grubu Ganalılar ve Kongolular izliyordu.

Tablo 9. "Ne Kadar Süredir Türkiye'desiniz?"

Ülke	0-10 Gün	11 Gün – 90 Gün	3 Ay- 12 Ay	1 Yıl- 3 Yıl	3 Yıldan Fazla	Toplam
Somali	7	7	27	11	1	53
Nijerya	-	4	4	7	6	21
Gana	-	-	1	3	2	6
Kongo D.C.	-	1	2	4	2	9
Moritanya	-	1	6	-	-	7
Eritre	-	1	4	2	-	7
Etiyopya	-	1	3	1	4	9
Kenya	-	-	4	-	-	4
Burundi	-	5	1	-	-	6
Diğer	-	1	3	1	2	7
Toplam	7	21	55	29	17	129

Tablo 10. "Vizenizin Süresi Ne Zaman Doldu?"

Ülke	0-90 Gün önce	3-12 Ay önce	1-3 Yıl önce	3 Yıldan önce	Toplam
Nijerya	3	3	6	3	15
Gana	-	-	1	3	4
Kongo D.C.	-	3	2	-	5
Moritanya	1	-	-	-	1
Eritre	-	1	-	-	1
Etiyopya	-	1	1	-	2
Kenya	1	-	-	-	1
Burundi	-	-	1	1	2
Diğer	5	8	11	7	31
Toplam %	16.1	25.8	35.5	22.6	100

Göç süresiyle ilgili diğer bir bulgu; ankete cevap verenlerin daha ne kadar süre Türkiye'de kalmayı planladıkları konusunda net bir fikirleri olmamasıydı. Yanıt verenlerin yüzde 65 kadarı ne zaman Türkiye'den ay-

rılacaklarını bilemediklerini, yüzde 28,5'i de Avrupa'ya geçme fırsatı yakalayana kadar burada kalmaya devam edeceklerini söylediler.

Türkiye'de yasadışı statüde bulunan göçmenlere ve sığınma başvurusu olanlara yönelik olarak polisin tutumu, araştırmamızda yanıt bulmaya çalıştığımız diğer bir soruydu. Türkiye, AB müktesebatına uyum çerçevesinde kaçak göçle daha etkin mücadelenin yanında sığınmacıların uluslararası sözleşmelerden doğan haklarını da koruma taahhüdü vermiş durumdadır. Ancak, fiili durum farklı. Görüştüğümüz Yabancılar Şubesi yetkilileri, kaçak göçmenlerin yakalandıklarında sınır dışı edilmesinin gerektiğini, ancak kaçak statüdeki Afrikalıların sınır dışı edilmesinin pratikte zor olduğunu söylediler. Öte yandan, ülkeye kaçak olarak girip yakalanan yabancıların sığınma talebinde bulunma hakları var (*Resmi Gazete* 1999 ve 2006). Sığınmacıların başvuruları BMMYK tarafından reddedilene kadar, Türkiye'de geçici ikamet hakları bulunuyor. 1951 Sözleşmesi çerçevesinde, sığınmacılara korunma sağlanması ve takibata uğrama veya öldürülme tehlikesinin bulunduğu ülkelere iade edilmemeleri gerekiyor (*non-refoulement* ilkesi). Yabancılar Şubesi yetkililerinin verdiği bilgiye göre, BMMYK tarafından sığınma başvuruları reddedilen kişilerin sınır dışı edilmesi teorik olarak mümkün; ancak pratikte bu uygulanmıyor. Nitekim yaptığımız görüşmelerin bazılarında, BMMYK'nın mülteci statüsü vermeyi reddettiği kişilerin kaçak olarak Türkiye'de kalmaya devam ettiğini gördük. Yabancılar Şubesi yetkilileri, vize süresi dolan veya başvurusu reddedilen Afrikalıların, aynı durumdaki başka yabancılar gibi, "tolere edilen yabancılar" olduğunu ifade ettiler.

3- İSTANBUL'DA YAŞAM KOŞULLARI

Özetlemek gerekirse, amaçları Türkiye'de kalmak olmasa da, sığınmacı ve kaçak göçmen Afrikalılar, Türkiye'de yıllar geçirebiliyorlar. Dolayısıyla, İstanbul'da yaşamlarını idame için maddi kaynaklara ihtiyaçları oluyor. Ancak hem sosyal yardım, hem de gelir getirici faaliyetler açısından olanaklar çok sınırlı olduğu için, İstanbul'daki yaşam koşulları genel olarak kötü. Yaşam koşullarından söz ederken, maddi sorunların yanı sıra, konut sorunu, polisin ve genelde toplumun Afrikalılara tavrından da bahsedeceğiz.

Ankete katılanların ve görüştüğümüz kişilerin hemen hemen tamamı, Beyoğlu ilçesinin Dolapdere, Galata ve Tarlabası semtleri ile Laleli, Ak-saray, Kumkapı'da yaşıyordu. Bilindiği gibi, bu semtlerin hepsi köhne binalardan oluşan çöküntü alanlardır. Ankete katılanların yüzde 42'si kendi ülkelerinden başkalarıyla evlerini veya odalarını paylaştıklarını söylediler. Çoğu, aynı apartman dairesinde ondan fazla kişinin kaldığını belirtti. Ortaya çıkan tablo, bu apartmanlarda ısınma düzeneğinin olmadığı, çoğunun aşırı rutubetli, kimi zaman ciddi haşere sorunları bulunduğu şeklinde.

Ankete cevap verenler de görüşmeciler de, İstanbul'daki en büyük sorunun geçim sıkıntısı olduğunu vurguladılar. Bunu, tanımadıkları kişilerin kendilerine iyi davranmaması ve konut sorunları izliyordu (bkz. Tablo 11). Ankete katılanlara geçimlerini nasıl sağladıklarını da sorduk (bkz. Tablo 12). Cevap verenlerin yüzde 31'i ara sıra ufak tefek işler yaptıklarını, yüzde 13'ü bir atölyede çalıştıklarını söylediler. Benzer şekilde, görüştüğümüz bazı kişiler de, Beyoğlu'nun arka sokaklarındaki küçük konfeksiyon veya aydınlatma atölyelerinde çalıştıklarını anlattılar. Soruya cevap verenlerin yüzde 10,7'si pazar yerlerinde eşya sattıklarını belirttiler. Yanıt verenlerin sadece yüzde 7'si sosyal yardım aldıklarını söyledi. Somalililer, hiçbir geliri olmayan en büyük grupken, biraz kazancı olanlar arasında Nijeryalılar ve Ganalılar daha büyük bir gruptu. Ankette de, görüşmelerde de zaman zaman dilendiklerini söyleyenler de oldu. Ankete katılanlardan Suriye üzerinden kaçak olarak ülkeye girmiş olan Eritreli ve Etiyopyalı kadınlar, evlerde temizlik yaptıklarını söylediler. Söz konusu kadınlar, daha önce bulundukları Lübnan'da da ev işlerinde çalışmışlardı.

Görüşmelerden çıkan ilginç bir nokta, bazı Batı Afrikalıların kayıt dışı sınır-ötesi ticaretle uğraşmasıydı. Birkaç Nijeryalı ve Ganalı, ülkeleri ile Türkiye arasında bavul ticareti yaptıklarını söylediler. 1990'lardan beri, Kuzey ve Batı Afrika ülkeleriyle Türkiye arasında, Laleli semtindeki toptancı konfeksiyon mağazaları üzerinden kayıt dışı bavul ticareti yapıldığı biliniyor. Bu ekonomik faaliyet, eski Sovyet ülkelerinin vatandaşlarının yürüttüğü ve aynı semtte yoğunlaşan bavul ticaretiyle benzerlikler de gösteriyor (Yükseker 2004).

Tablo 11. “İstanbul’daki En Önemli Sorunlarınız Nelerdir?” (%)

	Gelirim yok	Ayrımcılık	Polisin kötü muamelesi	Komşuların kötü	Tanımadığım kişilerin kötü muamelesi	Konut muamelesi	Açlık	Diğer
Somali	45,3	7,4	1,1	-	27,4	8,4	3,2	7,4
Nijerya	38,9	11,1	-	-	22,2	16,7	5,6	5,6
Gana	45,5	-	-	-	36,4	9,1	-	9,1
Kongo D.C.	40,0	-	-	-	26,7	6,7	6,7	20,0
Moritanya	35,7	-	-	-	50,0	14,3	-	-
Eritre	41,7	-	-	-	33,3	8,3	-	16,7
Etiyopya	35,3	-	5,9	5,9	29,4	-	11,8	11,8
Kenya	30,0	-	-	-	40,0	10,0	10,0	10,0
Burundi	36,4	-	9,1	-	45,5	9,1	-	-
Diğer	53,8	-	7,7	-	15,4	15,4	-	7,7
Toplam	41,9	4,7	1,7	0,4	29,5	9,8	3,8	8,1

Kaçak göçmenler gibi, sığınmacıların da Türkiye’de çalışma hakkı bulunmuyor; bu da İstanbul’daki geçimlerini zorlaştırıyor. Göçmenlerin ve sığınmacıların bulabildikleri gelir getirici faaliyetlerin hepsi de kayıt dışı sektörün en alt kademelerinde yer alıyor. Ücretlerinin asgari ücretten düşük olması yanında, kimi zaman çalıştıkları atölyelerde ücretlerinin ödenmediğini söyleyenler de oldu. Merdiven altı atölyelerinin sahiplerinin, kaçak statüde oldukları için resmi kurumlara şikâyetle bulunamayacaklarını bildikleri göçmenlerin emeğini sömürmek konusunda pervasız davranmaları şaşırtıcı değil. Ancak bir noktayı daha vurgulamak gerekiyor. Afrikalı sığınmacıların ve kaçak göçmenlerin yaşadıkları semtlerdeki ekonomik koşulları yalnızca onlara özgü değil. Aynı çöküntü alanlarında ikamet eden Romanlar ve Güneydoğu illerinden göç etmiş olan Kürtler de benzer koşullarda yaşıyorlar ve çalışıyorlar.

Öte yandan, kaçak göçmenlerin ve özellikle sığınmacıların yararlanabilecekleri yardım olanakları da çok sınırlı. İranlı ve Iraklı sığınmacıların yardım için başvurabilecekleri kendi cemaatleri ve bazı kilise kuruluşları mevcutken, Afrikalılara yönelik yardım faaliyetleri çok kısıtlı. BMMYK, sığınma başvurusunda bulunanlara bir seferlik ufak bir ödeme yapıyor. İstanbul’da başvurular ve bu ödemeler, Uluslararası Katolik Göç Komitesi (International

Tablo 12. “Nasıl Geçiniyorsunuz?” (%)

Ülke	Ücretli çalışıyorum	Düzensiz işler yapıyorum	Pazarcılık yapıyorum	Ailem para gönderiyor	BMMYK'dan para alıyorum	Sosyal yardım alıyorum	Arkadaşlardan para alıyorum	Dileniyorum	Gelirim yok	Diğer
Somali	7,7	23,1	-	7,7	3,8	7,7	13,5	1,9	32,7	1,9
Nijerya	9,5	33,3	38,1	4,8	-	4,8	-	-	4,8	4,8
Gana	33,3	50,0	16,7	-	-	-	-	-	-	-
Kongo D.C.	-	30,0	10,0	-	20,0	-	-	-	10,0	30,0
Moritanya	-	57,1	42,9	-	-	-	-	-	-	-
Eritre	14,3	42,9	-	-	-	14,3	-	-	28,6	-
Etiyopya	66,7	11,1	-	11,1	-	-	-	-	11,1	-
Kenya	20,0	20,0	20,0	20,0	-	-	-	-	20,0	-
Burundi	-	33,3	-	-	-	33,3	16,7	-	16,7	-
Diğer	12,5	62,5	-	-	-	12,5	-	12,5	-	-
Toplam	13,0	31,3	10,7	5,3	3,1	6,9	6,1	1,5	16,0	6,1

Catholic Migration Committee-ICMC) tarafından yürütülüyor. Mülteci statüsü alanlara ise, ayda kişi başına 100 dolar civarında bir ödeme yapılıyor. BMMYK, mültecilerin sağlık masraflarını da karşılıyor. Sığınmacılara ilişkin yönetmelikte 2006'da yapılan değişiklik uyarınca, iltica başvurusunda bulunanların ve mülteci statüsü alanların İçişleri Bakanlığı'nın göstereceği il merkezlerinde ikamet etmeleri gerekiyor. Mültecilere verilen söz konusu aylık ödemenin de o ildeki Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı tarafından yapılması öngörülüyor. İstanbul'da sığınmacılara ve kaçak göçmenlere yönelik yardım sağlayan birkaç yerden biri, Kiliseler Arası Göçmen Programı (Interparish Migrants Programme-IIMP). IIMP, battaniye, gıda ve acil durumlarda sağlık yardımı veriyor. Ancak, bu yardımların miktarı çok sınırlı olduğu için kadınlara ve gençlere öncelik veriliyor. Ayrıca Beyoğlu'ndaki bazı kiliseler, yemek dağıtmak gibi sınırlı bazı yardım faaliyetleri yapıyorlar. Bunun dışında, Helsinki Yurttaşlar Derneği'nin bünyesinde faaliyet gösteren Mülteci Destek Programı var.⁴ Bu programın amacı, sosyal yardımdan çok sığınmacılara hukuki destek vermek.

Ankete katılanlara yardım için başvuruda bulunup bulunmadıklarını ve yardım alıp almadıklarını sorduk (bkz. Tablo 13). Yüzde 22'si hiç başvuramamıştı ve başvurmamışlar arasında en büyük grubu Nijeryalılar ve Ganalılar oluşturuyordu. En çok yardım alınan yer IIMP idi. Bu programdan yardım alanlar arasında, sığınmacılar ve Doğu Afrikalılar yanında, Batı Afrikalı göçmenlerin de yer alması dikkat çekiyor.

Tablo 13. “Yardım İçin Başvurdunuz mu?/Nereden Yardım Alıyorsunuz?” (%)

Ülke	Başvurmadım	ICMC	RLAP	IIMP	BMMYK	Kiliseler	Diğer
Somali	18,8	8,8	18,8	31,3	21,3	-	1,3
Nijerya	48,3	6,9	3,4	24,1	6,9	10,3	-
Gana	36,4	-	-	36,4	9,1	18,2	-
Kongo D.C.	22,2	11,1	11,1	55,6	-	-	-
Moritanya	-	7,1	42,9	42,9	7,1	-	-
Eritre	30,0	-	20,0	30,0	20,0	-	-
Etiyopya	13,3	-	13,3	46,7	26,7	-	-
Kenya	12,5	-	-	50,0	12,5	12,5	12,5
Burundi	-	12,5	50,0	25,0	-	12,5	-
Diğer	20,0	-	20,0	40,0	10,0	-	10,0
Toplam	22,2	6,2	17,0	34,5	14,9	3,6	1,5

Sağlık sorunlarıyla ilgili sorular da sorduk. Bu soruya cevap veren 118 kişiden sadece 17'si tedavi gerektiren bir hastalıkları olduğunu söylediler. Ancak bu kişilerden beşi –hepsi de sığınmacıydı– verem hastasıydı. Tüberküloz, göçmenler ve sığınmacılar için çok ciddi bir sağlık tehdidi oluşturuyor. Sığınmacılara ilişkin yönetmelikler uyarınca, verem hastası olan ilticacıların verem savaş dispanserlerine gitme hakkı var. Mülteci statüsünde olanların sağlık masraflarını BMMYK karşılıyor. Ancak bize aktarılan bir vakada, tedaviye dirençli tüberküloz hastası olan bir göçmen, başvurduğu bütün hastanelerden geri çevrilmişti. Bu kişi, kendisi gibi kaçak göçmen olan birkaç kişiyle beraber küçük ve sağlıksız bir apartman dairesinde yaşıyordu. Sığınmacıların ve göçmenlerin genellikle sağlıksız binalarda ve çok kişi bir arada yaşadığı düşünülürse, veremin bu insanlar için ciddi bir sağlık tehlikesi oluşturduğu söylenebilir.

Diğer bir sorun da, çocuklu olan göçmen ve sığınmacıların okul çağındaki çocuklarını okula gönderememesi. Her ne kadar sığınmacılara ilişkin yönetmelikte (*Resmî Gazete* 1994) eğitim hakkına ilişkin bazı ifadeler yer alıyorsa da, pratikte Afrikalı sığınmacıların çocukları eğitim alamıyor. Iraklı sığınmacı çocuklara yönelik uluslararası bir sivil toplum kuruluşunun (CARITAS) bir eğitim programı varken, Afrikalıların yararlanabileceği böyle bir hizmet de yok.

İstanbul'da çok uzun süre kalan Afrikalı göçmen ve sığınmacılar için, kendi grupları içinde kurdukları ilişkiler ve Türkiye toplumuyla ilişkileri de önem kazanıyor. Genel olarak, göçmen ve sığınmacıların kendi ülkelerinden olan başka kişilerle en yakın ilişkide oldukları söylenebilir. Farklı ülkelerden olanların grupları arasındaki ilişki ise daha zayıf. Bununla birlikte, Nijeryalı ve Ganahlıların girişimiyle beş yıldır düzenlenen "Afrika Futbol Kupası" her ülkeden Afrikalıları her yıl bir araya getiriyor. Bir başka sosyal ortam ise, Tarlabası ve Laleli'de Afrikalıların işlettiği birkaç kafe.

Öte yandan, kilisenin sosyal ilişkilerin kurulduğu bir diğer ortam olduğunu görüyoruz. Ankete katılanların 55'i Hristiyan, 73'ü de Müslüman olduklarını söylediler. Hristiyanların büyük çoğunluğu, kendi ülkelelerinden veya başka Afrika ülkelerinden kişilerle birlikte aynı kiliselere de-

vam ettiklerini söylediler. Özellikle Nijeryalı ve Ganalı Hıristiyanlar, Kuzey Amerika kökenli evanjelik kiliselerde bir araya geliyorlar.

Peki Afrikalıların Türkiye vatandaşlarıyla ilişkileri nasıl? Ankette çok az kişi Türklerle ilişkilerinin kötü olduğunu söyledi. Bununla birlikte, komşularının kendilerine kötü davrandığını veya ayrımcılığa uğradıklarını bildirenlerin oranı çok düşükken, ankete cevap verenlerin yüzde 30 kadarı tanımadıkları kişilerin kendilerine kötü davrandıklarını söylediler. Nitekim, yaptığımız derinlemesine görüşmelerde de, kiralık ev tutma gibi konularda güçlüklerle karşılaştıklarını veya sokakta dolaşırken rahatsız edildiklerini söyleyenler oldu (Tablo 11).

Diğer önemli bir konu, Afrikalıların polisle olan tecrübeleriydi. 81 kişi, polis tarafından hiçbir zaman (kimlik göstermek için) durdurulmadıklarını söylediler. Bu soruya cevap veren diğer 43 kişi ise durdurulduklarını belirttiler. Polis tarafından durdurulanların toplam 33'ü, üç defadan fazla polis tarafından durdurulduklarını söylediler (bkz. Tablo 14). İlginç bir şekilde, "İstanbul'daki en önemli sorunuz nedir" sorusuna (Tablo 11) cevaben katılımcıların sadece yüzde 1,7'si polisin kötü muamelesinden söz etti. Ancak bu cevabın ne denli güvenilir olduğunu bilemiyoruz. Çünkü basına yansıyan birkaç olayda, polisin Afrikalıları yönelik ciddi şekilde kötü muamelesi söz konusu oldu. Örneğin, Yunanistan'la Türkiye arasında yeniden kabul anlaşmasının imzalanmasından önce 2001'de yaşanan bir olayda, 200'den fazla Afrikalı İstanbul'da gözaltına alınıp, İpsala'dan Yunanistan'a geçmeye zorlanmış, daha sonra Yunan yetkililerin kabul etmemesi sonucu günlerce sınırda gidip gelmişlerdi. Bu olayda bir kişinin öldüğü bildirilmişti (İHD 2001; UNHCR 2001). Görüştüğümüz BMMYK yetkilileri, daha sonra bu çapta benzer bir olayın meydana gelmediğini belirttiler. Yunanistan'la Türkiye arasındaki geri kabul anlaşmasının yürürlüğe girmesi ve Yabancılar Şubesi'ne bağlı polisler ICMC tarafından sığınma konusunda eğitim verilmeye başlanması, 2001'de yaşanan benzer olayların tekrarını önlemiş görünüyor.

Ancak Yabancılar Şubesi'nin sığınmacıların hakları ve bu konudaki uygulamalar hakkında eğitim görmesi, göçmenlere ve sığınmacılara yönelik polis muamelesinin genel olarak iyi olduğu anlamına da gelmiyor. Son bir yıl içinde İstanbul'da yaşanan iki olay, bu konuda ciddi kaygılar uyandırdı.

Aralık 2006'da yaşanan olayda, Papa Benedictus'un İstanbul'u ziyareti sırasında, polisin Kumkapı'da bir grup Afrikalıyı gece vakti toplayıp, papanın geçtiği yollara döşenen güvenlik barikatlarını toplamaya zorladıkları bildirilmişti (Türkel 2006). Ağustos 2007'de basına yansıyan bir vaka da ise, Beyoğlu'nda yürürken gözaltına alınan bir Nijeryalı, Beyoğlu Asayiş Şubesi'nde polis kurşunuyla öldü. İstanbul Emniyet Müdürlüğü, Nijeryalı Festus Okey'in üzerinde uyuşturucu bulunduğunu ve polis memurlarının elinden kaçmak isterken kazaen ateşlenen kurşunla öldüğünü iddia etti (isimsiz 2007). Ancak bu konudaki Emniyet açıklamasının BMMYK'ya sığınma başvurusu yapmış olan ve ikamet belgesi bulunan Okey'in öldürülmesinden 18 gün sonra duyurulması şüphe uyandırdı. Bu olayın münferit bir kötü muamele vakası mı, yoksa Afrikalı göçmenlere yönelik sistematik bir uygulamanın uç bir örneği mi olduğunu bilemiyoruz. Ancak son aylarda Irak'tan Türkiye'ye kaçak giren onlarca kişinin, BMMYK'nın Irak'ın güvenli olmadığı yönündeki açıklamalarına rağmen, *non-refoulement* ilkesi hilafına geri gönderildiğini de hatırlarsak (HYD-UAÖ 2007; BMMYK, 2007), Türk polisinin kaçak göçmenler ve sığınmacılara yönelik insan hakları ihlalleri işlediğini ve uluslararası anlaşmalardan doğan yükümlülüklerin yerine getirilmesinde ciddi eksiklikler olduğunu söylemek mümkün.

Tablo 14. Polisle İlişkiler

"Polis Tarafından Hiç Durduruldunuz mu?"	Sayı	%
Hayır	81	65,3
Evet	43	34,7
Toplam	124	100,0
"Kaç Kere Durduruldunuz?"	Sayı	%
1	2	4,7
2	7	16,3
3	1	2,3
Birkaç kez	18	41,9
Birçok kez	15	34,9
Toplam	43	100,0

4- SONUÇ

AB müktesebatına uyum çerçevesinde, Türkiye AB'ye üye olmadan önce, 1967 protokolü sözleşmesi üzerindeki coğrafi çekincesini kaldırmak ve Avrupa dışındaki ülkelerden mülteci kabul etmek zorunda kalacak. Dolayısıyla önümüzdeki yıllarda Türkiye'ye sığınmacı akını artabilir. Aslında, günümüzde Afrika ülkelerinden Türkiye'ye yönelen göç hareketlerinin, AB ülkelerinin göç ve mülteci rejimlerinin 1990'lardan bu yana "Avrupa Kalesi" oluşturacak şekilde dönüşümünün bir sonucu olduğunu söylemek mümkün. Avrupa Kalesi benzetmesi, kaçak göç ve sığınmacı akınlarının AB üyesi ülkelere ulaşmadan, AB'yi çevreleyen ülkelerde veya birliğe aday ülkelerde durdurulmasını ifade ediyor. Buna göre, Avrupa'ya göç yolları üzerinde yer alan Kuzey Afrika ülkeleri ve Türkiye'nin kendi sınırlarında kaçak göçle daha etkin mücadele etmeleri, kendi toprakları üzerinden AB'ye kaçak olarak ulaşanları geri almayı kabul etmeleri ve nihayetinde sığınmacılara mülteci statüsü vererek yerleştirmeleri gerekiyor. AB genişleme sürecinde yeni üye olan Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri de aynı süreçten geçtiler (Stola 2001; Wallace 2001). Türkiye'nin Yunanistan'la yeniden kabul anlaşması yapması da, kaçak göç akınlarının AB sınırlarından geri çevrilmesi çabasının bir parçası olarak değerlendirilmeli. Hatta Yunanistan'ın bu anlaşmayı kötü niyetle kullandığı yönünde iddialar da var. Örneğin 2006 yazında yaşanan birkaç olayda, kaçak göçmenleri taşıyan botları, Yunan sahil koruma gemilerinin bilinçli olarak Türkiye karasularına yönlendirdikleri ve kaçak göçmenlerin hayatını tehlikeye attıkları bildirilmişti (isimsiz 2006a ve 2006b).

Bütün bu gelişmeler karşısında, Türkiye hükümeti, kaçak göç ve sığınmacı hareketleriyle başa çıkarken artan yükünü taşıma konusunda AB'nin yardımcı olmasını istiyor. Yük paylaşımının adil olmayabileceği endişesiyle, 1967 protokolüne sözleşmesi coğrafi çekincenin kaldırılması, muhtemelen tam üyelik kesinleşmeden gerçekleşmeyecek. Ancak bu kaygılar, Türkiye'nin göçmenlerin insan haklarının korunması ve sığınmacıların yaşam koşullarının düzeltilmesi konusunda üstüne düşeni yapmaması anlamına da gelmemeli. Özellikle Afrikalıların durumuna baktığımızda, Türkiye'ye giren bütün kaçak göçmenler içinde Afrikalı sığın-

macı ve kaçak göçmenlerin çok küçük bir grup olduğunu görüyoruz. Yabancılar Şubesi'nin verdiği, vize ihlallerinden ve kaçak göçle ilgili suçlardan gözüaltına alınan yabancıların sayısını gösteren tablo, bize bu konuda net bir rakam vermese de bir fikir verebilir (bkz. Tablo 15). On senelik bir dönemde toplam 580.000 yabancı vize ihlalleri ve ülkeye kaçak girmekten gözüaltına alınmışken, bunların sadece 35.000'i Afrika ülkelerine mensuptu.

Dolayısıyla, Türkiye'nin sığınmacılar ve göçmenlere yönelik olarak acilen harekete geçebileceği konular var. Bu konuların başında; sığınmacılara çalışma izni verilmesi, sığınmacıların ve çocuklarının ilk ve orta öğretime devam edebilmelerinin sağlanması, kamu sağlık hizmetlerinden tam yararlanabilmeleri, yabancıların çalışma izni almasının kolaylaştırılması ve kaçak göçmenler de dahil tüm göçmenlerin ve sığınmacıların insan hakları ve uluslararası hukuktan doğan haklarının tam olarak korunması yer alıyor.

Tablo 15. Vize İhlalleri ve Ülkeye Kaçak Giriş-Çıkıştan Gözüaltına Alınmalar (1995-2005) Kaynak: Yabancılar Şubesi

Afrika Ülkeleri	Cezayir	2857	Gana	401	Ruanda	480
	Belize	6	Gine	123	Senegal	548
	Benin	6	Kenya	224	Sierra Leone	940
	Botsvana	2	Lesoto	1	Somali	8512
	Burundi	149	Liberya	211	Güney Afrika	952
	Kamerun	124	Libya	574	Sudan	735
	Orta Afrika Cum.	39	Mali	42	Swaziland	18
	Çad	56	Moritanya	6598	Togo	8
	Cibuti	1	Fas	4625	Tunus	1789
	Mısır	1602	Mozambik	3	Zaire	10
	Eritre	145	Nijer	345	Zimbabve	21
	Etiyopya	477	Nijerya	2049	Batı Sahra	4
	Gambiya	159	Kongo	265		

Afrika Ülkeleri

Toplamı 35.095

Bütün Ülkeler

Toplamı 580.139

Kaynak: Emniyet Genel Müdürlüğü Yabancılar, Hudut ve İltica

Dairesi Başkanlığı tarafından yazarlara sağlanan verilerden oluşturulmuştur.

KAYNAKÇA

- Adepoju, A. 2005. "Review of Research and Data on Human Trafficking in Sub-Saharan Africa," *International Migration* 43(1/2): 75-98.
- BMMYK. 2007. "UNHCR Türkiye'nin 135 Iraklıyı Sınır Dışı Edişinden Eser Eder," 26 Haz., Basın toplantısı (<http://www.unhcr.org.tr>).
- Brewer, K. T. ve D. Yükeker. 2006. *A Survey on African Migrants and Asylum Seekers in İstanbul*. MiRe-Koc.
- Ekberzade, B. 2006. *Yasadışı*. İstanbul: Plan B Yayınları.
- Frantz, E. 2003. *Report on the Situation of Refugees in Turkey: Findings of a Five-Week Exploratory Study, December 2002-January 2003* (<http://www.aucegypt.edu/academic/fmrs/Reports/TurkeyReport.pdf>).
- Güneş, S. 2005. "Ankara'nın Onaylamadığı Afrikalılar'a Vize Verilmeyecek," *Zaman*. 17.2.
- Helsinki Yurttaşlar Derneği ve Uluslararası Af Örgütü (HYD ve UAÖ). 2007. *Gemeinsame Erklärung*, August (<http://www.hyd.org.tr>).
- Hyndman, J. 2000. *Managing Displacement: Refugees and the Politics of Humanitarianism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- İçduygu, A. 2003. *Irregular Migration in Turkey*. Genevre: IOM.
- İnsan Hakları Derneği (İHD) 2001. *Türkiye'deki Afrikalı Göçmenler ve Mültecilerle ilgili Ön Rapor*. İstanbul, 27 Temmuz (<http://www.ihd.org.tr>).
- International Organization for Migration (IOM). 2005. *World Migration. Costs and Benefits of International Migration*. Genevre IOM.
- Kirişçi, K. 1996. "Is Turkey Lifting the 'Geographical Limitation'? The November 1994 Regulation on Asylum in Turkey," *International Journal of Refugee Law* 8(3): 293-318.
- Kirişçi, K. 2002. "UNHCR and Turkey: Cooperating for Improved Implementation of the 1951 Convention relating to the Status of Refugees," *International Law of Refugee Law* 13(1-2): 71-97.
- İşimsiz. 2006a. "Kaçak' Birakan Yunan Botuna Suçüstü," *Radikal*. 20.9.
- İşimsiz. 2006b. "Yunanistan Hiç Acımıyor," *Radikal*. 27.9.
- İşimsiz. 2007. "Emniyet'ten Festus Okey Açıklaması," *Radikal*. 9.9.
- Resmi Gazete 1994. Türkiye'ye İltica Eden veya Başka Bir Ülkeye İltica Etmek Üzere Türkiye'den İkamet İzni Talep Eden Münferit Yabancılar ile Topluca Sığınma Amacıyla Sınırlarımıza Gelen Yabancılar ve Olabilecek Nüfus Hareketlerine Uygulanacak Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik. 30 Kasım, 22127: 7-11.
- Resmi Gazete 1999. Türkiye'ye İltica Eden veya Başka Bir Ülkeye İltica Etmek Üzere Türkiye'den İkamet İzni Talep Eden Münferit Yabancılar ile Topluca Sığınma Amacıyla Sınırlarımıza Gelen Yabancılar ve Olabilecek Nüfus Hareketlerine Uygulanacak Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik. 13 Ocak, 23582: 27-28.
- Resmi Gazete 2006. Türkiye'ye İltica Eden veya Başka Bir Ülkeye İltica Etmek Üzere Türkiye'den İkamet İzni Talep Eden Münferit Yabancılar ile Topluca Sığınma Amacıyla Sınırlarımıza Gelen Yabancılar ve Olabilecek Nüfus Hareketlerine Uygulanacak Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik. 27 Ocak, 26062.

- Stola, D. 2001. "Two Kinds of Quasi-Migration in the Middle Zone: Central Europe as a Space for Transit Migration and Mobility for Profit," C. Wallace ve D. Stola (Ed.) *Patterns of Migration in Central Europe* içinde. Londra: Palgrave Macmillan, 84-104.
- Türkel, C. 2006. "Polisin Yalanladığı 'Köle' Skandalını Akşam Kanıtladı," *Akşam*. 11.12.
- UNHCR. 2001. *Turkey/Greece: confusion on dumped Africans*. UNHCR Briefing Notes, 27-7. (www.unhcr.ch).
- UNHCR. 2007. 2006 *Global Trends. Refugees, Asylum-seekers, Returnees, Internally Displaced and Stateless Persons* (www.unhcr.org/statistics).
- Wallace, C. 2001. "The New Migration Space as a Buffer Zone?" C. Wallace ve D. Stola (Ed.) *Patterns of Migration in Central Europe* içinde. Londra: Palgrave Macmillan, 72-83.
- Yaghmaian, B. 2003. "Afrika Diasporası: Türkiye'deki Afrikalı Göçmenlerin Dramı," *Birikim* (11-12): 140-148.
- Yaghmaian, B. 2006. *Embracing the Infidel: Stories of Muslim Migrants on the Journey West*. New York: Delacorte Press Bantam Dell.
- Yükseker, D. 2004. "Trust and Gender in a Transnational Marketplace: Laleli, İstanbul," *Public Culture* (16/2): 47-65.

NOTLAR

- 1 Söz konusu araştırmayı, Koç Üniversitesi Göç Araştırmaları Merkezi MiReKoç'tan aldığımız bir bursla, Şubat 2005-Şubat 2006 arasında gerçekleştirmiştik. Araştırma raporunun tamamı için bkz. Brewer ve Yüksek (2006).
- 2 Bununla birlikte, Afrikalı göçmenlerden söz edilen bazı çalışmalar var. Örneğin bkz. İçduygu (2003), Frantz (2003) ve Yaghmaian (2006). Bu konuda röportaj niteliğindeki bazı kaynaklar için, bkz. Ekberzade (2006) ve Yaghmaian (2003).
- 3 Ankete cevap veren 6 Sudanlı ve 2 Cibutili, ankete ilişkin bütün tablolarda "Diğer" grubu içinde yer alıyor.
- 4 Alan araştırmasını yaptığımız dönemde bağımsız olarak faaliyet gösteren bu programın adı Mültecilere Hukuki Yardım Programı'ydı (Refugee Legal Aid Programme-RLAP).

İSTANBUL'DAKİ KUZEY AFRIKA "TOPLULUĞU": PROFİLLER, İÇ FARKLILAŞMALAR VE STRATEJİLER

Aralık 2001'de dört hemşerisiyle birlikte kalitesiz bir şişme botla Yunanistan'a kaçak geçmeye çalışan genç bir Faslı, Çeşme ile Sakız Adası arasında yaşamını yitirdi. Aynı bölgede ve aynı koşullarda Haziran 2005 sonunda, iki Tunuslu hayatını kaybetti (isimsiz 2005). 25 Eylül 2006'da, üç Tunuslu, bir Cezayirli, bir Filistinli ve bir Iraklı Sakız Adası ile Küçükbahçe (Karaburun) arasında boğularak can verdi (Sayar 2006). Hepsisi de, kendilerini kaçış yollarına atmadan önce, İstanbul'dan geçmiş ve ya bir dönem orada kalmış ve kaçak çalışmışlardı.

Sayısal' açıdan ve bu nedenle medyatik açıdan sınırlı da olsa, Kuzey Afrikalılar İstanbul odaklı uluslararası göç/hareketlilik akışlarına katılıyor. Burada, Kuzey Afrika derken, Moritanya'yı da kapsayan, Fas'tan Libya'ya kadar yayılmış geniş bir "Magrip" bölgesini kastediyoruz.

Hemen şunu da belirtelim ki, İstanbul'a resmi yoldan yerleşen ve kayda geçmiş olan Kuzey Afrikalılara odaklanmayacağım. Daha çok kalıcı olmayan, pek görünmeyen, egemen bakış açısı tarafından göz ardı edilen veya şüpheyle damgalanmış hareketleriyle ilgileneneğim. Tarrius'un vurguladığı gibi (2001), nüfus hareketlerinin küreselleşmesinin sırf "yukarıdan" incelenmemesi gerekir; aynı zamanda aşağıdan (*par le bas*) ele almakta yarar olduğunu düşünüyorum. "Aşağıdan" derken, devletler tarafından şekillendirilmiş (ve az sorgulanmış) istatistiksel, yöntemsel ve hukuki normlar dışında olanları hedefliyor Tarrius.

Şu ana dek (Péraldi 1998, 2001; Deli 2002; Délos 2004) yapılmış olan araştırmalar ağırlıklı Kuzey Afrika'dan gelen bavul tüccarlarına değinmişti. "Transit göç" dediğimize hiç değinilmemiş görünüyor.

Cevaplamaya çalışacağım sorular şunlar olacak: Söz konusu "topluluğun" İstanbul'da oluşum (türeme/yeniden türeme) biçimleri, profilleri ve

özellikleri nelerdir? Buna karşın, organik ya da işlevsel bir “topluluk oluşumu” mu yoksa, fırsatlar, zorluklar, bireysel stratejiler sonucu sürekli parçalanmış “hayal edilmiş bir cemaat” mi? Bu sunuş, bilgisel olmakla birlikte, yeterince sorgulanmamış kavramları, yaklaşımları ve “hazır” olarak sunulmuş sınıflandırmaları tartışmayı amaçlıyor.

1) KISA BİR MAKRO-YAKLAŞIM: ÜLKELERE GÖRE ORTAYA ÇIKIŞ KRONOLOJİSİ, SAYISAL BOYUT VE GİRİŞ YOLLARI.

Hareketlerin kronolojileri: İpuçları, varsayımlar, eğilimler.

Tek/tutarlı/bir “bütünlük olarak incelenebilen” bir topluluk olmasının ilk belirtisi, İstanbul’a akış kronolojisine bakıldığında net olarak karşımıza çıkıyor. Yenikapı’da ya da Laleli’de yerel bazda uluslararası göç hikâyeleri hakkında görüştüğümüzde, öncelikle 1970’lerden itibaren ortaya çıkan araba yedek parçaları peşinde koşan Libyalılardan bahsedilir. Öyleyse, 1984 resmi girişler sıralaması anlamlıdır: Libya ilk sıradadır (34.225 giriş); onu çok sonra, Tunus (9.482), Fas (4.118) ve Cezayir (3.785) takip ediyor. Tablo 1’de görülebildiği gibi, sonraki yıllarda, daha kesin olarak 1990’ların ortasından başlayarak, Tunuslu ve Cezayirli varlıklarını hissettirmeye başlıyor. Keza, sözgelimi ziyaretçilerin sayısı yükseldiğinde, Libyalılar net bir düşüş gösteriyor. Aynı zamanda Faslı, Tunuslu ve Cezayirliyle karşılaştırılabilecek kadar görkemli bir yükseliş kaydetmediler.

Moritanyalılar ise, basında yayınlanmış haber ve resmi istatistiklere göre, İstanbul uluslararası göç piyasasında sadece son iki yıldır ortaya çıkmış görünüyor. Ama 2006’dan beri, Türkiye’de herhangi bir Moritanya temsilciliği olmamasından yararlanmaya çalışan, pasaportlarını yok edip kendilerini “Moritanyalı” olarak takdim eden çok sayıda kaçak var (Sayar 2006).

Tablo 1. Kuzey Afrikalıların Türkiye’ye Resmi Girişleri (1990-2005)

Ülke	1990	2000	2001	2002	2003	2004	2005 ilk altı ay
Libya	22.500	4.000	31.473	29.970	28.185	27.846	12.440
Tunus	16.330	9.692	44.961	51.271	46.718	52.470	30.389
Cezayir	9.737	3.421	39.904	41.473	42.140	44.124	20.941
Fas	5.695	1.635	1.798	12.643	13.794	15.987	11.008

Kaynak: www.kultur.gov.org

Böylece, Kuzey Afrikalı “topluluk”ta kolay ayırt edebildiğimiz uyruk-
luk bazındaki alt-gruplar arasında, gerek sayısal gerek zamansal farklar
görölmeye başlanır.

Giriş Yolları ve Şekilleri

TC Turizm ve Kültür Bakanlığı’nca yayınlanmış resmi verilere göre,
Kuzey Afrikalıların çoğunun hava yollarından Türkiye’ye giriş yaptığı
görölür (kaçak girenlerin dışında.) Son yıllarda Kuzey Afrika ile Türkiye
arasında hava seferlerinin yoğunlaşması/çoğaltılması,² artan hareketliliğin
hem bir belirtisi hem de kolaylaştırıcı bir etkeni olarak görülebilir. Fakat,
konuya daha ayrıntılı bakıldığında, iki özellik vurgulanabilir.

Birincisi, 2004’te Tunusluların yüzde 25’inin karadan ve çoğunun
da Suriye üzerinden –Hatay/Cilvegözü sınır kapısını kullanarak– giriş yap-
mış olmaları. Karadan giriş yapanların sayısı ve oranı daha az da olsa
Cezayirli ve Faslıların da çoğu Suriye’den geliyor.

İkincisi ise, Cezayirlielerin bir kısmının denizden -özellikle Tekirdağ
limanından- giriş yapmış olmalarıdır.

Tablo 2. 2004 yılında Kuzey Afrikalıların giriş yolları ve şekilleri.

Ülkeler	İstanbul’a Hava Yollarından	Karadan- Hatay	Karadan-Edirne (Tren/Karayolu)	Deniz- Tekirdağ	Hava Yolu- Antalya
Libya	27.185	161	11	4	41
Cezayir	39.481	1.005	251	1.617	640
Tunus	39.278	10.691	377	-	785
Fas	9.484	2.031	169	-	1.820
Moritanya	-	-	-	-	-

Kaynak: www.kultur.gov.org

Gördüğümüz giriş şekilleri de, milliyetler arasındaki farkları bir kez
daha hissettiriyor.

II) GÖÇ EDENLERİN PROFİLLERİ VE GEÇİŞ ŞEKİLLERİ

Makro ölçekte ve kullanmamız gereken “göçmen” kavramıyla,
somut göç deneyimlerine baktığımızda, ayrıştırmamız yanında eklemlen-

me için çalışmamız gereken çeşitli “figür”ler karşımıza çıkıyor. Buna karşın, geçici “roller” olarak tanımlayabileceğimiz bu figürler, aynı bireyde, zaman ve mekâna bağlı olarak yeniden şekillendirilebilir.

A) Görünebilen figürler

Turist

Bu niteleme turist vizesiyle giriş yapmış, vize süreleri dolmamış kişiler içindir. Bu, boyutları ayırt etmeden hem çok normatif tarzda “standart” denilen turizm (müze, anıt, şehir gezisi), hem “shopping” amaçlı, hem de iş turizmi olabilir. Dünya çapındaki orta sınıfların³ turistik pratikleri Kuzey Afrikalıları da ilgilendirir. Zengin sayılan/sınıflanan ülkelerden gelmelerine karşın, alışık turist anlamında anlaşılan “standart turist” olarak davrananlarının da var olduğunu kabul edelim sadece.

Bavulcu/torbacı/trabendiste⁴ ve tüccar

Kesin istatistik ve tanımlama olmamasına karşın, kuşkusuz en çok kişiyi kapsayan bir “alt-grup”u temsil eder. Keza ne istikrarlı, ne homojen bir “topluluk” söz konusu olamaz. Gözlemiş olduğumuz mekik ritimleri birbirlerinden çok farklı: ayda iki veya üç defa gidiş-dönüş yapan ve Türkiye’den başka Hindistan’a, Çin’e giden “profesyonel bavulcu” diyebileceğimiz genç Libyalılara rastladık; bunun yanında yılda sadece bir veya iki kez mekik dokuyabilen “amatör bavulcu” Tunusluyla da görüştük.

Cinsiyet açısından, milliyetler arası çarpıcı bir fark görülür: bavulcu Libyalıların hemen hepsi erkek; Tunusluların çoğu kadın. Böylece, cinsiyet farkının milliyet/uyrukluk farkını daha görünür kıldığını söyleyebiliriz. Nihayet, Avrupalı pasaportu olan, dolayısıyla da kolay seyahat edebilen, genç “Kuzey Afrika asıllılardan” oluşan ayrıcalıklı bir grup daha vardır. Fransız, İtalyan, İspanyol vb vatandaşı olan bu hareketli elitin, bavul ticaretinden başka çeşitli aracı işlerde bulunabildiklerine tanık olduk. Üstelik Avrupa vatandaşı olan Kuzey Afrika asıllı aileler hem “normal” turizm amaçlı, hem de bavullarını doldurmak üzere İstanbul’a geliyorlar. Bunun sonucunda, Avrupa pasaportlu turist aileleri, meşguliyetlerinin en önemli kısmını tem-

sil eden kayıtlı kargo işleri yanında ek bavulculuk yapanlar ile küçük torbacılar' arasında göz ardı edilmemesi gereken farklar karşımıza çıkar. 2004-2005 yıllarında yürüttüğümüz bütün görüşmelerde –Libyalılar hariç– Kuzey Afrikalı bavulcuların öneminin azaldığı ve hiç denilebilek düzeye indiği tekrarlanmıştır.

Öğrenci ve Çırac

Konuştüğümüz resmi makamlara göre, ya Türk devleti ya da Kuzey Afrika ülkelerinden birince desteklenerek İstanbul'da kalan Magripli çırac (özellikle kuyumculuk ve turizm sektöründe) ve öğrencilerin sayısı çok sınırlıdır. Buna oranla, bazen öğrenimlerini bitirdikten veya bıraktıktan sonra İstanbul'da kalmaya çalışan, kayıtlı olmayan öğrenciler daha fazladır. Aralarında Rusya'dan veya Suriye'den, öğrenim görmüş ve ülkelere dönmeyen –dönmek istemeyen veya dönemeyen– eski öğrenciler de vardır. Kültürel ve sosyal bir sermayeye sahip bu (eski) öğrenciler, bazen hemşerilerine yönelik, Emniyette ya da havalimanında, aracılık işlerine geçebilirler.

B) Saklanmış işçiler

Kaçak işçi

Daha düşük ücretle çalışan ve bazen Türkçe konuşan Iraklılar gelinceye dek (2003), Laleli, Osmanbey, Merter ve Zeytinburnu dükkânlarında "Arap" müşterilerle iletişim için Kuzey Afrikalı genç kadınların çalıştırıldıklarına tanık olduk. Erkekler ise, iş hanı girişlerinde müşteri yönlendiricisi olarak, lokantada bulaşıkçı veya garson olarak çalışabilirler; ama gözlemlediğimiz kadarıyla İstanbul, kayıt dışı iş piyasasına çok fazla girmemişti.

Dadılar

Özellikle, milliyetlere göre alt-piyasalara bölünmüş dadılık ve ev işleri sektöründe kadınlarla ilgili durum biraz farklıdır. 1990'ların ortasından itibaren, Fransızca konuşan ve İstanbul'da yaşayan görece varlıklı çevrelerin etrafında, çocuk bakım piyasasını giderek kontrol etmeyi amaçlayan etkin bir Faslı dadılar ağı oluşturulmuştur.

Bir Türklerle şeklen evlenmiş Tunuslu kadınların çalıştıkları, Şişli'deki şaibeli bir masaj salonuna Ocak 2005'te yapılan operasyona kadar, fuhuş konusunda, Kuzey Afrikalılardan çok söz edilmemişti. Fakat özellikle Faslı ve Tunuslular hakkında, tekstilci erkek dükkân işletmecileri arasında söylentiler bol...

C) Avrupa'ya kaçış adayları

Giriş bölümünde vurguladığım gibi, Kuzey Afrikalılar da, sayısız açıdan kısıtlı görünmesine rağmen, Türkiye'den geçerek Avrupa Birliği'ne yönelen kaçak akımına katılıyor. Avrupa'nın direkt kapıları (İspanya, Fransa, İtalya) tıklandıkça, Türkiye yolu, alternatif bir yol olarak ortaya çıkmaya başladı. Turist olarak ya da Suriye'den/Kıbrıs'tan yasa dışı yollardan Türkiye'ye giren Avrupa adayları, gizli aktarma faaliyetinde bulunan şebekelerle temas kurmak veya bazen gerekli parayı biriktirmek için, çoğunlukla İstanbul'a uğrarlar. Geceleri, Laleli sokaklarında veya birkaç otel lobisinde, kolaylaştırıcı araçlar potansiyel adaylarla temasa girmeye çalışırlar.

Bunun yanında, kendi ülkelerinde hüküm giymiş veya polis tarafından aranmış dolayısıyla, memleketlerine dönemeyen birkaç kişiye de rastladık. Onlar için İstanbul, tamamen bir çıkmaz haline gelmişti.

Tablo 3. Pendik Açıklarında Yakalanmış Kaçak Göçmenlerin Milliyet Dağılımı

Geldiği Ülke	Tutuklanan Kişi Sayısı
Irak	123
Afganistan	83
Türkiye	66
Fas	40
Bengladeş	37
Etiyopya	36
Pakistan	28
Filistin	22
İran	7
Batı Afrika	6
Mısır	1
Toplam	449

Kaynak: İsimsiz 2005

D) Figürler Arasındaki Eklemlenme Şekilleri

Burada, vurgulamak istediğim yöntemsel nokta şu: gözlediğimiz hareketliliği aşırı zorlayıcı kategorilere hapsedmememiz gerek. Böylece, bir rolden öbür role geçiş yolları ve koşullarını da dikkate alabiliriz. Başka bir deyişle bir bavul tüccarı, zaman içinde, kaçak işçi olabilir, sonra izinli işçi, sonra izinli ikamet eden biri...

III) İSTANBUL'DA GELİŞEN MEKÂNSAL VE SOSYAL KALMA/KABUL EDİLME STRATEJİLERİ

A) Nispeten istikrarlı, önceden oluşturulmuş “sistemi” kullanma

Söz konusu sistemler, informal ilişkilerden oluşturulan, kalıcı olmayan ve sürekli yeniden yapılandırılmış hem iletişim, hem bilgilendirme, hem yardımlaşma sistemleridir. Bir tanıdıklar zinciri gibi işleyen, yeni girenlere yararlı bilgi sağlayabilen en azından bir aracıyı kapsıyor. Gözlemlediğimiz kadarıyla, Kuzey Afrikalılarla ilgili İstanbul'da başvurulabilen her hangi kurumsal aracılık mekanizması yok.

B) Kullanılan “sistemin” asıl unsurları

1. İkame edilemez aile

Geniş anlamda anlaşılan, aile bağları en çok kullanılan ve en etken unsurlardır.

Aile yoksa evlilik yoluyla, yeni bir aile inşa edilebilir.

2. Tedarikçi, patron veya korumacı

Sıkça mekik dokunan bavul ticaretinde kendisine, sadık kalınan mal veren, uyumsallaşma sisteminin en önemli unsurlarından biridir.

Bunun yanı sıra, kullanılan aile ilişkileri sıkça “iş” ilişkileriyle örtüşüyor. Kaçak işçiler için, çalıştıran kişi bir korumacılık görevinde bulunuyor.

3. Konaklama sağlayıcı

Konaklama sağlayan “yerel” kişi ki aynı zamanda patron olabilir, yerelle uyumsallaşma sisteminde büyük önem taşıyabilir. Konaklama sağlayana yeni gelenin biriken borcu, ağda sonradan yer alan ve bir nevi yardım almış olan üçüncü bir kişiye aktarılabilir: Böylece, göreceli pozisyonlar ve hizmet/borç ilişkisinden doğan informal ağ genişlemiş olur.

C) Gelişen stratejiler

1. Gel-git stratejisi

Turist vizesi süresi bittiğinde, durumu aklamak için, hemen yeniden girme amacıyla Kuzey Kıbrıs'a ya da Suriye'ye gidip-gelmek çok kullanılan bir sürdürme stratejisidir. Alım gücü ve patron/korumacıyla ilişkiye göre ya otobüsle, ya uçakla gel-git yapılır. Bazı görüşülen kişilere göre, zaman zaman her iki tarafta kolaylaştırıcı rüşvet verme olayı olur.

2. Geçiş durumundan çıkış yolları

Kendi ülkelerinde hüküm almış olanların yanı sıra, birçokları için de imkânsız görünen geri dönüş tehlikesi karşısında İstanbul'daki belirsiz geçiş durumu halinden iki çıkış yolu vardır: evlilik ve/veya kayıtlı bir işe geçme. Daha çok kadınları ilgilendiren bu iki yol, çoğu zaman birbirine bağlıdır. 1999 sonundan beri izlediğimiz Faslı dadılar ağında bir kaç kurtarıcı evliliğe tanık olduk. Bir kadın, 4 yıl içinde iki kez evlendi: ilki, sadece İstanbul'da kalma koşullarını kolaylaştırmak amacıyla; ikincisi, boşandıktan sonra aile kurmak için sevdiği bir Türk'le. Bilindiği gibi, yasal değişimler sonucunda bu yol da 2003'ten beri artık tıkanı (Çünkü evlilik yoluyla Türk vatandaşı olmak için beklenmesi gereken süre uzatıldı).

Sonsöz

Bu görece küçük örnek ışığında, uluslararası göç ve hareket sisteminde İstanbul'un cazibesi ve transit geçiş işlevi yeniden görünür hale gelir oldu. Keza, ele alınan Kuzey Afrikalı ülkeye göre, sayısal ve zamansal açıdan "göçmen profilleri" arasında muhtelif farklar vurgulanmıştı. İncelemeye çalıştığımız vakada, göçmenlerin güzergâhı zaman ve mekân içinde bütün belirsizliğiyle ortaya çıkıyor. Demek ki, genellikle kullanmış olduğumuz kategoriler sıkça yetersiz kalıyor. Roller ve hareket kararlarının sürekli değişebildiği bir ortamda, analiz yöntemlerimiz mutlaka esnek olmalıdır. İstanbul'daki hem bireysel hem toplu geçiş deneyimleri o kadar belirsiz ki, her zaman beklenmedik olaylarla karşılaşılabilir.

KAYNAKÇA

- Apap, J., Carrara, S. ve Kirişçi, K. 2005. "Turkey in the European Area of Freedom, Security and Justice," *EU-Turkey Working Papers* (3). Center for European Policy Studies.
- Aslan, M. ve Pérouse, J.-F. 2003. "İstanbul: Le Comptoir, le Hub, le Sas et l'Impasse. Fonctions dans le Système Migratoire International," *Revue Européenne des Migrations Internationales* (19): 173-204.
- Benmalek S. 2006. "L'histoire Rattrapée par le Trabendo," *Liberté*. 11.10.
- Deli, F. 2002. "La Maîtrise du Commerce International du Textile par les Patrons Arabes de Mardin à Laleli," M. Peraldi (Ed.) *La Fin des Norias? Réseaux Migrants dans les Économies Marchandes en Méditerranée*, içinde, Paris: Maisonneuve et Larose, 287-307.
- Delos, H. 2004. "Entre Maghreb et Turquie: Mobilités et Recompositions Territoriales," *Revue Européenne des Migrations Internationales* (REMI) (19/2): 47-67 (<http://remi.revues.org/document449.html>).
- Erder, S. ve Kaska, S. 2003. *Irregular Migration and Trafficking in Women: The Case of Turkey*. Cenevre: IOM.
- Gresh, G. 2005. "Acquiescing to the Acquis: Combating Irregular Migration in Turkey," *Insight Turkey* (7/2): 8-27.
- İçduygu, A. 2003. *Irregular Migration in Turkey*. Cenevre: IOM.
- Kirişçi, K. 2004. "Reconciling Refugee Protection With Combating Irregular Migration: Turkey and the EU," *Perceptions* (IX/2): 5-20.
- İsimsiz. 2005. "Başlıksız," *Cumhuriyet*. 08.05.
- İsimsiz. 2005. "Kaçak Taşıyan Tekne Battı," *Cumhuriyet*. 27.06.
- Peraldi, M. 1998. "Le Cycle Algérien dans Lâleli Morose," *Lettre d'Information de l'OUI* (14): 19-22.
- Peraldi, M. 2001. "L'Esprit du Bazar. Mobilités Transnationales Maghrébines et Sociétés Métropolitaines. Les Routes d'Istanbul," M. Peraldi (Ed.) *Cabas et Containers. Activités Marchandes Informelles et Réseaux Migrants Transfrontaliers*, içinde, Paris: Maisonneuve et Larose, 329-361.
- Pérouse J.-F. 2002. "Laleli, Giga-Bazar d'Istanbul? Appréhender les Caractéristiques et les Mutations d'une Place Commerciale Internationale," M. Peraldi (Ed.) *La Fin des Norias? Réseaux Migrants dans les Économies Marchandes en Méditerranée* içinde, Paris: Maisonneuve et Larose, 307-333.
- Pérouse J.-F. ve Gangoff, S. 2001. "La Présence Roumaine à Istanbul. Une Chronique de l'Éphémère et de l'Invisible," *Les Dossiers de l'IFEA*. Série: la Turquie Aujourd'hui (8): 47.
- Pérouse, J.-F. 1999. "Irruption et Éclipse des Navetteurs 'Russes' à Istanbul (1988-1999). Remous et Rumeurs dans la Mégapole," *Slavica Occitania* (8): 273-312.
- Pérouse, J.-F. 2000. "L'internationalisation de la Métropole Stambouliote: Expressions et Limites" M. Bazin, S. Kanca, J. Thobie ve Y. Tekelioğlu (Ed.) *Méditerranée Orientale et Mer Noire Entre Mondialisation et Régionalisation* içinde, Actes du Colloque d'Antalya (11-12-13 Septembre 1997). Paris: l'Harmattan/IFEA, 167-179.
- Pérouse, J.-F. 2002. "İstanbul est-elle une Métropole Méditerranéenne? Critique d'un Lieu Commun Tenace, R. Escallier (Ed.) *Cahiers de la Méditerranée, Actes du Colloque „Les Enjeux de la Nouvelle Métropolisation dans le Monde Arabe et Méditerranéen* içinde, Grasse 22-24 novembre 2000. Nice: CMMC(64), 167 - 198.

- Pérouse, J.-F. 2002. "Migrations, Circulations et Mobilités Internationales à Istanbul," P. Dumont, J.-F. Pérouse, S. de Tapia ve S. Akgönül (Ed.) *Migrations et Mobilités Internationales: La Late-forme Turque, les Dossiers de l'IFEA* (13) içinde, İstanbul; IFEA, 9-29.
- Pérouse, J.-F. 2004a. "Nouvelles Configurations Migratoires et Problèmes des Immigrants en Turquie (M. Aslan ile birlikte). A. Manco (Ed.) *Turquie: Vers de Nouveaux Horizons Migratoires* içinde, Paris: l'Harmattan, Coll. Compétences Interculturelles, 119-149.
- Sayar A. 2006. "Kurtulan Kaçaklar Dehşeti Anlattı," *Vatan*. 27.09.
- Tarrius, A. 2001. "Au-delà des Etats-nations: des Sociétés de Migrants," *Revue Européenne des Migrations Internationales* (17/2): 37-61.
- Yenal, D. 1999. "Informel Ekonominin Uluslararasılaşması: Bavul Ticareti ve Laleli Örneği," *Defter* (35): 48-72.

İNTERNET

www.kultur.gov.tr.

NOTLAR

- 1 Kuzey Afrikalılar, Türkiye'de 1995 ile 2004 arasında tutuklanmış olan kaçakçıların yüzde 5'ini bile temsil etmez (Apap, Carrera ve Kirişçi 2004).
- 2 Libya ile Türkiye arasında biri özel bir şirket tarafından sağlanan olmak üzere haftada 7 kez (gidiş-dönüş) oluyor. 27 Mart 2005'te, THY yeni bir İstanbul-Kazablanka hattını kurmuştu.
- 3 Laleli'de bir dükkânda, kendini "gerçek bir turist olarak" tanıtan, orta sınıf bir Tunuslu, onun gibi "kültür turizmi" yaparken bavul ticaretiyle uğraştığı için küçümsediği hemşerilerinden uzak durmaya çalıştı.
- 4 Trabendiste: Aylak, gayriresmi işlere kolay karışabilen genç bir bavulcuyu tarif eden, Cezayir'e has bir adlandırma. Bkz. Benmalek 2006.
- 5 Bu kelime aşağılayıcı anlamda çok kullanılır.